

ЛЕОНІД
СМІЛЯНСЬКИЙ

Л Е О Н І Д
С М І Л Я Н С Ь К И Й

Т В О Р И В Ч О Т И Р Ь О Х Т О М А Х

Л Е О Н І Д
С М І Л Я Н С Ь К И Й

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО» • КИЇВ — 1971

У2
С50

**Упорядкування,
підготовка текстів
та примітки
В. Л. СМІЛЯНСЬКОЇ**

**Харківська книжкова ф-ка
імені М. В. Фрунзе**

7—3—3
Інф. лист 70М

ОПОВІДАННЯ

«...А роки йдуть і залишають срібні сліди в нашому волоссі. Ми з тобою, друже, не зробились великими полководцями, винахідниками, політиками... Наших імен не згадає історія. За межами нашого району мало хто знає наші імена. Та нехай від боротьби й роботи зарано сивіє наше волосся, але вічно зелені наші почуття і в наших мислях немає й сліду старечої грухлявості. Отже, за нашого сорокалітнього ювіляра!»

Нащо були сказані ці слова? Їм ніхто не надавав значення. Тільки вона раптом відчула...

Авто мчить порожніми нічними вулицями під місячним сяйвом, під п'янючим запахом розквітлих вишняків. Ольга вправними рухами веде машину. Вона з насолодою підставляє під теплий вітер своє розпалене від пісень і танців обличчя. Позаду в машинні гомонять її гості.

І Шрамко, її чоловік, теж, здається, зовсім не був вражений цими словами. Він з позою веселої втоми — була пізня ніч — обняв перед роз'їздом гостей свого приятеля Коровая, і високий, незграбний, але завжди веселий і балакучий Коровай говорив йому, повчаючи:

— Не засумуй, дивись, од моєї промови. Я просто пошартував. Сорок років — це ж комсомольський вік!.. Ми ще з тобою такі діла розгорнемо!.. Хоч я вже на цілих десять років старший за тебе...

Він так само обняв і поцілував і її. Така була його звичка — цілуватись у веселі хвилини з кращими своїми друзями.

Шрамко, обнявши Коровая, повів його до виходу. Гості швидко розійшлись. Коровай у своїй заводській машині поїхав кілометрів за десять від міста — на заводський виселок, де жив. А двоє гостей використали Шрамкову машину.

Шрамкові сьогодні сорок!.. П'ять років тому вона зовсім не думала про це, якось не передбачала цього...

У вузькому завулкові вишні майже чіпляють її й псажирів запашними пухнастими лапами. І мережана тiнь падає на людей і відкриту машину. Ольга не витримує: «Чудесно, правда!» — гукає вона й обертається до гостей. Її біляве, коротко підстрижене під хлопчика, неслухняне волосся розвівається на вітрі. Ось вони виберуться зараз на широкую вулицю, потім ще кілька хвилин — і кінець путі...

П'ять років тому вона вперше його побачила. Позналились...

На шосе машина робить ривок і йде повною швидкістю. Пасажири обіймаються й злякано вигукують, сміються. Хтось, заощаджуючи електрику, погасив цієї заллятої місяцем ночі ліхтарі по вулиці. Уже скоро.

Ідучи назад без гостей, Ольга повернула за місто і збільшила швидкість машини. Легке пальто пронизував вітер, їй було хороше. Місяць далеко вперед освітлював порожнє цієї пізньої години шосе. Стишила хід машини, коли попереду побачила широке плесо озера з довгою мерехтливою на ньому місячною стежкою. Треба було їхати з гори. Виключила мотор. Вона добре вмiла вести машину й була спокійна. В неї рука тверда й рішуча.

Шосе йшло понад самим озером. Машина рухалась зовсім поволі. Озеро відсвічувало темно-синьою барвою, що світлішала ближче до місячної стежки й робилася зовсім чорною далі від берега. Далеко на другому березі світились вогні кимось розкладених вогнищ. Озеро утворилось, коли підняли рівень води в річці на протязі кількох кілометрів від греблі електростанції.

Довкола було тихо. Можна було чути, як сплескувала, граючись, риба, а високо над озером зазивно вигукував якийсь птах. За кілька кілометрів вниз за течією високо світилась заграва над електростанцією. Її відкрито місяць тому, і в історії міста ця чергова подія потроху забувалася й щодень менше хвилювала жителів цього міста. Про це подумала Ольга і раптом відчула якесь занепокоєння. Може, її схвилювала чарівна урочистість нічного краєвиду, можливо, раптова якась думка про надто пізній час,— адже Шрамко, певне, не лягає спати, чекаючи на неї...

Тоді вона повернула назад. Машина швидко помчала вгору. Виїхавши на рівний шлях, Ольга поїхала зовсім повільно.

«Що сталося?» — запитувала себе.

Мовчки глянула вгору на трохи вже зблідле передсвітланкове небо. Настирливо шукаючи відповіді, згадала Рудневського, що місяць тому приїздив з Москви на відкриття електростанції. Він був помітною величиною в науці. Швидко зростав і набував популярності. Шрамко запрошував тоді Рудневського до себе, і тут познайомилася з ним і вона. Він був завжди мовчазним і більше вслухався в розмови інших, але його слова були повні точного і ясного змісту, кожна його ініціатива здавалась цілком логічною і неминуче доцільною. До того часу вона не зустрічала таких людей.

Вечорами Рудневський заїздив до Шрамка. Іноді приїжджав ще директор заводу Коровай та інші приятелі. Рудневський багато розповідав про свій досвід, якого він мав немало, хоч і був ще молодий. Часто йому доручалась особливо відповідальна робота. Одного разу в розмові з Рудневським Ольга між іншим запитала його думку про Шрамка. Він відповів подумавши:

«На своїй роботі він прекрасний робітник. Головне — цілком відданий своїй справі. Але не можу сказати напевне — досяг чи ні він своєї стелі».

Стеля!.. У Рудневського вона висока, і він довго буде підійматись... А Шрамко, певно, дійшов своєї. Невже її мужа зрозуміли саме так? Дівчиною колись у школі вона мріяла зійтись з людиною, чия творча ініціатива не знала б собі меж.

Машина наближалась до міста. Десь на околиці, в садах, молодь співала пісень, і над цілим кутком панував один високий дівочий голос. На високій ноті він дрижав і, здавалося, ось-ось упаде, зірветься... Але пісня дужчала, і голос підіймався ще вище і знову дрижав, лунаючи над околицею.

...Це трапилось на вокзалі в день його від'їзду. Всі, хто вийшов провести Рудневського, стояли на пероні гуртом і чекали поїзда. Почалася жвава розмова. Рудневський вибрав зручний момент і, взявши її під руку, пройшовся пероном. Коли біля них нікого не було, він сказав:

— Хочеш працювати в Москві?

Вона його не зрозуміла і здивувалась. Тоді він пояснив з такою ж точністю і ясністю в думках, яка завжди була йому властива:

— Таких, як ти, викладання в педтехнікумі не може і не мусить задовольняти.

— А Шрамко?

— Що ж Шрамко?.. Ти мусиш бути рішучою до кінця... коли твердо вирішиш одне — повинна будеш зваяжитись і на друге.

Він не висловлював своєї затаєної думки, але весь час говорив так, щоб вона могла збагнути цю злегка приховану його думку.

Йй слід було мовчки повернути від нього й покинути вокзал — вона це розуміла. Але замість цього поволі пішла до гурту й поводила себе так, немов нічого особливого не трапилось і ніщо не змінило її настрою. Рудневський зрозумів, що вона відкидає його пропозицію. Але мовчить, не втікає... Таким чином вони обоє відтоді зробились потайними учасниками своєї маленької змови. Звичайно, коли б можна залишитися тут довше, він, безперечно, спробував би знайти шляхи зближення з нею. З Москви він надіслав їй два листи. Писав, що готовий на все, щоб тільки бачити її в Москві. Вона написала йому, що в житті справді багато є привабливого, але не те, про що пише він.

І Рудневського останнім часом вона зовсім не згадувала. Але сьогодні... Тост Коровая, озеро й заграви над електростанцією знову розворушили згадки про нього. І все, все — навіть пісні молоді на околиці, що нагадали їй колишні дівочі мрії,— все наvertsало на згадку про людину, що промайнула на її шляху. «Найкраще — розповісти про все Шрамкові. Тоді в цьому не буде жодної таємничості і згадки не тяжітимуть наді мною. Буде спокійніше».

— Ольго! — почула вона раптом уже недалеко від домівки. Це був Шрамко. «Як це вона не подумала над тим, що її довга відсутність стривожить чоловіка?»

— А я назустріч вийшов... не міг дома діждатись.

Він був у піднесеному настрої. В цей вечір вона нічого не розповіла йому про те, що думала. Тільки похвалилась:

— Була на озері. Чудово!.. Над електростанцією від світи електрики — видно здаля...

Був пізній час. От-от сірий світанок заступить зів'ялу ніч... Але вони не лягали спати. Цієї ночі їм не думалось про сон. Відкривши вікно в кабінеті, Шрамко жадібно вдихав п'янкi пахощі гравневих садів. Ольга втомлено

застигла на канапі й нерухомо стежила за чоловіком. Їй подобалась його повна, міцна шия й велика голова, завжди вперто нахилена вперед. Їй не хотілось бачити в його чуприні перші сліди сивини, або, як він їх сам називав, — «пролєски»...

Він раптом обернувся:

— Ольго, в цю ніч я не скоро засну. Коли хочеш — будемо краще читати.

Вона мовчки кивнула головою. І, як часто бувало, Шрамко взяв з полиці том «Войны и мира» і сів поруч на канапі. Розкрив на закладці важку, розкішно видану книгу й голосно почав читати.

Іноді одним оком поглядав на Ольгу. Вона сиділа, поклавши ногу на ногу по-чоловічому й обійнявши обома руками коліно. Зачаровано дивилась крізь відчинене вікно в сад, де немов ворухився сірий, ще несміливий ранок. Який раз уже слухає вона протягом останнього року цю книгу? У Шрамка рідко буває вільний час, і вони прочитали мало. А сторінок багато — тисячі... Ольга приховала од чоловіка, що давно вже не втерпіла й перечитала весь роман, але тепер ще з більшою насолодою прислухалася до читання, бо кожен епізод великої епопеї поставав для неї в надзвичайній чіткості й повнозвучності. Щодалі рідше поглядав на дружину Шрамко і нарешті, нахилившись низько над книгою, поспішаючи, майже ковтав слова і нікого й нічого більше не відчував навколо. Передранковий вітерець залітав у вікно і злегка ворухив високу чуприну чоловіка й біляве волосся жінки, але вони не рухались — тільки різні думки буйно вирували в їх уяві.

Ольга думала, що мине кілька днів і той пам'ятний вечір не залишить у її думках найменшого сліду. Час і робота лікують усе. Особливо — напружена робота. В неї часто трапляється такий біг днів, коли вона навіть забуває одривати щоденні аркушики в своєму календарі.

Одного ранку разом з газетами прийшов лист. Знову від Рудневського. Шрамко вже поїхав на роботу; вона теж мусить поспішати. Сьогодні зранку в неї одна лекція, потім різні адміністративні справи. Розірвала похапцем конверт. Він писав:

«Ти думаєш — це флірт? Ні, помиляєшся... Коли б я

думав про тебе саме так, я не став би марнувати час на листування. Я хочу бачити тебе поряд з собою, хочу жити і творити разом, окрилювати одне одного...»

А в кінці листа він іронічно просив пробачення, що свій любовний лист не озброїв слізьми і розпачливими вигуками про своє навіки зруйноване життя... «Сліз у мене, — писав він, — мало: їх треба берегти».

Це був перший лист Рудневського, який вивів Ольгу з стану рівноваги. «Він правий, цілком правий!...» — промовила до себе. Аж ось коли її давні студентські мрії могли б здійснитись. Столиця, центр, поряд така енергійна, безмежно здібна людина, як Рудневський. Але тоді... що ж їй залишається робити? Спакувати чемодани і їхати туди? Хіба мало такого буває в житті!..

За дверима, в суміжній кімнаті, дзвеніла посудом Шрамкова мати — Марта Семенівна. Ольга чомусь наперед подумала про неї. Можливо, тому, що між нею й цією старою жінкою давно були найніжніші взаємини. Марта Семенівна любила Ольгу. І Ольга намагалась уявити обличчя цієї старої жінки, коли б і справді все оте сталося...

Порив, викликаний несподіваним листом, не згасав. Ольга поволі, немовби цілком спокійно, склала лист учетверо і почала рвати його на вузькі смужки. Потім кожную смужку так само поволі — на дрібні клаптики і, засміявшись, сипнула вгору цим оригінальним конфетті. Вона не могла вгамувати себе...

Глянула на ручний годинник. За півгодини вона повинна почати лекцію. Підійшла до трюмо й оглянула себе перед виходом з дому. Але проти звичаю затрималась перед дзеркалом на хвилину. Усміхнулась до себе. Подумала: «Я молода, вродлива... Невже ж тільки це побачив розумний і вдумливий Рудневський? Ні, коли б це було так, його листи були б звичайно цидулками пошляка, які вона одержувала не раз на вечорах у клубі. В листах у Рудневського щось нове, привабливе, далеке від банальщини».

Стукнули двері. До кімнати ввійшла Марта Семенівна. Вона здивовано вигукнула:

— Як же це? І ти вже зібралася йти не снідавши? Сьогодні він схопився мало не вдосвіта і помчав кудись машиною, мабуть, знову на район. Не захотів чекати сніданку. А тепер і ти так само... Що на вас обох напало?

— Нічого, Марто Семенівно, просто в мене лекція... А він, очевидно, десь у дорозі або на службі снідатиме...

— Просив переказати тобі, що сьогодні ввечері зможе піти до театру. Просив, щоб ти не брала роботи на вечір. Він поїхав дуже рано й не схотів тебе будити.

— Добре, добре, ми, звичайно, підемо до театру. Давно слід було знайти час.

— Ще, Ольго, я все збиралась тобі сказати, що ми з тобою не подарували Юркові нічого на день його народження. Звичайно, справа не в подарункові. Але Юркові буде приємно, коли він завжди матиме перед собою якусь річ, що радісно його хвилюватиме. Давай підготуємо для нього сюрприз і якимось, коли він приїде з роботи втомлений,— ми подаруємо йому цю річ. Уявляєш, який він буде радий!

Ольга обняла й поцілувала стару жінку, потім вибігла на ганок. В першу мить сонце засліпило її. Вона поволі розкрила повіки. Був сонячний ранок з пахощами вишневого молока і лагідним цвіріньканням невидимих пташок. Ольга немов відчула себе сімнадцятирічною. Проходячи двором на вулицю, вона побачила над головою довгу важку вишневу гілку і раптом підстрибнула подитячому, нагнула гілку й довго, пристрасно вдихала солодкий, хвилюючий запах вишневого цвіту. Кілька квіток зірвала й устромила в петельку свого синього костюма.

Якийсь знайомий чоловік привітався до неї через вулицю. Ольга стримано уклонила до нього й пішла собі спокійною ходою, обмірковуючи свій сьогоднішній поряток дня.

Але цього дня в Ольги все йшло якимось незвичайно, піднімаючи її над спокійним і точним плином днів. В технікумі вона мала говорити про події Французької революції. Історичні промови в Конвенті завжди хвилювали її. Вона обов'язково уявляла собі постаті й обличчя знаменитих промовців, що подавали свій голос з високої трибуни Конвенту; її хвилювали сила і темперамент їх промов і велич подій. Сьогодні непомітно для себе вона вклала в ці дискусії великих людей своє почуття й темперамент і не помітила, як захоплено витяглися вперед обличчя кількох десятків студентів, як пересідали вони з задніх лав ближче до неї, забуваючи про свої олівці й конспекти. Слова знаходилися самі собою, без її найменшого зусилля. Тільки відчувала могутню силу, що

тепер опанувала її й тримає в своїх обіймах. Закінчила Ольга нескоро після дзвінка. Її оточили студентки.

Тільки йдучи з технікуму, Ольга подумала про те, як захопилась вона сьогодні на лекції, і призналася собі: з таким захопленням ще ніколи не читала студентам.

П'єса захопила глядачів. Часто серед дії рясні оплески заважали артистам провадити гру. В антракті до Шрамка й Ольги підійшов Коровай.

— Оце грають! — майже вигукнув він басом, вітаючись. — Закріпити б за нашим театром таку трупку... Не вилазив би з театру. Га?.. Як?.. Чого без дружини, питаєте? Не забажала: голова болить.

— Дружина хвора, а він у театрі! — докоряла Ольга.

Коровай вийняв цигарку, але не запаливав: у залі заборонялось.

— Знаєш, дорога моя, дві речі на світі приваблюють мене: металургія і драматургія, чи то пак театр.. В молодості, знаєте, я навіть організував гурток з робітників-аматорів. Ми при робітничій їдальні на сцені виступали...

— От не знала! — засміялась Ольга. — І чим усе це закінчилось?

Коровай вийняв з рота все ще не запалену цигарку й відповів, понизивши голос:

— Закінчилось трагедією.

— Шекспіром?

— Більш ніж Шекспіром... На третьому місяці існування гурток назвався першим червоногвардійським заводом. Молодь нас підтримала. Прощальна «вистава» була на вокзалі в ешелоні. Ніколи ми не мали стільки глядачів... На п'ятий день загін потрапив під кулемети одного з жовтоблакитних «батьків». Повернулося нас на завод поповнятися тільки вісім... Театр розуміти треба...

Він і Юрко пішли покурити. Ольга залишилась у залі.

В другому антракті знову появився Коровай.

— Не підшукаю слова — до чого добре грають!.. А дивись — всього-на-всього гастрольна трупа, кочовики. Ех, коли б у мене не склалося життя саме так, пішов би я в актори. У моїй бібліотеці п'єси закладені між усякими спеціальними книжками. Іноді виберу час — прочитаю. А іноді до мене головний механік заводу приходить —

старий інженер. Любить копатися в моїх книжках, а коли знайде Мольєра, здивовано вертить його в руках, а потім гукає Степанка. «Ти,— каже,— своїх книжок у батькову бібліотеку не клади... Безпорядок заводиш...» А хлоп'я здивовано на мене позирає. Та я теж підтримую: «Так, так,— кажу,— Степанку, зроби собі полицку і там собі складай книжки, а до мене не плутайся...» А потім іду до хлопця: «Віддай мого Мольєра». Шкода, що перевантажені ми з тобою, Юрку, занадто... Правда?

— Ти правий... Тут на сцені — Чехов, а в мене зараз посівна в самому розпалі. Мое авто не витримало — на ремонт поставив... Позичив друге... Щодня на районі доводиться бувати... Дороги в нас ще кепські... А тут — Чехов...

Ольга засміялась, труснувши білявими кучерями.

— Не зрозумів... Нічого не зрозумів...

У залі погасили електрику.

Перед останньою дією Коровай сів поруч Ольги:

— Не можу, знаєте, сам дивитись такий спектакль... Треба з кимось ділитися враженнями. Там біля мене якісь бабусі з ветхого завіту сидять, інтересуються грою, плачуть у хусточку. Не тим цікавляться, чим слід... Я попросив, щоб мене пересадили.

Останню дію дивилися втрьох. Артисти зуміли підкорити собі зал.

— Ольго Павлівно.— прошепотів Коровай замилювано,— ти чуєш, яка тиша в залі?.. А здебільшого сидить наша молодь...

Ольга злегка відмахнулась рукою. Його шепотіння їй заважало.

Театр був готовий вибухнути дужим гуркотом оплесків, але, затаївши подих, стримував себе. Зал напружено нагнічував тишу.

В Ольги через якесь не ясне ще їй почуття блищали вогкістю очі.

І ось нарешті:

«О милые сестры, жизнь наша еще не кончена. Будем жить! Музыка играет так весело, так радостно; и, кажется, еще немного — и мы узнаем, зачем мы живем, зачем страдаем... Если бы знать...»

Ольга на одну мить позирнула на Коровая. Його велике, червоне, в рясних краплинах поту обличчя витяглося уперед і від великої насолоди якось несвідомо всміхалось.

Щоразу, йдучи на роботу і зачиняючи за собою двері, Ольга знаходила силу взяти себе в руки, підкорити своїй волі кожен свій рух і кожну думку. Тоді перед нею поставали конкретні завдання її робочого дня і їм віддавалася вся увага. Немов за дверима свого приміщення залишалися ті мрії і нестримний порив, що раптом вибухли і не на жарт почали її непокоїти. Але Ольга знала: мине її робочий день, і вона відкриє знову двері своєї домівки. Її завжди переслідувала думка, що ввечері Марта Семенівна може промовити: «А тебе чекає лист...» Проте це був не страх — тільки збентеження. Страх був не властивий Ользі, що вміла в житті домагатися всього, чого бажала. Це було приємне, але й непереможне збентеження.

Шрамко приїздив пізно. Часто повертався роздратований, незадоволений, замикався в своїм кабінеті й довго просиджував за роботою. Ольга відчувала, як кожний такий вечір на один невеличкий крок віддаляє її від чоловіка.

Ближчими днями Ольга добровільно взяла на роботу кілька нових навантажень. Це допомагало. З того часу поверталась додому пізно. Стала більш заклопотаною, бо їй почало бракувати часу, щоб з усім упоратись. До того часто вночі перед сном вона й Шрамко брали в гаражі машину. Ольга сідала за кермо і вела машину за місто. Прогулянка за місто на великій швидкості та ще в травні приємно відсвіжувала. Шрамко часто нахилявся вперед і просив їхати повільніше: він боявся за дружину. А вона по-хлоп'ячому струшувала головою й надавала швидкості. Її злегка витке волосся метлялося на вітрі, вона сміялась. А Шрамкові хотілося спинити машину й міцно-міцно обняти Ольгу. Він знав, що йому заздрили знайомі чоловіки, але це зовсім не було неприємно.

Ольга щодалі більше захоплювалась роботою. Тепер, повертаючись додому, вона почувала, як приємна втома скоує її рухи й думки. Вона швидко засинала. Кожного ранку після того Шрамко радив їй звільнитися від частини навантажень. Але замість відповіді Ольга сміючись обіймала Шрамка і розкуйовджувала жартома його суху й густу чуприну.

Марта Семенівна теж атакувала Ольгу. Але й це не допомогло. Вони й самі знали твердо Ольжину вдачу.

Одного вечора Шрамко довго не повертався. Ольга подзвонила йому на роботу. Але там від чергового довідалась, що чоловік ще вдень виїхав на район. Протягом весняної сівби він звичайно часто на цілі дні виїздив з міста. Ольга не здивувалась. Але спати не лягла. Чоловік приїхав біля першої години ночі. Він був радісний, хоч і стомлений. День був щасливий, і успіхи хвилювали його. Протягом вечері й розмови з дружиною не проходило його збудження. Але, лягаючи спати, він раптом застогнав і схопився рукою за груди. Сполохані Ольга і Марта Семенівна безпорадно заметушились. Це був сильний і затяжний сердечний припадок. Ольга кинулась до гаража, що був коло їх будинку, і помчала сама по лікаря. Вона привезла його за яких чверть години. З великим трудом пощастило допомогти Шрамкові. Він навіть заснув після ліків. Ольга одвезла лікаря; прощаючись з ним, сказала:

— З переполоху я навіть не спитала, чому це з ним сталося...

— Бурхлива молодість,— відповів старий досвідчений лікар,— дає про себе знати й через п'ятнадцять років. Сьогодні він був надміру збуджений, до того ж погано вплинула довгочасна їзда машиною по вибоїстих шляхах. Знаєте, в його віці треба спокійніше, не так хапатися...

Повільно, зовсім повільно повертається Ольга додому порожніми, освітленими місяцем вулицями. На розі вона раптом повертає машину на дорогу за місто, перемикається на велику швидкість і витягує вперед непокриту голову, приглядаючись до дороги. За кілька хвилин — за містом. Теплий і вогкий дух густо заруненої пухкої землі приємно лоскоче обличчя. Вона тільки стискує тонкі й рішучі губи і напружено нахилиється вперед. Прекрасна шосейна дорога дозволяє набрати найбільшої швидкості. Фари похапливо обмацують шлях. Але Ольга дивиться над їх промінням вперед. Основне — не збавити швидкість. Тільки б не вийшов бензин. Допіру щось трапилось неприємне, важке, несподіване... Воно закінчилось, але гнітить, заважає. Основне — швидкість... М'яке пташине шарудіння гумових шин по шосе. Рівний, без тріскучих перебоїв ритм поршнів. Десь на вибої брязкіт

кузова. Основне — швидкість, що не дозволяє думати. Тільки напружений до краю погляд уперед... І жодної думки, жодного спогаду, мрії...

В одну з хвилин, коли непереможне почуття владно керувало Ольгою, вона відповіла Рудневському. Писала не про все. Всього кілька фраз. Він збагне її скупі слова. І вона довідається про це з його відповіді. Ольга знала: коли не відправить листа негайно, завтра вранці розірве його на клаптики. Завтра, коли вона, як завжди, вийде на роботу, на вулиці їй вернуться знову твердість і воля — вона не дозволить собі подібних речей. Коли так, то — швидше! Вона вдягла жакетку, білий берет і виїшла, незважаючи на пізній час, з дому.

На вокзалі вкинула в поштову скриньку листа і поволі пішла додому. Замислившись, починала йти швидким напруженим кроком. Потім знову примушувала себе йти повільно, спокійно. Ольга хвилювалась. Зроблений допіру вчинок, який уже не можна було виправити, не лякав її, але свого хвилювання молода жінка не могла тепер приборкати. «Прийду й, коли застану Шрамка, все розповім йому». Не може ж вона весь час ховати від чоловіка свої думки й почуття!.. Скаже — і все. Він завжди розсудливий. Можливо, він допоможе їй звільнитися від усього, що спіткало її в останній час. На що все це обернеться — вона, звичайно, не уявляє. Але певна: їй буде легше. Принаймні вона діятиме чесно. А можливо — адже чоловік здавна знає Рудневського, — він розповість про нього більше, ніж вона знає, і тоді для неї зникне вся привабність цієї людини.

Біля свого дому Ольга почула кризь відчинені вікна небувалий у них шум і гомін дитячих голосів. Здивована, нічого не могла зрозуміти. Але, певне заради сюрпризу, їй відчинила двері не Марта Семенівна — як бувало завжди, — а давня подруга, Рая Ярмоленко, з якою вона разом вчилася у вищій школі.

Подруги міцно обнялися. У Раї був дзвінкий голос. Його далеко було чути, коли вона розмовляла.

— Думаю: навіщо відповідати на твій лист, коли ми ідемо повз вас...

— Спробувала б ти їхати повз мене й не завітати!..

— І я так думала... І з цілим гуртом прибула...

Але Ольга була вже в вітальні й з веселим здивуванням побачила, як Шрамко грався в піжмурки з двома маленькими хлопчиками Раї. Коли Шрамко був десь за кріслом п'ятилітнього Петрика — той верещав від радісного збудження, а в цей час менший, опецькуватий Павлусь, сидючи під столом, безперервно верещав:

— А мене не знайдеш, не знайдеш...

Шрамко ходив навколо стола, удаючи, що й справді не може знайти хлоп'яти.

Ольга оглянулася. За нею стояла Рая. Вони ще раз обнялися й сіли на канапі.

— Просто не можу й висловити, як я рада, що ти приїхала. Так, немов у мене вдома запахло університетом, студентськими вечірками, аудиторіями.

— А я вже майже про все забула,— щиро призналась Рая.— Якраз збиралася одвозити дітей у Євпаторію на курорт. І надумалась: з нашого села до міста тридцять кілометрів. Діти потомляться, та й я теж... Добре, що ти мене не забула. Вирішила їхати не на станцію, а спочатку до тебе. Відпочинемо трохи.

— Е, ні! Зовсім не трохи... Ти у нас з Шрамком у полоні... Пустимо, коли захочемо.

— Безумовно!..— одгукнувся Шрамко, що тепер уже вигадав нову гру з дітьми: садив їх на килимок і возив по гладко натертій підлозі з кімнати в кімнату...— Ідемо в Євпаторію на курорт! — гукав він і удавав з себе одночасно паровоз, кондуктора і начальника станції. Він пихтів і чохкав, сюрчав, махав замість прапорця хусточкою.

Хлопчики від задоволення верещали «в поїзді» так, що в кімнаті не можна було розмовляти, і Рая безпорадно затуляла долонями вуха. Ольга сміялась.

Довго дітей не можна було вкласти спати. Але Шрамко пообіцяв завтра зранку покатати їх на машині, і вони, мріючи про завтрашній день, непомітно для себе поспули. Був пізній час.

Цієї ночі Ольга і Рая спали в одній кімнаті.

— Як бувало колись у студентському гуртожитку — ми з Раєю в окремій невеличкій кімнатці.

Шрамко знизав плечима.

— Думаю, тобі буде не дуже приємно провалятись ніч на стільцях,— жартував він, але сам почав допомагати дружині улаштувати імпровізоване ліжко.

І коли жінки залишились у кімнаті самі і погасили

світло, Ольга подумала: «Завтра йому розповім про все». Вона навмисне лягла з подругою в одній кімнаті, щоб сьогодні не мати нагоди говорити з чоловіком про все. Сьогодні не треба. Сьогодні він так весело бавився з дітьми.

— Ну, розповідай, як ти живеш там,— промовила Ольга до подруги.

— Розповідь, Олю, коротка й звичайна. Пригадуєш, ще п'ять років тому, коли ми з тобою вчилися в університеті, чоловіка мого відрядили на роботу до радгоспу. Потім і я поїхала до нього. В селі є середня школа. Ну, вже там я знайшла, що робити... Іноді не встигаю й газет перечитати. Одного разу приїздив машиною твій чоловік у радгосп. Познайомилися. Він зрадив, коли довідався, що ми з тобою хороші товаришки. Запрошував приїздити до вас. Та куди там!.. Я набралася роботи в школі, в радгоспі, скрізь...

— Задоволена?

— Звичайно. Я користуюсь повагою й популярністю. Тільки починаю втомлюватись. Цієї весни мене премійовано двома дитячими путівками до Криму. Одвезу дітей, сама поїду в будинок відпочинку. Треба трохи відпочити.

— Звичайно.

І тут же Ольга подумала: «А мені кожна вільна година приносить хвилювання й утому...» І раптом, зовсім несподівано для самої себе, в неї виникла щаслива думка. Ольга навіть трохи схвилювалася.

— А тебе відпускають?

— Де?

— Там же в селі... де ти працюєш...

— Дуже неохоче... Розумієш — зараз багато роботи. В школі починається літня перерва, але ж іншої роботи — сила. Особливо біля дітей в яслах і дитмайданах... Дорослі виїздять у поле.

— Так, так... Ну, якось обійдуться без тебе. Хіба мало там людей...

— Я ж добре знаю, що зараз не час кидати село,— продовжувала Рая.— Але що я можу зробити? Кілька років працювати без відпочинку, та ще мої діти — цього досить в всякого. Але коли без мене застоїться робота й налагоджена вже справа почне підупадати — я ж не буду спокійно відпочивати в санаторії.

— Ти права, Рая. Але ти не виняток. Багато тепер

жінок у твоєму становищі. Ми не можемо відмовлятися від роботи. Працюємо багато, іноді надто багато. Втомлюємось. Та коли нам дають тривалий відпочинок, ми починаємо турбуватися за свою роботу, що, можливо, потрапила в ненадійні руки. Іноді, щоб зберегти самих себе, слід бути більш розсудливим і не слухати того, що підказує наше жіноче вразливе серце...

— Не завжди його вгамуєш,— мляво відповіла Рая.

Ольга рвучко підхопилася на своїй постелі і вглядалася в обличчя подруги, але в темряві не могла нічого побачити. Тоді Ольга заговорила поспішаючи, немов боялася, що подруга раптом спинить її.

— Не вгамуєш!.. Раєчко, та я по собі це знаю... Трапляється така ситуація, коли ніяка сила тебе не спинить... Ходиш, як у чаду, і сама не знаєш, що робиться з тобою... І все немовби є в тебе: і приємна робота, що захоплює, і багато чудесних друзів, і родинне життя, якому багато з людей могли б заздрити. Все маєш!.. А ось одної ночі, коли нікого немає коло тебе, тихо, урочисто кругом, блимають ліхтарі на електростанції, плеще риба в озері і кругом цвітуть вишні, спалахне над тобою раптом метеор, осяє все довкола своїм світлом — і все пропало. І все, що допіру вабило тебе, більш не вабить, що захоплювало — не захоплює... Хочеться мати найбільше, найцінніше, що є на світі. І добре знаєш, що це прокинулись наївні мрії студентки першого курсу. Що просто серце обпилося весняним киснем. А все ж не вгамуєш його!..

Замість відповіді Ольга почула спокійне, рівномірне дихання подруги.

Ольга не могла заснути. Сьогодні вона хвилювалася більше, ніж до цього. Вона уявляла, як завтра ввечері Рудневський одержить листа, пізнає на конверті її руку й радісно схвилюється. Він не вміє приховувати свого настрою. Прочитає. Але як він буде діяти?.. З того листа можна взяти дуже багато, а можна й нічого в ньому не побачити. Він, звичайно, зуміє з листа взяти все, максимум. Хіба можна в цьому сумніватися? Але як він діяти?

Сон не приходив. Кімната робилась тісною, повітря — гарячим. Ольга підвелась і розкрила вікно в садок. Сіла безшумно на стілець біля самого вікна. Нестерпно солодко пахли вишні, облиті цвітом, що потроху починав

уже спадати на соковиту весняну траву. Ольга дивилася вгору, над садом, немов пролітала на потужних крилах над ним, над містом, над цілою землею у вишневому цвіту.

У кімнаті за стіною раптом загомоніли Раїні хлоп'яга. Менший сонним ще голосом гукнув:

— Дядю, запрягайте автомобіль — поїдемо кататися!..

Ольга — все ще біля вікна на стільці — здригнулася від несподіванки. Вона збагнула: настав ранок, а вона не заснула й на хвилину.

За стіною загудів Шрамків бас біля дітей. Ольга вдяглася, спинилась на мить біля Раї, що міцно спала, перевтомившись з дороги, і вийшла. Десь на кухні Марта Семенівна гриміла посудом.

Цим ранком Ольга нічого не розповіла чоловікові, що була надумала напередодні. Зразу після сніданку Шрамко забрав дітей у машину й повіз по місту. Вони повернулися через дві години. Діти довго не хотіли кидати машини, і Рая забрала їх звідти силоміць.

Ольга сьогодні задля подруги повернулася раніше з роботи. Ввечері ходили до клубу. Там, коли не було кіно, влаштовували танці.

— Я вже забула навіть назви танків,— говорила Рая,

До Ольги відразу підлетіло кілька знайомих робітників з молоді. Вона спочатку познайомила їх з Раєю, і коли та пішла танцювати з одним робітником, Ольга теж погодилась на танок. Вона тільки зрідка з'являлася в клубі, через перевантаженість, і кожного разу молодь відразу помічала її присутність. Її любили.

Казаняр Микита Циганок, незважаючи на свій величезний зріст і дещо незграбну постать, ішов у танку з Ольгою легко і навіть з деякими фокусами, що порушувало чіткі правила танку, але подобалось присутнім. Микита Циганок, або, як його прозивали на заводі і в місті, Микиша, нещодавно вчився в фабзаучі і слухав лекції Ольги. У клубному спортивному гуртку він підіймав п'ятипудову штангу, але був лагідної, хоч і запальної вдачі. До Ольги він ставився з особливою пошаною.

— Микиша, який ви сьогодні франт. Своїм костюмом просто затьмарюєте всіх,— жартувала Ольга.

— Умгу...— промугикав він,— півтисячі віддав...

— Чи не збираєтесь часом одружитися?

— Авжеж, збираюсь...— Микиша збився з такту і почервонів. Але якраз піаніст припинив грати. Танок закінчився.

Хлопець узяв Ольгу під руку й повів шукати місце для відпочинку.

— Слухайте, Микишо, що б ви зробили, коли б дівчина, в яку ви закохалися, раптом через якісь обставини не могла б одружитися з вами?

Хлопець трохи подумав

— Мабуть, забрав би її силою... Вона б не встояла...

— Які дикі речі ви говорите. Адже силують тільки злодії!

— Ну, коли вона не хоче, щоб я скидався на злодія, нехай сама йде за мене, а не причини якісь вигадує...

Побачивши раптом посумніле обличчя Ольги, хлопець, щоб розвеселити її, сам засміявся з свого жарту. Але Ольга мовчки висмикнула свою руку і попрощалася з ним.

— Куди ж ви? Зараз іще танці...

— Ніколи, Микиша. Іншим разом я з вами ще танцюватиму.

Вона знайшла Раю. Та її теж шукала.

— Підемо, Ольго,— боюсь за дітей... Самі нароблять шкоди.

— Марта Семенівна догляне.

— За ними важко доглядати.

Але Ольга тепер мовчала. Вони не поспішали, і за всю дорогу Ольга не промовила більше ні слова... Так, вона, здається, остаточно заплуталась. Рудневський, можливо, вже одержав її листа. Вона може чекати на ранок телеграми від нього. Це було б необачно з його боку...

Крізь відчинені вікна не було чути дитячого гомону.

— Вони вже сплять,— промовила Рая.— Ми посидимо ще в садку. Гарзд?

Вони знайшли серед вишень вкопану лавку й посідали мовчки. Далеко десь співали дівчата. Але поблизу було тихо. Безшумно падали зрідка пелюстки вишневого цвіту й чіплялися їм у волосся й одяг.

Рая гостювала чотири дні. Кожного ранку перед службою Шрамко катав її хлопчиків машиною по місту. Вечорами Ольга з подругою ходили в кіно, театр або до клубу на танці. У вільний день їздили на річку, каталися в човні. В такі години Ольга ніби врівноважувалась. Але, повернувшись додому, вона знову втрачала спокій, збентежено шукала на своєму маленькому письмовому столі телеграму або спішного листа авіапоштою. Не знайшовши нічого, почувала деяке полегшення на серці, хоч відсутність листа від Рудневського, по суті, зовсім не змінювала ситуації. Мала прийти якась розв'язка... Але все-таки щоразу відсутність звістки приносила їй маленьку полегкість.

Рая від'їздила вдень. Ольга провела її на вокзал і разом з нею чекала поїзда. Шрамка затримували справи, і він попрощався з гістьми ще зранку. В залі для пасажирів було небагато народу.

— Будеш їхати назад — неодмінно заїжджай... Відпочинеш у нас з дороги; ми організуємо тобі переїзд до села.

Ользі хотілося, щоб Рая була в них якнайдовше.

Рая вдячно всміхнулась, обіймаючи подругу. Перед приходом поїзда вони вийшли на перон. Діти бавились, ганяючись одне за одним. Рая стурбовано ходила за ними, щоб не бігли на рейки.

— Я допоможу тобі зайти в вагон і швиденько збігаю до буфету куплю для дітей ситра... Спека — вони захочуть пити.

Рая подякувала, але діти знову забігли далеко, і вона побігла за ними. Нарешті, важко гуркочучи, підійшов поїзд. Ольга допомогла дітям пройти до вагона й метнулася в буфет. Купила пляшку нарзану й тістечок. Потім поспішила до вагона. Їй треба було перейти весь перон вздовж, бо вагон Раї був у кінці поїзда. Ольга швидко йшла, обминаючи метушливих пасажирів. І раптом спинилась, міцно притиснувши до себе свої пакунки, боячись їх упустити. Просто назустріч їй своєю легкою, спокійною ходою йшов Рудневський. На одну руку він перекинув літнє пальто, в другій тримав невеличкий чемодан. Його вродливе, чисто виголене обличчя м'яко всміхалось до Ольги. Радісне хвилювання пройняло молоду жінку. І вона зовсім не намагалась і не бажала приховувати свою радість. Він поставив біля неї

чемодан, потім просто й міцно потиснув їй руку. Він уже переміг своє хвилювання, бо зарані був підготовлений до зустрічі. Але Ольга зашарілась і без потреби м'яла пакунок з тістечками.

— Чого ти тут? — нарешті запитала вона.

— Одержав твого листа і вирішив, що нам необхідно побачитись... Власне, мені й треба було їхати повз ваше місто... у відрядження. Я вирішив заїхати, спинитися... А це що за речі у тебе в руках? Ти, здається, поспішала?

Ольга встигла опанувати себе.

— Я... їду... з цим поїздом,— промовила вона і сама здивувалась: голос її не тремтів, і вона навіть не одвела очей вбік.

— Ах, шкода!..

— Да, я їду цим поїздом на село працювати...

— Шкода, шкода...— повторював Рудневський.

Тепер він починав хвилюватись. Розумів, що зараз мусить з нею попрощатися, а йому треба багато чого вирішити за ці дві-три хвилини.

— Як же так? Шкода... Гм...— Він нервово перебирав пальцями гудзики свого нового синього костюма.

— Значить, я спізнився... А ти надовго?

— Не знаю... на місяць або на півтора...

Продзвонили двічі.

— Я спізнююся,— якимось несміливо й тихо сказала Ольга.

Він глянув на ручний годинник.

— Це для мого поїзда... Твій ще стоятиме.

Тоді Ольга схопила його руку і, притискуючи її до себе, заговорила:

— Ідь... Я тебе прошу — сідай зараз же, негайно в вагон і їдь... Не треба залишатися тут більше ні на одну годину. Так треба. Так краще...

— Але, Ольго, ситуація вимагає ясності, а ми навіть і не поговорили ні про що.

— Я тебе прошу... Не тепер. Потім... Я напишу тобі нову адресу.

Пролунав сигнал паровоза.

— Прощай, Рудневський!..

— До побачення, Ольго!..

Йому хотілося обняти її, але він не насмівся. Тільки усміхнувся до неї тепло й привітно.

Ольга бачила, як Рудневський перегнав кілька вагонів свого поїзда і скочив на східці. Стоячи на приступці, він зняв капелюх і помахав Ользі. Вона стояла на місці, мовчки стежачи за його від'їздом. Не догадалась навіть рукою махнути на прощання. А коли раптом згадала і піднесла вгору свій білий пакуночок, останній вагон поїзда зникав за вантажними вагонами на лінії.

Млявою, втомленою ходою йшла Ольга в кінець перону, де в вагоні курортного поїзда чекала на неї Рая. За якусь хвилину і її поїзд мусить рушити.

— Ольго, що трапилось? Ти довго затрималась. Я вже почала турбуватися, чи не трапилось чого з тобою.

«Трапилось, трапилось, Раечко!» — бажалося вигукнути Ользі, але вона стрималась.

— Нічого. В буфеті сила народу... і йти далеко. Я поспішала.

Провідник оголосив відхід поїзда.

— Раю,— встигла сказати Ольга,— я ще хотіла сказати, що поїду в твоє село працювати замість тебе, поки ти відпочиватимеш.

Та широко розкрила здивовані очі.

— Так треба, Раечко... Так я хочу. Хочу вирватись на село...

Рая зрозуміла: щось таки трапилось в Ольги за останні хвилини. Але розпигатись вона не встигла. Ольга поспішила вийти з вагона. Поїзд рушив.

Йй з вікна махав рукою старшенький хлопчик Раї, а менший голосно плакав, бо не хотів, щоб вона їх кидала.

Ольгу сліпить розтоплений вечірній захід, і вона ногою ловить у навислій густій конюшині стежку. Вона допіру з річки і на засмаглій шкірі під легким шовком одягу все ще немов відчуває принадний дотик свіжої хвилі. Ольга не хоче поспішати. Вона знає: зараз із долини виринуть цегляні будівлі радгоспу, наполовину замасковані розлогими вербами, На неї чекає порожній будиночок директора радгоспу — Раїного чоловіка, що цілними днями не буває дома.

Ольга повертає на широкий обніжск між масивом конюшини і безмежним ланом цукрового буряку. За місяць роботи на селі і в радгоспі вона вивчила всі дороги

й стежки навколо села. Тепер вона бачить перед собою за буряковим ланом верхівки тополь, наче шпичастий штахет. То один з найчудовіших куточків тутешньої місцевості. Ольга домагалася від радгоспу і сільради, щоб у цьому розкішному місці — серед степу, біля річки й переліска — збудували цим лігом дитячу колонію. В селі і радгоспі було троє ясел, організованих по колишніх куркульських хатах, розкиданих по селу. Вони не були устатковані як слід і не могли обслужити село. Ольга сама знайшла під селом місце для колонії, сама штурмувала заклопотану іншими справами сільраду й директора радгоспу. Вона не давала нікому спокою. І насамперед самій собі. Нарешті домоглася: радгосп давав на будівництво з своєї цегельні цеглу й інший матеріал, сільрада — людей.

Ольга мріяла організувати так, як немає ніде. Коли будівництво піде повним темпом, вона поїде в область і доможеться коштів на зразкове устаткування дитячої колонії.

Двічі вона вже їздила в обласний центр — підготувляла для цього ґрунт. Ходила в облвиконком, звідти до наросвіти, до земвідділу. Скрізь подавала заяви, пояснювала свій проєкт, переконувала. Вона б легко домоглася успіху — скрізь були відповідні кошториси, скрізь передбачені відповідні суми, — але Ольга замірялась зробити так, як не було ніде... Та вимоги були надто великі, і звичайні кошториси не могли її задовольнити. Це не гамувало її захоплення. Вона вирішила дійти свого іншою тактикою: збудувати всі потрібні будівлі місцевими засобами, а потім запросити з обласного центру — хай подивляться і спробують відмовити в її вимогах... Адже більш як половина проєкту буде вже здійснена... Тоді вони, напевне, зрозуміють її прагнення і самі захопляться. Вона навіть має підстави для цього. Адже секретар облвиконкому, прийнявши її, сказав: «Проєкт інтересний... Спробуйте всі місцеві засоби, доведіть, що сільрада й радгосп по-діловому цікавляться цією справою, а тоді будемо говорити й про нашу допомогу». А нещодавно він через сільраду вимагав відомостей про хід будівництва. Значить, її ініціатива реальна. Вона ще дуже натискала на місцеві організації.

Обніжком підійшла до території майбутньої дитячої колонії. На великій площі підготувляли ґрунт під вели-

чезний сад. Діти самі восени садитимуть щепи. Йшло планування. Кількома плугами виводили планувальні борозни. Ольга пройшла далі, до самого будівництва. Там розвантажували дві вантажні машини з цеглою, копали канави під фундамент. Копачі-дівчата, стоячи до половини в канавах, поспішали в роботі. Сонце зайшло вже, і вони мусили кінчати. Ольга перекинулася з ними кількома словами. Поговорила з техніком, що завідував усім будівництвом у радгоспі і наглядав за дитячою колонією. Ольгу цікавило, чи директор радгоспу дотримав слова — завіз на майданчик будівництва задалегідь усю цеглу,— чи, можливо, він думав тільки заспокоїти її обіцянкою. Будівництво було невеличке, і Ольгу попередили, що, коли будуть перебої в постачанні матеріалів, робітників негайно знімуть з роботи. Ольга знала, що не зможе залишатись тут до закінчення будівництва, але хотіла поставити його на твердий ґрунт і передати в руки Раї, яка днями мала повернутися з відпустки. Та непокоїлась даремно: матеріалу було досить. Вона вже намірилася йти далі, коли приїхав директор радгоспу. Всі підприємства радгоспу він постійно об'їздив своїм невеличким ситим коником. Він і сам був невеличкий, повновидний, засмаглий. Коли поспішав, його хода нагадувала дрібну рись його коня. У радгоспі знали: ніщо не сховається від невсипущого ока директора.

Він на бігу скочив з коня. Кинув погляд на привезену цеглу, навіть підняв половишку розбитої штуки й попробував її нігтем. На нього зацікавлено, навіть захоплено дивився шофер — босий, з селянських хлопців.

— Скажи, щоб одпускали з останньої сушки, а цієї більш не вози... Не забудеш?

— Зрозуміло.

Директор пройшовся ще над канавою біля копальниць, розповів їм щось смішне й аж тоді підійшов до Ольги. З нею він уже бачився дома.

— А ви все мене перевіряєте: чи не підвів з матеріалом? Я знаю, за чим ви стежите!..

— Отже й ні... просто йшла з річки й зайшла подивитися, чи не заклали ще підмурка...

Але директор уже поспішав. Він знову сидів у сідлі. Конячка покрутилась під ним й одразу взяла рись. За

хвилину директор знову повернувся на будівельний майданчик і голосно сказав Ользі:

— Післязавтра приїздить Рая... Тоді вам буде веселіше. Бо я щодо розваг байдужий.

— Може, є листи од неї? — радісно запитала Ольга.

— Є... І вам од чоловіка. Сідайте — підвезу, — пожартував він і полетів на своєму рисачку в поле.

Почало смеркати. Дівчата почистили лопати й поскладали їх до купи. А за кілька хвилин їх дружна пісня розляглася в степу.

«Чого ж тут стояти?» — подумала Ольга і рушила слідом за дівчатами. Від чоловіка давно не було листа. Вічно заклопотаний — йому ніколи. Але в кожному з його листів не згадувалося про одне, що шукала в них, не терпляче перечитуючи, Ольга. Не було в першому, не було в другому, а оце третій... Може, в ньому є?.. Не могла ж вона писати про це чоловікові, щоб довідатись. А проте Шрамко і сам би написав про це, коли б...

Вона задихалась від швидкої ходи й сама не помітила, як наздогнала дівчат-копальниць. У вечірньому морозі вони йшли поперед неї, співаючи. Дівчата були незнайомі їй, але вона була певна, що її вони знають. Їй хотілося перегнати їх, бо вони не поспішали, але було якось незручно пройти повз них мовчки, тим більше, що на будівельному майданчику вони самі її зачіпали. Та, зрештою, для чого їй поспішати? І вона зовсім поволі пішла до села слідом за дівчатами.

Директорський будиночок, в якому жила Ольга, стояв біля самого радгоспу, оточений смугою різних кушів і кількома старезними вербами. Колись тут була тютюнова база поміщицької економії. Ольга ще здаля почула нескладні звуки директорського піаніно. Ще зимою його преміювали піаніно. Він виконував найпростіші мотиви на слух, одним пальцем.

Ольга непомітно пройшла до своєї кімнати. На ліжку лежали газети й великий синій конверт. Ольга швидко розірвала його й вийняла звідти три списані аркушики з Шрамкового службового блокнота, де з-під ріденько застрочених рядків виглядав друкований візерунок штампу чоловікової установи. Але зараз Ольга не звернула на це жодної уваги.

Шрамко писав їй, як і минулі рази, головним чином про свою роботу, розпитувався про її життя на селі,

потім повідомив, що за яких два дні виїде на район, можливо, днів на десять.

— Не те, не те,— шепотіла Ольга, перечитуючи хоч і дружню, близьку, але сухувату мову свого чоловіка. Слова чоловікового листа забувалися одразу ж по читанні, немов розтавали в темряві. Раптом вона піднесла лист ближче до очей. Густі рум'янци залляли її засмагли щоки. Вона радісно, зворушено всміхнулась. Наприкінці Шрамко писав про кілька однакових конвертів, що прийшли на її ім'я.

Ольга знала, що ці конверти — тільки від Рудневського. Значить, він писав їй увесь час, і вона зовсім даремно переживала, що тоді на вокзалі надто сухо, нечемно повелася з ним. Її зворушило те, що він пише до неї, хоч і не знає, куди вона поїхала. «Він не може бути певний, що я читаю ці його листи,— думала вона,— але пише з іскрою надії, що ці листи якимось зв'яжуть нас. Листи — це єдиний його спосіб почувати мене біля себе...» Майже не думаючи, почала знову читати лист. І гепер їй неприємно було, що він писаний на службових бланках, а сухуваті Шрамкові висловні здавались їй втричі сухіші, ніж це було справді.

Їй захотілось їхати додому. Постукала до кімнати, де щойно чула бренькання піаніно. Але директора не було. Він знову пішов у справах. Ольга довго чекала його на ганку. Нарешті почула дрібні швидкі кроки. Втомлено він сів на ганку поряд.

— А ви чому не спите?

— Щось не спиться. Та й хотілося вас дочекатися.

— А що?

— Хотіла спигати, чи не йдуть завтра машини до міста?

— А нащо вам?

— Іду.

— Не вигадуйте!..

— Ні, справді... Мені треба поїхати до міста.

— Це інша справа. Завтра йтимуть машини по пальне. Можна вас посадити десь у шоферській кабіні. Але що трапилось?

— Нічого нового... Речі глибоко інтимні, особисті...

— Як кажете — «інтимні», «особисті»?.. Та не зважайте ви ні на що... Не думайте ви ніколи про ці «справи», і вони про вас не будуть думати. Тут ось робота —

ніколи дух перевести, а в них сімейні трагедії... Не модно... Вивелося!.. Правда, трапляється. У нас на селі в минулому році голова колгоспу в молоду вчительку був закохався. З жінкою двадцять років прожив. А вчителька молода, симпатична, активна... «Коли розлучуся з жінкою й піду до вчительки жити, село скаже, що запанів, забажав інтелігентної і т. д.»,— думав він. Словом, репутація підупаде, а за цю свою репутацію він мусить насамперед дбати. Але ж і залишатися з старою, нелюбою, коли спалахнула нова любов,— теж не краще... А в самого трое дітей у хаті. Двоє вже чималих — у колгоспі роблять. А одно — мале. От він собі ламає голову над своєю проблемою, ніяк зважитись не може... А стара його жінка — у колгоспі корів доглядала — довідалась стороною про ситуацію та й вигнала його з хати, повикидала надвір його речі, сама розлучилася з ним, а потім по людях пустила чутку, що влаштовує в себе в хаті свято — розлучення святкуватиме. Бідний голова колгоспу і сам ходив до неї, і людей підсилав, щоб одрадити святкувати розлуку, бо ж для нього — то ганьба. А вона в один голос: «Я жінка вільна... Справляла весілля колись, справлятиму й розлуку... Та ще й на все село!..»

— І влаштувала?

Звичайно... Півсела в гостях було. А реготалися — на весь район було чути.

— А він же?

— Кудись виїхав... Таки з цією учителькою... Мабуть, і живе десь непогано. З нього господарник досвідчений.

Він закінчив. Але Ольга мовчала. Директор нахилився до неї в темряві, щось мугикнув і підвівся:

— Мені завтра на далеких дільницях рано бути...

Ольга залишилася на ганку сама. Слухала й не чула, як село доспівувало своїх пізніх пісень по кутках, наче змагалось в голосі. Вже добре розвиднілось, коли вона встала й поволі пішла до хати. Пофарбований зелений ганок поволі вкривався сріблястою росою.

Чоловіка Ольга не застала. Він ще за день до її приїзду виїхав на виклик в область. Марта Семенівна не кваплячись розвішувала у дворі зимовий Ольжин одяг. Ольгу завжди зворушувало піклування цієї старої жінки

про неї. Щоправда, картина розвішаного у дворі одягу відразу викликала в ній неприємне почуття. Занадто вже затишний був цей родинний пейзаж. Вона їхала з зовсім іншим настроєм, з зовсім іншими думками. Обидві жінки тепло й щиро привіталися. Марта Семенівна покинула свою роботу на дворі й заметушилась біля Ольги.

— А Юрій чекав, чекав... Він думав виїздити тільки завтра. А тут телеграма з області... Довелося їхати. Ще коли б він знав, що ти приїдеш, може, якось залишився б на пару днів...

Вони зайшли до хати. Ольга скинула жакет, оглянула себе перед дзеркальною шафою. І, відповідаючи на запитання Марти Семенівни про здоров'я, радісно засміялась. Справді, як це на селі вона не помітила, що за цей місяць ще більше покращала. Обличчя загоріло, ще густішими стали рум'янци на щоках. І навіть брови, що трохи вицвіли на сонці, підкреслювали її непідроблену красу. І немов сама відчула, що тут, у місті, від неї віє зараз свіжістю полів, радістю важкої праці і повним соком щойно покинутого сільського життя. Вона обняла Марту Семенівну, що милувалася з неї, і, бажаючи якось виправдати своє позування перед дзеркалом, промовила, все ще усміхаючись:

— Я, здається, почала пустувати...

Потім відчинила двері до своєї кімнати й здивовано спинилася на порозі: вона не впізнала свого кутка. В її відсутність Шрамко зробив їй приємний сюрприз. Він з її скромної — іноді вони відчували потребу в грошах — робочої кімнати зробив невеличкий гарний кабінет для неї, з цілком новим, дуже зручним і з смаком підібраним умеблюванням, з портретами її улюблених великих людей і, головне, — з невеличкою, але вміло дібраною бібліотечкою для її роботи. Наче з багатой книжкової крамниці вибране було все найцікавіше для неї і поставлене тут під скло. Це її любимі імена, якими захоплювалась вона і які завжди рекомендувала своїм студентам. І, нарешті, на її столі на новому прекрасному бюварі — розкішний том «Войны и мира», закладений кольоровою стьожкою на тому місці, де вони останній раз читали.

— Та це ж справжнє багатство! — вигукнула захоплено Ольга.

Марта Семенівна навмисне зайшла до кімнати. Вона була вдоволена Ольжиним захопленням.

— Юру преміювали, якраз коли ти виїхала...

— І він витратив на це свою премію!..

— А хіба він тобі не писав?

— Про це — ні...

— Він, значить, готував тобі сюрприз. Добре було б до його приїзду влаштувати йому теж якусь приємність...

— Звичайно, звичайно... Ми ж колись уже вирішили з вами...— все ще захоплено промовляла Ольга, розглядаючи свій кабінет.

— Навіть качалку купив нову — маленьку, з м'якими поручнями, таку, як я люблю. Стара наша вже зовсім розклеїлась... Йому треба написати подяку... сьогодні, негайно...

Вона мимоволі глянула на стіл, згадавши, що треба буде писати. Поряд з новим письмовим прибором, з темно-зеленого каменю в білих прожилках, стояв невеликий кошик для конвертів і паперу.

— Навіть кошик!..— вигукнула Ольга і раптом стихла й миттю зашарілася. В цьому кошику лежало три нерозпечатаних знайомих конверти, надписаних рукою Рудневського. Як це вона, ввійшовши до хати, відразу забула про його листи?

Марта Семенівна вийшла надвір — знімати одяг. В сильному нервовому збудженні Ольга розкрила всі три листи. Вони були надто короткі. Хоч і адресувалися до неї, але Рудневський не був певен, що вони потраплять саме їй, і тому, з обережності, запитував про нову адресу, додавав до цього ще дві-три фрази і на тому закінчував «Все це дуже банально...— думала Ольга.— Бракує тільки сліз і тяжких зітхань!..»

Але хто ж винен?.. Звичайно, вона.. Хіба самій не можна одверто і гостро розв'язати питання так чи так?.. Чому вона побоялась розповісти вчасно про все Шрамкові?

По обіді Ольга переодяглась і, не відпочиваючи з дороги, пішла до педтехнікуму. Пішла просто навідатися. Мала якусь надію, що, не вважаючи на літню перерву, вона знайде там когось із педагогів і розважиться, бо тепер уже залишатися на самоті з листами Рудневського було над її сили. Але будинок технікуму був безлюдний. Усі роз'їхались. Ольга зайшла всередину крізь розкриті навстіж двері. Дві босі, з підтиканими спідницями прибиральниці, стоячи на підвіконнях, мили в довгому

коридорі вікна. Вони щось розповідали одна одній, голосно сміючись, і їх розкотистий регіт лунав у порожньому коридорі. Потім почали тихенько співати. Ольга зайшла в кілька порожніх аудиторій, де вже був специфічний запах порожнього приміщення. Ользі раптом стало ясно, що в технікумі тепер вона нікого не знайде.

Вона вийшла на вулицю й сіла в автобус, що ходив до пристані. Над річкою стояв гомін. З піснями пропливали човни. Ольга зійшла до води. Хотілось і самій взяти в руки весла. Почула раптом, як хтось гукав до неї з річки. Недалеко пропливав човен з молоддю. Вона впізнала серед інших Микишу Казанка з гітарою. Це він гукав до неї. Ольга замахала рукою, і човен повернув до берега.

Циганок дав місце Ользі біля себе. Він відразу заговорив:

— Прощайте, Ольго Павлівно!

— Навпаки — здрастуйте!

— Прощайте, дорога Ольго Павлівно, і пам'ятайте, що не існує більше казаняра Микиші, а єсть льотчик Микита Циганок!

— О, поздоровляю од щирого серця! Рада за вас.

— Власне, льотчика ще з мене немає, але є курсант авіашколи, який блискуче пройшов під обстрілом десятка всяких медичних і інших комісій... Ех, Ольго Павлівно, та коли б тільки вам усе розповісти!.. Я ж воював стільки, поки намітили таки й мене в кандидати... Микита Циганок коли загориться чим, то ніякою водою не оділлеш!.. Хочу літати... Хочу!.. Хто мене спинить?.. У казані для мене мало простору, повітря... Забажав — і пішов у льотчики. Я коли захочу чого...

Циганок радів чудесним перспективам, що тепер розгорнулися перед ним, а Ольга сміялася, бо, слухаючи хлопця, вона відчувала в собі радісне піднесення.

Хлопці і дівчата в човні співали одну за одною пісні. Ольга теж голосно співала, плескалась водою, перегукувалася з знайомими, що пропливали човнами повз них. Слід було давно повернутись до пристані, але Ольга про це не згадувала. І тільки надвечір, коли стемніло, вона легко й пружно вистригнула з човна на дерев'яну пристань. Йй хотілось їсти, відчувалась приємна спрага, легкість і міць у тілі.

На пристані Ольга купила газету, і всі гуртом сіли в автобус. Примружуючи злегка очі від зустрічного вітру,

що залітав крізь відсунуте вікно, Ольга мовчки, зосереджено дивилась на сотні вогнів міста, їй було добре — і од вітру, що освіжав обличчя і ворушив її пишне волосся, і від приємної прогулянки, і — здавалось їй — від того невідомого, нерозв'язаного, але привабного, що залежало від неї. Тільки від неї.

Циганок, сидючи поруч, переглядав газету. Іхати залишилось кілька хвилин. Хлопець торкнув Ольгу за плече й вивів її з роздуму:

— Ось куди б я подався... Все віддав би, аби тільки взяли...

— Інтересно!.. — Ольга взяла в нього газету і знайшла замітку, що так зацікавила Циганка. Там у розділі «По Радянському Союзу» було коротке повідомлення: «Цими днями до Східного Сибіру від'їздить експедиція для обслідування численних енергетичних ресурсів. Експедиція проїде тисячі кілометрів по річках і обстежить усі джерела дешевої енергії. Вона намітить важливіші місця майбутніх електростанцій. Ця енергія перетворить незчисленні багатства землі на багатства народу. Керує експедицією невтомний дослідник енергетичних джерел нашої країни Рудневський».

— У нашій країні,— продовжував свою думку хлопець,— і без нас вистачає щасливих людей для таких справ...

Але Ольга не відповідала. Хлопець, чекаючи відповіді, глянув на неї. Ольга безсило притулилась до стінки, і її раптом зблідле обличчя з заплющеними очима обвівав різкий вітер, волосся жужмом то спало на очі, то закидалося назад. Здавалось, вона знепритомніла. Циганок стривожено підхопився. Але Ольга махнула рукою, даючи йому знак не турбуватись. В цей час машина спинилась і швидко спорожніла. Вони вийшли останніми і спинились тут же, на площі.

— Минуло,— сказала Ольга,— тепер зовсім добре. Не знаю, що зі мною трапилось..

Рушили. Хлопець пішов поряд. Але вона знову спинилась:

— Не треба... Я вже почуваю себе добре.

Подякувала за чудову прогулянку і швидко пішла додому. Було темно, і ніхто не міг бачити її блідого і схвильованого обличчя. Безсилля минуло, але народжувалось,— як це часто траплялось останнім часом,—

знайоме їй сильне тривожне збудження, якому вона не мала сили чинити опір. І в цьому настрої народилась, нарешті, її рішучість...

Швидко обганяла людей на тротуарах, але їй здавалося, що вона йде надто поволі. Вона побігла б що є сили, але було ніяково перед людьми. Тепер вона розуміє: їй треба поспішати. Ще яких п'ять хвилин — і буде вдома.

Вона зачинилась у своїй кімнаті. Було страшно думати про текст телеграми. Але треба поспішати. І коли вона ставила своє ім'я на телеграмі Рудневському, одну мить відчула хвилювання, але зразу ж подумала про те, що тепер не в силі здолати саму себе і коли не зараз ступити цей крок, то ніколи... Та й, кінець кінцем, вона ж не дівчинка, щоб виявляти таку нерішучість. І вона тепер уже спокійніше — як їй здавалося — склала папірець і пішла на пошту. Подаючи телеграму в віконце, Ольга ще раз прочитала ці надзвичайні і дивні для неї фрази. Вона повідомляла, що завтра ввечері виїздить до нього, щоб ніколи не повертатись назад... Ще додала, що хоче бути поруч нього завжди. Він зможе підшукати і для неї якусь роботу в своїй надзвичайній експедиції. На телеграмі надписала «термінова». Стукнуло віконце телеграфістки, закриваючись, і в порожньому приміщенні пошти Ольга залишилась сама. Навіть телеграфістка відійшла од віконця й пішла вистукувати на своєму апараті її, Ольжину, термінову телеграму... Кругом нікого. Вона сама. Але це остання ніч її самотності!..

Шукаючи свій вагон у вечірньому поїзді, Ольга раптом натрапила на Коровая. Він ходив по перону і чекав дзвінків.

— Гуляєш, зустрічаєш, чекаєш? — засипав він запитаннями Ольгу.

— Ти не вгадав: я їду в Москву.

— В Москву? То, значить, — разом...

— Можливо... Я ж не знаю, куди ти їдеш...

Але він уже перехопив у неї речі й повів до вагона.

— Я зміню місце, — говорив він, — і будемо їхати в одному купе. Прекрасно!..

Товариш у дорозі Ользі був потрібний. Вона щиро зраділа. Коровай виходив кудись із купе і з шумом та

веселими вигуками повертався, навантажений продуктами, пляшками, газетами... Ольга стримано всміхалася на його дотепи. А коли поїзд рушив, вона одвернулася до відкритого вікна і дивилася в темряву на завірюху іскор з труби паровоза, що встилали дорогу. Вона не думала над тим, що вчинила. Іншого виходу вона не бачила. І вона вміла примусити себе зайвий раз і без потреби не думати над цим. Але було одно, що бентежило й не давало їй спокою. Адже цей виїзд скидається на втечу. Скоростигле рішення її виникло відразу, немовби в якомусь чаду, що огорнув її раптовою хмарою... Вона повинна була дочекатися Шрамка й поговорити з ним сміливо й одверто. Він би сам зрозумів її. Мало чого не буває в житті?.. Це був би тільки дрібненький епізод у їх повнозвучному бутті, сповненому інших — великих і незабутніх — діл... Але звідки вона могла знати, коли повернеться Шрамко, і чи не було б тоді вже пізно шукати Рудневського, з яким вона хоче бути поруч, вирушити разом з ним у ту припадну подорож, про яку довідалася вона.

Уявляла собі: Шрамко повернеться додому і, як завжди, насамперед запитає в матері про неї. Але вона повідомила стару, що немовби їде знову на село. Тоді Шрамко скине з себе верхній одяг, втомлено потягнеться і піде до колодязя вмиватися свіжою водою. Влітку він завжди так робить. Повернеться до хати напівроздягнений і відсвіжений. Шкіра його почервоніє від холодної води, і на ній виділятимуться великі білі рубці: один на лівому боці і два менших на спині. І поки Марта Семенівна готуватиме вечерю, він сяде за свій стіл, прогляне одну-дві свіжі газети, потім візьме їх улюблену книгу... Розгорне заложену сторінку і там знайде її записку... Радісно усміхнувшись, прочитає її правдиві й щирі пояснення і скаже спокійно — він завжди уміє стримати себе — Марті Семенівні, що прийде гукнути його до вечіри: «Ольга залишила записку... вона поїхала на село»... Потім ляже на канапу... Ні, йому буде надто тяжко... Вона згадала, як із Шрамком колись трапився серцевий припадок. І хоч як відганяла від себе зайві думки, але все ж промайнула, як іскра повз вікно, важка думка: повернутись хіба?.. Але поїзд з гуркотом вривався в темряву і кресав тисячі іскор. Пролітали зустрічні поїзди, а за її спиною невгамовний Корвай щось розповідав

незнайомому третьому пасажирові з їх купе, розкорковуючи пляшки з холодною мінеральною водою.

Коли незнайомий пасажир, уместившись на горішній полиці, заснув, Коровай, хвилинку подумавши, продовжував розпочату розмову:

— Ти сказала: Шрамко старіє, втомлюється...

— Я тільки згадала твою промову, пригадуєш, на ювілейній Шрамковій вечірці?

— Та промова найменше стосувалася його. Шрамко знаходить у собі силу працювати майже шістнадцять годин на добу — і не ламається. Ну, відпочинок, звичайно, кожному з нас потрібен.

— Я не про це... У Шрамка невичерпна енергія й міцна воля. Але кожне його «сьогодні» надто схоже на кожне його «вчора». Його дні немов близнюки... І нікому не видно, що десь у епічному районному місті існує такий Шрамко і ретельно виконує свої службові обов'язки.

— Стоп, стоп! — підхопився враз Коровай і навіть підняв застерезливо долоню. — Це ти говориш просто не подумавши... Ти послухай — я розповім тобі одну незвичайну історію.

— З твого життя?

— Ні, не з мого... Власне, майже з мого... Це довге оповідання, але з усього близького мені пережитого я саме це згадую завжди з великою гордістю... Звичайно, не за себе, але діла моїх друзів — мої діла.

— Охоче слухатиму...

— Одного ранку в дев'ятнадцятому році вузлову залізничну станцію, що мала велике стратегічне значення, зайняли кубанські козаки Денікіна. Але наша партійна організація вже підготувалась до підпільної роботи. Окрім мене й Шрамка, залишились у міській організації ще чоловік з двадцять, переважно молодь з депо. Фронт був недалеко. Його стійкість великою мірою залежала від нашої залізничної дільниці. Ми мали ряд найважливіших завдань. Але, як тоді часто траплялось усюди, контррозвідка спочатку взяла одного... Це був технік. Працював на лінії. Він занадто затягував ремонт віадуків. Поїзди скупчились на попередній станції. Технік мав

інструкції від нашої організації. Він був наш. Хтось доніс, його забрали. Розстріляли демонстративно на пісковищі за містом. За кілька днів взяли ще двох. З ними порішили так само, як і з першим, на тому ж пісковищі за містом. Організація вжила всіх заходів до найсуворішої конспірації. Але нас чекало гірше. Контррозвідка винюхала слід і заарештувала керівну верхівку організації — всіх трьох. Це ставило під загрозу цілу організацію. Вирішили врятувати говаришів. Довго думали над планом. Треба було знайти в контррозвідці таку людину, яка б допомогла нам. Ми знали, який присуд чекає наших товаришів, але були певні, що з ними поспішати не будуть і, коли ми швидко щось придумаємо, ми зможемо допомогти. Знайти потрібну нам людину не щастило. Проте днів за два ми намацали одного солдата, на якого, щоправда, ніякої надії не покладали. Це був каптенармус контррозвідки, фізично слабенький хлопець, з мобілізованих... Ми зв'язалися з ним. І вже на другий день його винахідливість нас просто вразила. Він сам запропонував реальний план дії.

Кожного разу перед розстрілом фельдфебель приходив до нього брати патрони для спеціального взводу. Потім шикують виділений для розстрілу взвод, перевіряє гвинтівки й роздає патрони. Гвинтівки заряджаються при ньому. Каптенармус запрягнувся нам, що... гвинтівки не вистрелять після його дуже простого фокуса з капсулями. Він обіцяв більше: взводний, якому доручалися всі ці діла, багато вправлявся в стрільбі з маузера і кожного дня віддавав свій револьвер на чистку фельдфебеліві, а той — каптенармусові. Отже, і з набоями для маузера взводного мала проробитися та ж операція. Виходить, що коли б наші товариші по дорозі на пісковище спробували тікати, вони б могли врятуватися. Ми мали допомогти їм, підготувавши в умовленому місці візників. Успіх можна було забезпечити при одній умові: влаштувати втечу тільки по дорозі за місто, але не на самому пісковищі. Справа в тому, що засуджених — як це ми вже вивчили на гіркому досвіді — вивозили на вантажній машині з конвойним піввзводом. А на місце розстрілу прибував ще другий піввзвод.

Від такої кількості охоронців, та ще в чистому полі,

втекти замореним товаришам не під силу, тимчасом як у дорозі ми могли вчасно під'їхати до них візниками і підхопити. Ризику багато. Але була одна, найважливіша перешкода: як попередити товаришів, щоб вони знали про план і місце, куди мусять бігти. Ця перешкода робила весь цей начебто реальний план зовсім непридатним. Наш каптенармус зарадити в цьому не міг. Треба було проникнути за замки контррозвідки, побачити товаришів, переказати їм. А дорогоцінний час минав. От тоді Шрамко згодився піти добровільно в контррозвідку, віддатися до рук катам, але за всяку ціну побачити товаришів. Це було більш ніж ризиковано, але все наше життя в ті часи було таким. Вирішили спробувати. І на другий день Шрамко з'явився в контррозвідку і перейняв на себе обвинувачення, які накидалися товаришам. Там його зрозуміли по-своєму: вони думали, що Шрамко цією самопожертвою хоче зм'якшити долю своїх товаришів. І можеш собі уявити, ці мерзотники вжили всіх можливих заходів, щоб дізнатися про все, що міг знати один з найактивніших робітників підпільної організації. Потім ми довідалися точно. Шрамко витерпів усі знущання й тортури, не сказавши й слова. Його мучили чотири дні. Віддаючись добровільно контррозвідці, він знав, що його чекає. Сам казав перед цим, що в серці в нього великий вогонь бажання, але тільки одна іскра надії. Офіцерам контррозвідки не важко було б її загасити. Він свідомо йшов на муки.

Нарешті одного світанку їх повезли знайомою вже нам вантажною машиною за місто... на піскивище. Ми були наготові і чекали умовного сигналу від каптенармуса. Машина з засудженими і з десятком конвоїрів підкотила до містка на околиці, де протікав смердючий, брудний потік. Але на містку стояла вже наша підвода з дровами, загородивши шлях: у ній зламалась дерев'яна вісь. Наш візник був безпорадний. Після короткої лайки з машини скочив взводний і кілька солдатів. Вони швидко почали скидати дрова просто в рів, неважаючи на «візника», який у розпачі, з криком і лементом побіг у заулук гукати, як він сказав, хазяїна, якому везлося паливо. Насправді ж він вирішив заздалегідь утекти. І слушно. В цю хвилину іншою дорогою до цього місця наблизились троє легкових візників. Можна було думати, що вони вранці їдуть на біржу. Візники куняли на сидін-

нях, не викликаючи жодної підозри. Коли вони були зовсім близько, Шрамко подав знак, і всі четверо заарештованих стрибнули з машини й почали бігти. З несподіванки конвоїри дали їм змогу одбігти з півдесятка кроків, а потім почали безладно «стріляти», вірніше, клацати затворами, бо — каптенармус був чесною людиною — жодна з цих гвинтівок не вистрілила. Ті, що порались біля дров, хоч і бажали, але не зважилися в цю хвилину гнатися за втікачами, бо боялись потрапити під кулі своїх солдатів, які все ще пробували цілитись і стріляти. Так тривало кілька секунд. Удавані «візники» підхопили нових «пасажирів», і коли солдати вже почали за ними гнатися, розкішні рисаки взяли галоп і зникли в місті. Заарештованих розвезли по різних квартирах. Із Шрамка не можна було зняти сорочки: вона вся на спині й на грудях прикипіла до ран. Кров загусла, і сорочку довелося різати на шматки і відмивати їх від тіла теплою водою. У Шрамка вистачало сили стрибнути в свій час з вантажної машини і ступити кілька кроків — це були його останні зусилля. Коли один з товаришів майже втягнув його в фаєтон, він знепритомнів. Він жив і беріг рештки своїх сил тільки для порятунку товаришів. Два місяці після того лікував Шрамко важкі наслідки своєї добровільної гостини до контррозвідки. Тепер важко навіть повірити в правдивість цієї історії, але тоді...

Не закінчивши думки, Коровай поволі запалив цигарку, яку держав незапаленою протягом свого оповідання, і з насолодою затягнувся кілька разів.

Ольга мовчала. Прихилившись головою до холодної стінки вагона, вона жадібно хапала зблідлими губами воду з склянки. Навіщо він розповів їй усе це? Їй здалося — поїзд наближається до катастрофи.

— Але ж він нічого мені про це не розповідав, — спромоглася нарешті вимовити Ольга.

Коровай уже почав готувати собі постіль.

— Е-е... та він і нам тоді, в ті часи, не розповідав про це. Зробив одне — готується до іншого, а про перше вже й не згадує... Така вдача.

Ольга вийшла з купе, в довгому порожньому коридорі стала біля відкритого вікна. Підставила обличчя під свіжий вітер, що забивав у вагон. Коли через чверть години вона знову зайшла до купе, світло було погашене і на двох полицях рівномірно, спокійно дихали поснулі.

Ольга сіла на свою, підготовлену провідником, постіль. Вона з мукою намагалась розв'язати одну арифметичну задачу і ніяк не могла зібрати думок: скільки ж, нарешті, їй було літ, коли з Шрамком трапилась ця подія? Від одного числа слід було відняти інше... Але які числа, як віднімати? Все це неможливо було пригадати. В темряві уявляла, як молодим хлопцем Шрамко спокійно підіймається сходами. Він іде в контррозвідку, майже на вірну смерть. Він спокійний, навіть жартує з вартовими. Це було... Ага, їй було всього шість років. Вона майже не пам'ятає тих часів. Чому Шрамко сам не розповів їй своїх пригод у громадянській війні? Їй здалося — вона бачить перед собою в темряві спокійно-заклопотану постать Шрамка. Він наближається й росте. Ось підіймається сходами контррозвідки й голосно глузує з розлютованих офіцерів, а ті безпорадно тупцюють біля нього. Потім вони з товаришами втікають на візниках від білих. Вона радісно махає їм рукою, і Шрамко сміється до неї привітною беззвучною посмішкою.

Одну мить здалося, що це і є дійсність, а поїзд, Коровай, станції — важкий сон. Розплющила очі й раптом знову почула рівномірне дихання пасажирів. Крізь вікно урочисто дивилось блідо-голубе небо. Гасли зірки. Гудок паровоза самотньо будив ніч.

Ольга зійшла з поїзда на якійсь невідомій станції. Тихо, щоб нікого не збудити, зібрала свої нечисленні речі, сказала здивованому провідникові, що хоче зробити тут зупинку, й пішла до невеличкого й надзвичайно тихого в цю ранню хвилину будинку станції.

Десь уночі, пізно повернувся Шрамко з відрядження. Дорога була важка, і сон перемагав його. Шрамко навмисне вирушив з вокзалу пішки, щоб відігнати сон і хоч трохи розвіятись. Він не хотів прибути додому стомленим і заспаним.

Марта Семенівна радісно метушилась біля сина.

— Ольга? — запитав він.

— Знову поїхала на село. Казала — швидко буде. І, розуміючи, що він скучає за нею, додала від себе:

— І, мабуть, дуже швидко... Адже вона заступає там свою подругу. А та сьогодні поїхала вже до себе на село

з відпустки.... Заходила до нас — тільки нікого з вас не застала.

Після напівхолодного обмивання й легкої вечері втома немовби минула. Шрамко зняв з себе піджак і в сорочці вийшов на ганок. Він любив іноді обмірковувати різні свої справи, сидячи вночі на ганку. Так просидів він з півгодини. Спати все ж не хотілося. Відкрив двері на ганок, порозчиняв усі внутрішні двері, щоб освіжити кімнату, і пройшов у свій кабінет. Такими ночами він любив читати. Прочитає наперед кілька сторінок Толстого і потім перечитуватиме їх Ользі. Всміхнувся про себе, згадавши, що «Войну и мир» вони з Ольгою читають майже рік... і ще багато до кінця. Узяв книгу з стола і зручно всівся в низеньке крісло.

Марта Семенівна заглянула крізь прочинені двері:

— Ти не лягаєш?.. Пізно вже. Знову не виспишся...

— Щось не йде сон... А ви лягайте, мамо... Ви завжди встаєте рано. Я ще трохи посиджу.

Шрамко чув, як вона тихими кроками пішла її щільно зачинила двері своєї кімнатки. Відчинене вікно виходило в садок. Стояла глибока тиша. І він з приємністю подумав, з якою насолодою читатиме одного з своїх улюблених авторів. В цю хвилину почув легкі знайомі кроки в садку під вікнами. Він пізнав — це були її, Ольжині кроки. Ось вони на мить стихли. Очевидно, вона здивована, що в його вікні так пізно горить світло. Але за мить вона немов зірвалася з місця і побігла — кроки застукотіли дрібно й швидко. Вони міцно обнялись. І, ховаючи в нього на грудях обличчя, вона промовила:

— Там я записку залишила...

— Де? — здивовано запитав Шрамко.

Тоді Ольга раптом жартівливо засміялась:

— Ніде...

Вони сиділи вдвох на м'якій канапі і — як давно колись, ще тільки по одруженні — закохано держалися за руки. Ольга не розповіла йому нічого... Тільки одною рукою перебирала його пишну, з «пролісками» чуприну. Для його спокою вона не скаже ніколи про свою таємницю. Раптом погляд її спинився на книзі в кріслі...

— Знаєш,— сказала вона,— будемо читати «Войну и мир», ми давно вже за неї не бралися.

З щирою радістю й піднесенням, як мала дівчинка,

підскочила, вхопила великий том і розкрила потрібну сторінку...

— Ось вона,— сказала,— записка... Але вона тепер не потрібна... зовсім не потрібна ні тобі, ні мені.

І вона порвала її на дрібні клаптики. Шрамко, збуджений від приїзду дружини, від радісного настрою їх обох, від прекрасної, урочистої ночі, що крізь відчинені двері тихо заходила до їх хати, взяв розкриту книгу, хвилину мовчав, чекаючи, поки кругом знову настане повна передсвітанкова тиша, і почав поволі, з почуттям читати рядки про війну і мир, так, немов відсвіти давніх баталій падали блискавкою на пережиті ним самим близькі, наче вчора, важкі бої.

«Вот она — эта столица — у моих ног, ожидая судьбы своей. Где теперь Александр, и что думает он? Станный, красивый, величественный город! И странная и величественная эта минута!..»

І Шрамко одним оком глянув на Ольгу. Вона задумалась, поклавши руки на коліна, і сліди недавнього хвилювання поволі зникали з її обличчя.

Інженерові Вані Пряжкіну здавалося, що швидкий поїзд мчить його не на місце службового призначення після інституту, а принаймні на сьоме небо!.. Йому хотілося подвоїти швидкість поїзда, хотілося пересісти на літак, кортіло ділитися своїми мріями з іншими. Та здійснити він міг тільки останнє.

— Ви ж тільки уявіть собі,— доводив він низенькому метушливому пасажирові, що на кожній зупинці виходив на перон і повертався обов'язково з букетом персидського бузку чи з оберемком рожевої півонії.

— Нічого не зробиш — весна! — говорив він, розташовуючи свою флору на полицях.

І на всіх обличчях немов грало сонце й цвіли усмішки.

— Уявіть собі,— домагався Ваня Пряжкін,— величезний електромеханічний завод! Тисячі робітників!..

— Скільки робітників?

Ваня Пряжкін обернувся до невідомого пасажира, що вимовив це запитання. Це був старий чоловік, високий, сухий, з великими лагідними очима. Він так раптово вимовив своє запитання, що сам збентежився, чи не образив він молодого інженера Пряжкіна, який ось уже скільки часу щиро розповідає в купе про свої наміри, перспективи і навіть біографію. Тому цей старий чоловік визнав за потрібне підвестись і потиснути зворушеному Пряжкіну руку.

— Соболев,— назвався він,— так, як і ви,— інженер... І, здається, близького до вас фаху...

— Приємно, колего,— без будь-якого замішання сказав Пряжкін.— Ви, здається, запитали про робочих? Не могу вам точно відповісти, але не менше як тисяч з десять.

— Ото! — зачудовано вимовив Соболев.

А низенький пасажир, що захоплювався квітами, обтираючи обличчя хусткою, додав від себе:

— Треба обов'язково відвідати. Скільки бував у цьому місті, але на цьому заводі не доводилось бути. Не думайте, що мене цікавить тільки бузок.

— У мене,— продовжував Пряжкін,— є проект удосконалення деяких деталей конвейера... Коли хочете, у мене своя конвейерна система, яку я думаю якось використати на заводі.

— Своя конструкція? Це добре!..— лагідно сказав інженер Соболев.

— Ну, це ще не зовсім закінчене, але дещо...

— Важливо, товаришу, вже те, що ви шукаєте. В таких спеціалістах завод, напевне, відчуває потребу.

— О товаришу Соболев, ви не знаєте цього заводу!.. Таж гуди хоч і сто інженерів дай, усім буде роботи по горло. Будують нові величезні цехи... Я боюся, що в мене будуть утруднення з новими кадрами робітників. Чи передбачили там будівництво нового учбового комбінату?

— Можливо, товаришу Пряжкін.

— Кожен гігант повинен сам себе забезпечити кваліфікованими кадрами. Немає чого сподіватися на інших, а тим більше — на самоплив.

— Приєднуюсь, колего,— з якоюсь вибачливою і разом доброзичливою усмішкою відповів Соболев.

Відчувши до себе неабияку повагу з боку старого інженера, Ваня Пряжкін підсунувся до нього ближче. Потім почав говорити, торкаючись злегка долонею інженерного коліна.

— Знаєте, одне гігантське підприємство, скажімо, хоч би цей електромеханічний завод, десь у провінції раптом надає зовсім іншого виразу обличчю цілого міста.

— Погоджуюся,— все з тою ж усмішкою відповідав Соболев.

— Пардон-н...— втрутився до розмови низенький пасажир, що все порався біля квітів.— Візьміть, наприклад, стару географію України. Якесь місто, ціле повітове місто, вславилось, наприклад, добрими бубликами, або солоними огірками, або махоркою, або вишитими рушниками, або ще чортзна-чим... А ви знаєте, молодий чоловіче, чим, наприклад, уславилось за старих часів місто, до якого ви їдете працювати?

— Не маю уявлення...

— То-то ж бо й є... А я в цих місцевостях давно, і знаю, що це місто знамените було колись не бубликами і не огірками, а... відьмами. Що — дивуетесь? Серйозно кажу, відьмами. Знайомі з літературою? Найвидатніші відьми — звідси. Матимете вільний час — спробуйте пошукати...

— Н-да... приєднуюсь,— ледве чутно промимрив Соболев.

Ваня Пряжкін дивився на пасажира своїми ширими й широко розкритими очима. Це тривало одну мить. Ваня швидко зорієнтувався.

— От бачите,— ще переконливіше сказав він,— колись відьми, а тепер — електромашини!..

— Згоден,— поспішив Соболев.

У вікнах вагона промайнули величезне депо й вагонний парк. Тут Вані Пряжкіну треба було виходити. Попрощавшись похапцем з новими знайомими й не довідавшись навіть, хто куди їде, він побіг до тамбура. Нетерпіння його мучило й примушувало діяти швидко.

— Таксі? — спитав він уже на сходах вокзалу якогось місцевого чоловіка.

Той похитав головою. Місто ще не бачило таксі... Пряжкін знайшов автобус до міста і за кілька хвилин уже дивився крізь вікна в кузові на ряд одноповерхових будинків довгої вулиці, що вела до міста. Згодом приїхали на вулицю двоповерхових будинків, і автобус спинився. Пряжкін збагнув, що це й є, певне, центр міста.

Зрозуміло, він насамперед відшукав готель. Було ще не зовсім пізно, щоб переодягтися й позбутися несвіжого дорожнього вигляду. Спитавши в чергового про завод і не діставши задовільної відповіді, Пряжкін не здивувався. Адже те, що він сам ніде не помітив заводських димарів, ба навіть ніякого диму над околицями, свідчило, що завод далеко за містом, і черговий міг і не знати його розташування.

За годину він вийшов з готелю. Жовті черевики під краги, сіре галіфе й жовтий з коричневими чотирикутниками джемпер робили його в цьому місті схожим на іноземця. Побачивши вільного візника, він махнув йому рукою.

— До заводу доїдемо?

— Мигтю злітаємо!.. Вам до якого?

— Електромеханічний...

Візник трохи подумав:

— Можна!

Зразу з площі візник звернув до одного заулка й за яких три-чотири хвилини спинився перед ґратчастими ворітьми.

— Приїхали.

— Куди приїхали? — байдуже спитав Пряжкін.

— До заводу.

Ваня глянув у флегматичні очі старого візника, подивився на його набубнявілий синій ніс, подивився на всю його обернену назад, до пасажира, постать, потім кинув поглядом на довколишню місцевість, звичайні дерев'яні ворота і нарешті спокійно сказав візникові:

— Папаша, ви мене не зрозуміли. Я вам казав — до заводу...

— Ех, дорогий товаришу, — скептично всміхнувся візник, — а що ж це, по-вашому? Онде й станція електрична.

І справді, з-за паркана визирала невисока клепана труба, а ритмічний глухий стукіт свідчив про роботу парової машини. Кілька дахів зеленіли свіжою фарбою. Але ні численних димарів, ні хмари диму Пряжкін знайти не міг. А проте це був завод.

— Ні, — сказав Ваня Пряжкін, зітхнувши, — це не він!..

Але візник з хмурою посмішкою, що ледве виплуталася крізь його вуса й бороду, заперечив:

— Просили завод — звольте вам завод.

— Признайтеся, товаришу, — домагався Пряжкін, — горілку сьогодні пили? Ну, кажіть одверто... Пили ж?

— Все одно, товаришу пасажир, це він — електромеханічний завод!.. Та ви прочитайте — там написано.

Ваня Пряжкін узявся доводити візникові, що йому потрібен інший завод, великий, всім відомий, і що в візника просто переплуталось усе в голові.

Тим часом біля них уже зійшлася купка зацікавлених дітей, кілька випадкових чоловіків і дві червоних, розімлілих після лазні жінок з величезними мисками й вогкими березовими віниками. Широка аудиторія завжди трохи бентежила Пряжкіна, а присутність жінок тим більше.

Відчуваючи, як зашарілося його обличчя, Пряжкін вислухав досить зрозумілу промову візника про те, що

місто має й величезний завод, але туди йдуть на ремонт паровози й вагони, а що гой, який потрібен Пряжкіну, саме й стоїть зараз перед його очима. «Невже Гаєнко наплутав...» — пронизувала Пряжкіна тривожна думка.

Публіка в своїх репліках солідаризувалася з візником. А одна з жінок, що з мискою й березовим запашним віником, так просто й заявила, що вона вже більш як двадцять літ знає цей завод, що колись, іще за першої германської війни, тут була лазня, а з неї інженери зробили снарядний завод і т. д. А другого заводу поблизу немає.

«Ну, чорт з вами», — сказав про себе Пряжкін і розраховувався з візником. Він почекав, коли розійшовся народ і від'їхав візник, потім вирішив обійти спочатку до вкола заводу. Все ще він не йняв віри в слова місцевих старожилів.

Насамперед йому впало в око, що з вулиці завод немов загубився в шерезі невеличких житлових будиночків, які дружно оточили його. На вулицю виходили тільки ворота, а сам завод ховався за хатами і яблуневими садками. Пряжкін пішов вулицею, звернув до одного з заулків і вийшов на околицю міста, до річки. З одного боку понад річкою білів новий паркан заводу, з другого — широкі луки. А ген за луками, вгору, — село. Хати під залізом, кам'яниці, сади. «Сюди б художника, — подумав Ваня Пряжкін, — а інженер потрапив сюди помилково».

З містка можна було оглянути всю панораму. Сумно дивився Пряжкін на територію заводу, що площею нагадувала просто величезний двір. Нарахував кілька цехів — невеличких і невисоких корпусів. Що ж до електростанції, то вона особливо вражала його своєю неприглядністю.

«Ну, Дмитре Гаєнку, попався б ти мені в руки зараз!» Не міг ніяк забути Пряжкін характеристики заводу своїм другом. І тут же вирішив сьогодні ж написати йому «дружнього» листа. Бо що він тепер напише Асі Коломійченковій, якій обіцяв писати майже щодня?.. Вона поїхала після інституту до Маріуполя, у неї там справжнє підприємство. І Дмитро Гаєнко обрав собі прекрасне підприємство — у Запоріжжі. І тільки ось він, Ваня Пряжкін, зробив таку помилку. Але чого, власне, він стовбичить тут, на містку?

Цієї хвилини на електростанції пролунав тоненький, пискливий сигнал. Це припиняла роботу денна зміна. Пряжкіну звідси було добре видно ворота заводу, крізь які виходили робітники.

— «Нема чого казати — гігант!» — констатував він, побачивши, як за кілька хвилин крізь єдині ворота пройшов невеликий гурт робітників.

— «Чоловік з чотириста буде», — прикинув він на око, і саркастична посмішка скривила його завжди відкрите, наївне обличчя. Пряжкін навіть зареготався був уголос, згадавши оповідання жінки про лазню, в якій немовби збудували цього «велетня».

— «Сплутав Гаєнко чи помилився — однаково, прикро від цього тільки мені, — подумав він і біля воріт узяв перепустку. — Ну, почнемо свою творчу біографію», — мислено проказав він і ступив на територію заводу.

Директор заводу був молодий, дужий чоловік, майже в півтора раза вищий за Пряжкіна. Стукаючи великим червоним олівцем по настільному склу, він слухав молодого інженера і за звичкою привітно всміхався. Ваня Пряжкін, плутаючись у словах, дивився в життєрадісне, веселе обличчя свого нового начальника й збентежено думав: «Ну, чого він сміється?.. Що я йому — анекдоти розповідаю... А проте він має рацію: я, напевне, надто смішний зараз... А, чорти б узяли Дмитра Гаєнка!..»

Директор вислухав пояснення Пряжкіна про відрядження і спеціальність.

— Знаєте, колего, — сказав директор, — поки друга зміна стане до роботи і ми з вами маємо вільний час, нап'ємося чаю. Час і чай у нас з вами не нормований. Я іноді тут затримуюсь до пізньої ночі. Отже, відпочинемо трохи.

Ваня почав був відмовлятися, але до кабінету буфетниця вже несла склянки з чаєм. А ще за кілька хвилин, чи то від чаю, чи від спокійних, добре обміркованих слів директора, Пряжкін відчув тепло й приємність.

«Так, — проказав він собі в думках, — директор, видно, чудесна людина, але завод... завод!..»

Потім вони вийшли з кабінету й пішли знайомитися з підприємством. На вагонетці по рейках чорнороби везли якесь приладдя, якого ніколи Пряжкін не бачив.

— Що це?

— Це? О, це речі, які виробляє тільки наш завод.

Вони сконструйовані нашими спеціалістами. Це — електротроцітки.

— Не розумію.

— А тут і розуміти немає чого: щітка, що натирає паркет мотором.

«О!..» — простогнав про себе Пряжкін.

А директор провадив далі:

— Колись тут була лазня. Воєнно-промисловий комітет під час першої імперіалістичної війни зробив з лазні снарядний завод, а ми перебудували його і конструємо машини.

Я познайомлю, колего, вас з нашим головним інженером. Він вам дасть наш преїскурант, і ви докладно зможете ознайомитися з продукцією нашого підприємства. Ми виробляємо не тільки те, що ви бачите на вагонетці, а й багато іншого. Головним чином наша спеціальність — електроінструмент. Ось прошу сюди.

І вони завернули в невеликий новий цех, оздоблений емблемою з електроламп і плакатами.

«А я мріяв застосувати свої поліпшення конвейерної системи!» — думав Пряжкін, покійно йдучи за директором. В моторному цеху він згадав про свою мрію: сконструювати надпотужний мотор на багато-багато тисяч кіловат.

— Скажіть, прошу вас, — запитав він, — якої потужності мотори може виробляти завод?

— О, — засміявся директор, — це для нас зовсім не проблема. Два-три кіловати, не більше п'яти. Більших нам не треба. Вам доручимо розрахувати моторчик приблизно на півкіловата...

Ваня Пряжкін важко зітхнув. «Ну, Дмитре Гаєнку, — подумав він, — з вами я більш не знайомий». І в нього прокинулася злість навіть на зовсім не повинного ні в чому директора. І він іронічно запитав директора:

— А на чверть кіловата вам не потрібен мотор?..

— Можливо, — відповів той, не зрозумівши сенсу запитання. — В цих справах ви матимете вказівки головного інженера. Зайдімо до нього.

Вони зайшли до контори. Директор відчинив двері.

— Андрію Семеновичу, ось вам буде ще один помічник...

З-за столу на Пряжкіна дивилося, вибачливо всміхаючись, знайоме обличчя інженера Соболева.

Цього вечора Ваня Пряжкін був сам у своєму номері готелю. В цьому чужому місті він не мав до кого піти. Знайомих не було. Перший вечір на самоті, далеко від інститутських товаришів, сам з собою, з своїм незадоволенням і неясними перспективами. Хіба ж таким мріялося йому життя видатного спеціаліста Вані Пряжкіна? Масштабу — ось чого йому бракує сьогодні! Ну, що можна написати Асі Коломійченковій? Вона чекає. Вона його зрозуміє, бо тільки їй він зв'язав усі свої найпотаємніші плани. Він дістав конверта й папір.

«Люба моя,— думав написати Пряжкін,— мотор на тисячі кіловат — мрія... Конструюю поки що мотор на півкіловата... Така іронія долі!..»

Він замислився. Не знаходив слів для листа. Ні, вирішив він, зараз писати до неї не слід. Нехай визначиться ситуація, проясніють перспективи. Адже сьогодні він навіть не знає, що робитиме на заводі. А ось Дмитру Гаєнкові варто написати. Нехай Гаєнко йому друг, але він його мусить морально знищити. Не друг він йому більше! Хай знає...

«Шановний громадянине Дмитре Гаєнку,— розпочав він листа,— ви дозволили собі бридкий жарт, в якому так же мало гумору, як під вашою черепною коробкою мозкових речовин. Я цілих п'ять років висидів з вами поруч в аудиторіях інституту, приятелював з вами, й мені зовсім не спадало на думку, що ви, шановний громадянине, істота, не гідна дружби порядних людей. Я знаю — читаючи цього листа, ви, шановна мізеріє, регочете. Ви злорадствуете, що ваш колишній приятель конструє мотор на півкінської сили замість десятків тисяч кіловат!.. Адже це ви переконали мене взяти це відрядження. Ви зуміли вплинути й на інших моїх друзів, щоб і вони радили мені те ж саме, що й ви. Моя довірлива й м'яка вдача дозволила вам надто легко вмовити мене... Ну що ж, якщо це зроблено свідомо, можете радіти: ви якоюсь мірою досягли мети...»

Раптом вухо молодого інженера вловило якийсь ледве чутний безперервний звук. Скидалося на дзижчання цілого рою джмелів. Але звідки вони тут? Ваня підійшов до вікна. Перехилився над луткою. Нічого не побачив. Прислухався. Важко було розібрати, звідки долітає цей одноманітний рівний звук. Пряжкін заглянув був навіть під ліжку,— йому здалося, що саме там щось гуде.

Але там нічого не було. Він знизав плечима, нічого не розуміючи. Тим часом дзижчання раптом урвалося.

Пряжкін заспокоївся. Знову взявся за перо й намагався відновити попередній хід думок. І вже готувалося його перо завдати нового нищівного удару колишньому другові Гаєнкові, як раптом знову немовби загули джмелі. Пряжкін відсунув листа. Але звук знову урвався.

«Нерви!» — подумав він, хоча нервова система його була в повному порядку.

Знову взявся був за листа, і знову загуділо десь за стіною.

«Це якась машина», — вирішив він і вийшов з номера. Він пройшовся довгим коридором, прислухаючись під дверима. Відшукати номер, з якого линуло незрозуміле дзижчання, було зовсім легко. Біля дверей, що майже поруч з його кімнатою, він спинився. Сумніву не було: тут. Двері були прочинені. Пряжкін тихо відчинив одну половинку і спинився на порозі.

Праворуч під стіною стояло кілька людей, серед яких Пряжкін розпізнав директора заводу і кількох інженерів. На нього ніхто не звернув уваги, бо всі уважно стежили за якимось чоловіком, що пересував по підлозі одну з тих електрощіток, які Ваня мельком бачив на заводі. Саме цей апарат і дзижчав. Підійшов Соболев.

— Як добре, що й ви нагодилися. Це електрощітка для натирання підлоги. Ми зробили кілька штук і віддали на випробування.

Кругла щітка швидко обергалася, приведена в дію невеличким мотором, захованим у приладі. Робітник-полотер легко ходив по кімнаті й пересував апарат. Після щітки підлога блищала, як дзеркало.

Соболев наблизився до робітника. Вимкнули струм. Електрощітка стихла. Члени комісії приглядалися до підлоги, визначаючи якість роботи.

— Ну ось, — немовби підсумував директор заводу, — асортимент нашої продукції немовби ще збільшився. І ця річ на роботі себе виправдує.

Соболев, що був на чолі експертизи, запропонував тут же порівняти роботу електрощітки з немеханізованою роботою. Він домагався цілком точного уявлення про переваги цієї машини. Перейшли до порожньої зали, де той самий робітник приготувався до роботи. Паркет був змочений якоюсь рідиною, і робітник став босою ногою на

свою щітку. Частина членів комісії вийшла до коридора покурити, інші там же стояли гуртком і стиха розмовляли.

Ваня Пряжкін мовчки стежив за рухами робітника. Сотні разів йому доводилось бачити цю важку роботу, але ніколи він не звертав на неї будь-якої уваги. Та зараз він напружено вглядався в постать літнього робітника, що швидко й безперервно рухався по паркету. Пряжкіна вразили його ноги. Жовті від фарби, великі, кістляві, вони були спотворені ревматизмом від сорокалітньої роботи на вогких підлогах. Ревматичні гулі вкривали пальці, що тепер скидалися на обрубки. Ступня була через опухлини надміру широка біля пальців. Ноги рухалися, як автомат. Робітник рукавом змахнув з обличчя піт. Полотняна сорочка в темних вогких плямах прилипла до спини.

Соболев узяв Пряжкіна за лікоть.

— Цей робітник,— сказав він,— працює на такій роботі майже сорок років. Годину тому він говорив мені, що тепер він працюватиме тільки машиною. Якщо йому не дадуть на роботі електрощітки, він купить її за власні кошти.

Робітник спинився. Він хотів налити з графина, що стояв на столі, склянку води, але склянки не знайшов, і, відкинувши назад голову, він просто з графина швидко ковтав воду, вдовольняючи пекучу спрагу. Ваня Пряжкін широко розкритими очима дивився на робітника. У цій позі робітник нагадував йому батька, що й досі ще працював у кар'єрах, де ламали камінь на брук. Так само й батько припадав до холодного кухля з водою після роботи. Пряжкін непомітно вийшов з залу й повернувся до свого номера. Відразу ж схопив преїскурант заводу й нахилився над ним, перегортаючи. Перед ним були фотографії невеличких удосконалених машин. Різні електропили, щоб валити ліс, пиляти колоди, дошки. Невеличкі верстати, які можна було перенести в руках. Електрокроїльна машина-ножиці. Електробури, які застосовують при важких гірничих роботах. Їх він знає. Вже кілька літ батько хвалиться доброю їх роботою.

Так, для них не потрібні тисячі кінських сил! Для них потрібен зовсім-зовсім невеличкий мотор. Але яка величезна, колосальна потужність закладена в одній кінській силі цього моторчика!.. Пряжкін схопив папір. Перо не

встигало за думками. Це був лист до Асі. Близька дівчина повинна знати, з чого розпочалася його наука життя. Захоплено писав їй: «І один кіловат може бути могутнішим за цілу Ніагару...»

Тихий стук у двері відірвав його від листа. Він озвався, не підіймаючи голови. До кімнати входили один за одним головний інженер Соболев, директор заводу, нові колеги Пряжкіна — інженери; сідали в кімнаті, розмовляючи, знайомлячись ближче. Соболев обійняв за плечі Пряжкіна:

— А ви ще не забули сьогоднішнього пасажира з квітами? Бузок, рожеві півонії і так далі... Нічого не зробиш — весна!.. А його згадки про огірки, бублики, відьом!..

І обоє розсміялись, ніби знали якусь тільки їм відому таємницю...

Невисокий постамент для пам'ятника Гільому Шармолю був готовий і чекав тільки на гранітне погруддя. Постамент зробили без грошей товариші Гільома, яким пощастило повернутися з війни живими. Адже серед них були й каменярі. Вони тільки не вміли створити з каменю погруддя свого товариша, і довелось замовити його в найближчому з великих міст — Марселі. Один провінціальний скульптор, який хоч і не знав Гільома, але чув про нього в роки війни, коли сам був на фронті, погодився зробити погруддя і відмовився від грошей за роботу, хоч і був безробітний.

Нарешті привезли готове гранітне погруддя героїчно загиблого Гільома Шармолю. А в неділю ввечері відбулося відкриття невеличкого пам'ятника біля самого містечка.

Земляки Гільома пишались його ім'ям, і тому на відкриття зійшлися майже всі дорослі і діти. Друзі Гільома, які були й ініціаторами відкриття пам'ятника, виступали з промовами. Тільки не знайшлося очевидця славетної операції, коли вісімнадцять стрільців зустріли танкову колону фашистів: вони всі загинули. Але ж хто з патріотів не знав навіть подробиць про оцей нерівний бій?

Звичайно, під час промов усі поглядали на дружину Гільома, а її дітям — старшій дівчинці і дев'ятирічному хлопчикові — заздрили усі діти містечка. Та що казати, багато й жінок, які втратили на війні чоловіків, заздрили дружині Гільома...

Коли урочистий мітинг закінчився і люди розійшлись, біля погруддя Гільома zostалися тільки вдова з дітьми і старий Шармолю, його батько. Жінка садила квіти, а старий носив з колодязя воду. Вони закінчили вже смерком. Старий Шармолю пообіцяв вранці до схід сонця прийти й полити квіти.

Уночі, при світлі зірок, пам'ятничок так змінював вигляд місцевості, що селяни, їдучи до містечка на ринок, здивовано озирались, не впізнаючи околиці. А двоє якихось людей, дійшовши до цього місця пізньої ночі, спинилися, приглядаючись до недалеких домів, до пам'ятника. Одного — маленького, меткого — звали Жаком, а другого — високого, зарослого величезною бородою, повільного у словах і рухах, з тою інтонацією у спокійному голосі, яка характерна для людей, що бачили багато і ні з чого в світі не дивуються,— звали Гільом Шармолю.

— Якась незнайома околиця...— промовив Жак.

Гільом Шармолю відповів:

— А куди нам поспішати? Я навчився чекати роками... Ніч тепла, переночуємо тут... Є дошки, нам не доведеться спати на сирій землі.

Коло пам'ятника були складені дошки на огорожу. Подорожні поклали на землі кілька дощок.

— Зараз ми з тобою добре виспимось,— промовив з темряви Жак, що, присвітивши собі сірником, розглядав напис на погрудді.— Завтра вранці ми розшукаємо твою сім'ю... Ти з'явишся до своєї...

Він раптом замовк. Засвітив другий сірник, третій...

«Вони вже тут спорудили йому розкішну могилу,— пробурмотів він сам до себе...— А проте на що могла сподіватись його дружина?.. Адже відомо, що вони всі загинули». Але все-таки він був надто вражений і довго не міг підійти до товариша і лягти поруч. А коли підійшов і ліг, то помітив, що товариш його не спить. Тоді він сказав:

— Я тебе розумію, друже. Твоя дружина, мабуть, і не сподівається, що ти живий. Адже хто залишився живий, уже давно повернувся додому або дав про себе звістку... А ти не міг цього зробити.

— На батьківщині мене чекав військовий суд. Адже ми порушили наказ Петена про капітуляцію, бо відмовилися скласти зброю перед фашистами. Тоді, на шосе, з вісімнадцяти я один залишився живий, тяжко поранений. Мене вночі забрали селяни й дали притулок. Мені придбали чужі документи. Так було краще на окупованій ворогом батьківщині. З цим документом і чужим ім'ям я потрапив у полон, а згодом, після поразки фашистів,— до Радянського Союзу.

... — А потім ти засумував за батьківщиною, за жінкою й дітьми...

— Ти правий... Я й справді засумував за ними. Коли я повернувся з Радянського Союзу, я вже мав багато чого розповісти моїм товаришам, дружині, дітям. Але я хотів мати право говорити всім, що я бачив і інші країни, що я бачив світ!.. І сьогодні я це можу сказати. Мало є країн на світі, на які не зронив я краплини свого поту. Завтра я вже розповідатиму про все... жінці, дітям. Любі мої, я побачу вас завтра вранці! Я прийду до хати разом із сонцем. Ми знайдемо втрьох, Жак: ти, я й сонце...

— А як буде з чужим ім'ям і чужими документами, з якими ти жив стільки років?

— Я знищу їх завтра. Вони не потрібні більш нікому... А ти вважаєш, що мені ще й тепер треба остерігатись?

— Ні, звичайно. Ваш подвиг народ прикрасив вінцем слави і вважає вас за мучеників і героїв, хоч ви й порушили тоді наказ маршала.

Гільом подумав хвилину, як робив це завжди після війни, потім у роздумі сказав:

— По правді кажучи, мене ще й тепер, як і ввесь час раніше, непокоїть думка: а чи не поцікавиться мною військовий трибунал... Щасливі ті, що загинули вчасно...

— Дивні слова, Гільом.

— Що ж дивного? Урядові потрібні мертві герої — з ними менше мороки. Мертвому героєві можна поставити навіть пам'ятник, а от що робити з живим? Та ще з таким, що свого часу порушив наказ командування? Самим пам'ятником з ним не поквитаєшся.

— Ти кажеш,— спитав Жак,— живим не ставлять пам'ятників?

— Звичайно.

— Здається, ставлять, Гільом...

— Заспокойся, Жак. Можеш собі спокійно жити...

Жак раптом скочив:

— За мною! — вигукнув він, схопивши друга за руку.

— Ти збожеволів!

— Сюди, сюди, Гільом!.. Сюди...

Він потягнув свого друга, який грохи вправся, до постаменту.

... — Засвіти сірник! — наказав він.

... Коли сірник розгорівся ясніше, Жак підніс руку свого друга з сірником до напису на граніті.

— Читай!..

Колишній стрілець французької армії швидко прочитав напис на своєму пам'ятнику. Палаючий сірник упав між квітів. Запанувало мовчання. Скуйовджена голова з великою бородою схилилася вниз, наче людина дивилась на сірник. За мить сірник погас. Жевріла тільки іскра завбільшки з виноградне зернятко. За мить і вона зникла в темряві.

— Друге,— промовив Жак,— якщо це не пам'ятник, то принаймні могила...

Але той раптом схопив Жака за плечі, струснув його щосили, вигукнув таким по-дитячому радісним голосом, якого Жак ніколи не чув від свого друга:

— Жак! Жак! Дурненький... Це пам'ятник мені!.. Пам'ятник! Розумієш? Ми, правда, з тобою не звикли до пам'ятників, але все-таки зрозумій: це, певне, мої товариші, мої земляки поставили його...

— Як же ж так? — все дивувався Жак.

— Виходить, Жак, мені нема чого боятись військового трибуналу. Про мене пам'ятають і навіть ставлять мені пам'ятники... Уявляю, як здивуються й радітимуть моя жінка, діти, старий, коли я завтра вранці постукаю у віконечко до них і вони спитають: «Хто?» А я відповім: «Гільом Шармолю, солдат французької армії!..» Ха-ха-ха...

— Гей ви там, п'яниці! — пролунав раптом недалеко в темряві старечий голос.— Ви чого товчетесь по квітах?..

Друзі враз замовкли і вже з веселим вичікуванням приглядались до темної постаті з тьмяним ліхтариком, яка поспіхом наближалась до них.

— Хто ви такі? Що, ви не знайшли іншого місця для своєї п'ятики? Га? Хто ви?

Гільом ступив крок уперед і голосно, щоб вразити старого, вимовив:

— Я — Гільом Шармолю!

А Жак з усміхом в голосі додав:

— Який встав з могили і прийшов знову до своєї Франції.

— Ах ви шалапути! — вигукнув старий і, піднявши свій ціпок, погнався за невідомими йому людьми.— Як ви насмілились прийти сюди? Я зараз гукну людей, ми вас протверезимо там, де робимо це з подібними вам гультвісами...

Вони спритно, з голосним реготом ухилялись від ударів палиці старого, який, присвічуючи собі ліхтарем, сміливо йшов на них.

— Хіба чувана річ,— вигукував він,— щоб якісь гультіпаки, байстрюки, заблуди і, напевне, колишні вішійські поліцаї зважилися товктися біля пам'ятника мого сина і глумитися з імені французького солдата!

— Чекай,— раптом прошепотів Гільом Жакові,— та це ж мій старий, я аж тепер упізнав його голос.

Гільом ухилився від удару палиці старого, і, підскочивши раптом, обняв його, і притиснувся обличчям до його голови.

— Тату, татусю мій любий... Це ж я, твій син...

— Який ти, гуляко, мій син, коли в тебе борода втричі більша за мою, а голос такий захриплий, який у мене буде хіба через двадцять літ...

Та Гільом не міг випустити з обіймів батька, який пробував вирватися. Тоді старий хотів гукати на порятунк, але поцілунки Гільома замкнули йому уста. Старий Шармолю обурено шарпався в обіймах Гільома. Потім відчув теплі сльози невідомого на своїх щоках. Тоді він підняв ліхтар до обличчя невідомого і впізнав синові вологі з радісної муки очі... Старий Шармолю рвучко кинув Гільома собі в обійми...

Ліхтарик упав на землю склом угору, але не погас. Свічка в ньому затріскотіла, заблимає і за кілька хвилин знову заясніла. І в скісному промінні ліхтарика наче висіли в повітрі дві голови: батькова — з чорною чуприною, здоровим старечим рум'янцем на обличчі, підстриженою еспанійолкою, і синова — сива, з великою бородою і списаним зморшками обличчям,— немов двоє повішених, колихаючись у повітрі, тулились один до одного обличчями.

Гільом раптом відірвався від батька:

— Ходімо ж, ходімо додому! Я хочу швидше обняти свою дружину, і дочку, і сина... Я більше не маю сили залишатися тут... Веди, батьку. Місце гак змінилося з того часу! Я нічого тут не впізнаю...

Старий раптом важко сів на камінь і похилив голову. Перекинутий ліхтарик світив збоку на його замислене обличчя.

— Батьку, ходімо ж!.. Не муч мене...

Ліхтарик на землі раптом затріскотів і погас. Десь

дуже далеко на дзвіниці коротко пробило пізню годину. Серцю Гільома було боляче від глибокої нічної тиші.

— Ні, сину,— твердо вимовив нарешті старий,— ти не повинен іти до них, ти не можеш їх бачити...

— Батьку!..— кинув у ніч свій розпачливий зойк колишній солдат Гільом Шармолю.

Перший порушив мовчання старий Шармолю. Вони просиділи тут, на околиці містечка, майже всю ніч. Про все розповів старий синові. І про дружину, і про дітей, і про знайомих його, які пішли в роки війни за Петеном, і про тих, які залишились вірні Франції. Нічого не за-таїв він перед сином, навіть того, що всім їм тут без нього було тяжко, що довго ніхто — ні він, старий, ні дружина Гільома — не могли знайти роботу. Вони не мали якоїсь потрібної спеціальності, а здоров'я не дозволяло стати чорноробами. І тільки згодом, коли дехто з його старих друзів порушив питання про увічнення пам'яті по-геройському загиблого Гільома, тоді, шануючи пам'ять Гільома, в мерії дали його дружині посаду ре-гістраторки, а старого призначили сторожем на ринку. Тепер їм усі заздять. Особливо коли поставили цей пам'ятничок. Вони навіть мають кредит у бакалійній крамниці.

— Яка страшна ніч! — прошепотів Гільом.

Уперше в житті солдат Гільом вимовляв ці слова.

Старий сказав:

— З війни прийшло багато, а щасливих мало. Так, Гільом... Ти все мовчиш... Незабаром почнеться світанок...

Гільом справді мовчав. Він не багато слів сказав цієї ночі батькові. Вони і без слів розуміли один одного.

— Гарзд! — промовив нарешті Гільом.— Я піду звідси, піду блукати по батьківщині чи, може, і знову по всьому світові, і не знаю, чи ми коли ще зустрінемось. Якщо я загину десь, ви тут, мабуть, не одержите звістки: адже в мене в кишені буде чужий документ, я матиму не своє ім'я, як мав я його вже стільки років...

— Ти свята людина, сину мій...

— Але, батьку, я стільки мріяв про зустріч з ними... Я жив цією мрією. Я не багато хотів від життя: щоб моя сім'я мала змогу жити... Зараз я збагнув, що і цього права не принесла мені війна і наша перемога. Але в

кожного батька є його святе право — попроситися з своїми дітьми, дружиною...

— Але ж, Гільом...

— Знаю, знаю. Не турбуйся, батьку. Ходімо. Ми ще встигнемо до світанку.

— Твоя дружина прокидається дуже рано.

— Можеш на мене звіритись, татусю... Жак! — гукнув він і прислухався.

Його приятель не відповідав. У нічній тиші чути було тільки його дужий храп неподалеку на дошках.

Ім довелося поспішати. Ідучи вулицями, вони не помічали ні передсвітанкової урочистої тиші, що берегла глибокий сон людей, ні запахів троянд і нічних фіалок, ні рясного гілля, що хотіло зачепитись за їх брилі і примусити їх бачити все й почувати все довкола себе...

Старий тихо відчинив хвіртку. Розсуваючи руками кущі рож і дикої маслини, вони підійшли до зачиненого вікна.

— Зачекай тут,— прошепотів старий Шармолю і пішов до хати.

Гільом чув його кроки в кімнатах, тихе клацання защіпки на вікні, навіть чийсь сонний голос. Вікно відчинилось.

Потім батько вийшов з хати і мовчки став осторонь. Гільом поклав голову на підвіконня і з насолодою відчував, як тепле хатне повітря, в якому прожив він все своє дитинство і молодість, пестить йому чоло, скроні... Коли не може він ступити на поріг рідної хати, нехай хоч повітря її відчує дотик на своїм обличчі.

В темряві кімнати раптом хтось заговорив. Не можна було зрозуміти — про що... Спочатку Гільом здивувався: голос був незнайомий, потім враз догадався: то марив уві сні Клод, його син. Адже тоді, вісім років тому, коли Гільом покинув цей дім, його син міг гільки попискувати і трошки белькотати. Тепер це вже був голос дев'ятирічної людини! Клод замурмотів щось про пам'ятник татусеві, про квіти... За вісім років життєвої науки Гільом виростив у серці велику силу, щоб стримувати себе, коли треба. Він зумів колись не завагатись перед гусеницями гітлерівських важких танків. У цю ж мить йому ледве вистачило тієї сили, щоб не вбігти до хати і не притулитись устами до чола свого сина... Тільки пальці обох його рук вклякли в обличчя і весь він скам'янів...

— Клод!..— раптом почув Гільом шепіт і враз побачив на ліжку дочку постать у довгій білій сорочці.— Ти чому не спиш, Клод?..

Та хлопчик спав, тільки не переставав марити. Мабуть, вчорашні події хвилювали його й уві сні. Тоді дівчинка підвелася й підійшла до ліжка свого брата. Мабуть, вона почала гладити його голівку, бо Клод раптом прокинувся й сів на ліжку поруч сестри. Гільом з-за напіввідсмикнутої завіски добре бачив дві білі постаті в довгих білих сорочках поруч.

— Ти щось бурмотів, Клод...

— Не знаю,— сонним голосом озвався той.

— Про пам'ятник і квіти...

— Я бачив уві сні, Олівета, знову пам'ятник татові..

— А мені вві сні розповідали про тата,— прошепотіла дівчинка.

— Розкажи, розкажи,— тихо, пошепки просив хлопчик.— Я ніколи не бачив нашого тата і не знаю, який він. Знаю тільки, що він був герой...

— Я боюся,— промовила дівчинка,— що збудиться мама...

— Ти говори тихенько, пошепки... На вухо мені...

Дівчинка почала шепотіти... Чи тому, що навколо панувала дивна тиша, чи, може, нерви у Гільома були напружені до краю і раптом зробились чутливіші в багато разів, але він чув усе, про що розповідала дівчинка.

— Мені снилося,— шепотіла вона, притулившись до вуха Клодові,— що я знову на відкритті пам'ятника татові... Зібралось багато народу... Ждуть початку... А в одному місці люди скупчились навколо інваліда, без ноги, на милицях. А він розповідає, що знав нашого тата і воював разом з ним проти фашистів. «І часто ми з ним,— каже,— бували разом, і часто разом пили вино, один раз він мене частував, один раз я його... І так увесь час... Потім,— каже,— коли хтось наказав французьким солдатам припинити війну, Гільом, цебто наш тато, і деякі його товариші не погодились з цим і сказали, що воюватимуть далі... Тоді фашисти послали на них танки. Бій тривав кілька днів... Але тато наш і його товариші не загинули під танками, як повідомлялось, а вони живі й зараз, тільки взяли собі чужі імена і ходять у народі... І з'являться вони з своїми іменами тільки тоді, коли вся Франція встане знову на бій, який прине-

се їй волю... Після того вже ніколи не буде війни». Це так, Клод, розповідав той інвалід. А я хотіла спитати його, який з лиця наш тато, а в цей час ти почав промовляти крізь сон, і я прокинулась...

— Шкода, що ти прокинулась, ми б узнали від цього інваліда багато чого про нашого тата. Може, як ти знову заснеш, то ще раз побачиш того інваліда, тоді обов'язково сама розпитайся в нього.

Рипнули двері, до кімнати ввійшла мати. Гільом пришик біля вікна за стіною. Він чув, як дружина, позіхаючи, промовила:

— Ви чого прокинулись?

Гільом чув, як пролопотіла по підлозі босими ногами, сміючись, його дочка до свого ліжка. Він обережно, одним оком зазирнув до кімнати. Дружина нахилилась над постілью сина, вкриваючи його.

— Не розкривайся, вікно відчинене... Застудишся,— говорила вона.

Потім Гільом почув два поцілунки: мати поцілувала сина, і син поцілував матір...

Дружина тихо вийшла до своєї кімнати. Гільом чув її легкі кроки. В неї й раніше була легка хода, наче вона мала ще й крила... Гільом ніяк не міг уявити її обличчя постарілим на вісім років. Ні, він був певен, що вона залишилась такою ж. Йому було солодко уявляти її саме такою, як і в перші роки їх одруження. І знову в кімнатах запанувала тиша.

Блякли в небі зірки. Втомилась і почали засинати квіти, і вже не так вирували в повітрі їх запахи Старий Шармолу поклав на плече Гільомові руки.

Частину дороги вони пройшли мовчки. Передранкова прохолода трохи отямила Гільома. Він розповів батькові про підслуханий сон дітей. Старий довго мовчав, думаючи, потім сказав:

— Я скажу їм, що я теж чув цю легенду... Чув між людьми... Нехай проростає в їх серці зерно віри в те, що вони ще зустрінуться з своїм батьком. Нехай у їхніх думках живе завжди ця легенда...

— Ми зустрінемось тоді,— промовив твердо Гільом,— коли батьківщина ще раз в історії, востаннє, повстане за волю! І нехай знають мої діти, що батько їх у цій боротьбі буде в першій лаві і не здригнеться і не завагається ні перед якою силою ворога. А якщо і після того

я не прийду додому, то скажи і дружині, і дітям, що я вдруге віддав для батьківщини своє життя...

Вони вийшли на околицю. Вже зовсім розвиднілось. За маленьким містком через струмок Гільом спинився: — Не проводжай мене, тату, далі. Не треба. Коли йтиму без тебе, ніхто не впізнає мене...

Вони обнялися. Гільом пішов навпрошки, лугом, туди, де залишив товариша. Він піднявся незабаром на зарослий кущами вал і зник за ним, тільки довга стежка слідів на заросеній траві лишилась по ньому. Старий ступив уперед кілька кроків, тоді став навколішки і припав до сліду свого вдруге втраченого сина.

1949

ТЮРЕМНІ СОНЕТИ

І ось біжать вони лукою до річки. Він та Іванко попереду, а Стефан Сеньків — менший — відстає. Далеко лунають їх вигуки й сміх. Біжать з прискоком, наче молоді лошата, ще й сорочки на бігу скидають.

— Оглядайся на корови! — гукає Іванко, але він знає: це Іванкова хитрість, бо хоче швидше добігти. І він переганяє свого приятеля і з розгону плюхається в річку. Він перший!.. І немов сонце, і струмок, і луки сміються разом з ними.

Щоразу по школі вони женуть пасти корів на узлісся. Хлопці своїх, а він вуйкову, бо в нього живе. Пасуть і купаються, поки осінь не простудить річку.

— Будемо щупаків печерувати! — гукає він. Це улюблена його розвага. Ніхто не вміє цього так, як він.

Припливають до берега, пхають руки далеко в норі під водою. І ось він уже висмикнув за зівви великого щупака і швидко кидає його на берег. Рибина борсається на траві, вилискуючи на сонці перламутровим черевом.

...Що це — він спав?.. Але ж не заплющив навіть очей. Лежить на ліжкові в тісній тюремній казні¹ і мовчки дивиться в сіру поплямовану стелю. І разом немов чує ще свій лункий, з далекого дитинства сміх і на долонях холодний дотик щупакової луски...

Крізь відчинене заграшоване віконце вгорі, майже під самою стелею, чути невпинний гомін великого міста і повільні важкі кроки вартового в коридорі. І ще одно, до чого він звик, наче до одноманітного стукотіння годинника, — це довгий мовчазний шпацір двох в'язнів. Вони рушають мовчки один одному назустріч з протилежних кутів, розминаються без взаємного слова і погляду, в кутках повертаються і знову — один одному назустріч... Без кінця й краю. Як добре злагоджений годинник. За

¹ К а з н я — тюремна камера.

кожним разом ступають сім кроків, гейби снують з якоїсь зачарованої нитки невидиме мереживо. Та коли б і йому заманулося — не зміг би: в казні простору лише на двох, третій має лежати. Хіба на зміну...

— Пане Франку! — чує він раптом біля себе.

Це селянин з-під Львова Платон Мовчій, що вже відсидів свій термін у криміналі, спинився біля нього.

— Що вам, Платоне?

— Мені спало на думку: адже завтра мені термін, то, певне, випустять. Ото хотів поспитати: чи не зайти враз до пані Франкової?

— А що ж ви, Платоне, їй скажете?

Той не може відповісти на це запитання. Ну, звичайно, людина після в'язниці завжди має про що розповідати. Але про що саме — він зараз не надумає. Кілька хвилин мовчить. Потому звільна говорить:

— Може, пані про що запитають... Коли ж ні, то тільки скажу, що пан Франко невдовзі буде з в'язниці: він чистий перед людьми.

Мовчій був незграбний сільський чоловік. Його засуджено на три місяці за підбурення до страйку селян, що працювали в панському фільварку. Франко зацікавлено приглядався до цього чоловіка, що міг з ранку до вечора ходити по казні з кутка в куток або лежати на дошках і не промовити ні до кого й слова, а ввечері раптом стати балакучим, дотепним, веселим, як дитина. В такі години він навіть полюбляв трохи поглузувати з студента або і з Франка.

Другого дня всі троє жили звільненням Платона, що могло настати кожної хвили. Студент з Кракова сумував, а Франко хвилювався. Щось урочисте було в звільненні товариша. Та найдужче за всіх переживав сам Платон. Він був такий збуджений близькістю волі, що не мав сили здержатися. Зробився веселий, лагідний і балакучий. А коли вранці крізь двері просунули їм звичайне їх снідання — «зупу кмінкову», — Платон великодушно заявив:

— Я прошу вживати й моєї... Сьогодні моя жінка, певне, трактуватиме мене куркою... а може, — він навіть заплющив очі, — й горілкою... Налле півфіліжанки: «Пий, Платоне коханий, та наперед будь обережніший і не зачіпай псів, щоб не кидалися...» О, тепер Платон Мовчій буде розумний!..

Тим часом по сніданку ніхто не приходив його звільняти.

— Неділя, начальник пізно сплять,— говорив він так, немов заспокоював інших.

Але й пізніше ніхто не приходив по нього. Мовчій бігав по казні з кутка в куток, спинявся біля дверей і прислухався. При кожному шумі в коридорі оживав, усміхався.

Минав час. Студент не витримав:

— Начальник, напевне, вже прокинувся...

Та Платон був готовий до того:

— Певне, так... Тільки начальник могли піти спочатку до косяку.

І він шпацірував далі по казні.

В неділю обід бував з м'ясом. Проте Мовчій не доторкнувся й до обіду.

— Іжте, Платоне,— радив Франко,— бо ж коли вас пустять звідси, то маєте бути при силі... Адже додому не близько.

— Е, пане Йване,— тихо відповів виснажений чеканням в'язень,— то вже хіба мені до їжі... Ось настане і у вас такий день...

Нарешті і справді до камери зайшов сам начальник з дозорцем. Мовчій аж підбіг до них з радості.

— На волю? — питався він.

— На волю...— сміявся начальник.

— То я вмить, пане, зберуся...

Він заметушився.

— А як прозиваєтесь? — питав начальник.

— Хіба не знаєте? Платон Мовчій...

— А, то ви є Мовчій? — удавано дивувався начальник.

— Я ж, я... ніхто інший...

— То Мовчіїв ще сидіти...

— Як то? Адже мені сьогодні термін...

— То дарма. З прокураторії ще не було відповіді. Ось як прокуратор розпорядиться...

І, підійшовши до студента, промовив:

— Ну, пане академіку¹, збирайтеся... Сьогодні ваш празник.

Вони забрали студента і пішли. Не скоро по їх від-

---

¹ Тут — студент.

ході повернувся до тями Платон Мовчій. Довго стояв, немов зледенів, потім враз кинувся до обшитих бляхою дверей і загулав у розпачі кулаком. Франко через силу відтяг його до ліжка, заспокоїв.

— Але ж, пане рідний,— стогнав той,— це ж мене живого до ями ховають...

— А навіщо так гризтися?.. Ну, ще день передержать, може, й другий не пустять, а чень побоятся закону, звільнять. Адже і я ось сиджу тут без ніякісінької провини і не б'юся об стіну. Всякого з нас можуть кинути до кам'яниці, а нам не слід губити себе гризотою. Цим не зарадиш.

Платон і справді ніби трохи заспокоївся. Тільки обличчям уткнувся в постіль і не підводився.

Франко довго ходив сам. Його товариш по казні мовчав.

— Підводьтесь, Платоне, будемо підвечіркувати. Добре, що маємо чим.

Він розгорнув пакунок, що йому передала дружина.

— Ось маємо сир, маємо м'ясо... Дивіться, навіть ласощами нас вирішили розважити. Вставайте та йдіть сюди, годі вам банувати... Завтра напевно вас уже звільнять.

Останні слова враз підвели Платона. Він спочатку сів на ліжку, потім поволі підійшов до свого єдиного тепер товариша по неволі. З'їв трохи сиру й підвівся.

— Але ж їжте, це вам...

— Не хлопська страва,— промовив Платон.

Він довго ходив собі й уперто думав. Потім несподівано щось надумав і всміхнувся:

— Пане Франку, а ви вже маєте такий гурт людей, як ото ви мені радили?

— Як сказати... Певне, маю...

— Ага,— ухопився за слова той,— то чому ж вони вас не визволять? Ось уже, певне, два місяці, як ви собі тут.

— Маєте рацію, гурт не може мене визволити.

— А то чому?

— Коли ж бо в гурті немає згоди. І сміливих людей у нас мало. Кожен радий допомагати, але ж так, щоб ніхто не знав, бо можна мати чогось прикрого на службі, десь у конторі абошо...

— Але ж, певне, маєте знайомих, що й самі є начальники.

— Є, звичайно. Тільки й вони в цьому не дуже рішучі: бояться намісника, щоби якось не ткнув їх...

Мовчій немовби вдовольнився. Він знову ходив по казні. Потім знову щось надумав і спинився:

— За що ж вас посаджено до криміналу, коли не маєте ні зброї, ні сили... Чим ото ви страшні цісареві чи панові наміснику? І попи не за вас... Чи, може, я такий тумануватий, що не збагну цього. Чим ви страшні їм, пане Йване? Адже нічим... Ось коби про мене мова — зрозуміло... Платон Мовчій підбурював хлопів у фільварку до страйку. Пан має за що боятися Платона Мовчія! І інші пани, і сам намісник... Адже мають теж фільварки. А чого б вас, пане, мали боятися?

В камері запанувало мовчання, потім стиха почав говорити Франко:

— Яюсь приїхали студенти з Росії. Невеличкий гурт. Хотіли подорожувати по Карпатах. Брали й мене з собою, щоб був їм за товариша в подорожі. А намісник думав, що хочу приєднати Галичину до російської України... Ніби маю таку силу!.. Де мені!.. А хотів би, бо коли народну душу покраяно на дві частки, то одна плаче по одній... Хочу, ой як хочу стулити обидві в єдину душу!..

Спати лягали рано, лиш темніло. Вечір цей був тяжкий, сумний. Студент принаймні завжди знаходив тему для суперечки. Тепер його відсутність надто відчувалася. Довго лежали по своїх ліжках не засинаючи. Думав кожен свою думку, довго, мовчки, інколи прохоплюючись приглушеним зітханням.

Франко прислухався до нічного гамору великого міста. Постійна тюремна туга ще дужче ятрила йому серце. І він не міг позбутись її гадючого холоду.

Головне, ті різні чутки, що просотувались крізь невидимі шпарки тюрми, були уривчасті, невиразні. Мучило незнання того, що діялось за межею його неволі. Що знайде він, коли залишить браму в'язниці за собою? Чи розчиняться перед ним двері до його товаришів і друзів, чи — як колись, на порозі його молодості — мовчазна відповідь колишніх поплічників, що повернуться до нього спиною, буде йому нагородою і новою тюрмою — на волі, страшнішою за холодну кам'яницю?.. Тоді він кине їм, як рукавичку, свої сонети, народжені в дні його невтішної самотності, серед мрій і тиші тюремної казні...

Не вперше залишатися самотнім! Йому тільки тридцять три! В такі роки багато може взяти на свої плечі ковальський син! Навіть зраду і льодову байдужість товаришів — цей найтяжчий тягар непокороженого борця.

Він не буде самотнім на волі. Дуже не бувають самотні: вони втрачають друзів — здобувають братів.

— Платоне! — промовив він стиха.— Вже спите?

— А то з чого мав би такого апетита на спання?

— Може, вам казку розповісти або пісню?..

— Що вам, пане Йване? Хіба маєте себе в безпеці, що вже за пісні беретеся?

— Я не співатиму, я розповім вам тихенько, так, що лиш ви почувете.

Вони лежали в цілковитій темряві на своїх постелях і напруженим слухом ніби відчували один одного. І тоді Франко тихо-тихо, тихіш за шерех самотнього листка на осінньому дубі, прочитав свій сонет:

Одним одна лишилася мені ти,
Мужицька пісню, в котрій люд весь плаче,
І мому серцю легшає неначе
З народним болем в один такт боліти.

О ви, кристалізовані стони,
Ви, сльози, перетоплені в алмази,
Зітхання, вліті у тужливі тони!

Не покидайте ви мене в тій хвилині
Кріпите, щоб ті безумства, муки, врази
Мойого духа глиб не помутили!

Він закінчив. Ждав хвилину, другу. Платон мовчав.

— Платоне, чи спите?

— Ні, пане Йване. Читайте ще раз — ви так добре цього вмієте...

Франко прочитав ще раз. Зачекав хвилину і потім знову почав читати свої печальні сонети, сплоджені його тугою в цій тісній казні. Він читав один за одним, уже не прислухаючись до свого голосу і не ждучи відповіді товариша. Іноді спинявся на хвилю.

— Платоне!..

І чув приглушений ковдрою стогін.

Читав далі. Один по одному — як дзвінкий ланцюг, що вражає своїм тяжким брязкотом. І здавалося йому: коли б раптом обірвався ланцюг і в душі його не лишилось більш готових, наспіваних сонетів, він би й на мить

не спинився, а творив би їх з не знаною йому до цього силою. Творив би в безумному захваті й горінні!

Потім, коли скінчив і прислухався, раптом почув кроки Мовчія біля свого ліжка.

— Що вам, Платоне?

А той настирливо намагався зловити й поцілувати його руку.

— Які ви страшні, пане Йване!.. Які страшні, що знаєте дорогу до нашого мужицького серця...

І обидва не помічали, як давно вже до вічка в дверях прилякла постать дозорця, що, немов заворожений, не мав сили відступитись від дверей цієї зачарованої казні.

Увесь день Заремба був за містом біля скелі. Її тягли по спеціально зробленому настилу з дубового брусся, іноді по рівній кам'яній дорозі. Пробували готувати для скелі і крижаний шлях. За півроку нелюдських зусиль скелю протягли не більш як на п'ятсот кроків. До парку залишалося принаймні в шість разів більше.

Коли Заремба приїхав верхи на місце, десяцькі повідомили його, що з самого ранку не пощастило зрушити камінь і на жоден крок. Відлига поспувала дорогу. Десяцькі були в розпачі: адже знали, що незабаром до міста вертає сам Метцель — управитель маєтків графа Потоцького.

Та для Заремби не було все це несподіванкою. Він ще й до того багато думав, як швидше перетягти скелю. Він знав, що на перешкоді стануть весняні відлиги. Знав і ще одне: Метцель поїхав до Голландії, щоб купити там машини для полегшення важких підймальних робіт. Садівничий і будівник Заремба хотів сам винайти такі машини.

Одної ночі народилася в нього ідея особливого коловорота, який мали обертати чотири пари волів. Два такі коловороти і сотня кріпаків могли б тягти скелю швидше ніж по п'ять-шість кроків щодня. І на його замовлення теслярі й ковалі Потоцького швидко зробили такі коловороти.

Півдня пішло на те, щоб задовбати в кам'янистий ґрунт великі дубові колоди, які мали обертатися в залізних рихвах, припасувати до них довжелезні кленові корби. До них мали припрягти — по парі до кожної — чотири пари волів. Нарешті від обох коловоротів простяглися до скелі товстелезні міцні линви. Воли в ярмах припряжені були до корб; окрім того, у десять линв з лямками впряглися по двадцять п'ять пар дужих молодих кріпаків; добра сотня селян з ломами й великими дерев'яними

підоймами наготувалась підважувати скелю ззаду й по боках; десяцькі з канчуками поставали за людьми. Вся площа була повна людських голів, подертих кожухів, сіряків, кирей... Над ними, ніби глумлячись, височіла скеля.

Радість перехопила дух Зарембі. Йому навіть здалося, що це військо, наладоване до бою, вишикуване перед ним, щоб через мигь злитися в єдиному пориві. Заремба затремтів... Камінь, що, може, й мільйони років лежав непорушно, тепер його, Заремби, волею стане на іншому місці і перетвориться на окрасу одного з чудових паркових споруджень світу. Наче здійснювалась його мрія: одмінювати волею людини лице землі, примусити її квітнути й тішити зір...

В раптовому захваті він підкинув угору шапку. Враз різкий тоненький голос одного з десяцьких пролунав у повітрі: «Нумо, разом!..» Інші десяцькі підхопили... Закричав увесь натовп, наче підганяючи один одного... Погоничі кинулись до волів, замиготіли над тваринами їх дубчики. Нап'ялися жили на могутніх шиях тварин. Знялися канчуки десяцьких над спинами людей. Обличчя в селян скров'яніли, очі випнулися з орбіт. Ревисце худоби й пара від дихання согень людей линули в повітря.

Заремба закляк на пагорбі, вп'явшись поглядом у скелю, могутню, непорушну, глумливу... Одну мить йому здалося, ніби вона ледь-ледь схитнулась. Певне, його точний зір на цей раз схибив.

Надлюдське напруження натовпу тривало всього кілька хвилин. Ніхто не зміг би стерпіти його довше. Заремба дав знак. Опустились дубці й канчуки. Втихли голоси, замер натовп. Тільки пара ще густіше здіймалася над людьми...

Десяцькі підійшли до Заремби і сказали, що скеля не зрушила. Заремба не відповів нічого. Мовчки пішов до каменя. Селяни розступалися, наче він був не кріпак, а сам пан управитель. Обличчя в Заремби було спотворене люттю. Підважувачі з підоймами, що були поспиралися на камінь і відпочивали, враз поточились перед ним, коли він опинився біля скелі. Десяцькі не відставали.

Заремба став навколішки, просто на мокрий сніг, за-сунув голову під скототий навкоси низ каменя. За мить він підхопився, підняв руку над головою, показав деся-

цьким три пальці й радісно зареготав. Скеля зрушила з місця на три пальці...

Десяцькі улесливо засміялись, заговорили, потім загомоніли селяни, що стояли ближче до них, потім зашуміли ті, що далі, закричали, і за хвилину загув увесь натовп.

Йдучи знову на своє місце, на пагорбі, Заремба сказав десятицьким так, щоб чули й люди:

— Зсунувся на гороб'ячий скік — посунеться, на скільки схочемо...

Знову загукали десятицькі, закричав натовп, замиготіли канчуки, знялося ревище до самого неба...

Від полудня скелю протягли тоді на цілих шість кроків. Веселий їхав до міста Заремба. Його настрої не скаламутили навіть десятицькі, які повідомили, що за тих півдня довелося рознести по ближчих хатах понад двадцять кріпаків. Вони підвередились на роботі або дістали гилу і вже були непридатні на все життя до важкої праці...

Заремба думав про те, що треба переробити війя для волів і корби так, щоб можна було впрягати до одного коловорота не чогири, а вісім пар волів. І людям легше буде, і камінь швидше рухатиметься. Він це бачить ясно. Дуже потрібно, щоб підважувачі мали довші підойми, а підставки щоб були нижчі... Коли підойми будуть підважені під скелю і обперті на підставки біля самого каменя, то на другий кінець підойм мають злягати селяни не по одному, а по двоє чи й по троє... Так говорить йому математика. А скільки ще доведеться пересунути скель до парку й порозставляти, як підказав він Метцелеві!.. Вже й так не впізнати пустельної околиці міста, де серед урвищ і каміння протікав невеликий струмок і не було навіть дерев, лісу, а тільки чагарник, обсмиканий худобою... Потворне й не потрібне людям протягом тисячоліть тепер його волею, силою його таланту перетворювалось на окрасу життя, на джерело людської радості.

Заремба був уже літньою людиною, та з часу, як почали споруджувати парк, він ніби помолодшав, ніби скинули з нього якийсь десяток років. Адже на будівництві він був правою рукою Метцеля — управителя незчислених маєтків графа Потоцького. Хто, як не він, Заремба, підкидав Метцелеві думки про спорудження окремих

найцікавіших місць майбутнього парку... Ці думки він виплекав на самоті, в своїй занедбаній тепер хаті, де в нього вже не було нікого з рідні, а тільки пам'ять по молодій жінці і двох дітях, померлих під час пошесті. Ніхто не бачив, як цілими ночами, не стуливши очей, сидів Заремба над аркушами паперу, як малював на ньому свої задуми садівничого й архітектора для графського парку, свої химерні видіння, які тоді могли б здатися людям безумним маренням...

Цього вечора, коли Заремба допоміг своїми машинами зрушити з місця камінь, він був у піднесеному настрої. Зараз він приїде до своєї хати, замкнеться і буде до ранку вимальовувати в уяві й на папері дивної краси пейзажі, чудові куточки парку, в яких він насадить небачені тут дерева. Їх привезуть навесні з південних країв за сотні й тисячі кілометрів, великі, у повній красі дерева чужих земель... Зарембі відомо, як ходити коло них, щоб вони росли тут...

Він і сам не міг би пояснити, як повернув коня на околицю міста, де жили двірські кріпаки Потоцького. Його кінь уже знав цю дорогу.

Килимарка Гальшка стояла під плотом біля хати, наче знала, що Заремба буде в неї. І хоч ніч була темна, а дівчина таки впізнала його здаля по тупоту коня. Вона вхопила гнuzдечку. Заремба легко скочив з сідла.

— Ждала? — м'яко, з усмішкою в голосі запитав він.

— Ждала... вже який вечір...

Вона поволі повела коня на подвір'я. Заремба пішов поруч, поклавши їй руку на стан. Біля ганку Гальшка спинилася:

— Йди до хати, відпочивай, а я напою коня...

Заремба по-молодецькому скочив на ганок і увійшов до хати. В убогій хатині на полу лежала людина, накривши голову кожухом. На припічку тріскотів лойовий каганець. Заремба кахикнув.

— Хто? — гукнула з-під кожуха людина.

— А це я! — голосно й весело відгукнувся Заремба, який все ще ніс із собою добрий сьогоднішній настрій.

Людина підхопилася, впізнавши голос, сердито глянула в обличчя Зарембі. Це був чернець, рідний брат Гальшки.

— Ну, здоров був, отче Конаше! — все ще весело гукнув Заремба.

Та чернець не відповів. Одягнув кожуха поверх ряс, рушив до дверей. Заремба схопив його за плече й повернув обличчям до себе:

— Не поспішай, я ось тільки перемовлюся трохи з твоєю сестрою і поїду собі...

— Одчепися від мене! — вигукнув люто чернець. — Ти мені одворотний...

— Знову своєї... А чого — сам не знаєш...

— Бо ти графський посіпака...

— Тю-у!.. Кому ж ото я дошкулив? Чи не тобі?

— Богові! Людям!.. Ось кому... Думаєш — на кого ти руку здіймаєш? На бога, на його діяння — ось на кого! Пусти краще...

До хати ввійшла весела й усміхнена Гальшка. Вона враз побачила, що сталось між братом і Зарембою.

— Конаше! — гукнула вона. — Чого ти, як той звір, кидаєшся на людей?..

— А нащо ти знову привела його? По людських головах у графські покої преться... Гріхом своїм з управителем людей вигубляють. Скільки вже покалічили!..

Він одштовхнув сестру від одвірка й вибіг з хати.

— Тепер і до ранку не повернеться, — промовила тихо Гальшка.

— Дуже мені прикро, Гальцю, що Конаш лютий на мене, але що мав би зробити, аби він лагідніший до мене став?

Гальшка обняла Зарембу, посадила на лаву.

— Не зважай, любий, на нього... Він у мене гарячий, запальний, а розумом не до всього доходить. Адже він і письма не знає. Де йому збагнути, біля якого ти діла тепер!..

— Біля якого? — спитав він, підхопивши з радістю її слова.

— Нечуваного!.. Ось управитель поїхав за кордон, а залишив тебе стояти над людьми, давати їм указ... Це ж не кілька їх — тисячі!

— Тисячі!.. А прийде весна, візьмемо з графських сіл ще багато-багато тисяч... Силу треба людей!

— Потоцький має...

— В його селах тільки чоловіків понад сто шістьдесят тисяч, а жінок...

— Має з чого брати...— додала Гальшка.

— Мені на весну тисячі людей треба. За літо мають викопати великі озера, підземні річки, треба перетягти важенні скелі, насипати гори, а скільки дерев посадити!.. Ось тільки потепліє, повезуть їх до нас морями з різних країв, уже великі, пишні; я насаджую такий сад і ліс, якого ніхто не бачив у наших краях. Ніхто не впізнає цієї місцини, ніхто не впізнає річки Кам'янки... Чие ж серце не порадіє, побачивши, на що здатні людські, крипацькі руки!..

Скільки разів розповідав він любці про свої задуми і мрії, про те, чим тільки й жив він ці роки. Гальшка не все розуміла, тільки відчувала в Зарембі якусь дивну, велику силу, якої ще не бачила в людях,— силу змінювати лице землі... Так, наче не доробив чогось бог, а Заремба тепер по-своєму прикрашає світ, на справжню радість людям. І радісно їй, і страшно.

— А чи не гріх це, любий?

— Що — гріх?

— А те, що ти твориш... Адже пан біг, і мати божа, і янголи, мабуть, прокляли цю місцину, що на ній ні дерево не росте, ні квітка, ні луки запашні не розцвітають, а тільки каміння наметано та скель; і дикий куц там не росте, а простилається ниць, наче просить у бога прощення, що зважився в цій пустці зачепитись корінням за камінь... Тому й пустир там, що місце прокляте небом, а ти рай там будуєш...

Заремба здивовано подивився в очі Гальшці. Він ніколи не думав про це, і відразу не знав, як відповісти їй.

— Це тобі Конаш говорив таке? — нарешті спитав він.

— Конаш...

— Він не любить мене.

— Він каже, що ти — диявольське породження, що все від тебе — гріховне: і діла твої, і любов...

Тоді раптом Заремба підхопився, забігав по хаті, аж волосся заметалося над головою.

— То нехай,— вигукнув він,— за мене перед богом держить відповідь сам граф Потоцький!.. Адже він мені не дає дозволу оженитися з тобою, щоб любов наша не була тяжким гріхом. Метцель просив у графа за мене, а той відмовив: «Заремба,— каже,— має дбати тепер не про жінку, а про роботу, яку доручено йому... Не тільки

руки й тіло його належать мені,— каже,— але й думки його, і мрії...»

Заремба важко сів біля стола, вхопившись рукою за чуприну. Потім підхопився знову. Забігав по хаті, як зацькований вовк у переліску.

— Граф думає, що я все для нього роблю... Нехай думає. Ха-ха... Я посаджу лісу тисячу моргів, щоб аж до Грекового сягав,— то це для нього, для Потоцького?.. Ха-ха-ха... Поки цей ліс виросте, то й кістки графові потрухнуть у землі... А про красу його Софії, якій він має подарувати цей парк, не залишиться і згадки в народі.

— Граф уже літній,— стиха заговорила Гальшка,— а вона молоденька, то хоче запобігти в неї ласки. Ми ото в графській килимарні про все чуємо. Двірські служки підслухають, потім нам скажуть, а ми людям... І про те, що граф купив Софію в якихось землях за гроші... Дорого заплатив за її вроду якомусь генералові, що десь у Туреччині придбав її теж за гроші. Хи-хи...— лукаво засміялась вона, припавши до грудей Заремби, що сів поруч.— Потоцькому руку подає, щоб між гостей повів, а сама на свого пасерба позирає... Таки ж молоденький, гарний... А сам граф хоч і не старий ще, а вже хирявий...

Здавалося, Заремба не слухав Гальщиної мови. Якісь думки поїняли його. Він підвів голову, погляд його був спрямований кудись далеко, а думка наче піднеслась над усім довколишнім, буденним... Гальшка застигла, дивлячись на нього збоку. Обличчя Заремби стало величним. Любила вона його таким. За думки його, дивні й принадні, за його слова солодкі про казкову красу прийдешнього світу, заради якого і він посадить свої дерева і покладе кілька каменів у підмурок, за владу Заремби над красою світу божого...

— Скоро минує е почуття кохання,— раптом заговорив він про любов Потоцького до молоді Софії.— І осінню пристрасть графа палкіше оцінить весняне серце Софії, коли буде вражене казковим подарунком, що рівний красою до знаменитих чудес світу, а багатством — королівській щедрості. Та помиляються і звичайні люди, помиляються й володарі. Хіба може сказати цар Павло, що річка Нева існує для нього? Адже річка вічна... Хіба не для графа Орлова збудований був небаченої краси і багатства парк у Гатчині біля столиці Петербурга, а минуло й небагато літ, а хто про це пам'ятає?

Помиляються царі, помиляється і граф Потоцький. Мої гості з теплих країв — платани, магнолії, гледичії, чудові рокитники, плакучі ясені,— які я примушу рости на камені, пишно височітимуть і через сто літ, а Потоцький хіба знає, де межа його родо́ві?.. Хіба певні Потоцькі, що завтра знову не з'явиться в їх селах і містах, як тридцять років тому, Залізник і не почне нової Колі́вщини...

— Про страшне згадуєш...— шепотіла Гальшка.

Її чорні, великі, з вологим полиском очі немов ще розширились від страху. А ясна квітчаста хустина зсунулась на шию з білявої коси, що обвинула вінцем голу.

Дивлячись в її очі, розповідав Заремба, які дива бачив він у парку Орлова, в Павловському парку, де працювали найвидатніші російські будівничі... Розповідав про парк гетьмана Розумовського в Батурині, про чудовий київський царів сад над Дніпром.

Заремба бував у багатьох місцях, читав багато книжок і вмів говорити трохи незвичайно, піднесеною мовою. Завжди ця мова чарувала Гальшку, бо так розповідав він завжди про щось незвичайне, гарне... Адже й сама вона, вправна килимарка, любила все гарне, красиве в світі і могла цілими годинами милуватись, потрапивши часом до графських покоїв, з чудового візерунка на східних гобеленах, з кристалю і фарфору, привезених Потоцьким з подорожей по далеких краях.

— Хоч би на годину яку пустила мене пані Потоцька до того саду, який ви створюєте зараз, коли він буде скінчений...

Пізньої ночі, коли спали глибоким сном околиця й саме місто, вивела Гальшка з повітки коня Зарембі. І коли він із сідла нахилився і востаннє обняв її цієї ночі, Гальшка прошепотіла:

— Остерігайся, милий, людей: серед них є й вороги твої.

— Конаш?

— Ні, цей не займе тебе. Я наказала йому, він лиш словом дошкулятиме...

— Тоді хто ж?

— У тебе в графовому саду... кріпаки хлянуть з глodu. Комірники й десяцькі обкрадають їх і годують гниллям. Багато вмирають від хвороб. А там, серед крі-

паків, є такі, що ходили з Залізняком. Потоцький думає, що приборкав їх... А вони сіють у народі зерна гніву проти панства. Нахваляються їй на тебе за те, що не приборкуєш своїх десятицьких... Бережися серед них...

Заремба далі не слухав. Він оперезав коня канчуком, і кінь враз вихопився вчвал. Злякана килимарка дивилась йому вслід, застигши на місці. Саме зійшов місяць, і довго було видно, як скакав Заремба по великій засніженій пустці...

Беручи жарину голіруч з багаття, старий бородатий тесляр оглянувся довкола, в темряву глибокої ночі, подивився замислено на повний місяць серед пошматованого хмаровиння і провадив далі свої спогади:

— По цей бік Кам'янки, серед чагарів, поставили намет Залізнякові і Гонті, а довкола і по тій місцині, де тепер Потоцький садить сад, і був самий табір...

— І отут? — повів рукою парубок у латаній свитці.

— І тут... Великий табір! Щодня нові люди приходили. Як почули, що їй Гонта теж проти панства повстав і до коліїв приєднався, то юрбами пішли до нас люди... Хто з чим — із списками, ножами, косами... По селах та містах Потоцького добре знали Гонту.

— Залізняка знали ще краще, — зауважив старий селянин, що лежав на купі трісок і смоктав люльку.

Селянин підвівся на лікоть. Багаття освітило його обличчя. Воно було спотворене: кінчик носа утягтий, на щоках великі шрами, наче смалили йому обличчя розпеченим залізом. Вуха наполовину відсічені. Він дивився на тліюче багаття, і очі його промінились чи то відблисками жарин, чи, може, іскрами спогадів... Його вигляд промовляв за те, як тяжко покараний він був за участь у Коліївщині.

Довго мовчки дивився він на багаття. І всі мовчали. Бородатий тесляр раптом прислухався.

— Здається, везуть, — стиха промовив він.

Парубок підхопився.

Незабаром і справді до них долинуло хропіння коней, шерхит полоззя, вйокання. Бородатий і парубок мовчки пішли на голоси. Карноухий, напівлежачи, залишався біля багаття. потім заховав люльку до кишені сіряка і, коли коні й люди були вже зовсім близько, поволі підвівся і теж пішов.

За двома сльми йшов невеличкий гурт людей. Стиха

перемовлялись. На кожних саях стояло в два яруси по шість нефарбованих трун. Першим за саями з хрестом у руці йшов чернець. До процесії підійшов і змішався з гуртом людей Карноухий.

Один з грабарів промовив до Карноухого:

— Наказ такий, щоб за саями не йшов ніхто, крім копачів. Чи не доведеться нам скуштувати канчуків?

— А ти їх ще не куштував? — буркнув Карноухий.

— Я й не куштуватиму, а ти ось... Видно по пиці, любиш таку кашу...

Карноухий не відповів і раптом стиха затяг пісню. Він співав про Максима Залізняка, що зібрав війська сорок тисяч і обступив Умань.

Перепочивши хвилину, Карноухий заспівав далі, так само тихо. Тепер уже дехто підтягував йому. А з темряви наче виповзали якісь замотані в ганчір'я люди з виснаженими, зарослими обличчями. Вони приєднувались до похоронної процесії і теж починали неголосно підтягувати:

Не їдная панська вдова з города втікала,
Не їдная бідна мати із дітьми прощалась,
Не їдная панські кудрі з горя поривала,
Не їдная чорнявая по милім ридала...

І тихий спів той серед засніженої долини нагадував чи то молитву, чи голосіння. Раптом чийсь ніби сполоханий голос вимовив застережливо:

— Замокніть лишень, скаче хтось!..

Справді, вдалині, як тільки дозволяло бачити бліде місячне сяйво, наближався хтось верхи. За хвилину до саней під'їхав Заремба.

— Кого ховаєте? — спитав він ченця, але, приглянувшись, упізнав Конаша і під'їхав до людей.

Бородатий тесля пояснив йому:

— Сьогодні померло дванадцять. Наказано поховати вночі в одній ямі і щоб без людей...

Гурт загомонів:

— І попа не дозволили...

— Усі з далеких сіл, не дозволено додому везти...

— За такою годівлею й усі поздыхаємо. Шугай нагдує...

— Робота тяжка, пане Зарембо, — промовив тесля. — Де треба десятеро, ставлять п'ятьох, вони насаджують-

ся. А почнуть харч постачати, нема на що й дивитись. Комірники возами до себе возять. Шугай ними заправляє...

Підійшов Карноухий.

— Заступися, Зарембо, за людей. Ти ж і сам мужик... Чи, може, поляшився вже?..— неголосно й похмуро промовив він.

— Кому скаржитесь! — гукнув раптом, обернувшись, Конаш.— У диявола милості хочете! Паняйте далі...

Карноухий промовив спокійно і голосно:

— Ти, ченчику, одно знай — одспівуй... Мерцям ніколи...

Погоничі смикнули віжки, довжелезні тіні від натовпу захитались на снігу, поповзли.

Мовчки дивився їм услід Заремба, сидячи в сідлі. Потім помчав до табору, де жили кріпаки, що працювали на землі майбутнього парку.

Таборові сторожі, що позбігались до Заремби, дістали наказ:

— Комірників!

Сторожі метнулися по землянках. За кілька хвилин комірники стояли перед Зарембою. Він розпізнав серед них Шугая, що стояв посередині, з люттю дивлячись на помічника управителя. Комірники відчували, що лихо стряслося над їх головою.

— Усі? — вигукнув голосно Заремба.

— Усі...— тихо відповіли сторожі і відійшли вбік, мовчки спостерігаючи.

Місяць трохи ущербився, сідаючи за обрій. Глибоким сном спали по землянках зігнані сюди з усіх сіл Потоцького, що довкола на сто верстов, селяни. Заремба зіскочив з коня, кинувши сторожеві повіддя, і підійшов до комірників. Раптом просвистів канчук і вп'явся в спину крайньому комірникові. Потім ще раз і ще... Не тямлячи себе, Заремба бігав від одного комірника до другого і перішив їх нагайкою, по чому можна було влучити. Вони мовчали, не прохопилися й словом, певне, зрозуміли все. Шугай, якому Заремба влучив по голові канчуком, упав на сніг, підпливаючи кров'ю, але й лежачого його не облишив Заремба. Він ніби скаженів, розмахуючи канчуком. Комірники стогнали глухо, але не кричали. Мовчав і Заремба... Упав, не витримавши, другий комірник...

Заремба топтався по ньому чобітьми, бив ногами під ребра.

Шугай звів голову і ніби прошипів чи то простогнав: — Думаєш, не здибаємося з тобою?.. Потрапиш і ти мені в пазури!..

Інші трое тільки позатуляли ліктями обличчя, щоб не влучив Заремба їм по очах... А він сік і сік комірників канчуком, немов хотів їх повбивати.

Нарешті знесилів і поточився сам. Сторожі підхопили його, підсадили на сідло. Один повів був коня в поводі, але Заремба раптом щось дике вигукнув, уперіщив коня канчуком. Сторож відскочив убік. Галопом помчав кінь, зникаючи в темряві, що звисла над табором, бо величезний багряний місяць раптом сховався за горбом.

Метцель і Заремба обходили роботи в парку. Цього серпневого вечора Метцель особливо був збуджений, нервовий. Приїхав з-за кордону Потоцький і на завтра призначив управителеві його звітлення про роботи в парку. Метцель знав, що Фелікса Потоцького непокоїть думка: чи перевершить його парк інші, які він бачив у Європі? Адже Потоцький не шкодував мільйонів злотих. Парк споруджується вже два роки, і тепер граф захоче переконатись, що він не помилився, хоч до закінчення будівництва лишається ще багато років.

Особливо непокоїла Метцеля одна обставина: Потоцький, перебуваючи за кордоном, спеціально об'їздив знамениті парки, приглядався до всього... А там є до чого приглянутись. Адже й сам Метцель з тих країв, і він теж багато бачив і знає справжню ціну тим зразкам паркового мистецтва. І тепер, безсумнівно, Потоцький думає над тим, чи вистачить його управителеві таланту, щоб позмагатися з західними будівничими.

Метцель був певен своїх сил і здібностей. Хоч він не обов'язково викреслював на папері те, що хотів спорудити в парку, але розрахунки його були завжди точні. До того ж на його боці була ще одна перевага: величезні кошти Потоцького, безліч неоплачуваних кріпацьких рук... Та була й одна хиба. Привезений Потоцьким з-за кордону, він все-таки почував себе тут чужим, і країна ця залишалась для нього чужа, душу людей цієї країни він ніяк не міг збагнути. Можливо, тому в його творчих

задумах і розрахунках не вистачало одухотворення, яке надавало б завершеним спорудам краси і природності, як це потрібно було для нових, ландшафтних, парків. Часом він навіть заздри́в Зарембі, який мав чудовий дар одухотворяти свої лісові галявини, стрімкі потоки, новонароджені переліски, розквітлі партери і навіть скелі...

Верхній став копало понад тисяча чоловік. Метцель і Заремба здаля дивились, як нескінченним ланцюгом простяглись грабарки з котлована вдалину, куди вивозили ґрунт. Сонце стояло вже низько, а люди, що прийшли сюди вдосвіта, ще працювали.

Метцель повернувся і рушив у глибину парку. Заремба йшов за ним. Не дуже балакучий, Метцель зараз став зовсім мовчазний і замислений. Вони йшли понад викопаними ровами майбутньої підземної річки, потім над струмком, над улоговиною майбутнього озера, над ложем для каскаду.

— Ось тут,— сказав нарешті Метцель.

Річище для струмка перед ними обривалось і падало вниз, де вода мала створити маленьке озерце і стікати далі, утворюючи по дорозі ще кілька водоспадів, озер тощо.

Заремба подивився на управителя, нічого не зрозумівши.

— Тут,— сказав Метцель,— я думаю збудувати ще один водоспад. Гранітні колони підпіратимуть атик, через який спадатиме вниз широкою завісою вода. За цією завісою стоятиме на постаменті статуя Венери. Колони мають бути суцільні, атик теж. В озерці перед водоспадом плаватимуть золоті риби.

Метцель пильно дивився в обличчя Зарембі, намагаючись впіймати по вигляду думку свого помічника. Той довго стояв мовчки, потім підійнявся на кручу, зійшов униз, до чогось приглядався.

Сонце над самим обрієм виглянуло з-за хмарини, осяяло верх кручі й обличчя обох будівничих. Заремба раптом струснув головою, очі його заблищали. Метцель пильно і нетерпляче стежив за ним.

— Ну? Чого ж ти не кажеш своєї думки? — спитав він.

Той ще раз подивився на багряний захід сонця і тоді, вже спокійно й переможно, з якоюсь владністю в голосі, промовив:

— Треба зробити за колонами в кам'яній кручі грот, в якому житиме Венера. Статуя ж має показувати, що Венера вийшла з грота після сну купатися і боязко пробує рукою, чи не холодна вода... Боги живі, доки схожі на людей. А над колонами має бути різнокольорове скло, крізь яке просіватиметься сонячне проміння, відіб'ється в водяній пелені мерехтливою веселкою і впаде на сніжно-білій мрамур богині барвами дивної краси.

Метцель зачудовано, з приглушеною заздрістю дивився на Зарембу. Так, справді: саме цього завершення бракувало його задумові...

Вперше тоді гордий інженер потиснув руку Зарембі.

І згодом, коли Метцель їхав сам верхи до графського палацу, він усе ще не міг позбутись чудесного видіння, нав'язаного артистичним хистом Заремби. У голові будівника промайнула навіть думка: а чи були б завершені всі створені ним самим водоспади, озера, струмки, скельні розсипи, гроти, альтанки, коли б цей дивний і химерний Заремба не занурив усі ці спорудження у своє, живе, натхненне царство рослин і живих істот, не спотворивши й на одну риску духу натура?..

Скелю, що лежала більш як за дві версти од міста, нарешті пересунули до парку. Незважаючи на якісь машини, закуплені в Голландії і потім удосконалені Зарембою, скеля посувалася з швидкістю хвилиної стрілки на дзигарях.

Натовп міщан постійно стояв недалеко, спостерігаючи, як підвереджувались кріпаки Потоцького, тягнучи камінь. Чернець Конаш метушився в натовпі, проклинаючи тих, що тягли скелю, якій самим богом було показане місце навіки... Одного разу він у якійсь нестямі кинувся навколішки перед скелею і почав заклінати камінь. Гіпнотична сила його заклять була така, що люди спинилися, завагавшись, і забобонний шепіт пішов у натовпі. Ніякі вмовляння десяцьких не вплинули на ченця; він лежав перед скелею, перегородивши їй путь. Тоді з-поміж людей вибіг Карноухий. Він нахилився до Конаша:

— А геть, ченчику! Ніде без тебе не освятиться!..

І він, ухопивши Конаша за рясу, потяг його з дороги. Серед людей лунали вигуки, регіт, стогін і голосіння...

Камінь непомітним для ока рухом посунувся знову вперед.

Через два роки після того, як люди зсунули скелю з її одвічного місця, вона опинилась нарешті в парку.

Скеля мала бути встановлена над Нижнім озером, там, де бельведер із статуєю Аполлона. З неї можна було б проглядати центральну частину парку в напрямку Нижнього озера, з мальовничими його берегами, майданчиками, статуями, фонтанами, водоспадом...

Оглянувши по приїзді з-за кордону ще далеко не закінчений парк, Фелікс Потоцький тепер з більшою певністю розраховував на те, що його будівники споруджують для нього одне з чудес мистецтва і що жодний магнат у Європі не має чогось подібного. На одне тільки не зміг йому дати певної відповіді його управитель: чи залишаться жити в місцевому кліматі ті чудові дерева й кущі, які за його наказом переселені сюди з далекого Китаю, Японії, Кавказу, Криму, Західної Європи, Америки... Але Зарембі дано було глибше розуміти істоту рослин, і одного разу, зустрівши його в парку, Потоцький суворо сказав:

— Ти вважаєш, що благородні магнолії, гледичії, платани або ніжно-шляхетні форзиції з Японії можуть жити одним диханням з простими рослинами, такими, як дуб, ясен, верба, і не загинуть від холодного подиху, від якого не гинуть тільки прості і грубі рослини?

Заремба низько вклонився своєму володареві і, побачивши позаду нього духівника — пробоща Басінського, — відповів, хитро примруживши око, що історія зберегла багато імен князів світу, які покинули багатий дім і розкіш своїх батьків і пішли до монастирів і святинь, і жили там довге своє життя разом з простими грубими людьми, щоб славити ім'я творця... Богові вгодно було дарувати їм ясний розум і довгі роки...

Пробош пильно подивився в очі Зарембі, наче хотів прочитати в них його справжню думку, але той витримав погляд графського духівника, і коли ксьондз поважно пройшов повз нього, Заремба сказав до Потоцького, який не був святошею, а мав чин генерал-аншефа і міг розуміти більш світські речі:

— Ясновельможний пан добре знає, що ні в якій битві не гинуть усі воїни — деякі залишаються живі, бо їм дарована щасливіша доля або вони заворожені від

меча й кулі... І в графовому парку загинуть не всі квітучі рослини з далеких країв,— щасливіші залишаться... Що більш пильний і гостинний буде господар, то краще ся матимуть гості, з яких би далеких країв не були вони...

Багато більших і менших каменів Метцель встановлював так, що збоку здавалося, ніби камінь неминуче має впасти. Так були побудовані гроти, так мала стати на своє нове місце і величезна скеля, яку тягли так довго до парку. Вона лежала на високому березі, і треба було тільки пересунути її ближче до води.

Десятки грубих дубових стовпів підпирали скелю з боку ставу, щоб вона не посунулась униз сама. Довкола неї метушилися копачі. Для скелі закінчували готувати надійне місце на віки. Були закінчені останні приготування. Тепер чекали на Метцеля, який сам забажав бути присутнім при посадці скелі на зроблені для неї постійні підпори. Люди зраділи бодай з короткого перепочинку і ховалися від спеки й задухи під скелями й деревами, які вже давали бодай невелику тінь.

Раптом зашуміло гілля по верховітті, а потім і низом промчав вітер, і не помічена до того хмара оповила все небо. Люди не бігли ховатися від зливи, а представляли розхристані груди і змучені обличчя під рясні потоки громовиці. Запромінилися на обличчях усмішки, пролунали жарти. І старі, наче діти, поскидавши постолі, ходили в калюжах, бродили по струмках, що збігали з гори до ставу. Земля обернулась на слизьке багно.

Метцель затримався на годину, протягом якої лив дощ. Нарешті він з'явився. Оглянув підготовчі роботи. Все було зроблено так, як він наказав. Будівничий обчислив усе. Скеля звисне над водою, і всі будуть дивуватись, чому вона не падає...

Він дав наказ починати і відійшов убік. З гледичії впала йому на обличчя краплина, ніби нагадувала про те, що кілька хвилин тому пройшла злива, та злива, яка йому не була потрібна, злива, що була якраз тим, чого не міг обчислити в своїх розрахунках Метцель. Його єдина помилка.

Він збагнув її в першу секунду, як тільки люди прийняли підпори, і зарипіли коловороти, і скеля поволі рушила вниз. «Вода, вода!..» — наче зойк, пронизало мозок Метцелеві. Він зрозумів, що злива десь на глибині

вимила ґрунт з-під скелі і з-під його розрахунків. Він не встиг навіть підняти руки, щоб спинити все, та й було вже пізно... Шойно зрушивши з місця, камінь раптом нахилився, повернувся боком і, замість того щоб поволі повзти вниз, перевернувся один раз, другим... Метцель заплющив очі... Він зрозумів: люди не встигнуть вибігти з-під каменя, а на дні котлована майбутнього ставу теж натоп... Багно після зливи зробило людей неповороткими, незграбними, і жертв буде багато... Нестямний жахливий зойк сотень людей приголомшив Метцеля.

Коли за мить управитель графа Потоцького розплющив очі, він побачив метушню і перелякані обличчя людей. Скелі не було: вона впала на дно котлована, просто на людей...

Раптом Метцель побачив біля себе ченця Конаша, який стояв навколішки і, здійнявши навісні очі до неба, виголошував у нестямі:

— Слава тобі, слава, що покарав десницею своєю окаянних хулителів імені твого, які переступили закон твій, даний навічно всьому живому, і кожній рослині, і кожному каменю...

Метцель рвучко одвернувся від ченця. Він дав розпорядження поховати мертвих цієї ж ночі, а покалічених порозвозити по домівках. Потім, не чекаючи, поки вбитих позносять до купи, рушив з парку.

Ідучи, він з люття змахував з обличчя краплини, які падали з дерев: вони нагадували йому про минулу зливу і про те, що найкраща в околицях міста скеля пропала для його мистецького задуму.

Через чотири роки після початку робіт Фелікс Потоцький, повернувшись з нової подорожі за кордон, призначив відкриття парку, незважаючи на те, що роботи були ще далеко не закінчені. Для повного завершення плану будівників потрібні були ще роки...

Наприкінці травня, в неділю, в день народження своєї дружини Софії, він хотів подарувати їй одне з найдивніших у світі споруджень паркового мистецтва. Після служби в костьолі мало відбутись освячення парку, на яке з'їхалось багато постійних гостей Потоцького з інших міст і сіл, з Петербурга, з Польщі. Прибули навіть поети й художники з інших країн, щоб оспівати і змалювати творіння, споруджене за наказом всевладного графа його покірними слугами.

Проте першим відкрив парк Заремба для свого кохання. Не раз просила Гальшка показати їй парк, бо ж нікому з кріпаків і нікому з сторонніх людей не було дозволено переступати його межу. І в день відкриття, на світанку, Заремба дозволив їй прийти. Ще до схід сонця вони вдвох блукали алеями, продиралися крізь хащі чагарників, вмивалися прозорою, як повітря, водою Кам'янки...

Дерева, посаджені три й чотири роки тому, тепер почали розростатись, густішати. Ледве відчутний медовий дух каштанів, що вже відцвітали, линув на них разом з квітпадом. Гальшка набирала пригорщі цвіту, тулила до лица... Дихала часто, неначе задихалась від повені запахів тополі, раннього бузку, кримського ялівцю, бальзамічної сосни, китайської вишні і незліченної сили квітів з далеких теплих країв... Вона припадала до грудей Заремби, обіймала його за плече, і вони йшли далі, п'яні на цьому бенкеті ароматів... Так вийшли до озера. Воно ще тільки прокидалось. Пелена прозорого туману піднялася на людський зріст над водою і встигала береги.

Заремба одв'язав чудового, з головами дивовижних звірів на носі й кормі, човна. Вони поволі відпливли од берега. З води здіймався гігантськими кільцями залізний змії. Заремба підвів до берега човна, відсунув за слінку фонтана. Сильний струмінь забив високо вгору з пащі змія. Вони відпливли і дивилися здаля. Струмінь здіймався набагато вище від усіх дерев біля озера і розсипався на водяне плесо... А з туману на берегах озера випливали мармурові постаті стародавніх богів, міфічних створінь, мудреців...

— Дивись, дивись! — вигукнула захоплено Гальшка, показуючи рукою на фонтан.

Самий верх струменя взолотило сонце, що десь уже виглянуло з-за обр'ю, і фонтан, розсипаючись роями бризок, заграв веселкою.

А вухо вже уловлювало з далекого краю озера шум водоспаду... Вони пристали до берега й пішли нагору алеєю каштанів, лип, ясенів і мармурових статуй, які дивились і, може, заздрили їх коханню...

Вони спинились на скелі над струмком, всіяним величезними брилами каменю і скелями. Проти них з високої скелі стрімко спадав в озеро пінявий водоспад. Довкола були скелі й шумовиння розлютованого потоку.

Гальшка з жахом в очах дивилась на Зарембу.

— Але ж тут були тільки струмок і порожня балка,— тремтячи, говорила вона, милуючись з водоспаду, ажурного містка, мальовниче розкиданих, ніби самою природою, скель.

Вони пройшли містком далі, вибралися стежкою між камінням знову вгору. Скрізь буяли дерева, кущі, квіти, дзвеніли струмки, каскади. Численні гроти й печери вабили до себе. Численні статуї наче проводили їх своїми поглядами.

Гальшка раптом спинилась, зачарована, притуливши руки до серця від хвилювання. Перед ними шумів чудовий, не схожий на інші водоспад. Вона ринула широкою пеленою з суцільного каменя, підпертого чотирма могутніми високими колонами, утворюючи внизу озерце в лататті і скелях. За водяною пеленою й колонами стояла на камені Венера з мармуру і простягала руку до струменя, наче вийшла купатись і пробувала воду... Збоку видно було вхід до її грота. Дерева схилились над плесом і ніби ховали від людського ока білу постать.

— Яка чарівна врода! — прошепотіла дівчина. — То ж, мабуть, якась жива жінка правила їм за взірць... Якої великої краси можуть бути люди, не понівечені життям...

І, вже йдучи далі, вона все оглядалась на водоспад. Потім вони заглянули до величезного грота, де горішня скеля, здавалося, була підперта тільки одним кам'яним стовпом... У печері стояв великий кам'яний стіл і лави, заслані килимами. Сьогодні тут мало бенкетувати панство, ховаючись від денної спеки. Всередину Гальшка побоялася заходити. Її лякав морок і глухий гуркіт у печері. Заремба розповів їй, що в стінах грота проходять труби, по яких під великим тиском іде вода, і її шум нагадує гуркіт далекого грому.

Гальшка потягла за руку Зарембу далі від цієї похмурої й страшної печери. Тоді він привів її до великого, осяяного ранковим сонцем озера з чудовим квітучим острівцем, гаями на берегах, дивними рослинами, що покрутились навколо дерев, як гадюччя... І знову Заремба знайшов маленький зручний човник, і вони попливли озером, осяяні сонцем, овіяні запашними вітерцями і піснями птахів...

Заремба раптом спрямував човник у вузьку протоку,

потім у якусь темну печеру, і не встигла Гальшка зрозуміти щось, як вони опинились під землею на човні. Трохи світла просіювалося сюди крізь вузькі душники вгорі, але їх було мало, і довкола панувала темрява.

— Що це? — вигукнула тремтячим голосом Гальшка.

— Підземна річка Стікс. По цій річці душі померлих відбувають на той світ. Так думали стародавні греки,— пояснив їй Заремба.— Але ми з тобою пливемо на сонячний простір, на волю, в життя...

— Як страшно тут!..

Вони пливли за течією, і Заремба пригортав тремтячу свою подругу. Ніхто не перешкоджав їм любитися під землею. І коли наблизились вони до світлого виходу на повітря, Гальшка прошепотіла:

— Краще б уже отак плисти й плисти під землею довго-довго.

А коли вони вийшли з човна і ступили на берег, побачили, що сонце вже почало зводитись над деревами, а вони ж пройшли тільки одним кутком парку...

— Пора, пора! — сумно промовив садівничий графа Потоцького. — Незабаром сюди почнуть приходити люди...

Обіймаючи його на прощання, Гальшка говорила:

— І солодко, і страшно тут, у цьому раї, що ви створили...

— Нехай люди побачать, що їм дано...— відповів Заремба.

— Три роки я ткала ночами в своїй хаті килим,— говорила далі Гальшка.— Ти бачив його: чудові зелені гори, море, як казка, і глибоке синє небо... Тепер я скажу, що це. Там, на килимі, та країна, Греччина, з якої взято було Софію, куплено було, як і нас тут купують і продають. Але тепер вона повелителька наша. Я подарую їй той килим, впаду до її ніг і буду багати, щоб вона випросила в графа дозвіл побратися нам з тобою. Адже й вона була невільниця, і коли побачить на килимі рідні гори, і море, і небо, невже не заболить їй серце? Коли в її душі є хоч краплина тієї краси, що є в її очах, вона зрозуміє нас...

Заремба стояв, поникши головою, мовчав. Здавалося, він навіть не бачив, як побігла від нього і зникла за деревами парку його Гальшка. Потім, коли знову спинився

біля великого грота, хтось поклав тверду руку на його плече. Заремба здригнувся, наче струснув з себе тяжку думу. Перед ним стояв один з нічних доглядачів, Карноухий.

— Що тобі? — запитав невдоволено Заремба.

Спотворене обличчя Карноухого наблизилось до Заремби. Він уважно вдивлявся в очі графського садівничого й будівника, наче хотів щось прочитати в них.

— Що маєш сказати? — нетерпеливився Заремба. — Мені сьогодні ніколи. Адже знаєш...

Карноухий показав рукою довкола себе, повів очима по деревах, озерах, статуях.

— Бачиш, якого пам'ятника спорудила собі Коліївщина!.. Навіки пам'ять по собі лишила! Ха-ха-ха... — вигукнув він і зареготав.

— Чекай! Що ти говориш? — сполохано промовив Заремба.

— А ти гадаєш, що мужики про Потоцького думали, коли гинули чотири роки під цими скелями, в багнюці ставу, підвередившись на диявольській роботі?.. А може, думаєш, вони, як ті воли, чули твоє погейкування та й на думці нічого не мали?.. Думаєш, вони забули, як катували їх та їхніх батьків за повстання проти панів, як садовили на палі, як обтинали їм вуха й носи, вирізували з спини ремінь... Ось, подивись на мене... Дивися, дивися!..

Заремба довго і здивовано дивився в очі старому доглядачеві.

— Дивна й химерна твоя вигадка... — промовив він.

— Химерна?.. А знаєш ти, що було на місці оцієї печери з громом у стінах? Навет Залізників... То його гармати чути, як зайдеш усередину... А довкола стояла табором Коліївщина...

— Мені не спало на думку, — відповів Заремба...

— Бо ти не мучився неволею, як мучився твій батько, коли його з вільного козака зробили кріпаком Потоцького... Граф тебе приголубив — і ти звик до ярма...

— Мовчи, старий! — вигукнув Заремба.

Карноухий розгнівано махнув рукою і зник за деревами.

«Звик до ярма...» — колола боляче думка мозок Заремби, і шум високого водоспаду не міг заглушити її...

По обідній порі, коли гості Потоцького відбенкетували в спеціально збудованому павільйоні над Нижнім ставом, коли граф оголосив урочисто під дзвін кришталевих келихів, що він дарує парк дружині своїй Софії, і гості вітали її, коли всі порозходились гуртками по алеях, Потоцький з своїми приятелями сів до карт у найбільшому з гротів — Громовому. Заремба ще зранку дістав наказ бути увесь час поблизу Потоцького. Розмова між гостями оберталась навколо різних споруд парку, гості навіть дискутували на ці теми, і Заремба мав допомагати Потоцькому відповідати на всі запитання гостей.

Громовий грот був устелений килимами. Незважаючи на сонячний день, у гроті були поставлені свічники й запалені свічки. Гості були напідпитку і з особливим азартом захопились картами. Про Зарембу граф забув, але, підкоряючись його наказу, заступник управителя стояв біля входу до грота і прислухався, чи не кличуть, — крипакам не дозволено було перебувати в гроті разом з панами.

Гості заходили й виходили з грота і просто не помічали Заремби. Повз нього пройшла група жінок і чоловіків на чолі з гостем із Англії. Це був відомий мандрівник. Видно, у цьому гуртку увесь час точилася жвава дискусія. Заремба чув, як англієць уже закінчував свою думку:

— Граф Потоцький створив чудо. Моя батьківщина вславила себе мистецтвом парків, але в моїй країні спорудження графа вважалось би за диво. Віддаю першість Потоцькому. Проте мушу сказати: він і тепер не може бути спокійний...

— Але чому? — запитала якась жінка.

— Тому, що пан Потоцький не може звеліти талантові тієї людини, що спорудила цей парк, не розквітати...

— Здається, я починаю розуміти пана. Будівник цього парку через кілька років може створити ще краще й пишніше спорудження, але вже не для Потоцького, а для когось іншого... Чи правильно ми зрозуміли ласкавого пана?

— Цілком. І я хочу трохи зіпсувати графові настрої і розповісти йому про свої міркування.

— Панові слід мати на увазі, — промовив хтось із гостей, — що з двох митців, які будували це диво, один належить Потоцькому разом із своїм талантом...

Усі пройшли до грота, де стало ще галасливіше. П'яні вигуки картярів змішалися з жіночим реготом і чиєюсь декламацією віршів. На святі був хтось із придворних польських поетів.

Раптом Заремба побачив дівчину, що йшла до грота. Вона несла велику срібну тацю з прохолодними напоями. Несподівано для себе він упізнав Гальшку. Вона пройшла повз нього до грота, не спиняючись. Тільки її сповнені гніву, великі очі — ось що встиг побачити Заремба. Він не міг зрозуміти, чому вона не спинилась бодай на одну мить, чому не всміхнулась до нього, не промовила і слова. Та й яким чином вона опинилась тут?

Заремба схвилювався. Як хотілося йому ввійти слідом за нею до грота... Але це було йому заборонено. Він прислухався. Важко було щось добрати серед десятків голосів і вигуків картярів. Проте він чув, як спитав Потоцький п'яним голосом:

— Що це за служниця? Я досі її не бачив у палаці...

І другий голос,— Зарембі здалося, що Метцелів,— відповів графові:

— Це наша краща килимарка Гальшка, прошу графа... Багато килимів, якими оздоблено грот, зроблено її руками й її талантом.

— Має добрий смак.

Заремба впізнав голос англійця.

Гра тривала далі. Незабаром з грота вийшла Гальшка.

— Гальцю! Що тобі? Що сталося?..— спитав занепокоений Заремба.

— Ходімо звідси! — мало не вигукнула дівчина і схопила його за руку.

Вони трохи відійшли від грота.

— Я не впізнаю твого обличчя. Ти на когось люта...

— Люта!..— вимовила вона, і обличчя її запалало.

— Ти розкажи...

— Я бачила Софію... графиню...

— Ти говорила їй про килим? Показувала?

— Так...

— Вона взяла? Ну, кажи ж...

Гальшка похитала головою:

— Вона кинула мені його в обличчя...

— Як це — кинула в обличчя? — вигукнув, паленіючи, Заремба.— Це твоя праця...

— Вона спитала мене, що то за гори на килимі, що то за море й небо? Я сказала, що то гори й небо її батьківщини. Тоді вона кинула мені килим в обличчя і прогнала з покоїв. Я не встигла навіть розповісти їй про моє прохання.

— Яке?

— Щоб граф дозволив нам з тобою одружитись.

— Ти плакала перед нею? — запитав Заремба.

Гальщині очі заблищали вогнем:

— Не дінде вона, щоб я плакала перед нею!.. Нехай сама плаче й благає бога, щоб повернув її на батьківщину...

Гальшка побігла далі. Їй наказано було розносити прохолодні напої і бути на послугах біля гостей.

Заремба повернувся на своє місце біля грота. Те, що розповіла йому Гальшка, схвилювало його. Збуджений і розгніваний, він почав ходити перед гротом. Йому спало на думку самому сьогодні ж попросити графа про дозвіл на одруження. Адже він таки заслужив на мнлість свого пана. А сьогодні в того радісний день.

Його увагу привернули гучні вигуки картярів. Він прислухався й застиг на місці, вражений. Так, справді, магнати, заставляючи в карти, вигукували самі цифри, і Заремба переконався, що вони грали не на гроші, а на своїх кріпаків. Панство розгулялося. Заремба чув, як Потоцький з реготом програв комусь сотню своїх грабарів, що працювали на будівництві парку. Англієць, якого мали тут за почесного гостя, зауважив:

— Нехай пан господар менше програє своїх грабарів: адже вони можуть спорудити десь такий самий чи й кращий парк...

Гості зареготали. Потоцький промовив:

— Самих грабарів мало... Потрібний ще й талант. А я господар і грабарів, і талантів.

— О! — заперечив англієць.— Маю сумнів... Хто знає, що буде по нас... Талант, що був вашою власністю, може після вас стати чиеюсь іншою власністю і послужити йому...

— Ніколи! — прогрімів Потоцький.— Те, що зробив я,— неповторне. Мені не треба, щоб подібні парки з'яв-

лялись, як гриби... Хто? — запитав він, тримаючи свіжу колоду карт.

— Я! — вигукнув англієць, підсідаючи до стола.— Ставлю дві картини, які граф хотів перекупити в мене в Парижі, проти одного вашого кріпака.

— Якого? — спитав байдуже Потоцький.

— Килимарки, яка щойно заходила сюди. Якщо я програю, граф забирає обидві картини. Це не мало! А коли я виграю, я забираю килимарку...

— Прошу пана...— хотів був застерегти Потоцького Метцель.

Але той уже прогримів:

— Даю карту!

Заремба бачив, як Метцель вийшов з грота і зник у парку. Серед картярів запанувала хвилинна тиша.

— Килимарка ваша! — похмуро проголосив раптом Потоцький.

В гроті пролунали вигуки. Гості загомоніли. Далеко не всім присутнім було по силі грати в карти на кріпаків.

Заремба ніби остовпів. Хотів був кинутись до грота, просити графа, але зрозумів, що Потоцький, програвши в карти Гальшку, не візьме назад свого слова, даного англійцеві. Тоді, не тямлячи себе, він кинувся шукати Гальшку в парку. Адже мала бути десь тут. Тепер він уже не зважав на те, що порушив наказ Потоцького — не відлучатись від нього.

На розі двох алей раптом зустрів пробоща Басінського і якогось вельможу в розшитому золотом камзолі. Побачивши попереду Зарембу, ксьондз сказав вельможі:

— Прошу князя... це й є він... Заремба...

Заремба, спинившись, схилив перед невідомим паном некриту голову. Вельможа дістав з кишеньки камзола лорнет, подивився на Зарембу крізь скельце.

— Гм... Дивно... дивно...— промимрив він і рушив поважно далі.

Заремба зірвався з місця й побіг далі по алеї шукати Гальшку. Басінський подивився йому вслід і здивовано низав плечима, не розуміючи, що сталося з графським садівничим і будівником.

Коли в гроті з'явилися пробощ і вельможа з Петербурга, їх зустріли галасом, вигуками, дзвоном келихів...

Заради вельможного гостя Потоцький запропонував облишити тимчасово карти і перейти знову до павільйону, де на всіх чекав полудень. Ведучи петербурзького гостя під руку, господар занепокоєно зазірав йому в обличчя: вельможна давніше обіцяв Потоцькому виконати одне з найважливіших для нього прохань. Чекування псувало Потоцькому настрої, але гість сам про це, найважливіше для господаря, не прохопився й словом.

І вже в павільйоні, коли вся чоловіча половина гостей зійшлася біля стола і знову налили в келихи венгерського, гість із столиці нахилився до вуха Потоцького й майже пошепки промовив:

— Його імператорська величність милостиво погодились, щоб його імператорській величності була представлена молода дружина графа... Після цього вищі придворні кола вважатимуть пані Софію за рівну собі і не насміяться пам'ятати про її минуле...

Розчулений Потоцький обняв свого гостя і проголосив тост за милостивого до нього, мудрого й доброго государя Павла Першого...

А коли згодом робили прогулянку по парку і Потоцький з гордістю показував паркові споруди гостеві, той несподівано згадав:

— Государ виявив бажання, щоб будівники цього парку були привезені до Петербурга. Їм буде доручено спорудження нового парку в околицях столиці.

— Але ж головний будівничий не є наш підданиць... Примусити його неможливо...— відповів Потоцький, приховуючи невдоволення.

— Так... але маємо відомості, що граф має і другого будівничого, який добре знається на вихованні садів і має чудовий хист до спорудження пишних парків...

— Заремба! — вихопилося в Потоцького.

— Певне, що він...

Потоцький помітив, що пробощ Басінський на мигах дає йому знак, і вмить зорієнтувався.

— Коли його величність виявить до нас ласку й бажання, — промовив він, — мати в себе мого чудового будівничого, покірний підданиць його величності генерал-аншеф Потоцький вважатиме себе щасливим прислати його величності цей мізерний подарунок...

Він ще раз оглянувся на пробоща, ніби питався, чи

схвалює той його слова, і побачив, як пробош радісно хрестить його дрібнісіньким, не помітним для інших хрестом.

Сім днів — до наступної неділі — не роз'їздилися гості Потоцького. Щоразу вдень починалося гульбище і тривало до пізньої ночі. Другої неділі почали роз'їжджатись далекі гості, ближчі залишалися.

Тої ж неділі вранці врятували з петлі Гальшку. Її брат Конаш, несподівано з'явившись у місті, прийшов до сестри і побачив її в зашморгу. Коли килимарку відходили і повернулись їй сили, вона прокляла Конаша за те, що врятував їй життя. Гальшка запряглась, що ніхто не зможе повезти її з рідного краю, де її породила мати, де її люди, її коханий...

Заремба цілу ніч і день блукав у лісі за містом, шукаючи собі розради. Повернувшись, він уже не застав Гальшки. Англієць забрав її з собою. Заремба замкнувся сам у своїй хатині. Приходили з двору кликати його: гість із Петербурга перед від'їздом додому хотів побачити його. Заремба навіть не відчинив їм. Двоє гайдуків почали було висаджувати двері. Заремба схопив сокиру й вискочив до них з хати. Гайдуки накинвали п'ятами... Певне, сказали, що не знайшли Заремби...

До пізньої ночі пролежав він на лаві, не склепивши очей. Тяжка, болюча думка ссала йому груди. Гальшка, про яку розповіли йому сусіди, ніби стояла увесь час перед його очима й кликала за собою...

Пізно вночі хтось застукотів у шибку. Заремба підхопився. Ніч була ясна, місячна, і він упізнав за вікном потворне обличчя Карноухого. В поводі він тримав двох коней. Відчуваючи, що сталось якесь лихо, Заремба вискочив з хати.

— Чого тобі? — голосно гукнув він.

— Рятуйся! — коротко і тривожно наказав Карноухий.

Заремба нічого не розумів. Тоді Карноухий підштовхнув його до коня.

— Стрибай на кульбаку, й поскачемо, бо загинеш... Не гайся. Зараз прийдуть по тебе...

Заремба скочив у сідло, Карноухий теж. Вони поїхали рясю на околицю. По дорозі Карноухий розповів, як минулої ночі Гальшка шукала Зарембу, як потім

прибігла до нього, Карноухого, і розповіла про те, що Потоцькому стало шкода своєї обіцянки віддати Зарембу до столиці, бо ж він міг створити там ще кращий парк, як стривожився Потоцький... І як пробощ Басінський нарадив йому зробити так, щоб Заремба вже ніколи не міг би взятися за свою улюблену справу. Він не сказав Потоцькому, як це зробити, але пообіцяв доручити це надійним людям...

— Гальшка шукала тебе і не знайшла...— додав Карноухий.

— Що ж вони хочуть мені заподіяти? — вигукнув з боєм у голосі змучений Заремба.

— Випекти тобі очі...

— Хто?! Хто підійме на мене руку? Всі люди знають, що я прагнув тільки добра на землі. Я цей світ хотів зробити кращим, ласкавішим для людей...

— Та й ми колись хотіли зробити його кращим і ласкавішим...

— Хто ви?

— Ха-ха... Забув уже! Оті, що з Максимом Залізником ішли. З ножами йшли, з косами... Палили, різали Потоцьких...

— Я заради того робив,— промовив Заремба,— що колись настане, що прийде не для нас, а для тих людей, які будуть по нас...

Вони проїхали повз нічну варту на околиці міста. Жовнір спинив їх, але впізнав графського будівничого і не перешкодив їм їхати далі.

Вони мчали рясно ще деякий час. Але треба було берегти коней, і вони перейшли на ходу.

— Твоя правда,— сказав Карноухий,— нехай хоч для дітей наших... Бачив я в графських покоях картину краси неземної... Наче сон наш про краще майбутнє змалював хтось. А тобі дано хист на самій землі, на голому камені воздвигнути перед людськими очима сон той, що ніби справдився... Хоча хто знає, як про оте й снити?.. Великий гріх був би позбавити тебе зору, зробити тебе темним, бо то ж мати тебе породила творити на землі красу й добро... Може ж, таки пани не заберуть це з собою в домовину, а лишиться воно людям...

Раптом долинув до них тупіт коней позаду. Хтось здоганяв їх.

— Швидше! — вигукнув Карноухий.— Це Шугай з гайдуками...

Вони пустили коней навскач.

— Шугай?..— прокричав Заремба.— Це доручили йому?

— Йому. Адже він телер старший над гайдуками в Потоцького.

— О клята звірюко! — вирвалося в Заремби.— Чому я не закатавав його на смерть, коли розправлявся з комирниками... Скільки лиха мають від нього люди!..

Позаду наздоганяли. Пролунали постріли. Раптом кінь під Зарембою поточився і впав. Верхівець полетів через голову коня на землю. Карноухий вмить повернув свого коня і смикнув за рушницю, що була за плечима. Пролунав постріл. Ті, що наздоганяли, спинилися. Тупіт їх коней затих.

— Вони позлазили з коней,— сказав Карноухий,— і хочуть поповзом перетнути нам шлях.

— То дамо ж їм знати!..— вигукнув Заремба.— Думають, голіруч візьмуть!..

— Маємо одну рушницю і всього кілька набоїв,— сказав Карноухий.— Я їх здержу, а ти стрибай на мого коня і скачи.

— Ні, будемо разом...

— Скачи, Зарембо... Тільки один з нас може врятуватись. Я хочу, щоб живий залишився ти... Ідь у чужі землі або до Мотрониного монастиря, там тебе переховують.

— Але ж вони закатують тебе...

— Я вже знав щастя: з вилами ходив на них...

Заремба обняв Карноухого, поцілував на прощання. Потім скочив на коня, вхопив повіддя.

З темряви десь недалеко пролунав голос Шугая:

— Гей, Зарембо, чого лякаєшся? Маю повернути те, що дістав колись від тебе... Не забув?

— Скачи! — вигукнув Карноухий владно і вдарив коня прикладом рушниці.

Кінь враз помчав навскач. Заремба ледве втримався на сідлі. Через якусь хвилину перед ним постав з темряви ліс, а позаду, там, де лишився Карноухий, лунали постріли...

Коли б не така новина, Карпо Остапович не вибрався б опівночі аж сюди, на далекий куток, до самої Росі. Ха-ха... Якої тепер Уляна заспіває?.. А Сашко таки телепень, хоч і механік, не вміє біля дівки походити.

Стежка понад Россю раптом вихопилася з-поміж скель і побігла вниз, до села. Та далі за нею, над самим плесом, самотно біліла у вербах Улянина хата, і бригадир, перестрибнувши через рівчак, рушив до неї. Трохи надщерблений після своїх обходин місяць стояв над Богуславським лісом. Було так ясно, що на шпориші чітко вимальовувався кожен будяк і здаля виблискував над хатою Ганьчиної матері, Уляни, залізний півник. Не світилося в жодному вікні. Тільки за Россю, аж там, на шосе, раз у раз перебігали вогні. Саме возили від молотарок на зсипний пункт пшеницю.

Бригадир ішов трохи накульгуючи і спираючись на ціпок. В роки війни він був у партизанах, і в одній сутичці його поранили в ногу.

З далекого кутка ледве доносило слова пісні.

Карпо Остапович прислухався. Навіть спинився. Ні, таки, здається, Ганька не співає сьогодні. Хто на селі не впізнав би її голосу? Невтомна дівчина і невгомна, співає навіть біля молотарки. Де вона набралася тих пісень? Як почує хоч раз десь у людей цікавої пісні, неминуче занесе в село. Скільки дівчата понавчалися від неї! Сьогодні не чути Ганьки. Невже й правду ото кажуть — виїздить? І де в чорта отой Довгопол Артем узвся?

Вслід бригадирові залунали пісні. З одного краю села одна, з другого — інша. З-за річки — ще інша. Наче змовились раптом. А Рось і собі шуміла піснями в ка-

мінні. Її хвилі гралися з місяцем на широкому плесі і потім зникали в затінку між високими скелями, що над самою водою. Карпо Остапович спинився над урвищем, що спадало над плесом. У цьому місці річка, вирвавшись із камінного хаосу, з шумом розливалась на широкому просторі і мчала знову в кам'яну тісняву між двома високими берегами і скелястим островом посередині. «Отут, мабуть, і будуватимуть. Кращого не вибереш. Давно пора! — подумав бригадир. — Вистачить і на млин, і на молотарки, і на хати... Мабуть, і корів доїтимуть електрикою, як у Киданівці. Везе бабам...»

Він усміхнувся собі у вуса. І так, з усмішкою на обличчі, й почав сходити вниз до Уляниної хати. «Побачимо, що стара скаже, — думав він. — Її подвір'я перше під воду піде, як загатять Рось...»

Закурив цигарку і поставив ногу на перелаз.

На ганку з'явилась постать у білій хустці.

— Ти, Уляно? — спитав.

— Здоров був, Карпе Остаповичу!

— Виходить, і тебе на гульню потягло — досі не спиш? А завтра зрання овес в'язати.

Він привітався і сів на призьбі.

— Та думки, як мошкара, опали — не спиться... — подумавши, вимовила вона. — Дочку виряджаю вдосвіта, де вже там заснути.

— Повернеться.

— Не повернеться... Серце мені підказує. Ото вона спить зараз, останню ніч у материній хаті, а я в головах у неї сиджу і ніяк думок не позбираю.

Зовсім недалеко раптом залунали дівочі голоси.

Пісня уривалась жартівливими вигуками, плюскотом води. Дівчата вийшли гуртом до Росі на нічне купання і пірнали із скелі у воду.

По мовчанці бригадир сказав:

— А я йду селом, прислухаюся — щось не чути Ганчиного голосу. То ж вона було виводить, як той жайворонок над усіма птахами в полі. Без неї й дівчатам онде не співається. Хай би вже розходились по хатах та перепочили. Пора ж гаряча. Самі себе не шанують.

Та Уляна замислилась про своє. Потім, осяяна давніми спогадами, заговорила стиха:

— А пам'ятаєш, Остаповичу, ми з тобою перестоювали ночі над Россю до самого світанку? Як закінчимо

було комсомольські збори після опівночі та вийдемо на Рось, за село, там і світанок зустрічаємо...

— Давнину таку згадала.

— Хоч і давне, а не забувається... та й не забудеться ніколи. За день було ціпами намагаємось, аж поперека не розігнеш, а ввечері ще й збори... Так і вночі ж не шукали собі відпочинку. Не зважали й на куркульських синків, що вистежували нас з відрізами.

— А хіба не стріляли?..— наче птах стріпнув крилами, підхопився враз бригадир.— Плече мені хто підкалічив?.. Як повертався від тебе перед світом..— І, не закінчивши згадувати, додав: — Дорогою ціною платили ми за свою артіль. Та нічого не боялись. І хоч було нас попервах усього шістнадцять дворів артильників, а почували в собі сили за все село.

— Ого! Тоді й ти був орел... І ми горнулись до тебе, бо відчували силу в тобі. Нічия зненависть не лякала нас.

— Нашої зненависті боялись, Улясю. Хоч і мало нам з тобою тоді років минуло, а бойовими комсомольцями були.

— А так! Парпура аж пінився, як почув, що його паймичка показує артильникам, яке поле в нього забирати під артіль. Нахвалявся, що повісить мене на вербі за ноги над своїми ворітьми...

— Та й ти ж була нівроку, наче в тобі всередині казан кипів. Як прийшла з комсомольцями до Парпури на подвір'я, то наче командир наказувала.

— Забувати став, Остаповичу: це пізніше було. Вже коли дожили до суцільної та почали ліквідацію їх. Ха-ха...— всміхнулася стара давнім спогадам.— Парпура навколішки ставав передо мною, за ноги хапав, благаючи, щоб на селі його залишили й не чіпали майна, а я йому тільки сказала: «Не я тебе ліквідую, а клас мій, дякуй, що живого лишаємо...» Сніг ковтав з люті... Вони б тоді нас живцем пошматували, та не їхне вже зверху було!

— І диви — забулося...— вставив своє бригадир.— Наче бур'ян випололи і покинули на обніжку — нехай сохне. І посохло...

Місяць висів низько над скелями по той бік Росі. Мерехтлива стежка простяглась через усе широке плесо, аж до Уляниного подвір'я. На мить з'явився на ній по-

хапливий човник і зник. Хтось плів до ятерів. Молодь доспівувала пісень. Ще трохи — і зблідне небосхил на сході. А Рось безупинно шуміла своїх пісень.

Бригадир кинув недокурок у росяний шпориш.

— Сьогодні ввечері дзвонили з району.

— Про молотьбу питали?

— Про нашу Рось говорили. Прийшло рішення. Восени почнуть греблю гатити. На триста кіловат буде. Залле і твоє, Уляно, подвір'я. Не шкодуватимеш?

Вона задумалась. Промовила стиха:

— Як переставили тебе з голови колгоспу на бригадира, не шкодував?

— Мое громадському не впоперек. Поз'єднували колгоспи в один — не мій масштаб. Не шкодую.

— І мое, Остаповичу, громадському не впоперек. Не пошкодую. А тільки як розіллється тут озеро широке, аж до лісу, то я виберусь у таку ніч на оту скелю, щоб стежка від місяця мені аж до самих ніг прослалась, погляну довкола і скажу сама собі: «Отам, Улясю, на самісінькому дні твоє батьківське і дідівське подвір'я — у темряву й мул занурилось навіки, а тобі сонце і вночі з турбіни сяє, і стежка твоя в житті, як ота місячна, сяє й переливається». «Не шкодуєш, серце?» — спитаю в нього. І вже певна — відповідь: «Радію, Уляно!» Я своє серце знаю!

— І я його знаю...

Вона ніби прислухалась і замовкла.

— Знаю, Уляно, ще як ми з тобою молодими були. Тільки воно раптом не схотіло мене.

— Інший до серця припав, кращий. Проти тебе я силу мала, легко розлучилась, серце й не защеміло, а проти нього наче напоєна була... Коли б сказав: «Геть іди», — пішла б, а сказав би: «Стрибай у Рось із кручі», — і стрибнула б... Та він сказав: «Іди, серденько, пригорнемось і не розлучимось ніколи», — то хоч би й схотіла не піти, то не знайшла б тої сили в собі... Отакий був мій Андрусь. Тому й поміняла тебе на нього, Остаповичу, хоч він і був простий орач, а ти головою артїлі був. Серце, Остаповичу, не рахівниця.

— Ат, згадали казна-що... — трохи був розсердився бригадир. — Та й пам'ять про Андрія тривожити недобре: він геройською смертю на фронті поліг.

На хвилину хмарка вкрила місяць. Село поринуло в темряву. Над полем невиразно тремтіли спалахи: молотарка працювала і вночі. Десь за крайніми хатами дівочий гурт після пізнього купання доспівував останню пісню. Тільки одна гукала до подруги, що забарилась біля річки, одягаючись:

— Олю-у-у!

— Аго-о-ов!

— Здоганяй!

— За-а-араз!

Уляна перехилилася, сидячи, до відчинених дверей, прислухалась до рівного дихання дочки.

— А вранці біля молотарки позіхатимуть, мало ротів не пороздирають,— невдоволено бурчав Карпо Остапович на адресу дівчат.

Уляна ніби й не чула.

— Спить,— стиха вимовила вона.— Артем Довгопол додому у відпустку приїздив, до Богуслава, а оце повертається на будівництво. Бере з собою хлопців, дівчат. І Ганьці схогілося з ними.

Карпо Остапович почав крутити цигарку.

— Чого б ото я кудись їхав, коли ось у мене під носом починають будувати? І неабияку, а на триста кіловат. Скільки людей треба буде!..

— Е, Остаповичу, не схоче вона й слухати. Куди там! Триста!.. А двісті п'ятдесят тисяч не хочеш! Не знаєш ти моєї Ганьки! Двісті п'ятдесят тисяч кіловат! Це вже не гаситимуть світло в селі, коли молотарка працює. Гай-гай! Очі заплющиш — і сяє!.. Та їй оті двісті п'ятдесят тисяч і вві сні ввижаються. Прийде з току, до борщу сяде і замислиться. «Чого ти, доню?» — «Е, мамко, Артем пише: Каховка для комунізму засяє! Це ж вони її будуватимуть...» І кудись у вікно дивиться і нічого не бачить. Щипле від хлібини й жує, замислившись. Так і встає — ложка суха... То хіба ж її вдержиш?.. А я не такою була?..

— Шкода,— промовив Карпо Остапович,— таку дівку втратимо. Взимку хотіли їй ділянку під буряк призначити — нехай би готувала до весни. Їй би нашого хлопця, хорошого працівника. Сашко мій по Ганьці сохне. Була й поманила його, як ти мене колись замолоду. Та отой Артем Довгопол голову їй закрутив.

Місяць плив ще нижче, простуючи до скель за Россю. Карпо Остапович раптом підвівся. Довго розтирав ногу — отерпла. «Серце — не рахівниця», — подумав і сказав:

— На добраніч,— хоч уже й повертало на ранок.

Проводячи його до перелазу, Уляна сказала:

— Оце якось проходила. Добряча у вас нова хата. Усе скінчили?

— Черепиці не вистачило. Та ще хочу в хижі цементом помостити, щоб пацюки не прогризали. Вже на матеріал розжився. А твою затопить. Десь доведеться іншої шукати. Бувай здорова! То завтра нехай ланка на овес виходить. Ганьці щасливої дороги.

— Іди здоров.

І поспішила до хати.

Проспівали в повітці молоді півні ще не зміцнілими голосами. Босоніж тихо пройшла у доччину кімнатку. Низький місяць світив просто в кімнату. Сіла знову в головах на малюсінькому ослінчику.

В хаті було парко. Ганька солодко спала, розкидавшись на ліжку. Русе волосся її впало на плахту долі, одна рука заломилась під голову, друга звисала з ліжка, наче просила матеріної ласки. На вустах ніби застигла посмішка, і Улянці здалося, що дочка всміхається до неї, таке ясне й привітне було її обличчя уві сні.

Взяла доччине волосся, розстелила на долонях і припала до нього обличчям. Звечора вона змивала його лугом. М'яке таке, пишне. Гай-гай! Вже їй не вертатись тепер додому. Хіба так тільки, матір навідати. Ех, коли б не роки та хвороби — сама б полинула туди. Шкода, Андрія немає. Усі втрюх і поїхали б оті тисячі кіловатів здобувати. Це такі не жарти! У Високому онде на сто двадцять збудували, та й то вже в людей руки не такі порепані. Колись, як організовували на селі комсомол, а потім артіль, то тільки мріяли про електрику. А тепер... Молодець Ганька! То нехай же буде так, що й вона оту Каховку будувала, як колись її мати перший комсомол на селі заводила і першу артіль викохала. Сашко, бач, сохне по ній. Хороший парубок і професію має добру — механік МТС. А як їй Артем до серця припав!.. Карпо Остапович, бач, нову хату поставив синові. Їм путньої хазяйки треба. І справді, хіба з Ганьки погана хазяйка була б! У неї в руках так і горить усе...

Та що ж ти зробиш, коли в неї і душа горить. «Мамо,— каже,— душа тепер з крилами. Не вдержуйте...» Лети, доню, лети, горличко! А коли випаде тобі радість велика-велика, виповнить серце по вінця, пролинь над нашою хатою перед світанком перепілкою, озвися — мати ждатиме і впізнає...

І клала пишне дівоче волосся собі до лица, цілувала простягнуту вві сні доччину руку, надивлялась на дочку.

З-за Росі долинув ледве чутний свист. Ще мати не встигла і збагнути, як підхопилась дочка.

— Мамо! Вставайте... Де ви? Спите? О, та ви вже й прокинулись...

— Уже, доню. А що?

— Хіба не чуєте?

Ще раз свиснув хтось на тому березі, уже ближче.

— Це ж хлопці машиною до станції їдуть. Мене ждуть. Ідіть швидше в берег, там Артем човном перевозиться, скажете, де пристати. А я заплетусь. Та не плачте...

За Россю на шляху з Богуслава співали хлопці й дівчата. То в машині чекали на Ганьку.

Коли Уляна прийшла до берега, Артем уже брів у чоботях по мілкому, залишивши човна на міліні.

— Здорові були, тітко! — впізнав її поночі.— А Ганна ж де?

— Зараз вийде. Заплітається.

— То нехай не поспішає, заждемо. Що там у неї — давайте перенесу. Не роздумала ще?

За кілька хвилин усі троє йшли до човна. Артем з Ганьчиним чемоданом попереду, за ним дівчина з матер'ю, обнявшись.

І довго не могли розлучитись над Россю мати й дочка. Мала ще була Ганька, сімнадцятка. Горнулась до матері, прощалася. Артем побрів до човна, поклав чемодан на корму й повернувся. Ухопив Ганьку з материних обіймів та й поніс по воді до човна, щоб не замочила ніг.

— Прощайте, матінко!

Побігла була по мілкій воді стара до човна — ще раз обняти дочку, та де їй було наздогнати... Тільки й бачила, як поринув човен у теплий кучерявий туман над водою, зник.

— Мамо, прощайте! — пролунало з того берега.

А стара стояла по коліна в воді і довго прислухалась. І ось уже зникли фари машини на шляху за скелею. Урвались і слова пісні, наче теж зникли за скелями...

— Щасти ж тобі, доню!

І почула, як пролегіло вгорі перепеленя, ніжно озвалось: «Під-падьом, під-падьом...»

І сміялася з радості і плакала. Так уже створене материне серце.

1951

Лялі відчинив двері її брат Славко.

— Ах, це ви! — іронічно проспівав він і коротко свиснув крізь щербинку на місці останнього молочного зуба. Це означало, що матері дома немає: свистіти в хаті Славкові забороняли.

Ляля мовчки пройшла повз нього до своєї кімнатки.

— А двері за тобою хто буде зачиняти? — гукнув хлопець услід старшій від нього на цілих чотири класи сестрі.

Потім Славко вибіг на сходи, погнався за сусідською кішкою, а коли повернувся і просунув голову крізь двері до Лялиної кімнати, побачив, що вона сиділа в застиглій позі за своїм столом, упершись обома долонями в підборіддя. Погляд її був нерухомий.

Славко тільки місяць тому перейшов до п'ятого класу. Він був дуже бідовий і хитрий хлопець. Вловивши в очах сестри смутний настрій, він підстеріг, коли Ляля вийшла з кімнати, нишком ускочив туди й почав копатися в книжках сестри. Тут десь мав бути її табель. Адже сьогодні їхній клас одержував табелі...

Він знайшов цей аркушик паперу в одній з Лялиних книжок. Його погляд метнувся по шпальті цифр, і хлопець відразу помітив серед хвацьких, з зачіскою набакір п'ятірок шпичасту, колючу четвірку. Хлопець протяжно свиснув. За всі роки в табелях сестри ніколи не було жодної четвірки. Раптом двері відчинились і вбігла Ляля з рушником у руках. Вона навіть не встигла ще втертися.

— Віддай табель!

— Прочитаю — віддам... — відповів Славко, тікаючи.

В кімнатах відбувався біг з перешкодами. Славко пробував зачинитися в спальні і підпер двері ногою. Ляля була сильніша і відчинила двері. Славко тікав від

неї по кімнатах, а Ляля періщила його рушником по плечах. Нарешті вона впіймала його, обкрутила двічі рушником і видерла з рук табель.

Після того Славко ходив по кімнатах за сестрою і дражнився:

— А я однаково бачив, що в тебе четвірка. Поздоровляю! І мама, і татко тебе поздоровлять. Відмінниця! Четвірку одержала...

— Краще полічи, скільки в твоєму табелі трійок.

— А я не відмінник, мені можна...

— Можна? А що тобі батько казав про це? А який тобі подаруночок за трійки дали?

— І не треба. На біса мені здався велосипед? Я люблю ногами бігати. А от я всім розкажу про твою четвірку. А коли будуть хлопці за тобою впадати, я і їм розкажу, яка ти відмінниця...

— Славку, ти дурень!

Від образи в Лялі на очах заблищали сльози. Адже вона ніколи не думала ні про яких хлопців. Та хіба вона могла пояснити такому шибайголові, як її брат?

— Ага, ага!..— не вгамовувався Славко, ходячи слідом за Лялею по кімнатах.— Мама тепер буде плакати через твою четвірку.

— Одчепися!

Та хлопець так захопився, що вже не зважав ні на прохання сестри, ні на її сльози. Тоді Ляля переодяглась і вибігла з дому.

Коли прийшла мати, Славко відразу ж повідомив:

— А в Лялі четві-і-ірка!..

— Не мели дурниць, яка четвірка? По собі міряєш.

— І зовсім не мелю... Справжнісінька четвірка. Сам бачив.

— З чого?

— Вона не дала роздивитись. Здається, з геометрії.

— Невже це правда, Славку?

— Правда, правда, мамо,— переконував матір Славко, неначе хотів її заспокоїти.

— Ні, не вірю,— зітхнувши, сказала мати і важко опустилася в крісло.— Ляля — і раптом четвірка!..

Букет квітів, який принесла вона, щоб поздоровити дочку, валявся на столі нерозв'язаний. Ніколи досі за всі вісім літ навчання Лялі в її табелях не було жодної четвірки. Ніхто в сім'ї не уявляв, що може бути якомсь

інакше. І цей день в останніх числах червня мав бути маленьким родинним святом, але всупереч традиційним сподіванням свята не вийшло... через четвірку.

Того дня за обіднім столом майже ніхто не зронив і слова. Ляля не доторкнулась до жодної страви. Одвернувшись, вона дивилась кудись у вікно і, звичайно, нічого не бачила. Мати тільки позирала на дочку, але не примушувала її, як завжди, їсти. Батько дивився мовчки, похнюпившись, у свою тарілку і навіть не зажадав, як це було щодня, свою традиційну чарку. І тільки один Славко, шибеник і хитрун, почував себе пречудово. Він непомітно перелив у Лялину тарілку половину свого борщу і підкинув їй свою котлету. А коли мати подала на трете черешні, Славко миттю впорався з ними і непомітно поміняв своє порожнє блюдечко на Лялине повне.

Після обіду Ляля пішла до своєї кімнатки. Батько, їдучи на роботу, такі зайшов до неї. Він поздоровив її з переходом до дев'ятого класу, обняв і поцілував, потім пішов, залишивши гроші на кіно. Згодом до неї зайшла її подружка Оксана. Вона враз защебетала:

— Знаєш, Лялько, я не згодна з нашим математиком. За що він поставив тобі четвірку? Адже ти без жодної помилки довела теорему Піфагора. Навіть коли б на іспиті був присутній сам Піфагор, то й він поставив би тобі п'ятірку. Будь певна!..

Ляля не знала, що відповісти. Їй було дуже сумно. Вони вийшли прогулятися і зустріли на Хрещатику їх знайомого — Василька з авіаспецшколи. Він стояв на розі й захоплено дивився на височенну щоглу телевізійного центра, на самому версі якої ще працювали робітники. Він так захопився, що нікого не помічав біля себе. Бідова і жартівлива Оксана спитала, ставши позад нього:

— Ти що, вентиляторе, дивишся?

— Ах, це ви, дівчата,— сказав Василько й почервонів.

Усі дівчата, які знали Василька, звали його чомусь вентилятором. Він уже звик до цього, і хоч прізвисько було іронічне, все-таки не ображався. При зустрічі із знайомими дівчатками він обов'язково червонів і заїкався ще більше, особливо в присутності Лялі.

Вони трохи пройшлися по Хрещатику. Оксана щебетала до Василька-вентилятора, а він намагався бути ближче до Лялі, яка зачудовано дивилась на нові вели-

чезні будинки і голосно висловлювала своє захоплення. Особливо подобався їй восьмиповерховий будинок проти вулиці Свердлова. Василько вважав, що будинок і справді гарний, але телевізійна вишка краща.

Вони говорили про те, що ніхто з них не пам'ятає старого, довоєнного Хрещатика. Ляля сказала:

— Новий Хрещатик буде зовсім не схожий на старий. Він буде чудовий.

Вона любила все чудове. Такий у неї був смак. Потім, подумавши, Ляля натхненно промовила:

— Скрізь, де було щось негарне, потворне, повинне вирости прекрасне...

Вона хотіла продовжити свою думку, але засоромилась. Одного разу, коли в них дома були гості, здебільшого батькові товариші, вона чула з сусідньої кімнати, як дискутували про людей майбутнього. Ляля не все чула і не все розуміла. Та одну думку, з якою всі погодились, вона запам'ятала. Говорили про душевний склад майбутньої людини. Майбутній комуністичний громадянин буде людиною чудової душевної краси і гармонії — ось та думка, яка так сподобалась Лялі. І тоді вона подумала: треба готувати себе до майбутнього, треба, щоб нічого негарного не залишалось у людині. І завжди, коли дивилась вона на прекрасні будови, на вулиці міста в квітах і деревах, на розкішні сади, вона обов'язково згадувала думки про майбутню людину, але соромилась про це говорити подругам, щоб не почали раптом глузувати з її серйозних розмов.

Цей день для них, як і для всіх учнів, що попереходили кожен до старшого класу, був радісним днем, а Василько-вентилятор так чудово умів розважати дівчаток, що тяжкий Лялин настрій нарешті розвіявся.

Вони довго гуляли по садах, що на дніпрових горах. Веселка в фонтанах біля входу до Пролетарського саду викликала в них щире і голосне захоплення. В Першотравневому саду вони зацікавились дотепним фонтанчиком, що сам обертався й розкидав навколо себе вісілками струмені. Ляля давно не була в цьому саду і зачарованим поглядом довго дивилась на квітучий партер ранніх троянд і рожевих півоній. Сьогодні вона з особливим хвилюванням сприймала все довкола: і тонку солодку суміш ароматів від тисяч квітучих рослин, і химерне поєднання барв — червоних, рожевих, білих,

блакитних,— всю ту красу молодого літа, в якому ще так багато весни. Все сьогодні збуджувало Лялю, хвилювало.

Потім за будинком Верховної Ради вони зійшли сходами вниз, на алею біля Парку культури і відпочинку. Тут уже гуляла публіка, гриміли близькі й далекі оркестри, лунали вигуки і сміх.

Оксанка раптом заявила, що вона хоче їсти. Вони склали всі свої гроші і відрахували на три квитки до кіно. На решту вирішили вдовольнити свій апетит біля пересувного буфету. Ляля з'їла порцію морозива — половину шоколадного, половину фруктового, потім узяла ще маленьку порцію фруктового. Оксанка з'їла «наполеон». Василько випив півпляшки помаранчового ситра. У них залишилися гроші, і Оксанка спитала, чи не хоче хто-небудь ще їсти. Ніхто не хотів. Тоді Оксана з'їла ще два «наполеони» і допила Василькове ситро.

Коли було вже зовсім темно, вони дивились кіно «Стальний солдат» у Зеленому театрі, що на горі над Дніпром. А після цього повертались додому. Ще було не дуже пізно, ходили тролейбуси і трамваї, але їм було веселіше пішки.

Вночі на безлюдних вулицях голосно дзвеніли голоси Лялі й Оксани, коли вони, захлинаючись від захоплення, розповідали одна одній епізоди з кінокартини, яку щойно всі троє дивились. Василькові дуже хотілося взяти під руку Лялю, і все не зважувався. Він ще ніколи в житті не ходив під руку з дівчатами. Усю дорогу він думав про це. Одного разу він уже доторкнувся до Лялиного ліктя, але вона сполохано шарпнулась, і Василько більш не зважився повторити спробу.

Відчиняючи двері, мама з докором похитала головою і сказала Лялі, що, коли б не такий день, вона говорила б з дочкою зовсім інакше. Ляля поцілувала маму і сказала: вона зовсім не винна, що тепер так нескоро темніє і що кіно закінчується дуже пізно. Потім мама спитала, з ким вона дивилась кіно, і Ляля сказала, що з Оксанкою і Васильком і що було дуже весело.

Ляля була весела. Та коли вона виключила світло і лягла на постіль, і в кімнатах затихло, бо вже всі спали, настрій її знову змінився. Четвірка в табелі не давала заснути. Дівчина лежала горілиць на ліжку, підклавши під голову руки, і думала про те, що вона погана, бо не зуміла на екзамені з геометрії відповісти на

п'ятірку, і що громадянин майбутнього буде людиною ідеальної душевної краси й гармонії, а четвірка — це вже якась вада у людині. Ну ясно — вада... Цікаво, що таке душевна гармонія? Мабуть, це щось дуже-дуже гарне, якого ніколи не досягти з четвірками. От Василько в майбутньому стане льотчиком, буде випробовувати нові літаки якихось дивних, незаних тепер конструкцій. А який-небудь спеціаліст спроектует мотор не на п'ятірку, а тільки на четвірку... Ну, який-небудь там гвинтик буде зроблений невдало... Або якась маленька неточність... А потім через це з літаком Василька може статись аварія. Причому, небезпечна для життя льотчика... У Лялі навіть з'явилися сльози в очах, так їй стало жалко Василька-венгилятора...

Потім їй згадалися чомусь півонії і троянди в партері Першотравневого саду перед палацом. «От коли б намалювати таку картину...» — подумала вона...

Раптом за стіною хтось закричав: «Людина за бортом!..» Ляля не злякалась, бо знала, що це Славко уві сні пливе в район Південного полюса полювати на китів. Він мріє стати капітаном далекого плавання.

І знову квіти, квіти на клумбах, алеї понад Дніпром. Вона любить квіти. І ось ніби вона вже сама сидить на лаві в саду, де Аскольдова могила. І в руках у неї геометрія Кисельова... І ось бачить вона, як повз неї пройшов старий бородатий чоловік з вудками на плечі й підсакою. Він почав сходити стежкою вниз, і тоді вона враз упізнала в ньому самого Піфагора. Вона ніби почала здоганяти його і кричати: «Дядю Піфагор, дядю Піфагор, чи це правда, що квадрат гіпотенузи дорівнює сумі квадратів обох катетів?» А Піфагор обернувся до неї і добродушно свариться їй пальцем. «Це, — каже, — правда, але треба ще довести...» — «Але ж я довела це, справді довела, тільки в одному місці завагалась. Не вірите?..» А Піфагор махнув рукою і раптом зник, мабуть, за кущами на стежці, і стало видно тільки одне довге вудлище на його плечі. І дивиться вона, а то зовсім не вудлище, а величе-е-езна четвірка...

І Ляля шарпнулася на ліжку, прокинулася. Ніякого Піфагора поблизу не було. Ляля звелася на лікоть і стала дивитись у відчинене вікно. Пізній надщерблений місяць ніби поспішав захватися за ближчі високі будинки, а якась яскрава зірка вперто гналася за ним. Думка

за думкою роїлися в Лялині все ще неспокійній голові...

І в цей час не спала ще одна людина — Лялин учитель, старий математик. Вже багато років він вів свої записки і тепер швидко, схвильовано писав: «Теорему Піфагора моя улюблениця, гордість усього класу, довела на іспиті не дуже впевнено, а нам властива впевненість у кожному нашому кроці. Без цього не можна будувати майбутнього. Чи зрозуміє ця дитина мою четвірку? Чи прокинеться вона серед ночі, щоб у нічній тиші, на самоті, думати над красою людей, які йдуть у життя, пристрасно бажати бути серед кращих, радісно хвилюватись від непереборного прагнення підноситись усе вище і вище?..»

1951 р.

УСМІШКА

Дитина босоніж намацує підлогу. Вона нещодавно навчилася злазити з ліжка. Перед цим якось трапилось, що вона впала і забилася. І хоч їй усього два роки, вона знає, що таке біль і що таке радість. Це її критерії, з якими вона вступає в життя, і тим часом їй вистачає цього.

Тепер вона побіжить до дідуся. Звичайно, він о цій порі відпочиває в себе в кабінеті на величезному дивані. Вона його збудить. Робити це можна так: спочатку треба довго дивитися дідові в заплющені очі й сміятися. Якщо він не прокльнеться, треба занурити пальчики в його довгу заплутану бороду і стежити за його обличчям — чи не всміхнеться з заплющеними очима. Якщо й це не допоможе, слід посмикати діда за кінчики довгих вусів. Але трішечки. Тепер він напевне всміхнеться. Головне, треба увесь час реготати і навіть верещати на високій ноті. Тоді він не витримає, змахне руками, пригорне онуку до себе і почне жартома колотися вусами, як жук. Ну, коли вже й цього буде не досить, тоді залишається тільки одно: самій пальчиками обережно відкрити йому очі. Не було ще й разу, щоб дід після цього не хапав і не пригортав її. Вона вже знає: коли в людей заплющені очі, вони сплять, а коли розплющені — не сплять. Тільки її дідусь навмисне заплющує очі, щоб гратися з нею.

Але існують такі речі в житті, яких вона не розуміє зовсім. Люди кажуть, що дід рівно в сорок разів старіший за неї. Чого ж вони дивуються? Хіба це так багато? Цікаво, що це таке — в сорок разів старіший?.. Добре чи погано? І чого вони кажуть, що дідусь великий, коли насправді він такий, як і інші дорослі, і навіть менший за багатьох. От лисина в нього -- велика! Дідусь часом

дозволяє спускати по своїй лисині іграшкові санчата з маленькою лялькою, зробленою з пап'є-маше. А вчора вона чула, як один чужий дядя, вийшовши з кімнати дідуся, тихенько сказав іншим, що дідусь — це епоха. Ну, цього вже, мабуть, ніхто не розуміє... Вона вперше чує це кумедне ім'я — епоха... Так само незрозуміло їй, нащо дідусь шукає і знаходить зірки, хоч їх і нема чого шукати: уночі їй добре видно. Ні, таки існує дещо таке, чого вона не збагне.

Та це дарма. Гірше те, що її останнім часом не пускають до дідуся в кімнату. І сам він уже не виходить звідти. І навіть не встає з своєї постелі. А в усіх дорослих-чомусь сумні обличчя. І вони часто водять до дідуся якихось дядь, які ніколи не бувають у нього довго, а її саму не пускають до нього зовсім, а тільки з ким-небудь. І зовсім не дозволяють гратися.

Дитина поволі, без жодного шуму виходить до коридору і йде до зачинених дверей дідусевого кабінету. Двері відчиняються зовсім легко, треба тільки штовхнути їх легенько попкою. Таким самісіньким способом треба їх і зачиняти. Ось і дідове ліжко, вкрите білісінькими простирадлами. Ось і дідусь — лежить нерухомо і дивиться напівзаплющеними нерухомими очима її назустріч. Їй навіть здалося, що його очі ледь-ледь усміхнулись до неї і тепер заплющилися зовсім. Один тільки раз усміхнулись. Тепер дідусь нерухомий. Звичайно, це він удає, що спить. Завжди він, граючися з нею, удає, що заснув. Зараз вона його збудить.

Ось вона тихенько верещить і пильно вдивляється в його очі. Ворушить пальчиками зовсім сиву бороду. Він не всміхається. Він такий штукар, її дід! Еге, вона знає: дідусь хоче, щоб вона посмикала його за вуса, за самі кінчики. Вона вміє! Дивно: і це не допомагає!.. Він навіть не поворухнув рукою, і очі його зовсім заплющені. Ось вона зараз їх розкриє. Цього вже дідусь не витримає і відразу всміхнеться. Треба тільки голосніше заверещати. І дитина заходиться сміхом, гучно верещить і мініатюрними пальчиками відкриває то одне, то друге око. Але в них більше немає ні усмішки, ні лукавого жартівливого погляду, спрямованого на неї. І вони навіть відразу заплющуються знову. Тільки одно залишається трохи прискаленим. Ну, звичайно, дідусь це робить навмисне. Він любить жартувати. Зараз їм не заважа-

ють, бо ніхто й не бачив, як вона йшла сюди. Але цього разу дідусь надто впертий. Він жодного разу не зморгнув оком, навіть не поворушився.

І вона ще і ще закриває йому очі долонями, заходить сміхом і підстрибує з вереском на місці.

Мовчанням відповідає їй дід. Ніколи ще він так не мовчав. Невже він не бачить, як починають промінитися сльози на її очах?

Коли б люди вміли розшифровувати останні думки людини, застиглі в міліярдах клітин і молекул мозкової речовини,— те, що зуміють вони в прийдешні епохи,— вони прочитали б зараз останню думку великого відкривателя світів, їх законів і таємниць, думку про те, як чекав він в останні свої хвилини на появу маленької, в сорок разів молодшої за нього, пустотливої і дзвінкої онуки. Як боявся він, що дитина проспить цю хвилину і не встигне на його останню усмішку.

Пронизливий вереск щурів-серпокрильців проти мого вікна на восьмому поверсі раптом урвався. Звичайно, це вони вирвалися з глибоченного колодязя, створеного багатопверховими будівлями в центрі міста. Вони, як і кожного весняного дня, ще зрання галасливим табунцем кружляли над подвір'ям. Я виглянув з вікна вгору. Птахи вганяли один за одним у високості, злітали все вище й вище, потім наосліп падали вниз. Звідси, з вікна, ледве впійманим був їх вереск. Всього, що було їм притаманне, вони мали вщерть, до крайньої межі,— температу, блискавичності, невтомності. Зате коли чогось бракувало їм — теж до крайньої межі. Вони мали дужий, різкий голос, але зовсім не вміли співати, цілком. Навіть важкі, ситі й безголосі горобці ставилися до них з повною зневагою. Це можна було напевне прочитати в гороб'ячих очах, коли вони, сидячи проти вікна на гілці, мовчки скептично стежили за скаженою грою щурів.

Що вище злітали щури над містом, то слабше й слабше вловлявся їх вереск. Тепер його майже не було чути. І раптом пронизливий зойк у повітрі примусив мене знову виглянути з вікна в блакить. Так само метався в високості табун цих дивних птахів, але від них відокремилася двоє, що, міцно вчепившись один за одного, в штопорі падали вниз з незвичайним, надто гучним вереском, чи зойком, чи, може, тріумфуючим криком. Ясно було тільки, що це не був галас якоїсь сутички. Щось інше, зовсім інше — дике, нестямне, бурхливе... Певне, це був їх весільний штопор.

Я ніколи не бачив цих птахів на землі. Кажуть, вони ніколи не сідають на землю. То, певне, земля для них — щось малознане і непринадне. Але цих пара швидко падали вниз, до землі. Я тривожно стежив за ними. Ось

вони з верещанням прогвинтилися повз моє вікно, розчепірівши нерухомі крила і не дуже швидко обертаючись. Я навіть побачив, що зблизька вони зовсім не чорні, якими здаються на віддалі, а темно-коричневі, бархатні. Тепер уже я стежив за ними вниз і нетерпляче чекав, що вони спиняться в своєму падінні і розлетяться на різні боки, як це спостерігав не раз у птахів. Але вони поминули вже шостий поверх, п'ятий, третій... Невже у них зникло відчуття висоти?..

І коли до асфальту на подвір'ї залишалася одна коротка мить, мисливський пес Орфей, прокинувшись від їхнього зойку, стрибнув назустріч, вхопив пащекою одного і враз опинився з ним за рогом будинку...

А другий серпокрилець переміг смертельний, ні — весільний штопор свічкою шугнув угору, мужньо затамувавши в собі готовий вирватися крик.

Він співає і вдень і вночі. Тому що любить її, свою солов'їху. Для неї співає. Власне, коли він співає, нікого іншого й не існує в світі — тільки вона, сіренька, скромна, зовсім небалакуча і вірна його подруга. Тому він і заплющує очі, коли починає співати. Часом він обриває свій спів і прислухається: спить вона чи тішиться його мистецтвом. І нехай буде найтемніша ніч, і нехай солов'їха зовсім мовчить,— він безпомилково визначає, що робить його подруга. У нього такий слух, що звідси, з гілки дерева неподалеку від гнізда, він чує, як вона, не поспішаючи, з неабиякою граціозністю, розчісує своїм гарненьким дзьобиком пера на крильцях або ськає в себе під волом. І тоді він починає співати ще завзятіше, ще складніше й емоційніше, аж захлинається своїми руладами. Адже в неї музикальний слух, і вона так цінить свого, нехай уже й підстаркуватого, друга, що всіх сусідніх солов'їв вважає нездарами і просто шмаркачами. Вона, звичайно, має рацію...

Перша його солов'їха не мала такого смаку і не тільки не була в захваті від його співу, а навіть, коли він на якусь там хвилину-другу засинав, нишком покидала гніздечко і бігла поміж кущами до сусіднього молодого солов'я. І зовсім не спів сусідів захоплював її. В ньому не було нічого видатного, жодного цікавого коліна, а тембр... Далеко йому було до справжнього мистецтва! Та вона не мала доброго музикального слуху, і цілком справедливо торік її з'їв чийсь безпритульний кіт... А йому довелося шукати собі іншу.

Вона вперше висиджує солов'енят і трохи боїться: чи вдадуться вони такими ж співучими, як татко... Їхне гніздечко ось там, у кущі, при самій землі. В ньому півдесятка яець. Боже, які це чарівні яечка!.. Таких, мабуть, ні в яких гніздах не знайдеш. Манісінькі, шоколадні, з одного кінця трохи гостріші, а з другого кінця трохи округліші. І теплесенькі-теплесенькі, бо ця солов'їха не

скаче до сусіда. Хіба ж може з таких от крашанок вилупитись щось недолadne, якісь там гугняві бездари... Сумнівни не мучать його, ні!.. Щоправда, годувати їх буде не легко. Спробуй лиш назбирати для них отієї комашні! Еге, тоді вже буде не до рулад!

Люди отам, у будинках, люблять його пісні. Ще б пак! Самі ж вони так не втнуть. От він слухав одного співака у місті, в літньому відкритому театрі, то він так надимався, той співак, і шия теж, а очі так випиналися, що мало не повилазили. А то ще трое проходили обнявшись недалеко звідси лужком. Співали. Один одне, другий — інше. Ревли щосили, аж падали раз у раз один на одного. Хіба такий спів дає насолоду...

Та нехай їм... Краще ось прорепетирувати стиха нове чудове коліно, яке з'явилося в нього він і сам не знає як. Цікаво, чи солов'їха відізветься своїм тихеньким попискуванням. Це коли вона буде зачарована. Так за нізачо вона не похвалить! Ну ось... Спочатку він проспівав вже відомі коліна, а годі вставить нове. Чи помітить вона?

Як легко йому співається! Інші солов'ї припишкли від заздросців. Бо ні в кого з них немає такої мелодії, такого бельканто. І різноманітність, і тонкість, і з самісінької глибини серця! Кінчає він коротким і уривчастим: «Тьох». По-солов'їному це значить: «Ну?» Солов'їха розуміє. «Пі-і...» — тихо їй замилувано відповідає вона з гнізда. Це треба розуміти: «Чудово, любий!»

Як йому радісно на серці!

Але вона вже починає дрімати. Втомилася. Не так воно легко сидіти на яечках. Нехай би хтось інший посидів кілька тижнів. Та ще озираючись на всі боки, бо ж треба й остерігатись халепи... Він часом заступає її в гнізді всього на якусь гам годину, то їй то йому ноги затерпнуть і в голові замакітриться. Нехай же собі дрімає. Він буде на чатах. І не стане будити її руладами. Але він так її любить і таке в нього до солов'їхи ніжне почуття, що він не може втриматися, щоб хоч тихенько, ну зовсім тихесенько, ні, не проспівати, а тільки пошепки протягти одно-два коліна, до того ж найтихіші, щоб їй приснилося щось радісне, хвилююче.

І він — ні, не співає — промовляє стиха, ледь чуто своє «тьох-тьох, чах-чах-чах...» І заплющує очі. Не від співу свого заплющує, ні — від щастя, від насолоди життям.

Свій важений чемодан моряк засунув під лавку, потім почав очима шукати місце. Вагон поринув у півморок, а між полицями було й зовсім темно. Моряк тільки побачив, що між силуетами поснулих людей вільного місця нема. Він сів на краєчок лавки, зовсім трошки відтруктивши постать чи то дівчини, чи жінки. Вона сидячи дрімала — було вже опівночі — і не посунулася й на палець.

— Тіточко, трішечки-трішечки,— густеньким баском попросив моряк.

— Якого б я чорта штовхалася поночі. Люди позасинали, а тут штовханнина...— охриплим чоловічим голо-сом проказала Мотря, але трохи поступилася місцем.

Моряк не відповів. Він дістав з кишені в куртці пачку цигарок і запалив, навмисне не гасячи сірника, щоб оглянути пасажирів поблизу. Мотря й собі побачила величезного моряка, гарного, з невеличкими, трохи підсмикнутими вгору вусиками, з медаллю на грудях під розстебнутою курткою, з бровами мов крила ластівки і якимись ясними і, як здалося дівчині, добрими очима.

— Тьху! — все ж таки не втрималася вона, але вже лагідніше.— І так дихати нічим...

І відразу ж у думках прозвала свого сусіда по лавці морячищем.

Він махнув величезною, трохи зігнутою долонею перед Мотрею, наче хотів убгати дим у жменю, потім одвернувся до проходу, пускаючи ядучі хмарки у напрямі до відчиненого вікна. Іхав моряк здалеку, недосипаючи в дорозі, і хоч який був дужий, але відчував, що втома перемагає його. Поночі він не бачив, що сусідка негарна з лица, з гострим хижим носом, уся в рябинні. Хіба до

неї. Чекала на нього своя сім'я — і молода дружина, і донька, і батьки. Крізь дрімоту Мотря бачила, як морячище поспішав докурити глибокими затажками, як підійшов до вікна і викинув недопалок, що за вікном заіскрився на вітрі. Ще помітила, коли він ступав у проході, ніби трохи накульгував на праву. А морячище знову сів, відкинувся назад, головою до перегородки, і за хвилину вже спав, легко підхрюпуючи.

А Мотрі раптом перехотілося спати. Чи те, що моряк хропів, чи отой дим від його занадто міцної цигарки, а може, й думки... Вона тепер часто думає. Про себе. Журиться. Справді, чого це на селі її так не люблять усі? Навіть рідна мати не раз кляла дочку і таки вибралася од неї до сина. Що — робити вона не вміє? Ого! Нехай хтось на буряках позмагається. А те, що вона язика, — кому до того діло? Вдача у неї... Йї слово, а вона — двадцять, та ще яких!.. Як тільки збори в колгоспі, то голова щоразу до неї: «Іди, — каже, — Мотре, сядь позаду, бо діла, бачу, не буде...» Ну та вона й здаля вміє кожному докинути такого, що й вуха затулить. Вдача!.. Ось йї уже й за тридцять, а жодний хлопець ще й не залицявся до неї. Навіть удівці кирпи гнуть, як зустрінуться. Ніякий і не взяв, бодай показалися. Ухопила б довбню та кожного по плечах, по голові... Давай їм молоду, ще й гарну!.. Воно, власне, й парубків на селі обмаль. Скільки дівчат-перестарок і кращих за неї, і молодших. Тільки підросте парубійко, дивись, уже й подався кудись або завербувався. Еге, чого не вистачає на селі — то це женихів. Біда!

Морячище раптом заворушився на місці і, не прокидаючись, поклав голову на плече Мотрі. «Тю-у!» — промовила вона в думках і штовхнула його під бік, але не дуже. Все ж таки морячище йї подобався. Нехай моряковій голові буде м'якше.

Від нього несло горілчанам духом і міцним тютюном. До цього йї байдуже. Та сон ось уже і її змагає. Вона й не опиратиметься. До ранку далеко, і добре було б поспати годин хоч зо дві.

І вона то засинала, то прокидалася і знову засинала. І все з однією думкою, наче безконечного мотузка сукала. Вже й сама б не сказала, чи то вві сні ввижається, чи це думки її сплджують невиразні, але такі близькі серцеві уявлення.

Ніби веде її морячище додому перед самим світом. А рука його в неї на поясі. Кінчик вуса лоскоче їй у щок, а від його слів така млість, така млість... Де він, чоргів морячище, набрався отих слів?.. «Ось,— каже,— поїду, Мотре, побачуся з батьком і з матір'ю, а тоді,— каже,— вернуся до тебе, Мотрюшо, на всю жисть...» Так і каже: «Мотрюшо!» А сам вусом тільки чирк-чирк по щоці... «Будеш,— каже,— хазяечкою моєю і правуватимеш мною, як торпедним катером... скажеш: повний уперед — рвону, аж залящить у вухах...» Де він їх бере, ті слова!.. Парасчин чоловік теж у флоті відслужив і багато розповідав, а таких слів від нього Параска не чула... І всі дівчата, як зустрінуть, зараз і кажуть: «Щаслива ти, Мотре, ой щаслива!..»

Вона прокидається на мить, перекоується, що його голова в неї на плечі, бо ж і чуприна його лоскоче в щок, і тютюновий та горілчаний дух чути. І з насолодою знову падає в сон, як у теплу річку під спеку. Тільки б не урвалася нитка... Про що пак вона? А, та це ж вона з моряком понад колгоспною левадою ходять. Вітерець повіяв у лице з левади. Скоро світанок. Боже, як їй добре, радісно на серці!..

І від того вітереця трохи холодно. Хоче вона хусткою запнутися — нема на ній хустки, хоче до моряка притулитися, зогрітися — і його немає. Злякалася, розплющила очі...

Крізь відчинене вікно віє в обличчя ранкова прохолода. Сонце ще не зійшло, тільки багрянє небо схил на сході. Нема моряка в вагоні. Поїзд поволі рушає з маленької степової станції. Мотря сполохано схоплюється до відчиненого вікна. Перехилилася з вікна, щоб краще бачити. Станція невеличка. На низенькому пероні перед вокзалом зовсім безлюдно цієї ранньої пори. Не видно навіть чергового по станції. Вона метнулася до протилежного вікна. Не зразу вдається його відчинити. Відчинила, коли поїзд уже набирає швидкості. Перед нею розпростерся ранковий запашний степ. А навкосоі по хвилях пшениці біжить удалину дорога. І раптом бачить Мотря на дорозі моряка. Він іде, поставивши чемодан на плече. Вітер метляє стрічку на його безкозирці. Трохи накульгує він. Хитається в ритм з його ходою голова і на плечі чемодан.

Мотря дивиться йому вслід. Їй хочеться гукнути до нього навздогін, щоб хоч обернувся. Прошепотіти йому... про свою радість, про те, як хороше їй... Не знала ні імені його, ані прізвища. Та коли б і почув, хіба зрозумів би, про що лепече її серце...

Усе швидше рушає поїзд. Не видно вже моряка. А вона все стоїть, перехилившись з вікна, і щасливими очима дивиться в неозору пшеницю, у хвилях якої потонував назавжди для неї морячище.

Щенят було восьмеро, і всі живі. Коли сука Найда вилізла з невеличкої діри під хатою, усі здивувалися. Можна було полічити всі її ребра. Місцями облізла шкура позападала так глибоко між ребер, що здавалося, наче вона приклеїлася чи присохла просто до кісток.

Хтось запропонував утопити щенят, бо ж однаково на них чекала голодна смерть, але охочих не знайшлося, та й пролізти крізь таку діру під хату ніхто не зміг би. Головне ж, людям було не до того. Йшла війна. Містечко раз у раз переходило з рук у руки. Щодня над головою вибухали снаряди, падали авіабомби, то спалахувала, то вщухала стрілянина. Кожного такого разу Найда з тихим, покірним скавулінням ховалася під хату до щенят. А кудлатий мудрий пес Каро кудись утікав так швидко і з таким цілеспрямованим виглядом, ніби десь там чекало на нього надійне бомбосховище.

Більшість мешканців вчасно зникли з містечка. І тепер їх щодень ставало менше. В хаті, під якою привела щенят Найда, ще жила сім'я, але за кілька днів зникла й вона. Коли жодна супротивна сторона не захоплювала містечко, ночами по вулицях і садках блукали розвідки. Вони обмацували кожен будинок і вулицю, потім тихо, без галасу зникали. Іноді вони заходили на якусь хвилину і на подвір'я Найди.

Огріваючи своїх дітей під хатою, Найда прислухалась до притишених голосів на подвір'ї. В людській мові вона майже не розуміла змісту слів, зате чудово розуміла звуки і тони, а в них гнів і ласку, добро і зло. І вже по тому безпомилково знала, чи слід їй виходити до людей. І коли вилазила до солдата, довірливо терлася облізлим боками об його кирзові чоботи. Часом їй кидали шкорину хліба, або чорний сухар, або дарували їй

ласку, і вона з радісним скавулінням проводжала їх до хвіртки. Але далі не йшла.

Артилерійський бій відбувався часто. І щоразу, коли він кінчався і містечко оповивала тиша, Каро неодмінно повертався на подвір'я. І завжди він приносив у зубах чи кістку, чи картоплину, а часом і недоїдену скибку хліба Найді. Мабуть, він, перемігши страх, нишпорив по відчинених і порожніх хатах, бо люди під час бою покидали їх, щоб десь переховатись. Пес забирав те, чого через непереможний страх не встигали заховати люди. Мабуть, у пса діяв народжений частими боями рефлекс.

Та чи було рефлексом, або тваринним інстинктом, бажання крізь вибухи снарядів, крізь усі страхінгтя бою пронести в зубах для своєї подруги бодай обгризену кістку, щоб врятувати її й щенят від голодної загибелі?

Щодень Найда облазила й худла більше й більше і ходила, поволі переступаючи ногами, з таким виразом в очах, ніби була в чомусь винна. Якимось чудом залишались живі її щенята. Коли вона поверталася і щойно ступала до свого сховища, вони відчували її присутність, хоч були ще сліпі, і повзли назустріч, шукаючи своїми тупими писками виснажене, схоже на порожню торбу вим'я. Вона облизувала їх теплі лискучі тільця і винувато скавуліла їм у відповідь.

Одного дня щенята почали бачити, а Найда вже зовсім висохла й обернулася на майже нерухомий скелет з потворною шолудивою головою і каламутними, засльозеними очима. Того ж дня відбувся особливо гарячий бій за містечко. Повітря двигтіло довкола від безперервних потужних залпів. Горіли хати, дерева, горіла земля.

Так тривало від самого світанку. Невтомний Каро раз у раз прибігав і знову зникав. Щоразу він приносив шматки консервованого запашного м'яса. Певне, натрапив десь на розпочату банку тушонки. Вперше за всі ті дні Найді здалося, що вона наїлася. Для неї цей день здавався щасливий. Для її щенят теж. Вони вже не пописували і не повзли їй назустріч, а, вткнувшись писками одне в одного, тихо спали. Найді здавалося, що вона збожеволіє з радості...

Але не збожеволіла. Випадковий відламок снаряда перебив їй задню ногу біля самого тулуба. Вона з болю качалася на пустельному дворі і верещала, заглушаючи тріск стрілянини. Каро безпорадно кружив довкола неї

і пробував зализувати її рану. У ці хвилини тільки одне почуття сповнювало істоту Найди: страшний біль. Та в міру того, як німіло її тіло і біль нібито починав слабшати, в її собачу свідомість поступово, щодалі дужче проривалося нове почуття. Воно домагалося свого, своєї влади. І нарешті перемогло. Найда перестала скавуліти. Затихла. Потім, ніби схаменувшись, поплазувала до своєї схованки.

Вони вже чекали. З дикою радістю атакували її, припали до суччиного на цей раз повного мішка і з тихим задоволеним мурчанням смикали і м'яли холодючі соски. Вона не порядкувала ними, як робила завжди, коли вони збивалися в купу або домагалися по двоє одного соска. Відкинувшись на бік, вона тяжко дихала, поступово непритомніючи. То здималися, то западали її боки, нервуючи щенят. Але вони ще завзятіше накидалися на неї, і їх мурчання було останнім у її житті враженням, яке більше й більше виповнювало її істоту.

На цей час містечко покинули останні його мешканці, які випадково залишилися живі. Тільки одинокий пес Каро, коли хоч на хвилину уривалися вибухи, підіймав голову і протягло вив у глибокій собачій тузі.

ГОЙДАЛКА НАД ОЗЕРОМ

У маленького Чубарика була така густа й кучерява чуприна, що одного разу в ній заплутався травневий хрущ, та ще так заплутався, що сам Чубарик ніяк не міг витягти його з волосся. Навіть мати і всі, хто був на вулиці, не змогли допомогти хлоп'яті. Тоді його подружка Валя Білокоса побігла додому, винесла ножиці, і Чубарикові вистригли волосся на самісінькій маківці, але так, що посеред вистриженого місця залишився стирчати упертий чубчик, який пригинався тільки тоді, коли хлопчик мчав навпроти сильного вітру. Тому й прозвали його Чубариком. А насправді він звався Степанком. Та навіть учителька другого класу, Ганна Миронівна, коли ставила в журналі двійку Степанкові за невивчений урок, забувала на хвилину його ім'я і казала: «А ти й справді незезучий, Чубаріку!..»

Степанкові дійсно не щастило. Він це знав. І коли брався щось зробити, наприклад свищик з вербової гілочки, то наперед не вірив, що зробить. Обов'язково не пощастить. Чи ножики зламає, чи вербова кора не зніметься, або ще й пальця вріже. Ого! Скільки ще й бувало! А вже коли пальця вріже, то мати такою міцною зеленкою залле, що потім не накричишся.

А на письмовій з арифметики як не гедзькається Чубарик, скільки не хитрує, а таки ніяк не щастить йому списати приклад у Валі Білокосої, яка сидить попереду, і Степанкові видно, що саме вона пише в зошиті. Валя живе в сусідньому дворі, і часом вони готують уроки разом. З арифметики їй завжди ставлять «відмінно». І письмові вона робить швидко і щоразу правильно. А от списати в неї неможливо. І тоді — знову двійка. І все через те, що не щастить.

Одного разу сталася з Чубариком дивна пригода.

Було в лузі за околицею довжелезне озеро з високими берегами. А на тих берегах старезні липи розпустили своє довге гілля далеко над водою. От коли весняна повінь трохи спала, старші хлопці взяли телефонного дроту і пішли до озера. Звичайно, Чубарик теж пішов за ними. Йому дуже кортіло ходити за старшими хлопцями, хоч вони завжди відганяли його. І тепер він тримався од них віддалік. І добре зробив, бо хтось із хлопців помітив Чубарика і нагукав, щоб вертався, бо наб'ють. Та він не послухався, а тільки відстав ще більше. Тоді хлопці спинились і почали чекати, щоб він підійшов. Але він геж спинився і сів на землю. Хлопці насварились йому кулаками і рушили далі. Чубарик мовчки підвівся і теж пішов назирці. Хлопці почали кидати в нього сухим конячим кізяком, але не влучив ніхто, бо Чубарик спиритно викручувався, а назад не повертав.

Хлопці спинились біля озера. Один з них, який був заводіякою, гукнув Чубарикові: «Гей ти, пацан, якщо тільки підійдеш ближче, кину тебе в воду, і ніхто не рятуватиме... Второпав?»

Чубарик на всякий випадок відбіг трохи далі від них і заховався в шелюгах, звідки стежив, що робитимуть хлопці. Він бачив, як вони прив'язали дві товсті дротини до гілки старої липи, що схилилася над водою. А знизу до дротин прив'язали з двох кінців короткого дубового дрючка. Вийшло щось подібне до гойдалки, тільки високо і над водою, так що з берега руками до неї й не дістанеш. Хлопці вирізали довжелезну жердину і нею чіпляли за гойдалку, щоб притягти її до берега. Так вони за чергою поодинці гойдалися над водою. От кортіло Чубарикові погойдатись і собі! Він би тоді хвалився всім.

Сонце все-таки гріло, і двоє хлопців роздяглися і по кілька разів стрибнули просто з гойдалки, добре перед тим розгойдавшись, у воду. Що там крику й реготу було!.. Вода ж крижана... До купального сезону було ще далеко.

Якби Чубарик знав, що його тільки штурхнуть разів зо два, та й усе, то він би пішов-таки до хлопців. Але ж вони нахвалялися в крижану воду кинути, та ще в одязі... І йому просто врівався терпець.

Довго гуляли хлопці на березі біля гойдалки. Потім їм, мабуть, набридло. Вони пішли далі понад озером

і незабаром зовсім зникли. Та вже й звечоріло. Небо вкрили хмари. Знявся вітер. Степанко не помічав цього. Він вибіг з кущів і враз опинився на березі. Так хотілося погойдатись! Гойдалка аж очі вбирала. Ні, Чубарик не міг утриматись...

Він зійшов до води й витяг жердину, що плавала під самим берегом. Він таки наморочився, поки зумів зачепити жердиною гойдалку і підтягти її нижній кінець до себе. А тоді вже й сам незчувся, як опинився на гойдалці, і вона знову заколихалася над водою. Ох і гойдався ж Чубарик! Старезна липа вся аж тремтіла. Мабуть, боялася за нього. Та хіба Чубарик уперше на гойдалці! У них на фізмайданчику ще й не така була. Висока, на двох телефонних стовпах. Хлопці усім класом бігали туди. Ото гойдалка!

Він і не помітив, як у вечірньому присмерку хмари вкрили все небо. Вітер дужчав. І раптом на плесо впали перші важкі краплини, потім більше і більше. Ось уже усе озеро закипіло від рясного дощу. І перше, що подумав Чубарик,— тікати. Але як? Він досі про це не думав. Хоч гойдалка висіла й близько від берега, може, за яких п'ять чи шість кроків, та з неї ж не стрибнеш на берег. Хлопці, хто був роздягнений, стрибали прямо в воду, а одягненим подавали з берега один кінець жердини і підтягували гойдалку до берега. А тепер поблизу немає нікого, хто подав би йому жердину, а стрибати в воду страшно, він нізащо не зважиться, та ще в холодну. Еге, це ж пірнеш головою на велику глибину, і може тобі крижана вода руки або ноги покорчити. Ні, стрибати теж не можна.

Якби гойдалка була підвішена так, що гойдалася б до берега, то він розгойдав би її якнайдужче і стрибнув на пісок, але вона злігає попід берегом, вздовж озера, і до берега не наближається анітрохи. А тут, як на лихо, дощ періщить. І вітер дме. Та ще й смеркає.

У розпачі Чубарик ухопився за дротину, хотів вилізти по ній на дерево, та ноги сковзалися по дротині, а рука сили не вистачало. Спробував крикнути: «Сюди! Сюди!» — і сам здивувався з свого голосу, такий він був хрипкий і глухий. Ніхто його й не почув. Та й хто б зараз блукав у лузі під дощем, та ще проти ночі.

А смеркло вже й зовсім. І раптом стало страшно Степанкові. Ну що, коли він не вирятується звідси та

залишитися ночувати на гойдалці? Адже довго не всидить на ній, засне і впаде. Він крикнув ще кілька разів, та все якось несміливо, не на повен голос, так йому було боязко. Ще кілька разів спробував видертися по дротах гойдалки вгору до найближчої гілки. Нічого з того не вийшло.

Тим часом вітер трохи вщух, і згодом перестав дощ. Луг раптом сповнився різного шуму й голосів. Десь зовсім недалеко все дужче й дужче гукав деркач. Жаби наче змагалися між собою по ковбанях у лузі. Сова пролетіла над самою головою в Степанка і проверещала так, немов дражнила його. Потім несміливо тьохнув соловейко, та ще так близько, що Чубарик навіть підвів голову. Справді, соловейко проспівав на нижній гілці тієї ж липи, на якій висіла й гойдалка. Соловей ніби збудив інших, і луг відразу потонув у їхньому співі. А Чубарик, сидючи на гойдалці, гірко-гірко плакав. Він нічого не боявся, бо знав, що в лузі чогось такого страшного й немає. І кажани, які пролітали над ним, і сови, і якісь риби, мабуть, соми, що скидалися в озері, і різні звірята в траві, і падачі зірки, і реактивні літаки високо в небі — все це було йому знайоме, до всього цього він звук і не боявся. І навіть коли дикі кабани, хрюкаючи і дружно хропучи, підбігли до води біля Чубарика і почали пити, штовхаючи один одного, то й тоді Чубарик не злякався. Він розумів, що до нього не добереться ніхто. От що йому завдавало муки — це холод. Вечір був холодний, і в мокрому після дощу одязі Чубарик так змерз, що аж зіщулився, як цуценя на морозі. Ще стало гірше, коли над лугом поплив вал за валом туман.

Тепер уже Чубарик плакав безперестанку. А коли згадав, що вдома йому перепаде від батька, то заскиглив ще дужче. І вже не чув нічого довкола себе — ні солов'їв, ні жаб. Не почув навіть, як поверталися хлопці. Тепер вони йшли з дівчатами і голосно розмовляли. Раптом хтось із дівчат сполохано вигукнув:

— Ой, щось ніби плаче в лузі.

У гурті стало тихо. Прислухались.

— Справді, щось наче скиглить, — мовив хтось із хлопців.

А другий гукнув:

— Гей, хто тут є?

На цей раз Чубарик почув, але не озвався, а тільки ще дужче розплакався. Поблизу залунали голоси:

— Ніби дитина...

— А де?

— Здається, на дереві...

— Дивись — на гойдалці!..

Вибухнув регіт. Усі відразу збагнули, що сталося. А Чубарик перестав раптом плакати. Він упізнав тих хлопців, що гонили його від себе й нахвалялись набити, ще й у воду кинути. Еге, не такий він простий, щоб потрапити до них у руки... І як тільки гойдалку підтягли до берега, Чубарик чкурнув на пісок, та поміж дівчатами, та давай щодуху навтіки. Аж залопотіло...

— Та це ж Чубарик! — почув він позаду здивований вигук хлопців.

І знову регіт покотився лугом.

— Держи його!

— Здоганяй!

— Лови!..

Лунали голоси й регіт. А Чубарик біг, немов летів на крилах. Вже не дивився, де горб, а де калюжа. І в ці хвилини був він радісний і щасливий. Якби не задихався від швидкого бігу, то, мабуть, голосно співав би. І через оту радість не бачив, як простяглись йому назустріч чийсь руки і підкинули вгору. Ну, ясно, це батько: тільки один він уміє так підкидати.

— Усе через те, що мені ніколи не щастить,— лепетав зраділий Чубарик.

Вони поспішали додому. Стурбована мати чекала біля хвіртки на свого Чубарика.

ГОЛУБИ ШТАНЦІ

Таких штанців, як у Чубарика, ні в кого на всьому висілку не було. Мати якось їздила автобусом до Києва і привезла. Добре в них ходити. Коротенькі, вище колін, голубі, з червоними смужками по боках, по шву, а на поясі широкі петельки, в які Степанко просунув синій ремінець з пражкою. На ній було витиснено коня і хлопчика верхи — мчагь навскач. А кишень аж чотири. Дві спереди, а дві ззаду. На гудзиках. Скільки не стій на

голові, скільки не ходи на руках, ніщо з кишень не випаде й не загубиться.

Та хоч які були добрі штанці, а в них Чубарикові не щастило, бо він невезучий.

Того ж дня, як тільки Степанко надів їх уперше, він зустрів старших хлопців, що йшли назбирати полуниця у радгоспі. Ну, всі ж знають, що Чубарик любить ходити слідом за старшими хлопцями, хоч вони й проганяють його від себе. Степанко пішов за ними назирці.

От хлопці прийшли до обгородженого радгоспного саду, де були величезні грядки з полуницями. Паркан був високий, та хлопці легко його поперелазили і зникли за ним. Спробував Чубарик і собі перелізти, а не може. Скільки не підскакував, щоб ухопитись за верх, так і не доскочив. Підглянув він крізь дірку в паркані — аж хлопці швидко-швидко визбирують великі темно-червоні полуниці і апетитно вминають, а дехто ще й у кашкета кладе. Почав Чубарик шукати такої дірки в паркані, щоб і собі пролізти. Знайшов. Тільки вона була заплетена сухим колючим гіллям акації, щоб худоба або собаки не йшли до саду. Та, мабуть, щоб і хлопчаки не лазили.

Ліг Чубарик на живіт і почав потрохи пролазити під колючим гіллям. Уже був і продерся, та зачепився за колючку штанцями. Почав обережно підіймати гілочку з колючкою, а в цей час хтось у саду як гримне на хлопців. І собака загавкав. Хлопці відразу — до паркана. І миттю їх як вітром здуло. Чубарик перелякався і почав швидко викручуватись під колючим гіллям, щоб тікати й собі. А ота клята колючка, що зачепилася за штанці, не пускає. В цю хвилю як налетів на нього собака та як почав гавкати. Невеличкий і песик, а гавкучий — страшно! І все намагається ухопити Чубарика за голу литку. А Степанко дригає ногами й не дає. Та як почув чийсь голос недалеко, мабуть сторожів, то забув і за колючку — смикнув раз, удруге, — штанці і роздерлися на колючці. А в другому місці песик ухопив за штанці зубами і теж видер лагодку. «Краще було дати йому вкусити за литку», — скаржився сам собі Чубарик, біжачи додому...

Ну, думає, ось прибіжу додому, знайду, щоб ніхто не бачив, голку з ниткою і позашиваю дірки. А в самого — сльози. Перечекав він у полі за висілком, поки всі сльози не виплакались, і пішов додому.

Прийшов, а мати порається на подвір'ї, білизну розвішує. Степанко собі прямує до хати, наче нічого й не сталося, і обома руками ззаду дірки прикриває в штанцях. Навіть спробував усміхнутись до матері. Та хіба її обманиш? Тільки глянула ще здаля, та:

— Що це тобі, Степанку? Мабуть же, й плакав... А що ото ззаду придержуєш?

Вмить усе взнала, як сищик. Ухопила його за руку та скрученою мокрою сорочкою якраз по тих місцях, де штанці роздерлись.

— Ах ти ж убоїще! Ну!.. Тільки надів — уже подер. Де тебе чортяка носила?.. Ну, зажди ж, прийде батько в обід — він тобі не так дасть. Скидай мені зараз.

Порозвішувала всю білизну, що була в ночвах, і пішла до хати, мабуть, зашивати штанці, а Чубарик у самих трусах пішов на город, сів біля грядки з полуницями і задумався. На нього визирали з-під трійчастого листя червоні соковиті ягоди, про які люди на посольку казали, що ні в кого такого сорту полуниць, як у Степанкової матері, немає. Та й сама мати щоразу ото каже: «Ти, синку, більше полуниць їж, од них добре ростуть і міцніють діти. Назбирай повний полумисок, змий чистою водою та цукром присип і з'їж. Ото добрі ягідки! А ще як сметанкою помастиш — то й за вуха тебе не відтягнеш...»

Та Чубарикові зараз було не до полуниць. Ось приїде незабаром батько. Еге, він так довго, як мати, говорити не буде... І все через те, що мати вибрала в магазині нещасливі штанці...

Коли ж і гудок прогук на цементному заводі. Зараз батько обідати прийде. Чубарик обережно підійшов до ганку. Несміливо спитав крізь відчинені до хати двері:

— Мамо, вже зашили?

— На ось, одягай, горе моє! — З хати вилетіли на ганок штанці.— Та гляди мені, ще раз роздереш, то нарікай на самого себе...

Чубарик миттю надів штанці, вскочив до хати, покрутився перед дзеркалом. Ні, таки мати добре зашила. Як не нахилишся, то й не побачиш.

Коли ж і хвіртка ляснула. Батько йде. Чубарик очі й рота широко розкрив і так благально дивиться на матір.

— Умийся, бо порозмазував сльози разом з гряззю,— стиха мовила вона.

І не сказала батькові...

Пригоди з штанцями не припинялись ніяк. Хоч плач. Просто дивно, які нещасливі штанці. Аж набридло. От позавчора, наприклад, ні, пак, учора — позавчора інша пригода трапилась,— то от учора він і кілька хлопчиків з їхнього класу пішли прямо з школи кататись на порожніх вантажних машинах, які приїздили на цегельню по готову цеглу. Підбігали ззаду біля залізничного переїзду, де машини їхали повільніше, чіплялися за кузов і вказували в машину. А щоб охоронець на воротах не помітив їх і не нагнав, то вони лягали на дно кузова. От весело було!

Згодом роздивились, аж вони всі повмазувалися в червоний цегляний порошок і в смердюче мастило. В якомусь кузові, мабуть, перед тим возили мастило. От і залишилися плями на дні.

Ідучи сумний додому, Степанко думав про те, до чого потягнеться маминна рука, коли вона побачить його штанці. Добре, коли поблизу буде віник, або скручена мокра білизна, або рушник. Усі ці речі ніколи не б'ються дошкульно, особливо якщо гучно кричати, ніби тобі дуже боляче... А віника з бур'яну він вважає навіть своїм другом. Погано, якщо цих речей напихати не буде. Тоді мати обов'язково зніме з цвяха електрошнур від праски, складе вдвічі і оперіщить його нижче спини разів чотири. Найбільше він боїться цієї маминої електрифікації!.. Ось чому він завжди в таких випадках намагається ставити віник близько біля матері.

Так трапилось і тепер. Віник стояв на ганку. Чубарик узяв його і поставив у кутку на кухні, де поралася мати. Але, здається, вона помітила. Вона все відразу помічає, бо нишком собі нібито всміхнулась. А за хвилину сказала:

— Скидай. Поперу... Отам чисті у шафі.

Чубарик так зрадів, що підстрибнув і почав обіймати матір.

— Тільки винеси з хати віника,— сказала вона і чомусь хитро всміхнулася знову.

Другого дня почалися літні вакації, і учням розда-

вали табелі. Уже рано-вранці біля Чубарикового ліжка лежали випрані і добре випрасувані нещасливі штанці. Коли це мати встигла? Вона багато такого робить, що він і не бачить коли...

Звичайно, з арифметики Степанко вхопив двійку. А от у Валі Білокосой були всі п'ятірки. Везе їй!.. Та він ще вчора знав про це і тоді ж надумав, що слід зробити. Потай від усіх вирізав манісінького папірця, наклеїв його слиною на двійку, а коли висохло, написав на тому папірці п'ятірку. Вийшло ще краще, ніж було. П'ятірка! Мати й батько за неї даватимуть йому гроші на кіно ціле літо. Це не жарти — п'ятірка з арифметики! Він навіть сам почав думати про себе з повагою. І мати справді дуже зраділа.

— Ах ти ж мій п'ятірочку! — говорила весело.

Чубарик чув, як вона хвалилася сусідці на подвір'ї:

— П'ятірка з арифметики!..

Звичайно, вона не забороняла, коли він з сусідськими хлопчиками захотів іти після обіду на озеро купатися. Вони вже не раз ходили.

У лузі, далеко, Чубарик побачив старших хлопців, що незабаром зникли за деревами. Вони йшли купатися на Дніпрі. І йому, як завжди, закортіло піти за старшими хлопцями, хоч вони ніколи не брали його до своєї компанії і навіть гонили від себе. Це були дорослі хлопці, майже парубки. Степанко запропонував своїм приятелям іти за ними. Але до Дніпра було далеко — через увесь широчезний луг. Хлоп'ята не погодились. Та їм і батьки забороняли ходити туди. Чубарикові теж забороняли, але він сподівався, що вони й не визнають, і пішов сам.

Коли він прийшов до Дніпра, старші хлопці вже купались. Вони розташувались на стрімкому березі, біля якого було глибоке місце, щодуху розганялися на березі і пірнали далеко в воду. А коли виринали, течія відносила їх далеко. Це небезпечно, але захоплююче. У воді хлопці вигукували, пустували, чіплялися до човнів...

Як завжди, Чубарик не пішов до них. Однаково на нього нагримали б і прогнали від себе. Він знайшов місце з чистим білісіньким піском, м'яким, як борошно. Шкода, що нікого з друзів не було з ним. Тут би вони гралися! Чубарик роздягнувся і закопав у пісок штанці і труси, бо вітер міг би змести все в Дніпро. Потім

зламав гілку в шелюзі і устромив у пісок біля одягу, щоб потім не шукати.

Старші хлопці були далеченько. Чубарик чув їхні вигуки, сміх і навіть упізнавав кожного здаля, бо ж добре знав усіх. Вони не звертали на нього ніякої уваги. Може, навіть і не впізнавали його здаля. От коли б його приятелі раптом прийшли сюди. Тут було б чудово!

Але поблизу не було нікого. Хіба лиш де-не-де поодинокі нудні рибалки з своїми вудлищами. Їм було зовсім-зовсім байдуже до голого хлопчика, що безперестанку хлюпався в воді коло самого берега або ганяв понад водою туди й назад, вдаючи з себе лоша.

Тут, біля Дніпра, вітер був сильний, але теплий, м'який. Увесь Дніпро, скільки сягало око, вкрився невисокими хвилями з пінявими гребенями. Чубарикові було приємно, коли вітер бризкав у нього пригорщами гарячого піску і потрохи замігав його ногу, руку...

Вітер і сонце добре обсмалили Степанка. Шкіра на грудях і руках почервоніла. Він знає, що ввечері йому буде неабияк боляче і мати докорятиме йому за легковажність, та він і сам шкодував, що не одягнув дома сорочку. Ну, та дарма, зате який він прийде засмалений, чорний, як араб у Африці. Це не те, що біля озера в лузі, де більше тіні від дерев, ніж сонця. І вітер не той, і піску такого чортма. Ех, шкода, що хлоп'ята не захотіли йти сюди...

В цю хвилину він помігив маленького вужачка, який добирався з кущів до води. Мабуть, йому захотілось пити або пошукати якоїсь їжі на березі. Чубарик спритно схопив вужачка біля голови. Вужачок поквапливо випручувався, але вирватися з Степанових пальців не міг. Він безпорадно тикався маленьким своїм писком з тремтячим довгеньким язичком і двома жовтими плямками на щоках в різні сторони. Чубарик був неблаганний. Він зареготав, радий хоч такій розвазі, і раптом кинув вужачка якнайдалі в Дніпро.

Звичайно, вужачок повернув до берега. Швидка течія зносила його вниз. Над водою стрімла тільки його голівка, наближаючись до берега. Чубарик висмикнув гілку з піску і, йдучи понад берегом, відганяв тваринку і не давав їй врятуватись. Так Чубарик пройшов понад водою за вужачком досить далеко, поки не натрапив на рибалку, який вмить усе зрозумів, забрав у Чубарика

гілку і навіть хотів був шмагонути його по литках, але хлопець відскочив і побіг назад. А вужачок втомлено виповз на вогкий пісок, відпочив трохи і зник у кущах.

Чубарик дуже розсердився на рибалку, і на вужа, і на всіх. Йому раптом перехотілося купатися й загоряти. Він уже й без того попівся здорово на сонці. Вирішив одягтися і йти додому. Старших хлопців на березі вже не було. Чубарик копнув пісок раз, другий. На одяг не натрапив. Тільки тепер він зрозумів, що сам висмикнув гілку біля одягу, коли переслідував вужака. Ямку від гілки вітер уже замів піском. Степанко копнув ще. Нема. Та він добре ж знав і без гілки, де закопав штанці і труси, але там їх не знайшов. Невже він помилився?

Чубарика раптом опанував розпач. Він почав кидатись у різні боки, з одного місця в інше, копав і руками, й ногами. Пляж на березі вкрився покрученими рівчачками, наче тут пройшов табунець поросят. Брудний піт заливав хлопчикові очі, скочувався по грудях і спині. Боліли втомлені руки. А штанці спокійно собі лежали десь тут, поруч, бо ж на березі ніхто не проходив і ніхто не міг їх забрати. І нащо йому було ганятися за отим гидким вужачком? Якби не той клятий вужак, то нічого й не трапилося б. Над одягом стирчала б гілка, і він уже давно поспішав би собі додому. А тепер...

І Чубарик знову гарячково кидався на всі боки і копав, копав, копав. Та хіба перекопаєш увесь берег...

Хлопчик розгублено стояв на піску під сонцем і не знав, що робити з собою. Ще в лузі він міг би пробігти в такому вигляді, а як по трасі, де багато машин і людей, або вулицями посьолку, де його знімуть на глум?.. А як зустріне його мати і що зробить йому батько? Це ж одяг його пропав, він уже не знайде його ніколи... І як тільки він зрозумів, що пропали його нещасливі штанці, з-за дерева виїхав чорний лімузин і спинився біля води недалеко від Чубарика. З машини зійшло двоє чоловіків. Один, що з спінінгом, підійшов до Чубарика і хвилину здивовано дивився на нього.

— Чого ти такий?

Чубарик розповів про свою втрату. Тоді дядя із спінінгом узяв у машині свій піджак і надів на Чубарика. Потім сказав шоферові, щоб він одвіз хлопчика додому.

Ох і розкішно ж він покатався в авто! Повезло! От,— думав він, їдучи,— коли б хлопці побачили зараз, як він

роз'їжджає в новісінькому лімузині. Не встиг загубити оті нещасні штанці, як відразу їй пощастило!

З машини він бачив, як у лузі блукала Валя і щось там нібито шукала. Дивна вона: любить блукати самітно в лузі чи в лісі, іноді заходить далеко од висілка. І завжди сама. А повертається з якимись грибами, метеликами або квітами, яким ніхто не може знайти її назви. Вони дружать, а ніколи Валя Білокоса не кличе його в свої подорожі по околицях. От би здивувалась вона, коли б побачила його в оцій розкішній машині!..

Коли машина під'їхала до воріт, Чубарик скинув піджак, вискочив прожогом з машини і так швидко майнув до хати, що мати й жінки, які стояли біля хвіртки, тільки ойкнули... А шофер дивився з машини і задоволено, гучно реготав...

Простила мати Чубарикові і на цей раз. Все ж таки синок п'ятірку приніс, та ще й не абияку, а за арифметики. Та Чубарик міркував інакше. «Тепер,— казав він сам собі у думках,— Чубаріку, тобі везиме в усьому... Треба було невезучі штанці закопати раніше».

Увечері прийшов з роботи батько. Мати відразу йому:

— А в нашого Степанка п'ятірка!..

І подала йому табель. А Степанко запишався — руки в кишені, стоїть собі, висвистує. Батько теж задоволений. Умив руки, витер рушником, бере табель, розглядає.

— Просто не віриться, що в Степана п'ятірка. Може, це в мене туман перед очима.

Мати каже:

— А не віриш, то дмухни, нехай туман розвіється, тоді повіриш. Та хіба може наш Степан туману в очі напустити...

Батько тоді жартома дмухнув, а наклеєний слиною папірець і злетів, а на тому місці, де щойно стояла п'ятірка, раптом з'явилася двійка. Чубарик з переляку її очі вибалушив. А батько похмуро каже матері:

— Правду сказала: тільки дмухнув — стала двійка...

Ухопив батько Чубарика за чуб, бо його легше за все було хапати за чуба, і показує в табель:

— Скільки це?

— Два,— відповідає Степанко.

— Ну, якщо два, то двічі її смикати. Р-раз...—

і батько боляче смикнув Чубарника за чуб.— Два...— продовжив він і смикнув удруге, ще болячіше.

Чубарик аж скривився, заверещав та навтікача з хати. Біжить ховатися в город і сам собі каже: «Що то як невезучий — і штанців уже нема, а все не щастить... Даремне мати раділа...»

ЛІДЕР

Перший підбіг до голуба Степанко. Він обережно взяв закривавленого птаха в долоні і відчув, як тіпалося в нього серце, а очі то заплющувались, то знову розкривались. Він не пробував вирватися з рук чи навіть поворохнутись.

— Дивись, дивись! — вигукнув один з хлопчаків, показуючи на дзьобик птаха.

Справді, частина верхньої половини дзьоба була відламана і весь дзьоб закривавився. Тепер уже не було надії, що птах житиме. Підійшов луговий сторож з рушницею, узяв голуба з рук Степанка, оглянув з усіх боків, легонько смикнув за дзьоб.

— Шкода,— промовив він.— Добрячої породи. Одеський вертун...

Степанко з надією дивився в очі сторожеві:

— Житиме, дядю?

Сторож похитав головою:

— Якби мав чим їсти...

Старий поклав голуба Степанкові на долоні і пішов, не обертаючись, лугом.

— Житиме! — вигукнув услід йому Степанко.— Я гдуватиму...

І всі хлопчики швидко побігли додому.

Батькові Степанко розповів, як вони бігли в лузі з купання додому і побачили невисоко вгорі голуба і як із-за верб раптом вихопився шуліка і схопив голуба в кігті. Вони бачили, як безпорадно пручався в пазурах хижака червоний красунь і як луговий сторож стріляв у шуліку, але не влучив, і той, наляканий пострілом, упустив голуба, який упав на покоси.

Батько оглянув пораненого птаха і сказав:

— Без їжі довго не протягне. Та й бач, який зранений увесь.

Щоб трохи заспокоїти сина, мати взяла в нього голуба й обережно змила кров. Степанко розкрив птахові дзьоба і спробував увілляти в горло краплину води. Вода лилася на підлогу, та хлопцеві здавалося, що голуб проковтнув одну малесеньку, як сльоза, краплинку. Тепер хтось із хлопчиків тримав птаха, другий силоміць розкривав йому дзьоба, а Чубарик лив у горло майже неживому птахові ложку за ложкою холодну воду. Все-таки вода лилася на підлогу. Та раптом усі побачили, що голуб почав спрагло ковтати живлющу вологу. Тепер це вже добре було помітно.

Але й після того голуб безпорадно лежав на боці, розчепіривши крило, ніби вкривався ним. Діти намостили птахові м'яку постіль з вати у старій картонній коробці з-під взуття і поставили біля Чубарикового ліжка. Коли вони пішли, Степанко сів біля коробки долі і тривожно стежив за диханням птаха. Очі в голуба були заплющені, боки то здіймалися, то западали. На зламаному дзьобі закипіла кров.

Степанко дмухав на голуба і знаходив під пір'ям сліди кігтів. Тоді він розшукав пляшечку з зеленкою і помастив ранки. Голуб увесь вкрився зеленими плямами. Та важливо було те, що він жив, хоч і здавалося хвилинами, що помирає.

Батько давно пішов на роботу. Мати поралася на горді біля хати. А Чубарик усе сидів над птахом, не в силі покинути його самого. У комірчині він знайшов глечик з пшоном. Але як не пробував покласти в дзьоб голубові бодай кілька зернят, той стріпував головою, зернятка розлітались.

До вечора він ще тричі напував птаха холодною водою. Раз у раз до хати заходила мати:

— Не морочся з ним, сину, однаково не житиме. Батько теж це каже. А він знає...

Степанко не кидав голуба. Пізно ввечері мати насилу примусила його лягти. Довго не міг заснути Степанко. Усе прислухався, чи не поворухнеться його голуб. Та не почув нічого. А рано-вранці, лише прокинувся, відразу скочив до коробки. Голуб лежав, як і вчора, на боці, розчепіривши одно крило. Тільки очі були розплющені, і він сполохано дивився на хлопця.

— Живий! — закричав гучно Степанко. — Живий!..

Він вибіг з хати до матері. Помчав до неї навпростець по грядках. Мати підгортала картоплю.

— Тепер житиме! Житиме! — гукав до матері ще здаля.

Мати кинула сапу і пригорнула Степанка до себе.

— Ах ти ж мій Чубаріку невезучий!.. Пробуй ще годувати — може, їстиме.

Степанко знову помчав до хати. Та все ж таки нагодувати птаха не щастило. Голуб рвучко смикав головою, і зернятка пшона розлітались по підлозі. Зате воду, яку лив йому в дзьоб Степанко з чайної ложки, голуб ковтав охоче, підіймаючи щоразу голову. І раптом хлопчик побачив, як одна краплина води, що впала на купку пшона, втягла в себе кілька зернят. Утворилася зовсім малесенька грудочка з пшоняних зерен. Вона була завбільшки як горошинка. Цю грудочку Степанко поклав голубові на нижню половину дзьоба. Але той не зміг захопити зернята зламаною верхньою половинкою. Тоді Чубарик силоміць розкрив птахові дзьоб і засунув грудочку пшона глибше. Птах не ворухнувся і не ковтав зернят. Тоді Степанко вилив у дзьоб ложечку води. І птах зовсім несподівано підняв угору дзьоб, витягнув шийку й проковтнув і воду, і зернята. Чубарик заверещав з радості і аж підстрибнув на місці. Потім повторив усе ще раз. Голуб проковтнув знову. Ще раз, і ще, і ще...

Навідалися Степанкові приятелі, і він при них годував голуба, аж поки той перестав ковтати: мабуть, наївся або ж просто втомився. Чубарик показав матері, як він годує. Здається, мати зраділа теж. Коли прийшов батько в обідню перерву, показали і йому.

— Житиме? — спитав Степанко.

Батько подумав.

— Навряд,— відповів він.— Заचाхне від такої годівлі.

— А я його годуватиму більше. От побачите! — хвилювався Степанко.

— Годуй, буде видно...

Мабуть, батько не вірив, що птахові й Степанкові пощастить.

І з того дня Чубарик старанно годував свого голуба. Той незабаром звик до свого рятівника і вже не лякався, коли хлопчик брав його в руки.

Минуло багато днів. Минало літо. У сараї, під самим дахом, Чубарик прибив до стіни старий ящик, намостив туди соломи. І голуб там жив. Загоїлися його рани. Він тепер вільно вилітав з сарая і сідав на відчиненому вікні Степанкової кімнати. Якщо хлопчик спав, голуб бігав по підвіконню, надимав волю і довго гудів: «Гу-у, гу-у, гу-у...» І якщо Степанко не прокидався, бо спав тепер міцно, то голуб влітав до кімнати, сідав просто на плече Степанкові і знову починав гудіти. Чубарик враз прокидався і починав годувати свого улюбленця. Ні, птах лишився жити!

А як він літав!

В одного з сусідів на висілку, молодого шофера вантажної машини, були доброї породи голуби. Після роботи він випускав їх з голубника, і вони самі знімалися з даху і годинами кружляли високо вгорі над своєю домівкою.

Чубариків голуб щоразу з даху свого сарая стежив за цим сусідським табунцем. Степанкові здавалося, що в ясних очах птаха він помічає заздрість. Чудовий його голуб заздрило іншим, які веселим табунцем ширяли так високо в блакиті.

І одного разу, коли сусідські голуби щойно почали підійматися широкими колами вгору, Степанків красень не зміг себе стримати, зірвався з місця і приєднався до гурту. Але він не змішався з чужим табунцем, а літав над ним, трохи вище. Як літав! Захоплений Чубарик не одводив і на мить свого погляду від улюбленця. Навіть сусіда, великий знавець у голуб'ячому спорті, замилувано стежив за «чужаком», а потім таки не витримав і гукнув через два двори до Степанка:

— Оце краса! Оце лідер!.. За таким полетять!

А Чубарик і сам був гордий за свого голуба, за свого Лідера, як прозвав його сусід.

А той підіймався над усіма, на якусь майже невловиму мить спинявся на місці і раптом починав швидко-швидко вертітися через крило й блискавично падати. Нижче й нижче... «Невже не спиниться і впаде на землю?» — спалахувала думка і в Степанка, і в сусіда. Та червоний красень ще високо над землею так само раптово обривав своє падіння і могутнім поривом злітав знову вище за весь табунець і знову перекидався на крило і вертівся, як диск у спортивному змаганні, блиска-

вечно падаючи. Це було його дивне мистецтво вертуна чудової породи. Він давно не злітав у височінь і тепер скучав за блакиттю і грався високо над землею, мабуть, милуючись і сам своєю силою і вправністю. Звичайно, птахові й невтямки було, що багато людей на висілку стежать за ним і тільки ойкають, коли він занадто сміливо колесом вертиться, ризкуючи впасти у верховіття дерев чи на землю і розбитись на смерть. Ні, якщо голуби вміють думати, то відважний Лідер у ці хвилини думав тільки про свого рятівника Чубарика...

Уже так високо були голуби, що зірки Степанкові очі вловляли тільки темні цятки їх у небі. Потім і ті цяточки важко було вловити в блакиті. Ось вони вже тільки на мить блимнуть в очах і зникають. Ось уже й зовсім не видно їх, зникли з очей.

Чубарик був повен гордошів за свого Лідера. Хлопець не сумнівався, що саме він потягнув усіх інших за собою у височінь. І тільки тепер він помітив, що довкола вже смеркає. Більше й більше. А голуби все не повертаються до своєї домівки. Там, високо-високо, ще світить сонце, і вони купаються в його промінні.

Незабаром потемніло й небо. Висипали зірки. Голубина зграя зосталася ночувати в небі. Чубарик не раз чув, як хвалилися старі голуб'ятники, що їхні голуби іноді залишаються на ночівлю в небі... І коли хлопець уже спав, йому ввижалося, ніби над їхнім висілком кружляють у небі зграйкою зірки і що насправді то не зірки, а голуби. А найбільша зірка — то його Лідер, недарма ж і зірки часом вертаються й падають, як і його голуб.

Був місяць вересень. Якраз почали ходити до школи. Чубарик — уже до третього класу. А тому що в нього був голуб, то він здружився з двома учнями третього класу, у яких теж були голуби. І вони часто ходили один до одного і раз у раз хвалилися своїми улюбленцями. Старший серед них Андрійко, якого залишили на другий рік у третьому класі. От одного разу він і каже своїм друзкам:

— Давайте занесемо по одному голубу куди-небудь кілометрів за п'ять чи й більше. Нехай навчаються відшукувати свою домівку.

Хлопці погодилились. Другого дня взяли по голубу і поїхали автобусом до міста. Пішли на Центральний стадіон і там пустили голубів. Потім трохи погуляли по

київських вулицях і поїхали додому. Ніхто й не взяв, що вони їздили.

Через кілька днів, також утрюх, занесли голубів в інший бік — до сусіднього села. Відразу після школи пішли, а ще й не темніло, як повернулись. Матері Чубарик сказав, що залишався працювати у шкільній майстерні столярувати.

Сподобалася хлопцям ця штука. Повернеться Степанко додому, а Лідер на даху сарая, чекає на нього, щоб нагодував. Уже навчився й сам їсти. Підставиш йому посудину з просом або гречкою, він занурить свій покалічений дзьоб у зерно, потім умокне у воду і ковтає. Незабаром Андрійко підмовив їхати з голубами далеко, до останньої зупинки автобуса за містом — аж за тридцять кілометрів від їхнього висілка. Їхати треба було зранку і не йти до школи. Степанко трохи боявся. Та зрештою погодився. Тільки умовились нікому не говорити, щоб ні в школі, ні дома ніхто не взяв. Назбирали за кілька днів грошей на квиток, поїхали. За годину опинились у якомусь невідомому Чубарикові селі. Та Андрійко ходив тут, як у себе вдома. Голубів пустили біля школи. Усе було б добре, якби Андрійко не задрівся з учнями, що саме гуляли під час перерви. На щастя, пролунав дзвоник, і учні побігли до класів. Все-таки хтось із учнів дав на прощання стусана Андрійкові, що він аж упав.

Коли пройшли через шкільний сад, Андрійко сказав:

— Бачиш онде сосну на узліссі? Ну от... Біжи туди швидше і жди мене. Я миттю.

Вже стоячи біля сосни, Степанко бачив, як Андрійко підбіг до школи і жбурнув камінь у вікно. Дзенькнула шибка. Андрійко, не озираючись, побіг садом, потім до лісу, і за хвилину обидва зникли в гущавині.

Невеселий повертався Степанко додому. Мати виглядала його на хвіртці, бо учні вже давно пройшли додому.

— Уроки готував разом з хлопцями. Задачі рішали... — збрехав матері Степанко.

А ще за кілька днів учителька поставила в щоденнику Степанкові відразу дві двійки — з арифметики й мови. Та двійки не були страшні Чубарикові. Він знав, що вони в нього будуть завжди, бо він невезучий. Гірше було те, що директорка школи покликала до себе батька. Саме цього найбільше боявся хлопець. Батько лаго-

дився їхати в якусь далеке відрядження. З заводу посилали. Коли б директорка повідомила батька на один день пізніше, він уже був би в дорозі, а замість нього пішла б мати. Зовсім було б інакше. Але Чубарикові завжди не везе... До директорки батько пішов перед самим від'їздом. І там він звідкілясь довідався про все: і про двійки, і про далеку подорож з голубами. І про те, як Андрійко розбив у чужій школі шибку, а Степанко приховав це від усіх. Хлопець чув, як батько, повернувшись додому, говорив матері:

— Усьому причина — голуби. Хлопець забув і про уроки. Йому, бач, ніколи. Він за голубом світу не бачить. Щастя його, що мені зараз до поїзда їхати, я б з ним не так говорив. Але однаково доведеться йому добре нам'яти чуба...

«Е,— подумав Чубарик, і швидше з хати, та на город, та в куці.— Пережду, поки батько не поїде»,— вирішив. Потім переліз через паркан і— в луг. Не знайдуть!..

А коли години за три повернувся додому, батька не застав. «Ну, от і чуб цілий»,— подумав хлопець і зрадив. Пішов у сараї до свого голуба, а його немає. Побіг стривожений до матері. Щось тут відчув він не зовсім добре. І справді, мати сказала, що батько забрав голуба з собою у поїзд і пустить його аж за тисячу кілометрів від домівки.

— Так що попрощайся з своїм вертуном. Повертися тепер сам. А за що тобі це — добре знаєш...

Упав Чубарик лицем у подушку і розплакався так, як ще ніколи не плакав. Та мати й не підійшла цього разу до нього.

Нікому в школі не розповів Чубарик про своє горе, а тільки сидів собі тихо, ні до кого не говорив і не вибігав, як досі, на перервах гуляти. І часто нишком плакав. Хлопці питали, і вчителька допитувалась — не сказав Степанко, чого сумує. Минали дні, а він не веселішав. Спитає його що-небудь вчителька на уроці, як і інших, а він підхопиться і стоїть мовчки. А почне вчителька розпитувати, чого він такий, Степанко візьме й розплачеться, як дитина. Одного разу прийшла вчителька до Степанкової матері. Зачинилися в другій кімнаті. Довго

сиділи. А коли вчителька пішла, мати сказала Степанкові:

— Батько повернеться, купимо тобі пару ще кращих голубів. Батько справжнього голубника змайструє. А плакати годі. Подивись, який став...

Степанко розплакався:

— Хто його там годуватиме?

— Знайде собі.

— Не знайде...

Горе його було таке велике, що він і сам відмовлявся їсти. І таки й справді змарнів. Часто кудись ходив самотою. А повертався, мати бачила на його обличчі сліди від сліз.

А до того ще й сварка з Валею Білокою. Кілька днів тому вони посварились.

Степанко з хлопцями не раз ходили в ліс по маслянки, підосичники і білі гриби. Чубарик нанизав білі гриби на мотузок і повісив у садку під великою дикою грушею. На вітрі вони спочатку підв'ялились, а потім почали сохнути. Уже йшов від них приємний дух. Низка грибів усе росла. Та коли Чубарик з Андрійком почали заносити голубів і захопилися цим, то по гриби вже й не ходили. Степанко навіть на якийсь час забув про них. А коли згадав, то побачив, що грибів лишилося зовсім мало. Мотузок був розірваний, і на ньому теліпалося під час вітру зовсім мало грибів. Кілька штук лежало під грушею, а один, розламаний, Чубарик знайшов біля хвіртки, за якою жила Валя. І він не сумнівався, що гриби забрала Валя. Не сумнівався, що вона ж забрала ще раніше на столі під сосною і його галстук з чудовим значком всевітньої олімпіади. Ні в кого в школі не було такого значка. Ну, звичайно, вона ж пообривала в них і майже всі волоські горіхи. Та ніхто ж, як вона, понівечила чудового паперового змія, якого він нещодавно зробив і поклав на стіл надворі, щоб клей підсохнув... Все це вона зробила. І другого дня в школі він напав на дівчинку при всьому класі. Валя розплакалась і з того дня перестала ходити до Степанка й допомагати йому робити уроки, а він що далі то більше почав одержувати двійки...

Десь аж на десятий день повернувся з відрядження батько. Він зовсім несподівано з'явився в хаті, коли вже смеркало. Відразу ж підійшов був до Степанка, хотів

його обняти, але хлопчик з плачем вибіг з хати, заховався в кущах і не відгукувався, коли батько його кликав. Принишк і тільки схлипував.

Уже зовсім смеркало, коли мати й батько вийшли з хати і пішли до садка, мабуть, шукаючи його. Степанко чув, як мати стиха казала:

— Ти помітив, як він змінився? Зовсім спав з лица. Їсти не примушу. А нерви як струни, тільки слово — сразу в плач. Він таки й справді невезучий.

— Це я тоді спересердя не подумав до ладу, — теж тихо відповідав батько. — Не треба було його так карати.

— Що зробив з голубом?

— Пустив на волю з вікна вагона більш як за тисячу кілометрів звідси.

— Шкода, пропаде, — сказала мати. — Треба буде купити йому парочку й голубник зробити.

Вони пройшли далі, і Степанко не чув, що відповідав батько. Хлопець пішов до хати і відразу ліг спати, хоч було й рано.

Як і щоночі тепер, Чубарик спав тривожно, кидався, щось вигукував. І щоночі снівся йому Лідер. Приснився він і тепер аж на самому світанку, та ще якось так приснився, як ніколи. Нібито прилинула звідкілясь невідома Степанкові голубка, сіла на голубничок, на ту полицку, що навскоси по даху прибита. А Лідер ходить круг неї, низько надимає волю та все: «У-у-у... у-у-у...» І хвіст розчепірів віялом, аж по полицці мете. Мріяв Степанко, щоб у Лідера була своя голубка і гніздечко. А ось якась і прибукала, та гарна-гарна, сама біла, а крильця червоні-червоні, наче вона в джемпері яскравому. Щось голубка Лідерові скаже тихенько, а він тоді знову: «У-у-у... у-у-у...» Та ще дужче волю надимає. І з радості Чубарик як заверещить уві сні — і прокинувся. Чарівний сон пропав, а тільки вуркотіння чути над самим вухом. Протер Чубарик очі, а над ним його Лідер, по дерев'яній спинці ліжка ходить та: «У-у-у... у-у-у...» Його будить, їсти просить.

Чубарик як підскаочив на ліжку, як закричить з радості. А Лідер сам у руки йде. Степанко його цілує, до лица тупить, по ліжку скаче і все не вірить, що це йому не ввижається уві сні. Аж тут стурбовані й перелякані мати й батько повбігали. Вони щойно прокинулись.

У матері аж сльоза покотилась по щоці. А вкрай здивований батько тільки й вигукнув:

— Ти дивись! Більш як тисяча кілометрів — а знайшов... Оце дружба!..

І ЗНОВУ НА ТОМУ Ж ОЗЕРІ

У січні почалися такі морози, що свого Лідера Чубарик забрав з голубника до хати. І, годуючи свого улюбленця, він думав про те, що знову йому не поталанило: і в школі заняття припинили на кілька днів, і мати не пускає гуляти. А хіба можна цілий день сидіти в хаті, хоч би й з Лідером. Колись, до сварки з Валею, він пішов би до неї або вона прийшла б до нього, готували б разом уроки або гралися. Йому купили кілька таких ігор, що можна гратися цілий день, але треба гратися вдвох або втрьох, а до нього ніхто не приходить.

Один день Чубарик таки пересидів у хаті. Мати була вдома й не дозволяла навіть носа висунути за двері. Другого дня мороз не пересівся, а мати пішла до крамниці. Щоправда, Степанкові чоботи вона заховала. На шибках у хаті так намерзло, що хлопчик ледве прохукав маленьку дучку, через яку було видно тільки трішечки паркана. І трапилося так, що якраз у цей момент повз їх двір проходив Андрійко з меншим братом. Тут уже Чубарик не витримав. Вскочив у материні гумові боти, надів пальто і вибіг з хати, не встигши як слід і застібнутись. Ще на ганку він свиснув раз, другий — і вмить хлоп'ята опинилися на Степанковому подвір'ї.

Вони лазили по високих заметах, набираючи снігу в халяви, борюкалися в снігу, ковзалися біля колодязя. Але їм хотілося вчинити щось надзвичайне, сміливе, ризиковане. І саме в цей час вони побачили, як з однієї сосни на другу перестрибувала білка. Потім вона зникла в покинутій шпаківні високо на розлогій сосні.

Андрійко пильно стежив за звірятком.

— Що вона робить там? — спитав він.

— Мабуть, гріється, — здогадався Степанко.

— Давай зловимо.

— Не впіймаєш. Та й нащо?

— Тобі віддам. Годуватимеш до весни в хаті, бо ще замерзне на такому морозі.

Поки Чубарик вагався, Андрійко з братом уже тягли до сосни драбину. Вона була невелика, а проте доставала до перших товстих гілок сосни. Андрій кинув пальто на стіл, укопаний під сосною, і просто в чобітках поліз по драбині, потім, добре тримаючись за гілки, поправся вище й вище. Хлоп'ята внизу стежили за ним. Коли Андрійко міг би вже доторкнутись до шпаківні, білка раптом вилізла звідти і вмить скочила на ближчу гілку. Потім, сердито чмокаючи, перестрибнула на сусідню сосну, потім далі й далі.

А тим часом Андрійко доліз уже до самої шпаківні. Він швидко засунув руку крізь вічко і зраділо закричав:

— Та в неї тут цілий склад! І горіхи, і шишки, і гриби...

— Не бери нічого!.. Чуеш? — гукав унизу Степанко.

Але вниз уже падали горіхи, якісь ганчірки, клапти паперу... Може, й зовсім пограбував би Андрійко білоччин зимовий склад, якби на цей час не нагодилась Степанкова мати. Вона відразу зрозуміла все.

— Злазь мені негайно! — гримала вона на Андрійка. — Ось ви зараз покуштуєте в мене білоччиних горіхів!.. Просто хоч не виходь з хати — зразу в шкоду!..

Вона швидко почала ламати різку. Андрійків брат перший утік з двору. Сам Андрійко спритно зліз униз, стрибнув з драбини прямо в сніг і, схопивши пальто, щодуху помчав за братом. Мати напала на Степанка:

— Показались, чи що? Та оте білчення цілу осінь тягало собі на запас, щоб не померти взимку, а ви грабуєте...

Вона вже хотіла оперезати Степанка різкою, але й сама здивувалася, глянувши на нього. Хлопчик застиг, дивлячись на те, що Андрійко викинув з шпаківні. Він ніби й не чув, що казала мати. Щось наче приголомшило хлопця.

На снігу лежала його хустка-галстук з чудовим значком всевітньої спортивної олімпіади, лежали гриби, волоські горіхи і навіть частина хвоста од паперового змія, на який він ще восени подер свою стару сорочку, — усе-усе, що пропало в нього восени і за що він напався тоді на Валю Білокосу... А виходить, вона зовсім і не винна... Отже, він...

— Що це? — суворо питалася мати.

І Степанко розповів їй усе, як було. І вже в хаті мати сумно сказала:

— Тепер я розумію, чому перестала ходити до тебе Валя і ти до неї теж...

Чубарик мовчав. Та що міг би він сказати матері?..

Увечері вона знову повернулась до цієї розмови:

— То як же, Степане, буде з Валею?

— Не знаю,— стиха й похмуро відповів Чубарик.

— А ось я знаю: ти повинен завтра перед першим уроком попросити при всьому класі пробачення в неї. Збагнув?

Степанко мовчав, і мати струснула його за плече:

— Ну? Чого ж мовчиш?

— Я піду до неї додому і скажу...

— А нападав на неї де? Дома?

— У школі.

— То й пробачення проситимеш у школі.

— А як вона сама не схоче?..

— Схоче. Це вже я знаю. Не зробиш сам, як мати каже, тобі ж гірше буде. Піду сама до вчительки...

— Я більше не буду.

— Еге!.. Тепер уже я цьому не вірю. Досить!

— Краще одшмагайте мене шнуром від утюга...

— Дурень ти, Степане.— Мати ніби пом'якшала раптом.— Ти образив дівчинку, батьків її теж образив. Отже, зумій довести всім, що ти все ж таки путній хлопець. Тебе в піонери прийматимуть незабаром. Затямив?

Степанко кивнув головою.

Мати наказала покласти на стіл під сосною все, що Андрійко викинув з шпаківні, щоб скривджена білка забрала до своєї схованки. Ще й звеліла класти на столі щодня по жмені горіхів і соняшникового насіння — нехай білка ласує. І щоразу, коли Чубарик проходив під сосною, він згадував про білку, і про Валю Білокосу, і про материн наказ. Ой же як не хотілося йому при всьому класі просити в дівчинки пробачення! Невже доведеться робити так, як сказала мати?..

Вранці в неділю Степанко дерев'яною лопатою відкидав сніг на стежках. Вночі випала велика пороша. Він бачив, як повз їх двір пройшли на луг з лижами на плечах дорослі хлопці. Добре зараз у лузі! До того ж і мороз послабшав. Ну як ти втримаєшся, щоб не побігти слідом!..

Чубарик і досі не покинув своєї звички бігати слідом

за гуртом великих хлопців. Його вже й не гонили, бо ж однаково не відчепиться...

За кілька хвилин він уже був у лузі, намагаючись бігти по втопаній на свіжій поросі лижні. Заради обережності він все-таки не наздоганяв лижників, а тримався на відстані, бо вони хоч і жартома, а таки можуть пхнути його головою в замет або накидати снігу за комір. Вони здуру люблять пустувати, дарма що великі...

Коли сонце виглядало з-за хмар, сніг мерехтів так, що Степанко мружив очі і переставав бачити поперед себе хлопців. Та все тут — будь-яке дерево й куш, кожен місток і кладка — було йому добре знайоме, бо ж виселок на околиці Києва, де жив Чубарик, одним краєм виходив до лугу.

Ось хлопці підійшли вже до озера. Воно довге, хоч і нешироке. Скільки пригод було в Чубарика на цьому озері!.. Хлопці один за одним з'їхали з високого берега і швидко пішли по льоду вздовж, намагаючись потрапляти в одну лижню. Чубарик уже й собі хотів бігти навздогін, як раптом зовсім несподівано побачив недалеко під старим дубом Валю Білокоосу. Він спинився. От би підійти зараз до неї і сказати, щоб не гнівалася на нього, і, може, навіть попросити пробачення, як вимагає мати. Та Валя стояла до нього спиною і щось розглядала вгорі на дубі. Степанко був певний, що вона на дереві нічого не бачила, а тільки вдавала, нібито щось там розглядає...

А тим часом хлопці вже пройшли озеро, піднялися на берег і зникли у лузі. І Чубарик, уже ні про що не думаючи, швидше пробіг по льоду навздогін. Біля старої, добре знайомої йому липи він на хвилину спинився. На гілці ще й досі висіла заіржавіла дротяна гойдалка, на якій з ним сталася весною така кумедна пригода. Давно вже ніхто й не доторкався до неї. А Чубарик навіть згадувати не хотів про цю гойдалку. Як уже остогидли всі оті пригоди, що неминуче з ним трапляються. І чому саме, думалося хлопчиківі, все погане трапляється саме з ним, а все добре, приємне й щасливе буває з іншими? Він озирнувся назад, на Валю. Вона стояла під тим самим дубом на високому березі і дивилася здаля на нього. Ех, треба було підійти до неї... Але згадав, що хлопці, мабуть, далеко вже, і побіг далі.

Ось уже близько до кінця озера. Він ще раз оглянувся. Та Валі не було під дубом. І ніде над озером він не побачив маленької постаті в голубому пальті. Трохи повільніше побіг далі, «Пішла додому,— думав він.— Треба було повернутись і самому підійти до неї. Помирился б...»

Несподівано під ногами затріщав лід, і на сніг відразу хлюпнула вода. Ще мить — і Степанко до самого пояса опинився під кригою, в воді. Він навіть забув крикнути, щоб хтось допоміг йому. Ухопився за край ополонки, пробуючи видертися з неї, та лід ламався під руками. Ступнув по дну раз, другий. Ноги загрузали в мул щодалі глибше. Вода вже доходила майже до грудей. Поли пальта розстелились на кризі і підпливали водою. Навіть дух Степанкові з переляку перетяло, і він не міг покликати на допомогу. З хвилину борсався в ополонці і раптом побачив, як по льоду бігла до нього щодуху Валя. Ще біжачи, вона розв'язала на собі хустку і, підбігши, подала йому один кінець.

— Накрути на руку! — кричала вона.— Більше накрути!

— Тягни! — прохрипів Степанко, вхопившись рукою за ріжок хустки.

Валя обережно потягла за хустку, і Чубарик відчув, як ноги його відірвались од мулкового дна. Ось уже грудьми він ліг на край ополонки, потім витяг з ополонки одну ногу, другу... Випустив хустку, і Валя покотилася по снігу, та Степанко вже був на льоду і миттю підхопився на ноги. Він чомусь хотів був зареготати, але з горла вирвався тільки хрип, а з очей, хоч він і не бажав того, покотилися сльози.

Не минуло й хвилини, як Чубарик сидів на пеньку біля озера й вижимав з пальта воду, а Валя стягла з нього обидва чоботи і викручувала онучі.

— А тепер біжімо! — гукнула вона, коли Степанко перевзувся.— Треба, щоб ти добре вгрівся.

Хлопчик відчував, що сили покидають його, що наче сон зв'язує його ноги і він не в силі бігти. Але Валя Білокоса тягла його, штовхала під боки і весь час умовляла:

— Біжімо швидше, біжімо! Треба, щоб тобі було тепло, бо захворієш...

І Чубарик збирав останні сили і біг, біг... Потім від-

чув, що йому стало легше, тепліше... А Валя тягла його й тягла і не давала спинитись ані на мить.

— Рибалки вчора порубали ополонки, а пороша вночі притрусилася. Я й не помітив... А лід тонкий...

Перед самим висілком він спинився:

— Не можна мені додому...

— Боїшся?

— Боюся...

— Ти скажи: більше не буду...

— Не повірять...

— Знаєш, Чубаріку, що? Ходімо зразу до нас. Проїдемо городом, ніхто й не побачить. А в нас у печі сьогодні топили і грубу... Схочеш — на піч полізеш, а схочеш — на лежанку. Моя мати не скаже твоєї, я її попрошу.

У Валі Степанко довго вигривався на печі, пив чай з малиновим варенням і пирогами. Добрі були пироги, з м'ясом і повидлом. А поки він сидів на печі, Валина мати висушила утюгом його одяг.

На своєму дворі Чубарик не побачив нікого. Батько й мати були в хаті. Зате на столі під сосною зустрічала його знайома білка. Вона схопила зубами волоський горіх, сіла на нижній гілці на задні лапки, тримаючи в передніх горіх, і почала гризти. Шкаралупу вона лукаво кидала на шапку Чубарикові. І тоді хлопцеві раптом стало весело, захотілося грати, пустувати. Він скочив на стіл, став у позу, простягнувши руку до білки, і вигукнув:

— Ти кидаєш мені на голову шкаралупу і глузуєш з мене, а я на тебе не серджусь, хоч саме через тебе я посварився з моєю найкращою подругою. Сьогодні Валя Білокоса врятувала мене, хоч я тоді образив її, і винна в усьому ти, білко... Та завтра я перед усім класом розкажу всю правду про Валу і про те, як вона врятувала мене. От тільки щоб вона не сердилася на мене і пробачила мені все. І ніколи-ніколи більше я не буду...

Та білка не дала йому договорити, стрибнула на стіл, ухопила ще один горіх і вибралася на плече Чубарикові. Її малесенькі темні очі стежили за хлопчиком, і йому здавалося, що вона сміється з нього. Тільки сміху її не міг чути Степанко. Не чув також, як за парканом причаїлася Валя Білокоса, його вірна подружка, слухала Чубарикову кумедну промову до білки і чомусь плакала...

МУЖИЦЬКИЙ ПОСОЛ

П'єса на 3 дії

ДІЙОВІ ОСОБИ:

- І в а н Ф р а н к о — в час дії п'єси йому 40 років.
О л ь г а — його дружина, 33 роки.
С т е м п к о в с ь к и й — повітовий комісар.
Л ю д в і к а — молода вродлива дружина Стемпковського.
К а з и м и р Б а д е н і — прем'єр-міністр і міністр внутрішніх справ Австрії, 51 рік.
М и х а й л о — Франків приятель, громадський діяч.
О л е к с а Я р е м ч у к — Франків приятель, літня людина.
Г е н р і к — польський громадський діяч, журналіст, поважного віку.
Т е о ф і л ь — посол Галицького сойму, відомий адвокат, знайомий Франків.
К н я з ь С а н г у ш к о — намісник Галичини.
Т и ш к і в с ь к и й — посол до ради державної, польський дідич.
Д е д у ш и ц ь к и й — голова польського виборчого комітету, понад 50 років.
Г ж и б о в и ч — представник польської демократичної партії.
Л у к ' я н — сільський парубок.
С т е ф а — сестра Тишківського, подруга Людвіки.
Л и ч а к — старий український народовець.
В а ц л а в — кельнер.
Ж а н д а р м и, г о с т і, с е л я н и, с л у г и .
Дія відбувається напровесні 1897 року в Галичині.

Дія перша

КАРТИНА I

Бал у польського дідича Тишківського у Львові з нагоди приїзду прем'єр-міністра Австрії Казимира Бадені. На сцені — розкішно умебльована, злегка затемнена кімната. Позаду — широко розсунуті драпрі, видно частину залу, звідки чути музику і видно пари гостей.

Ліворуч і праворуч — двері.

Хвилину кімната порожня.

Вбігає Стефа, за нею увиходить лейтенант.

Стефа. Ха-ха-ха... Ха-ха-ха... *(Не може стримати себе)*.

Лейтенант. Але ж, панно, там музика, танці... Зараз почнуть мазурку.

Стефа. Ха-ха-ха... Перепрошую пана лейтенанта.

З залу чути музику.

Лейтенант. На бога, панно... *(Пробує сам кілька рухів танцю)*.

Стефа. Ні, не маю зовсім сили... Ха-ха... Боже мій! Прошу пробачити, пане лейтенанте. Я хочу розповісти все... Ха-ха-ха...

Лейтенант. Але ж там... *(Втратив надію, покірний сідає поруч)*. Готовий слухати панну.

Стефа *(раптом обурюється)*. Ви лише уявіть собі, пане лейтенанте, брат увесь час домагається від мене, щоб я була коло графа. Він високий гість, його треба розважати. Я мушу весь час бути коло нього, мушу за столом сидіти поряд, ловити його погляд, прислухатись до його мови, розмовляти з ним. Одним словом, я мушу сподобатися цій людині... Хоч Бадені і граф, і міністр, і всі гнутья і впадають коло нього, але мені нудно коло прем'єр-міністра, пане лейтенанте... Уявляєте це собі?

Лейтенант. Ні, панно Стефо, я не дипломаг і не розумію цього. Пропала мазурка...

Стефа. Прем'єр сьогодні не в гуморі. Навіть коли йому представили Людвіку, він ледве кивнув їй головою і не подарував першій красуні на балу навіть усмішки. Цікаво — чи всі міністри такі нудні?.. І я мушу його розважати!.. Ха-ха-ха...

Лейтенант. Ха-ха-ха...

Стефа. А втім, це зовсім не смішно. Ніяк не смішно. Це навіть обурливо! Як він сміє!..

Лейтенант. Хто?

Стефа. Пан Тишківський, посол до ради державної, мій коханий брат.

Лейтенант. А то нащо йому, щоби панна Стефанія подобалась графу?

Стефа. О, то є державна політика... *(Заглядає до залу, злякано)*. Боже мій, сюди йдуть державні мужі: брат, з ним князь Сангушко й граф Дедушицький...

Лейтенант. То що маємо робити?

Стефа. Не можна, щоб брат бачив мене тут. Адже він наказав мені бути коло прем'єра.

Лейтенант. Тікаймо!

Стефа. Тікаймо!

Лейтенант. Але ж куди? Нас побачать...

Стефа. Сюди, через кабінет брата.

Зникають через двері ліворуч.

Увійходять Сангушко, Тишківський, Дедушицький. У них таємна розмова. Вони оглядаються, чи не підслухує хто. Дедушицький і Сангушко нетерпляче ждуть новин від Тишківського.

Тишківський. Президент міністрів злий, як підстрелений гур. До нього небезпечно підходити.

Сангушко і Дедушицький. Але ж на кого?

Тишківський *(до Дедушицького)*. На вас, пане голово виборчого комітету.

Дедушицький. О!..

Тишківський. І на вас, пане наміснику.

Сангушко *(дуже здивований)*. На мене?!

Тишківський. Він каже, що вибори на носі, а вам байдуже...

Дедушицький. Але ж мені цього прем'єр не казав.

Тишківський. Допіру приїхав, не встиг.

Дедушицький *(до Сангушка)*. Моє серце, пане наміснику, чуває, що сьогодні тремтіли вельми і ви, і я... *(Лукаво дивиться на Сангушка)*.

Сангушко (*вийняв з коробки цукерку, смочив її, здивований*). Я?.. Пане, моя справа — порядок у краї, і я його додержу... А всяка виборча дипломатія — то справа голови виборчого комітету.

Дедушицький. Ха-ха-ха... Нехай квязь буде спокійний: відповідати за все й справді мені. (*З прихованою іронією*). А що би пан Тишківський порадив у моему становищі?

Тишківський. Мое вам шанування, пане! Поляки будуть вам красно дякувати. У такі дні вам доручено нашу долю, а ви питаєте, що вам робити... Красно вам дякую... (*По паузі*). Та коли й справді пан презес не знає, що йому робити, то я скажу: сила, насамперед — сила! І демократи, і хлопи мають відчутти, що то за сила — ми! Ніяких поступок, ніяких компромісів!..

Дедушицький (*глумливо стежить за Тишківським*). О, значить, я припустився помилки... Ах, як це прикро!..

Тишківський. Якої помилки?

Сангушко. Справді, якої?

Дедушицький. Я зробив навпаки... І де був мій розум?

Тишківський. Але що, що, пане?

Дедушицький. Я намовив представника наших супротивників — польських демократів — прийти сюди для таємних переговорів.

Тишківський. І прийде?

Дедушицький. Прийде... до мене...

Тишківський (*нарешті збагнув*). О, чудово! Чудово! Це ділова мова!..

Дедушицький. Іншої ради не даси, — треба з ними миритися.

Сангушко. Принаймні на деякий час.

Тишківський. Коли цей представник прийде — ми врятовані. Інакше буде нам гірко. Отже, приємного чекання!.. (*Іде*).

Сангушко. Вже коли він приїхав, буде нам і грім, і блискавка... О, пана прем'єра я знаю!..

Дедушицький (*з іронією*). Маю надію на бога.

Сангушко. Е, графе, коли незабаром маємо вибори, то можна бути або на тій стороні, або на тій. На обох зразу не можна бути. А ще невідомо — на

чийй стороні захоче бути пан бог... Ось коли б нас не одурив цей представник демократів...

Д е д у ш и ц ь к и й. Гжибович.

С а н г у ш к о. Гжибович. То це був би наш реальний порятунок.

Д е д у ш и ц ь к и й. Маєте рацію. Треба попередити слуг, щоб, коли він прийде, вели його зразу до мене. Насамперед я мушу говорити з ним. *(Іде)*.

С а н г у ш к о *(сам; з'їв цукерку, дістав з коробки другу, смакує, підкручує вуса. Сам до себе)*. Прошу князя, нудно стало в Австрії... Надміру всі захоплюються політикою. Поприїздили на бал, а в кожного в голові політика, вибори! Панство не розуміє смаку життя. Коли я в себе в кабінеті — я намісник Галичини і роблю політику. Коли ж я на балу, я хочу бути веселим і пустувати... Це наші традиції. Князь Сангушко не забуває про них. *(Грає музика — Сангушко пробує, пританцьовуючи, вийти з кімнати, але в дверях зустрічається з Людвікою)*. Прошу, пані, пробачення...

Л ю д в і к а. Я шукаю Стефу... *(Не знає, що казати далі)*.

С а н г у ш к о. Стефанія Тишківська — то кузина пані?

Л ю д в і к а. Ні, подруга. Мій чоловік, комісар Стемповський,— добрий знайомий пана Тишківського.

С а н г у ш к о. А-а... так-так...

Л ю д в і к а. Князь дарує нам, маємо вже бути вдома.

С а н г у ш к о. Але ж, пані, ще далеко до кінця, я ще танцюватиму з пані... *(Робить рух до неї)*.

З'являється слуга.

С л у г а. Граф Бадені просить князя. *(Іде)*.

С а н г у ш к о. Перепрошую пані. *(Іде)*. Цей граф... *(Махає невдоволено рукою)*.

У двері спочатку заглядає, потім увіходить С т е ф а.

С т е ф а. Ти гут? Вітаю, вітаю, Людвіко! Чоловіки просто зачудовані. Ти сама, мабуть, не думаєш про свій успіх. Що? Тобі байдуже? Ха-ха-ха... Ніколи не повірю!

Л ю д в і к а. А де Леон? Я не бачила його в залі.

С т е ф а. Як вам це до вподоби!.. Вона думає тільки про свого комісара. На неї дивляться й ждуть її погляду

півста чудових кавалерів, а вона: «Де Леон?» Ти стаєш нудною, Людвіко...

Людвіка. Властиво, і бал не дуже веселий.

Стефа. Маєш рацію: бал нудний. Бадені не в гурмі, значить, і всі нудні. Я б цього президента міністрів просто нагнала б звідси... Через нього весь цей неспокій і нудьга.

Людвіка. Стефцю, але в чому річ? Звідки цей неспокій?

Стефа. Бачиш, бал улаштований заради графа Казимира, що приїхав до Львова під час соймової каденції. А це справи державні. А державні справи завжди нудні... Отже, нудний і сам граф, а через нього і цей бал. Когось усі ждуть, а той хтось усе не йде. Брат ходить збентежений, бо це дуже важливо для нього. Він хоче виставити свою кандидатуру проти хлопського кандидата Франка, але боїться, що хтось йому стане на перешкоді...

Людвіка. Але хто ж може перешкодити йому?

Стефа. Кому?

Людвіка. Панові Тишківському.

Стефа. Хіба я про це можу знати? Хіба я про це думаю?.. Це його клопіт.

Починає грати музика.

Чуєш?.. Ходімо, ходімо...

Виходять. Входить слуга. Приводить до порядку меблі, прикручує трохи лампу. Входить Гжибович.

Гжибович. Мені треба бачити графа Дедушицького.

Слуга. Прошу пана зачекати. Як доповісти про пана?

Гжибович. Скажіть, що графа жде... Або краще скажіть, що його хоче бачити якась невідома людина.

Слуга. Слухаю. *(Іде)*.

Гжибович *(сам; з кімнати оглядає бал)*. Ого! Гуляє, бенкетує панство! Не зважає й на небезпеку. А проте Бадені і Дедушицькому, мабуть, не дуже й весело. Ну-ну, панове!..

Входить з бічних дверей Тишківський.

Тишківський. А-а... пан Гжибович! Нарешті!.. Прошу, прошу до нашої господи. Панство на вас чекає. (*Нерішуче запрошує до залу*). Може, пан відвідає бал?

Гжибович. Ні, пане, я людина ділова, громадська і не почуваю себе добре в такому оточенні.

Тишківський. Чудесно! (*До Гжибовича*). Тоді прошу сюди, до мого кабінету.

Ідуть у бічні двері. З залу входять Людвіка й Леон Стемповський.

Людвіка. Для кого наготували цей покій? І все так швидко...

Стемповський. Ти в поганому настрої? Чимось невдоволена? (*Цілує руку дружині*).

Людвіка. Чорна, тяжка хмара насунула на той шматок неба, що над нами. Якась таємнича суєта в салонах. Привидами мовчки сновигають по палацу слуги, гості перешіптуються один з одним... (*По паузі*). Леоне, що сталося з людьми?.. Невже тут не вміють веселитись? Ну, скажи мені... Що тут діється? Для чого ти привіз мене сюди?

Стемповський. Але ж, Людвіко, ми запрошені на бал.

Людвіка. Не можу звикнути до цих людей і до цього повітря...

Швидко входить слуга.

Слуга. Пан Тишківський просить пана комісара. (*Іде*).

Людвіка. Ось, знову... Ти цілий вечір — по кабінетах з тими панамі, все влаштовуєте якісь справи. Нащо це? Невже й зараз ти підеш?

Стемповський. Але ж ти повинна зрозуміти мене...

Людвіка (*підходить до чоловіка, пильно дивиться йому в очі*). Леоне!..

Стемповський. Ти так дивишся на мене, Людвіко...

Людвіка. Я не хочу, щоб ми з тобою потрапили під цю хмару. Краще бути на сонці. І особливо нам з

тобою. Що нам треба серед цих людей? Коли ти любиш мене, ти погодишся на все, про що я тебе прошу.

Стемпковський. Але що трапилось? Я не розумію тебе.

Людвіка. Я й сама не гаразд розумію себе.

Стемпковський. Нічого незвичайного не може трапитись: пан Тишківський — давній мій знайомий, це його заходами переведено мене до Перемишля. А він має до мене якусь справу; тож мені незручно не вволити його прохання. До того ж він посол до державної ради від нашої округи. У нього державні справи...

Людвіка. Це єдине, чого я боюсь...

Увіходить Стефа.

Стефа. Боже мій! Яка любов! Навіть тут вони хочуть бути на самоті. Коли б десь улаштували сімейну виставку, вас можна було б виставляти як зразок польської родини. Я знаю, що я туг зайва, але я навмисне не підувідси.

Стемпковський. Навпаки: ми вас просимо лишитись.

Стефа. Така любов!

Стемпковський. Прошу пані Стефу залишитись тут з Людвікою. Маю справу до пана Тишківського.

Стефа. Пан комісар може йти, пан такий же нудний, як і всі чоловіки сьогодні.

Стемпковський. Перепрошую. *(Виходить)*.

Стефа *(по паузі)*. Скажи, Людвіко, ти дуже кохаєш свого чоловіка?

Людвіка. Дивні питання ставиш. Звичайно, кохаю. Ми нещодавно побрались. Але чому ти розпочала про це?

Стефа. Ха-ха... Казала ж, од заздрощів... Ти не гніваєшся на мене?

Людвіка. Ти чудова дівчина, хіба можна гніватись на тебе?

Стефа. Я ще хотіла щось запитати тебе...

Людвіка. Знову про любов?

Стефа. Ну звичайно. А про що ж?.. Я ж не прем'єр-міністр...

Людвіка. Ти невгомна. Ну, та я тебе слухаю...

Стефа. Пригадуєш, ти розповідала мені, що колись давно в тебе закохався був один поет, ходив за

тобою слідом, вірші тобі присвячував. Ти нізачо не хочеш називати його імені. Невже ти зовсім його не любила, нітрішечки?

Л ю д в і к а. Ні.

С т е ф а. Ні краплиночки? Ністілки?

Л ю д в і к а. Зовсім ні, не любила.

С т е ф а. Щоб ходив слідом, вірші писав — і не любити!.. Що ж ти йому відповідала?

Л ю д в і к а. Я не була з ним навіть знайома. Нащо? Мені до вподоби чорняві.

С т е ф а. Ні, не уявляю. Як би я хотіла, щоб у мене закохався хоч один поет! Невже й віршів його ти не пам'ятаєш?

Л ю д в і к а. Дещо пам'ятала. Коли хочеш, я згадаю для тебе кілька рядків. Ось послухай. Я знаю — це присвячено мені...

Як почувеш вночі край свого вікна,
Що щось плаче і хлипає важко,
Не тривожся зовсім, не збавляй собі сна,
Не дивися в той бік, моя пташко!
Се не та сирота, що без мами блука,
Не голодний жебрак, моя зірко;
Се розпука моя, невтишима тоска,
Се любов моя плаче так гірко.

Ну ось і все... Більш не пам'ятаю.

С т е ф а. (*крізь сльози*). Боже мій! Як я любила б його!

Поспішаючи, входить метушливий слуга,
швидко оглядає кімнату, поправляє меблі.
Застигає біля входу.

С т е ф а. Хто має сюди прийти?

С л у г а. Граф Бадені і граф Дедушицький.

С т е ф а. Цей ваш Бадені!.. Дайте мені спокій з ним...

Л ю д в і к а. Треба розшукати Леона.

Обидві виходять.

Входить Бадені, за ним — Дедушицький.
Бадені ходить, нервуючись, по кімнаті. Більш і більш помітним стає його збудження, Дедушицький пильно стежить за його обличчям.

Пауза.

Д е д у ш и ц ь к и й. Пан Тишківський цінує давній наш звичай — бенкет вийшов голосний.

Б а д е н і (*раптом спинається коло Дедушицького, кричить*). Пане голово виборчого комітету, ви насмілюєтесь говорити мені про традиції Польщі — і разом зраджуєте ту Польщу!.. Так, так, зраджуєте!..

Д е д у ш и ц ь к и й. Пане прем'єр, я зраджую Польщу? Пане прем'єр!

Б а д е н і. Так, і не тільки ви, графе,— цвіт польського панства стає на шлях зради...

Д е д у ш и ц ь к и й. Не можу цього збагнути...

Б а д е н і. А те, пане, можете збагнути, що ми напередодні виборів, а Польща розколота? Що польські демократи в спілці з русинськими соціалістами? Що польське шляхетське коло напередодні свого падіння? А без нас немає, не може бути польської нації. Це ви можете збагнути?

Д е д у ш и ц ь к и й. Пане прем'єр, ми провадимо переговори з представниками польських демократичних організацій. Сьогодні має бути їх представник. Якщо він не прийде, я завтра шукагиму нових шляхів, щоб здійснити ваш наказ. Зрештою, ми разом з князем Сангушком...

Б а д е н і. Менше про князя. Пам'ятайте, що князь Сангушко є намісник краю не за свій державний розум, а за походження лише...

Коли говорять Бадені, відсувається порт'єра і з залу через поріг просувається спина князя Сангушка.

Він увіходить спиною, посилаючи до залу комусь поцілунки в повітрі.

(*Не помічаючи Сангушка*). Нехай пан презес діє за моїми вказівками і менш сподівається на допомогу князя Сангушка.

С а н г у ш к о (*почувши своє прізвище, обертається, вражений з несподіваної присутності Бадені і Дедушицького*). Кхе... Перепрошую... Я, певне, на перешкоді?

Бадені збуджений ходить по кімнаті. Помалу спадає його збудження. Крізь порт'єру з залу просувається жіноча голівка, яку поміча тільки Сангушко. Він робить переляканий знак — і голівка зникає.

Б а д е н і (*вже спокійно*). Прошу князя сідати.
С а н г у ш к о (*неохоче сідає недалеко від Бадені*).

З сумом ще раз поглядає на порт'єру, де зникла голівка). Я сумую, що граф завтра від'їздить. Тут перед нами складний і тяжкий обов'язок. Але я певен — граф ніколи не відмовить нам свого керівництва.

Увіходить Тишківський.

Тишківський. Чи бажає граф розмовляти з представником польських демократів паном Гжибовичем?

Бадені. Які в нього звістки?

Тишківський. Тільки добрі...

Бадені. Гарзд, я буду з ним говорити.

Тишківський іде.

(Сідає й набирає поважного вигляду). Нарешті!

Увіходять Тишківський і Гжибович.

Гжибович. Вітаю шановне панство!

Бадені. Прошу пана представника зайняти місце. Ми знайомі з високою місією шановного пана — сприяти в такий історичний момент об'єднанню всіх станів польського народу для ідеї всієї нашої нації. Ми раді почути від ласкавого пана, як ставляться до цього інші діячі людової партії. Чи згодні вони на час забути про вузькі буденні інтереси свого стану?

Гжибович. Сьогодні ще не всі мої поплічники пристають на це. Опір буде значний, але незабаром ми переможемо його.

Бадені. Треба бути обачним і не покладатись на те, в чому ми не переконані. Далеко не всіх пощастить вам повести за собою. Але потрібні не всі, а хоч би більшість.

Гжибович. Але, прошу графа, цей тимчасовий альянс не може бути тривалим. Дідич є постійним супротивником демократів. Ми не припинимо боротьби в майбутньому.

Дедушицький *(робить загрозливий жест)*. Прошу пана!..

Сангушко *(хоче підвестись)*. Я теж, панове!..

Бадені *(заспокоює їх; підходить до Гжибовича)*. Так, так... Звичайно... ми є антагоністи... Маєте рацію. *(По-дружньому бере Гжибовича за плече)*.

Сангушко знову береться за кишеню з цукерками, але, згадавши, що тут цього не можна, розчаровано махає рукою.

Гжибович. Авжеж, пане, ми розуміємо, хто ми є...
Бадені. Природно, пане, природно... В якій окрузі кандидатує хлопський поет?

Дедушицький. У Перемишлі, в четвертій і п'ятій куріях.

Бадені (*іронічно всміхається*). Не в одній, го в другій... Ну, що ж, панове, маємо робити? Не годиться нам у цій окрузі один проти одного виступати.

У дверях на мить з'являється Людвіка. Її ніхто не помічає.

Дедушицький. На четверту курію центральний виборчий комітет проти Франка виставляє пана Тишківського.

Тишківський уклоняється. Людвіка зникає.

Ви, демократи, нас підтримуєте?

Гжибович. Хай щастить панові Тишківському! А в п'яту курію виставляємо свого кандидата.

Бадені. Поляк поляка завжди зрозуміє. А з Франком ні нам, ні (*до Гжибовича*) вам не по дорозі. Недаремно він сидів у криміналі під слідством за зносини з москалями.

Дедушицький. Так, це було...

Бадені. Чудесно!

Сангушко. Чудесно! (*Підкручує вуса, всміхається задоволено, оглядається на порт'єру*). Чудесно...

Дедушицький. Вітаю пана Тишківського.

Усі (*крім Бадені*). Вітаємо!..

Увіходить слуга.

Тишківський. Прошу ласкаве панство до залу — повні келихи ждуть нас.

Сангушко. Чудесно! Чудесно!

Слуга (*до Бадені*). На ім'я графа телеграма.

Усі стривожено чекають. Пауза.

Бадені (*читає вражений*). Панове! Ми спізналися! Небезпека застала нас на балу. В Стрию й по інших містах на правиборах русини з'єдналися з польськими робітниками. Франко здійснює свій план. А наша поліція безсила впливати на виборців... (*Кричить*). Панове, запам'ятайте: ми загинули б як нація, якщо поступилися б цим хлопам!

Розсувається порт'єра. З шумом з'являється гурт гостей, молоді.

Г о л о с и. Ось де шановне панство!..

— Ось де вони!

— Просимо до залу!

Присутні в кімнаті з жахом дивляться на веселий гурт.

Вони вже забули про бал.

Г о л о с и. Шампан жде, панове!

— Келихи!

— Мазурка!..

Вбігають до кімнати, оточують державних мужів і зникають з ними в залі. Побоялися зачепити тільки Бадені. Він залишається сам.

Пауза.

Б а д е н і (*вигукує*). Ти пам'ятатимеш мене, хлопський поете!..

КАРТИНА II

Кімната в квартирі Франка. Ліворуч і просто — двері. Сила книжок. Портрети Пушкіна, Шевченка, Еміля Золя. На стінах — малюнки риб. На вікні недоплетена рибальська сіль. На полиці засушена гадюка у високій скляній посудині. Горить лампа. Біля грубки — Михайло. Спокійно, методично, з якоюсь іронією на обличчі складає папери і кидає їх до грубки. З бічної кімнати увиходить заклопотаний Франко з невеликим пакунком паперів.

Ф р а н к о (*передає папери Михайлові*). Тепер усе. Кінець. Більш нічого страшного для цісарських законів тут немає. Прошу, панове поліцаї, заходьте, радий вас бачити! Вам потрібні матеріали проти цісаря? Немає... (*Показує на Михайла*). Ось пан допіру все спалив.

М и х а й л о. А ці?

Ф р а н к о. Прийде Яремчук забере сьогодні! Я просив Ольгу зйти до нього, попередити. Вже він десь переховає. Це — жєневські видання. Я мушу передати їх до Росії і не маю морального права нищити їх.

М и х а й л о. Гадаю, коли поліції потрібно буде, вона знайде у вас щось проти уряду й закону.

Ф р а н к о. Не палити ж мені своєї бібліотеки і своїх власних творів заради того, щоб оберегти себе перед виборами. І від того, що спалили, груба гаряча...

Поспішаючи, тривожна, входить в кімнату Ольга. Кидається до вікон, заслонює їх шторами, замикає двері. Падає знеможена в крісло.

Ольга. Що це? Чого вони полюють за нами? Вже не вільно вийти на вулицю.

Франко. У чому річ, Ольго?

Ольга (*прислухається*). Ну ось... Це ж кроки того невідомого, що стежить за нами... (*У розпачі*). Я почувую — все це закінчиться нашою загибеллю. Ми загинемо від терору — і ти, і я, і діти. Що це? Невже ми потрапили до пастки? І не можна вирватися з неї? Немає виходу? Неначе все ось, що тут є, валиться мені на голову... Це над мої сили. Це над мої сили! (*Плаче*).

Франко. Що тобі, Ольго? Що сталося?

Ольга, плачучи, припадає до нього.

Але ж заспокойся. Пощо так нервувати? (*Наливає їй води, ходить по кімнаті; хвилювання охоплює його, підходить до штори, хоче її підняти*). Не люблю цих штор, що заступають світ передо мною.

Ольга (*підхоплюється*). Не руш, прошу тебе, не підіймай... Там — вони...

Франко. А-а... (*Догадався*). Нікого там немає. Заспокойся. На вулиці багато людей, ще не пізно.

Ольга. Тебе пильнують.

Франко. Але хто ж? Я нікого не бачив.

Ольга. Я сама бачила. Коло дому ходить якийсь чоловік з рушницею. Коли я поминула його, він пішов за мною слідом. Мені здається, він навіть гукнув на мене, але я поспішила. Він і зараз там.

Франко. Ну то я піду подивлюся.

Ольга. Нізащо! Я позамикала двері, не відчиняй.

Франко. Може, я з вікна роздивлюся.

Ольга. Не відхиляй штори, він може стрелити.

Франко. Ну чого б він мав стріляти в мене? Я не прем'єр. Та, зрештою, що там за людина?

Ольга (*раптом побачила в грубці попіл*). Що це? Ви палили папери?... Значить, небезпечно? Так? Можливий грус? Ти ждеш?

Франко (*робить докірливий жест Михайлові — мовляв, як ми не могли це приховати*). Ну, власне, це стара непотрібна коректура. Просто я робив лад у своєму кабінеті.

Ольга. А ти... всі спалив коректури, що були б цікаві поліції? А пачки з літературою?

Франко. Спокій, Ольго, спокій! У мене тепер цілківитий порядок, і не слід боятися нічого. Не можу зрозуміти: якась людина з рушницею коло мого дому... Що їй до мене? Просто в тебе нерви, тобі скрізь ввижаються ворожі нам люди. Ось і все... Але ж тепер — по всьому. Можна не хвилюватись. Навідай краще дітей, чи сплять.

Ольга. Я навіть про них забула. *(Швидко йде до бічної кімнати)*.

Михайло. Шкода Ольги. Не в кожного такі нерви, що змогли б легко витримати все це. Та й справді, ці вибори обіцяють бути зовсім не такими, як усі попередні.

Франко. Гримить над головою! Чуєш, друже, гримить! Ми, може, й не виграємо битви, але вона з'єднає і скріпить наші лави. А проллється кров — не наша буде в тому провина. А може... ми будемо з перемогою. Аж дух забиває! Невже? Невже це нарешті станеться? Десятиліття мрій, тяжкої роботи й терпіння... Коли б збулося нарешті... Та для цього не шкода нічого, все можна стерпіти, знести. Друже, хіба ти не чуєш — у повітрі докола нас пахне великими подіями. Хіба в історії не бувало, що саме в такий момент відбувається щось велике, якийсь вибух, якого не чекала ні та, ні інша сторона... Бувало, друже, таке.

Михайло *(рішуче підводиться)*. Боюся, зрадять вони нас, ці союзники...

Франко. Як то? Ти не ймеш віри цьому? *(Бере Михайла за плечі, заглядає йому в очі)*. Друже мій, що ти сказав? Хіба мало ми зробили? А що можна зробити більше? Кажі, зробимо. Адже ми нічого не злякалися до цього, не злякаємось і тепер. Ну, що ти знаєш — кажи ж, не мовчи.

Михайло *(все ще замислений ходить по кімнаті)*. Біс їх зрозуміє, цих наших «друзів»...

Увіходить Ольга з чайним посудом на підносі. Вона чула останні слова Михайла, підходить поволі до стола. У неї тремтять руки, і посуд дзвенить на підносі. Мовчки, тривожно дивиться на Михайла, далі — на Франка. Всі замислені. Пауза.

Ольга. Діти прокинулись і хочуть, щоб ти пішов до них. І вони неспокійні.

Михайло. На Генріка, мабуть, годі чекати. Не маю стільки часу.

Франко. Але ж маємо справи. Чекай. Залежно від того, які новини принесе нам Генрік з цієї наради польських лідерів, доведеться діяти так чи так. Не забуваймо, що маємо справу з передовими польськими колами. Коли їхні ватажки зрадять нас — вони це зроблять сьогодні, бо потім буде пізно.

Михайло. Я закінчу коректуру і тоді піду додому. Генріка не дочекаюсь. Уявляю, яка там у них дискусія, коли й досі не розійшлися. Підтримувати русинських кандидатів вони не звикли. Піду посиджу трохи за роботою. *(Іде до сусідньої кімнати).*

Ольга сидить замислена.

Франко. Чого це ти, Ольго? Про що так думаєш? Адже нічого тим часом не трапилося.

Ольга *(вся ще в мріях)*. Київ! Київ! Мій любий, далекий Київ! Сестра, сім'я наша, така весела, затишна... Як нудьгую я по тих спокійних днях! Мені хочеться знову жити в сестри в Києві, блукати над Дніпром або ввечері збиратися до театру. Ти не забув ще тих днів? Пригадуєш, ти приїхав до нас і ми блукали по Києву, ще не одружені і не заручені. Любов тільки прокидалася в нас. То було напровесні... Які чудові дні, немов у казці!

Франко. Ти шкодуєш, що поїхала зі мною до Львова?

Ольга. Ні, я просто занудьгувала по спокійних щасливих днях.

Франко. Але ж тим часом не сталося нічого страшного.

Ольга. Може статися. На цей раз може статися. Ми все ждемо чогось, якогось нещастя. На кого не гляну — бачу в очах передчуття, оту тривогу, що з'їдає мій спокій, немов туман з'їдає тепер сніг у полі. І не знаю, куди мені тікати від цього, де мені притулитися?

Франко. Що мені можуть зробити?

Ольга. Можуть арештувати, як тоді, вісім років тому.

Франко. Я не вбивця й не злодій.

Ольга. І тоді ти не був злочинець, а сидів у тюрмі.

Франко *(з усмішкою)*. Але ж пустили...

Ольга. Не треба жартів. Такий тяжкий час. Швидше б проходили ці вибори.

Франко. Мене не зачеплять — не мають права.

Ольга. Їм не потрібне право. Приїдуть, зроблять трус, знайдуть якогось листа або книжку — і вже матимуть право.

Франко. О, я ж казав, що зробив у своєму кабінеті порядок. Цісар може бути спокійний: серед моїх книг і паперів нема ні крихітки динаміту.

Ольга. А виборчі листівки?

Франко. Їх уже роздають людям.

Ольга. Якщо за ці листівки когось покарають, то насамперед тебе.

Франко. Зачепити нас побояться: ми в спілці з передовими польськими колами і робітниками. Шляхта боїться їх, то не займе й нас.

Ольга. Ти покладаєшся на людей, а я не певна, що вони не покинуть нас.

Франко. Не покинуть, Ольго: мають інтерес у спілці з нами.

Ольга. Коли б усе гаразд закінчилося. Так хочеться спокою! Намучилась. Не розумію тебе — нащо послом до парламенту, коли маєш славу поета...

Франко (*у роздумі*). Маєш рацію: за мої вірші плачено мені часом славою, за громадську роботу — завжди тюрмою. Але що ж — сам я мужичого роду і маю до кінця служити мужикові. Маю такий борг. Тюрми ж я не боюся: тричі знайомився з нею. А послом мене й цього разу не оберуть. Не дозволять цього Бадені й Дедушицький.

Ольга. Я стільки мріяла, що тобі дадуть кафедру в університеті, ти будеш професором. Для всіх нас було б краще.

Франко. Мусила б мене зрозуміти, Ольго: народові ліпше, щоб я був тим, ким є.

Ольга. Ти вже тричі сидів у тюрмі. Якщо це трапиться ще раз, я більше не зможу витримати.

Франко (*у роздумі*). Так, і для мене це було б тяжко. Морально тяжко, бо, виходить, стільки років боротьби не зробили нас такими сильними, щоб оборонити себе.

Ольга. І кожного разу ти залишався майже самотній. Чи можеш ти бути переконаний, що й тепер

не трапиться те ж, якщо тобі, як послові, доведеться витримати сутичку з урядом у парламенті? І ти весь заправишся тією боротьбою і знову...

Франко. Знаю, знаю... Це нелегко буде...

Ольга. Чи потрібна народові твоя самотність?

Франко все ще мовчить, але тяжка думка зморщила йому чоло, засмутила погляд.

Увіходить Михайло.

Михайло. Я думав, що прийшов Генрік. (До Ольги). Я вже сам не знаю, де моя домівка — чи у вас, чи у себе...

Ольга. Ми вам раді завжди.

Франко. Я за хвилину прийду. Гляну на дітей. (Іде).

Михайло. Усі поробилися нервові... Чоловік ваш теж.

Пауза.

Ольга. Хочу вас запитати про одну річ. Не дивуйтеся. Я чула — ви до мене добре ставитеся, а я не знаю, з ким би могла говорити про це. Ви наш друг і постійний гість.

Михайло. Я до ваших послуг.

Ольга. Бачите... Це така розмова... Ви, мабуть, здивуетесь... Це наша родинна справа. Мені здається, що мій чоловік не має в собі того почуття до мене, якого я, як його дружина, могла б сподіватися від нього.

Михайло. Що це ви, Ольго? Іван вас кохає щиро і вдячний вам за сім'ю, за все.

Ольга. Ні. Сім'ю він справді любить, дітей, але не мене. Я це відчуваю.

Михайло. Але ж ні...

Ольга. Ні, ні, не переконуйте мене. Може, я й сама винна в цьому. Я часом не розумію його, і він це бачить. Але що я можу зробити з собою? Ах, коли б хто міг порадити мене, навчити!..

Михайло. Яка в цьому потреба? Ви мені не ймете віри? Ось він прийде зараз від дітей, як завжди, зворушений і перекаже вам від них щось ласкаве, гарне. Він кохає вас як свою дружину і матір його дітей.

Ольга. Я колись знайшла серед його паперів чернетку листа до якоїсь дівчини. Він присягався їй у своєму коханні і благав про відповідь. Мені він ніколи не

писав так, з таким почуттям, з таким запалом і розпа-
чем — до божевілля...

Михайло. Коли писаний лист?

Ольга. Невідомо. Без дати. Таких листів від нього
я не мала. Я поклала його на місце, і, певне, він його
знищив. Ви ж читали його вірші, ви знаєте, якими сло-
вами він уміє говорити про свою любов, але я... я не
чула від нього таких слів ніколи...

Увіходить Франко.

Франко. Поснули. Нехай сняться їм золоті сни.
(Ходить замислений по кімнаті).

Ольга в німому розпачі йде до стола, прибирає. Руки не слухаються
її. Чути стук у двері. Ольга сполохана.

Нарешті! (Іде відчиняти).

Увіходять Гжибович і Генрік. За ними повертається Фран-
ко.

Генрік (до Ольги). Вітаю, пані! Ми не надто піз-
но приходимо в гостину?

Гжибович. Та ще, прошу пані, цілим гуртом.
(Цілує Ользі руку).

Ольга (вона рада гостям). Зовсім ні. Прощу вас
сідати. Ми лягаємо пізно, особливо в такі дні.

Гжибович. Які?

Ольга. Тривожні. Надто тривожні. Не може звик-
нути до цього.

Гжибович. Певне, тому, що пані Франкова з ро-
сійської України. Там такого немає. А ми маємо кон-
ституцію.

Михайло (гірко). Маємо! Тому кожен раз на ви-
борах нам ламають черепа...

Гжибович (знижує плечима, але відразу змінює
вираз обличчя на люб'язне). Дивлюся найсвітлішими
очима на наш завтрашний день.

Ольга. Кави бажаєте чи, може, чаю?

Гжибович. Вдячний пані. Допіру всі були в ка-
в'ярні.

Генрік. Ми прийшли сюди, щоб повідомити на-
шого друга з доручення центрального заряду нашої
партії: ми остаточно вирішили, що, як і інші поступові
поляки, будемо підтримувати Франка й інших русинських
кандидатів, про яких домовлялися з вами. Вітаю вас
і прошу вітати наших друзів. Будемо виступати єдиною
лавою, і перший у ній є і будете ви, наш друже.

Франко (до Ольги). Що на це скажеш? (До гостей). Друзі мої, коли мені пощастило досягти такої єдності, то лише тому, що багато літ працюю не тільки для русинів, але й для польського народу.

Генрік. Не більше години тому, коли зійшлися найвидатніші наші діячі, ми багато говорили про це. Більш ніж кому — вам ми завдячуємо нашою єдністю.

Гжибович. Безсумнівно. І ми ніколи не забудемо, що найсміливіший муж русинського народу і славетний поет перший подав нам руку дружби і вже багато літ працює й бореться пліч-о-пліч з нами.

Генрік. Почуваємось до обов'язку боротися разом, а не навчати Бадені, що австрійська монархія має користь від сварки русинів з поляками. Я ще раз хочу на прощання потиснути руку нашому товаришеві (тисне Франкові руку) і мушу йти. На вулиці мене жде фіакр.

Гжибович. Я — теж. Ми лише на хвилину. В такий час потрібний щоденний контакт. Нехай пані не гнівається за пізню візиту. До побачення!

Генрік. До побачення!

Ольга. Я дуже вдячна, що розважили нас. До побачення!

Генрік (повертається). Мало не забув. Ось вам листи, що наспіли в редакцію для вас. (Віддає листи).

Франко. Дякую. Сьогодні я раніше пішов з редакції і не чекав пізньої пошти.

Генрік і Гжибович виходять.

Михайло. Час і мені. Скільки тепер у нас роботи! Бувайте здорові! (Іде).

Франко спиняється коло Ольги, погляд його світлішає. Він хоче щось сказати дружині, але Ольга випереджає його.

Ольга. Ні, ні... Я знаю, що ти хочеш сказати. Не треба. Торжества ще немає. І чи буде?

Франко. Але прикмети добрі.

Ольга. Їх надто мало.

Франко. Ще надто рано...

Ольга. А я боюся, щоб не було пізно...

Франко переглядає листи: перший, другий... Раптом, обурений, складає лист і ховає його серед інших, щоб не побачила Ольга.

Франко. Але ж, Ольго, нащо ж так?.. Заспокойся.

Зараз відчиню.

О л ь г а. Чекай. Я сама. Це вони...

Ф р а н к о. Мабуть, це Олекса Яремчук. Завжди він з якоюсь витівкою: то заспіває під дверима, то застукає — мало дверей не виважить. Ось я зараз. *(Іде)*.

О л ь г а. Не треба.

За дверима чути гомін. Потім голос Олекси Яремчука: «Іди, іди!»

Входить Л у к ' я н. Його злегка підштовхує Я р е м ч у к.

За ними повертається Ф р а н к о.

О л е к с а. Іди ж, іди. Поглянемо, що ти за один. Ось де він... *(Показує на Франка)*.

Л у к ' я н. Слава Йсу!..

Ф р а н к о. Добривечір! Просимо до нас.

О л е к с а. Ади, який козарлюга!.. З таким патиком не лечно й на жовніра перти. Агій на тебе — який ти страшний! Поклади хоча б свого патика. Паню нашу зовсім перелякав. Вечір добрий вам! Чи не пізно до вас стукатися?

О л ь г а. Вітаємо вас. Просимо роздягатися.

О л е к с а. Це я йду до вас та думаю собі: нехай ще раз, заки не виїхав, побачуся з говаришами. То поспішаю собі, поспішаю, аж коло вашої домівки просто наперся на жовніра: надворі такий потемок, що хіба вгледеш... А потому собі й міркую: а що, коли цей жовнір доглядає нашого Франка, щоб, бува, його янголи не вкрали... Вернувся, щоб розпитати. Придивляюся — а це звичайнісінький собі хлоп. «Що тут робиш?» — питаю. «А ти що за оден?» — він мене питає. Так ми й порозумілися. Парубок Лук'ян, з округи, де виставлено кандидатом товариша Франка. Хочє побачити свого кандидата. А пощо йому це заманулося, то, певне, сам не знає. Та що зробиш, коли виборець хоче подивитися на свого майбутнього посла до ради державної, то майбутній посол нехай краще не відмовляє йому.

Ф р а н к о *(тисне руку Лук'янові)*. Навпаки, я радий.

Л у к ' я н *(все ще зачудовано дивиться в очі Франкові)*. Так ось який ви е! Відколи почув про вас, хочу вас видіти, але де мені!.. Як приїздили ви на виборче віче, то я так просився, щоб мене відпустили побувати там. Служу в пана Тишківського. Не пустили. Управи-

тель нікого з хлопів не пустив на віче, казав, що обира-тимуть тепер не Франка, а пана Тишківського.

Франко. А звісно...

Лу к'я н. То як почнемо поміж себе про нашого кандидата говорити, то кожен раз люди кажуть мені: піди до Львова, знайди нашого хлопського кандидата і скажи, щоб добре ховався, щоб жандармам і на очі не показувався, бо схоплять, як і його виборців. Запросили б, кажуть, до себе на село, так повнісінько тепер у нас жандармів та гусарів, боїмося, аби не схопили його. То вже нехай там черепи ламають і ребра, а ми свого доскочимо і голоси свої покладемо за нашого кандидата, аби лиш йому бог допоміг схватися від арешту. А ми вже не будемо вважати й на комісара Стемпковського, а прийдемо до урни, хоч би нам і ребра поламали.

Франко. Який Стемпковський?

Лу к'я н. Та ми його ще мало знаємо, а вже він натуркав нам неабияк. Такий! Він у Тишківського у гостині щодня. Сам видів.

Франко (*сам до себе*). Чому його саме на мою округу призначено?

Лу к'я н. Тепер гусари по селах виборців виловлюють, неначе яких драбуг. Ледве я обминув їхні роз'їзди по шляхах, коли йшов до Львова.

Франко. Стемпковський!.. Ось із ким доведеться зустрітися біля урни... Ну що ж...

Ольга. То це ви, друже мій, марширували під нашим домом, коли я поверталася, і так налякали мене?

Лу к'я н. Може, й я, пані, але вибачайте мене — я не зважився зайти.

Франко. Треба комусь бути на окрузі негайно, але такому, щоб Стемпковський не зважився його зачепити.

Олекса. Уважайте, що я вже там. Маєток мій увес при мені, сьогодні вночі і на поїзд піду. Пригадуєте, Іване, як у тюрмі на жандармів ходив з самим ослоном замість зброї?

Франко обіймає Олексу.

Лу к'я н. То беріть і мене, прошу. Мене там знають. Ого!

Ольга (*взяла листи, переглядає їх; раптом стри-*

вожилась, читаючи один лист). «І коли ти, хлопе й хлопський бунтарю, не спинишся нарешті в своєму зухвальстві, то першою жертвою в цій борні будеш ти...» Який жах!

Франко. Що сталося? *(Бачить листа)*. Ах, це... Ну, хто ж надає цьому серйозного значення? Саме тепер я мушу показати цим людям...

Чути тривожний стукіт у двері.

Ольга. Тобі не можна підходити до дверей, я сама... *(Стримує Франка за руку)*.

Олекса. Ось я зараз відчиню. Які пізні гості. *(Іде)*.

Олекса відчиняє двері. До кімнати входить молодий селянин з перев'язаною рукою. Обличчя його змучене, виснажене. Він ледве тримається на ногах. Всі кидаються до селянина, підсувають йому крісло. Він важко сідає, непритомніючи.

Він поранений...

Ольга швидко наливає й подає склянку з водою.

(Дає селянинові води). Ех, газдо!..

Франко. Що у вас трапилось, газдо Гуменюк? Хто вас поранив?

Селянин *(по паузі)*. Гусари стріляли в хлопів.

Ольга. Боже мій!

Селянин. Сутичка хлопів з гусарами... убиті і поранені люди... Виборчого комісара вбили селяни... Жандарми людей в'яжуть, не питаючись провини... Рятуйте нас!

Олекса. А ви ж як?

Селянин. Пішки... Ледве добіг...

Усі вражені. Пауза. Франко одягає пальто, шапку.

Ольга *(злякано)*. Куди?

Франко *(підходить одягнутий до Ольги)*. Не хвилюйся... Будь спокійна.

Ольга. Ти їдеш?

Франко. Негайно туди *(показує на пораненого селянина)*, вони просять порятунку... Такий час, Ольго...

Ольга мовчки поволі йде до крісла, падає в нього, безпорадна й безсила.

Завіса

Кав'ярня у Львові, де збираються журналісти. Двері ліворуч — до окремих покоїв. Двері просто — вхід. За столами відвідувачі читають газети, п'ють каву. Тихо розмовляють між собою. Почувається, що тут є кілька окремих гуртків людей. Серед присутніх за окремим столом М и х а й л о, Т е о ф і л ь, Г е н р і к.

Обслуговує кельнер В а ц л а в.

В а ц л а в (*стирає порошок на столах, говорить сам до себе*). Галасують, галасують цілий день. Або шепочуться за столами. Мало вони по своїх редакціях балакають, то ще сюди приходять, сперечаються, аж поки їм язик стане колом... О, подивіться, самі писаки... Люди до костюлу пішли заради неділі, а вони — до кав'ярні. Бо в кожного, прошу пана, чешеться язик. Лише (*показує на себе*) кельнер Вацлав не думає, що його оберуть до парламенту; тепер обирають або графів, або хлопів — кельнерів не обирають. Але Вацлав має заслуги перед Польщею. Вацлав брав участь у польському повстанні! Заслуженому полякові завжди знайдеться робота серед культурних людей. Вацлав сорок років за кельнера. Посла до парламенту можуть не обрати вдруге, прем'єр-міністра можуть застрелити терористи... Ба!.. Навіть сам ясний цісар Франц-Йосиф, коли лягає спати, кожного разу питається своєї пані: а що, коли завтра станеться революція?.. Може бути: Відень таки схожий на Париж... А Вацлав завжди кельнер... Але нехай його оберуть до ради державної, то він вийде на трибуну і скаже панам міністрам і депутатам: «Панове!..»

Входить Л и ч а к, підходить до Вацлава.

Л и ч а к (*він у доброму гуморі, підкручує вуса, ходить грайливою ходою*). Добридень, пане Вацлаве!

В а ц л а в. Вітаю пана Личака!

Л и ч а к. А то що — пана Вацлава обирають на посла?

В а ц л а в. Тим часом ні.

Л и ч а к. А чому?

В а ц л а в. Маю недобрі взаємини з президентом міністрів.

Л и ч а к. А-а... Дуже кепсько. Зате я, Вацлаве, маю надію...

В а ц л а в. Гратулюю панові. Радий поздоровити майбутнього посла до ради державної.

Л и ч а к. Дякую, дякую. Пан Вацлав мені перший гратулює... (*Шукає по кишенях*). Пан Вацлав уже підкріплюється?

В а ц л а в. Маю, пане, силу клопоту. Сьогодні повна кав'ярня. Що роблять вибори!..

Л и ч а к. Маєте від мене гульдена. Заради неділі і мого успіху годиться перепустити склянку горілки. (*Дістає асигнацію*). А скажіть (*все ще тримає в руках асигнацію*), ну, коли б вас обрали на посла, і ви уперше з'явилися на парламентську каденцію, і вам дуже закортіло виступити з трибуни,— що б ви говорили нашому панству?

В а ц л а в. Я би сказав насамперед: «Панове! Конституція, як каже пан Франко, дурниця, коли в Австрії вершить усім граф Казимир Бадені».

Л и ч а к. Пху... пху... які дурниці! (*Ховає асигнацію до кишені, швидко йде поміж столи*).

Г о л о с. Кельнер!

В а ц л а в. Прошу пана... (*Іде поміж столи*).

Входять Стемпковський, Стефа, Людвіка.

С т е ф а (*веде їх наперед*). Сюди, сюди. Бачите, скільки людей! Ми собі знайдемо тут місце...

С т е м п к о в с ь к и й. Куди це ми зайшли? Коли вони не п'ють, то що, власне, вони роблять?

С т е ф а. Вони роблять погоду в Австрії. Це все газетярі, журналісти. Правда, цікаво?

Л ю д в і к а. Краще підемо звідси. Нам з тобою тут не личить бути. Ти така легковажна.

С т е ф а. Не гнівайся. Я навмисне привела вас до цієї кав'ярні. Ми посидимо трохи і підемо. Знаєш, мені тут подобається.

Л ю д в і к а. Не розумію.

С т е ф а. Ну так, просто... Я хочу, нарешті, побачити Франка і навіть познайомитися з ним.

Л ю д в і к а (*злякано*). Ти збожеволіла!

С т е ф а. А чому б мені не познайомитися з ним? Зараз про нього говорить уся Галичина. Зрештою, він є супротивник мого брата на окрузі. Я хочу принаймні бачити його. Або візьму й познайомлюся з ним — що ви мені зробите? Ха-ха-ха...

Вацлав (*підходить до них*). Прошу, ласкаве панство...

Стефа. Скажіть, сюди заходять різні люди... ну, наприклад, такі, як Франко?

Людвіка. Стефо!..

Вацлав. О так. Пан Франко буває щодня. Заходить пити каву і газети читає.

Стемпковський. Скажіть же мені нарешті, що тут роблять?

Вацлав. П'ють каву й читають газети. Газет тут найбільше: німецькі, польські, русинські, цісарські, радикальні, соціалістичні — усякі...

Стемпковський. На біса мені газети? А вино тут подають?

Вацлав. Ні, прошу пана. Може, панство хоче до іншої зали?.. Там...

Людвіка. Так, це краще.

Стемпковський. Гарзд.

Вацлав. Прошу сюди. (*Веде їх у двері ліворуч*).

Стефа неохоче йде слідом, оглядаючись назад.

Виходять.

Теофіль. Останнього часу, коли я їхав зі Львова додому, так перестудився, що мусив цілий тиждень перележати і відтоді мусив берегтися.

Михайло (*іронічно*). Здоров'я добродія посла е найдорожче для русинів.

Теофіль. Високоповажні добродії готові бозна що думати про мое мовчання. А чи зараховуєте мені мою адвокатську практику — то теж заради русинів. Але де вам, майстрам ідей, те знати!

Вацлав. Панові кави?

Теофіль. Най буде кава. Щоб мене погано не зрозуміли, скажу поважним добродіям, що яко посол до крайового сойму я маю по своїй адвокатській роботі силу розмов з людьми, які приходять з питаннями і скаргами. І щиро вам скажу: я не знаю, який з цих двох обов'язків мій основний. І, певне ж, цим людям, що приходять до мене, здоров'я мое багато важить.

Михайло. О, звичайно!

Гжибович. Хто скаже, де Франко?

Генрік. Невідомо. Маю записку, що сьогодні повернеться.

Г ж и б о в и ч. Зараз чи ввечері?

Генрік знизує плечима.

М и х а й л о. Навіть дружина його не знає, куди він поїхав... А може, не хоче сказати.

Г ж и б о в и ч *(нетерпляче дивиться на кишеньковий годинник, поглядає на двері, почувши слова Михайла)*. Цікаво! Навіть загадково... *(Встає, ходить по залу, перемовляється зі знайомими)*.

Т е о ф і л ь. А чи забули, як наш великий майстер ідей, добродій Франко, в своїй газеті кликав хлопів провадити колективне господарство? І добре так усе в нього в газеті виходило. Е, та хто з нас цього не розумів тоді? Але ж зовсім інша річ, добродії, практичне переведення цих ідей.

Л и ч а к *(його стіл поруч зі столом, де сидять Теофіль, Генрік)*. О панове, ми добре зробили, що не всі в ті роки пристали на Франкові химери. Куди б він сьогодні завів нас!..

М и х а й л о. Далі, пане Личак, ніж ви зайшли самі, завести вас годі.

Л и ч а к. О пане Михайле! Ви разом з Франком проповідували колись і соціалізм, а тепер...

М и х а й л о. І тепер теж. Чуєте — і тепер!

Л и ч а к. А тепер наш знаменитий поет оспівує якусь горду полячку і своє нещасливе кохання... *(Показує книжку)*. Ось це... То є, прошу добродіїв, дистанція — від ідей соціалістичних до нещасливого кохання.

За столами стриманий сміх.

Г е н р і к. Але ж, пане, здається, ви не визнавали тих його ідей. Що це вам болить тепер?..

Г о л о с. Не займайте пана Личака — він вірний слуга цісарський.

Л и ч а к. А то як думаєте? А вже — вірний.

Сміх.

Ми, русини, мусимо бути вірні цісарсько-королівському урядові, що є непорушною основою нашого ладу і влади.

Входить невідомий відвідувач. Проходить наперед, сідає коло вільного стола, оглядається.

Г ж и б о в и ч *(підходить до невідомого; нишком)*.

Чому так пізно? Франко сьогодні має бути і, може, навіть зараз.

Невідомий. Вихопив з-під машини... Свіженький... (*Виймає газету*).

Гжибович (*хапає газету, проглядає непомітно для інших*). Так, так... Добре. Маєте. (*Повертає газету*). Це зухвалий виклик урядові, це наклеп на владу. Це навіть провокація, що має на меті підірвати довіру людей до влади...

Невідомий. О так, так...

Гжибович. Але поспішайте, він може прийти кожної хвилини. Тоді буде не те. (*Встає, йде до стола, де Генрік, Михайло й інші*).

Невідомий (*раптом зривається з місця, гукає*). Панове! (*Показує газету*). Провокація! Зухвалий виклик прем'єр-міністрові!..

Голоси. Що?

— В чому річ?

— Яка провокація?

— Читайте.

Десятки рук тягнуться до газети.

Невідомий. Нам роблять закид, що поліція стріляла в безневинних хлопів. А виборчого комісара хто вбив?

Голос. Але хто написав?

Невідомий. Франко! (*Кидає газету*).

Її підхоплюють, читають.

Шум, вигуки.

Голоси. Звідки йому відомо?

— Це авантура перед виборами...

Михайло. Я сам бачив, як вели до тюрми пов'язаних селян.

Спочатку чути окремі вигуки. Гжибович непомітно зникає з кав'ярні. Хтось із присутніх під вигуки і сміх кількох людей спалює газету над столом.

Голос. Хлопи чинили бунт...

Лицак. Непідкорення владі є бунт.

Голоси. А Франко це бачив на власні очі?

— Геть Франка!

— Доки він буде в колі поляків?

Невідомий. Геть Франка з польської преси!

Голос. Нехай буде хлопом...

Генрік. Панове, не поспішаймо. У нашому колі газетярів немає дужчого за Франка.

Голос. Не треба Франка!

Михайло. Він потрібний вам, а не ви для нього.

Перехресні вигуки у загальному шумі. Уже неможливо розібрати, хто про що говорить. У розпалі суперечки в дверях з'являється Франко. Спочатку його не помічають.

Личак. О панове, коли б Франко був тут, я б йому щось сказав, я би його притис до стіни!

Франко. Кажіть, пане Личак, не лякайтесь...

Раптова тиша.

Личак. Е-е... вітаю пана Франка!

Франко (*серед загальної тиші йде до стола друзів*). Дискусія?.. (*Пауза*). А село підпливає кров'ю... (*Важко сідає в задумі*).

Личак. Ось ви, добродію, написали до газети, що військо стріляло в безневинних селян...-

Франко. А як по-вашому?

Личак. Вони убили виборчого комісара...

Франко. Убиті і поранені — чесні господарі. Їм незаконно не дозволили обирати і цим спровокували їх на сутичку. Вони вимагали свого права, того, що надає їм конституція.

Знову чути перехресні вигуки.

Голоси. Повставали проти конституції...

— Хлоп до парламенту лізе...

— Ганьба!

— Гусари пролляли безневинну кров.

— Бадені відповідь за це!..

— Убивці!..

Теофіль. Хто убив, того каратиме закон.

Франко. Народ знищує тих, кого ненавидить.

Шум, вигуки.

Личак. Буде суд. Якщо люди неповинні, то й пустають.

Франко. А тим часом оберуть пана Личака до парламенту, бо інакше не обрали б.

Сміх, галас, оплески. З дверей ліворуч виходить С т е ф а і, непомічена, слухає.

Л и ч а к. Публічна образа. Панове, усіх вас закликаю на своїх свідків...

Г о л о с и. О, просимо!..

— Залюбки...

— А пиво буде?

Сміх.

С т е ф а. Як цікаво! Мабуть, зараз будуть стріляти один в одного.

Л и ч а к. Мене обирають чесні виборці.

Ф р а н к о. А скільки ви платили за одного?

Л и ч а к (*безпорадно*). Панове, ви мої свідки...

Г о л о с. О, без сумніву!

Ф р а н к о. Є й інші свідки...

Л и ч а к. Які?

Ф р а н к о. Ті, кому вашими гульденами заплачено за голоси: селяни, війт і ще дехто... з людей, які вище... Хотите, я назву?

Л и ч а к. Не треба мені ніяких свідків... Така образа!

Г о л о с и. Яке нахабство.

— Шантаж!

— О, Франко даремно не говорить... Щось, мабуть, знає.

Л и ч а к. Я подам скаргу до намісника. (*Іде*).

М и х а й л о. До побачення, пане майбутній посол!

В а ц л а в. Але ж пан кандидат ще не підкріплювався сьогодні заради неділі.

Л и ч а к. То маю зробити десь в іншому місці.

В а ц л а в. До побачення, пане! Привітання від мене графу Казимиру!

Під галас і сміх Личак виходить. Знову в залі стає тихо.

Т е о ф і л ь. Може, ми надто жорстоко повелися з Личаком?

Ф р а н к о. Він заслуговує на це. За його мандат пролято безневинну кров мужиків.

Г о л о с. Такі русинські послы.

Серед частини відвідувачів сміх. Русини обурені.

М и х а й л о (*серед загального шуму*). Русини не

потребують таких послів. Таких кандидатів потрібно там... на самім верху Австрії.

Шум посилюється. Вигуки обурення.

Г о л о с и. Спинити!

— Не заважаймо — він каже справедливо.

З сусідньої кімнати входить С т е м п к о в с ь к и й.

Ф р а н к о. Панове-товариші!

У залі настає тиша.

С т е м п к о в с ь к и й. Кельнер!

В а ц л а в (*десь здалеку*). В цій хвилі, пане...

Ф р а н к о. Той, хто так сказав, робить це, щоб запалити між нами сварку. Личака виставили не русини, не народ. Також і людей, подібних до пана Тишківського, підтримує не польський народ, а виборчий комітет польський — Дедушицький і Бадені. В таких послах народ бачить своїх ворогів.

Вибух оплесків за одними столами і обурення — за іншими.

С т е м п к о в с ь к и й (*до Франка*). Пане!

Ф р а н к о. Прошу пана комісара?

С т е м п к о в с ь к и й. Допускається образи на адресу найвидатніших людей держави.

Ф р а н к о. Що можу зробити?.. Кажу саму правду.

С т е м п к о в с ь к и й. Але пан Тишківський — це ж посол до ради державної, то має значити, що його обрав народ.

Г о л о с. Безсумнівно!

Ф р а н к о. О, пан комісар має рацію. Справа Тишківського була певна. Одні мусили голосувати, бо жили з його ґрунтів, інші просто продали йому свої голоси.

Г о л о с и. Правдиво.

— Це всім відомо.

Шум.

С т е м п к о в с ь к и й. Пане! Ви візьмете свої слова назад.

Частина присутніх підтримує його.

Г о л о с и. Нехай перепроситься!

— Примусити його!

— За наклеп має відповісти.

Франко. Але ж пан Тишківський і тепер скуповує голоси за гультени.

Сміх. Галас.

Голоси. Правдиво! Скуповує.

— За горілку й пиво...

— Пускаєтесь на авантури, пане...

Стемпковський. Пан Тишківський чесно піклується за свою округу й за весь польський народ...

Франко. У вас у багатьох уста повні Польщі, а серце холодне до недолі польського хлопа й робітника.

Стемпковський. За це ви мусите відповісти.

Михайло. Ов-ва!..

Теофіль. Але нащо так розпалювати дискусію?

Генрік (до Стемпковського). Пан комісар великий труд бере на себе.

Стемпковський (запалюється). Це моя особиста справа. Прошу панів журналістів не встрявати до неї.

Здіймається галас.

Голоси. Це насильство!

— Маємо конституцію!

— До права!

Франко. Панове! Ви примусили мене проти моєї волі відкрити вам документ, щоб дати доказ, як ви помиляєтесь. Що ж — прошу вас... (Дістає папірці). Думаєте, що це? Гроші, друзі мої, справжні гроші. Принаймні кожним із цих папірців сплачено велику й тяжку працю мужика. (Роздає папірці). Прийде мужик до Тишківського по зароблені кривавицею гроші, а пан одірве клаптик паперу, напише (приглядається до папірця), наприклад, тридцять п'ять крейцарів, стукне печаткою — і квит. А потім і сам не бере своїх «грошей», за які, звичайно, ніхто нічого не зможе купити.

У залі тиша. Кожен намагається подивитись папірці.

Теофіль. Але ж це фальшиві гроші. Тишківський порушив закон, прошу шановних добродіїв, це каригідна справа.

Франко. Пан Тишківський є посол, отже, очевидно, він уважає, що селяни повинні такою ціною платити йому за піклування про них у раді державній.

Стефа (*вибігає*). Неправда! Як ви насмілюєтесь зводити наклепи на пана Тишківського!

Усі здивовано оглядають Стефу.

Стемпковський. Панно Стефо!

Теофіль. Хто пані є?

Стефа. Нехай вас те не обходить. Думаєте, я не знаю, яка ваша мета?.. Усі змову чините проти Тишківського. Але вам не пощастить, бо Тишківський наймає хлопам ґрунти, дає роботу, пасовиська — все, все, що їм потрібно для життя, а що ваш депутат має? Га?

Франко. Але ж, пані, ми не самі написали ці папірці — їх принесли мені на віче в Перемишлі мужики зі скаргою на пана.

Стефа. Вони набріхують на нього.

Франко. За що б на нього були розгнівані — такий добрий пан...

Стефа. За те, що пан Тишківський не наймає їм ґрунту, не дає пасовиська, хащу...

Сміх.

Ми не дозволимо вам плести інтригу проти мого брата, пана Тишківського. Адже так, пане комісарє?

Франко. То пані — Тишківська.

Стемпковський (*розчаровано*). Ах, панно Стефо!..

Голоси. Це його сестра...

— Ха-ха-ха...

— О, все зрозуміло...

Теофіль. Дуже нам приємно! Така чудесна нагода! То вже напевно пані нам скажуть — чи справді підпис його? (*Подає їй папірець*).

Стефа (*приглядається*). Авжеж нічий — тільки його. Я підпис його знаю. (*Передає папірець Стемпковському*).

Сміх, оплески.

Теофіль. От бачите...

Стемпковський теж приглядається до папірців, розводить руками.

Франко. Чи пані добре розуміє, що свідчить тут перед усім панством на свого родича?

Стефа. Однаково все це брехня...

Стемповський (*рішуче підходить до Франка*). Коли пан журналіст не припинить негайно своєї агітації проти цісарсько-королівського уряду, я досягну цього інакше...

Франко. Але я не знаю навіть, як пан комісар зветься...

Стемповський. Стемповський.

Франко. То це ви? (*Оглядається, немов шукає, чи не з ним Людвіка*).

Стемповський. Нехай пан журналіст назве своє ймення...

Голоси. Це Франк...

— Франко!

— Іван Франко!..

Стемповський. То це ви пан Франко!

Стефа (*до Стемповського*). А я знала, що це він... (*Іде в двері ліворуч*).

Франко. Як бачите, пане комісаре, це я... І, певне, вже знаєте, що Франко не злякається закидів у противастрійській агітації.

Стемповський. О так! Адже пан Франко сидів у криміналі за намагання відірвати Галичину від Австрії і приєднати її до Росії.

Михайло. Стара брехня!

Франко. У русинах живе любов до російського народу, то живе вона і в мені. Ми любимо в російській культурній скарбниці золоті зерна і вміємо їх відрізнати від половини. Ось таке наше русофільство, коли вам хочеться так називати нас. А проте ми в своїй громадській роботі дуже мало зважаємо на таких, як ви, пане...

Стемповський. Пане, я вас примушу мовчати! (*Підступає до Франка*).

У залі галас, вигуки. З'являється Личак.

Личак (*ще на дверях*). Панове! Панове! А ви ще тут сидите і нічого не знаєте...

Голоси. Але що трапилось?

— Кажіть...

Личак (*аж задихався*). На вулиці великий похід рушає... Стільки люду — жах! Взірцевий лад... Полі-

ція на конях оберігає демонстрацію. Там таке!.. (Вибігає).

За ним, поспішаючи, виходять відвідувачі. Залишаються Франко, Стемпковський, Михайло, Теофіл, Генрік.

Франко. Але ж дайте мені спокій, пане...

Стемпковський. Пане, ми зустрінемося з вами там, коло виборчої урни.

Франко. Там ваше справжнє місце — боронити честь пана Тишківського, бо, здається, справа його сумна й непевна. Бажаю вам успіху!

Виходить до покою праворуч разом з Михайлом, Теофілем і Генріком. Увіходить Стефа.

Стемпковський (услід Франкові). Ми порахуємося на окрузі! Нехай стережеться пан поет! (Іде в двері ліворуч).

Стефа. Не буде по-твому, хлопський поете! (З безпорадності тупоче ногами. Раптом знаходить на столі книжку Франкових віршів, що їх покинув Личак, механічно перегортає). Іван Франко... Це його вірші... Ну, попереду ніж їх знищити, подивимось, що може написати цей хлоп... (Гортає). «Як почуєш вночі край свого вікна, що хтось плаче і...» (Вражена, спиняється, пригадує). Як же ж так?.. Боже мій! То це він! Він послав їй вірші... Це він був закоханий у Людвіку!.. Він! Хлоп! Дикун! (Не знаходить собі місця від люті). Людвіко! Людвіко! Що ж це таке? То це був він... Ось чому вона не хотіла відкрити мені його ім'я: він хлоп... (Рве книжку й кидає на стіл).

З'являється Людвіка, непомічена слухає Стефу.

Ух, як я ненавиджу тебе! Недарма тобі не повезло в коханні.

Людвіка. Це кого ти лаєш, Стефо?

Стефа (зі сльозами від безсилої люті). Твій рудий ідеал... Я вже все знаю...

Людвіка. Стефо, я нічого не розумію. Про кого мова?

Стефа. Він хоче зробитися їхнім послом у парламенті. А що брат йому на перешкоді, він хоче усунути його з дороги.

Людвіка. Здається, починаю розуміти. Але яким чином усунути?

Стефа. На, подивись... (Дає їй папірець — «гроші» Тишківського).

Людвіка. Не розумію.

Стефа. Брат немовби платив хлопам цими папірцями замість грошей.

Людвіка. Та-ак...

Увіходить Стемпковський.

Стемпковський (побачивши жінок). А то що, пані Стефо?

Людвіка. Це фальшиві гроші пана Тишківського.

Стемпковський. Які гроші? Звідки?

Стефа (хлипаючи). Ось ці... Франко приніс...

Стемпковський. Знаю, знаю. (Читає про себе). Тридцять п'ять крейцарів... Гм... Підпис його. Непогано придумав депутат парламенту!

Стефа. Вони пішли туди...

Людвіка виводить Стефу ліворуч.

Входить Вацлав, несе піднос з кавою.

Вацлав (не помічає Стемпковського). О... вже нема нікого. Позалишали гроші — і побігли. Десь, видно, горить. Отак завжди: галасують, поки не похрипнуть, а потім розбіжаться кожен до своєї пані, і кожен каже, що був у костьолі... (Побачив клаті з книжки Франка, зібрав кілька, прочитав окремі рядки).

Стемпковський. Кельнер! Кави!

Вацлав (ховає книжку). Прошу пана. Я знав, що панові після цього захочеться пити.

Стемпковський. Після чого «цього»? (Спрагло п'є каву).

Вацлав. Я кажу, пане, добре, що нас з вами не обирають до ради державної. А то було б лихо...

Стемпковський. Яке лихо?

Вацлав. Ну, знаєте, пане, почали б оці газетярі докопуватися, що ми з вами їмо, п'ємо, скільки разів щодня б'є вас жінка і чим, а потім про все написали б до газети. А коли б пан комісар потрапив якимсь випадком до якоїсь панянки в гості, то вони обов'язково б достежили — і тоді одного дня в усій Австрії

вийшли б газети, а в них було б надруковано, що пан комісар був у панянки, де підкопувався під основи держави Франца-Йосифа...

Стемпковський. Що верзеш? Я підкопуюсь? Що? *(Підступає до Вацлава)*.

Вацлав відходить до дверей.

Ти теж з ними!..

Вацлав. Але ж, пане, то я лише задля прикладу. Стемпковський. Стережися мені!

Вацлав зникає. У дверях з'являється Людвіка.

Людвіка. Ха-ха-ха...

Стемпковський. Як я атакував його! Знайте!

Людвіка. О, ще б пак! Я бачила...

Стемпковський. Я не звомпив!

Людвіка. Але проти кого це пан комісар провадив атаку?

Стемпковський. Проти цього їхнього ватажка... Франка.

Людвіка. А-а...

Стемпковський. Здається, я всіх їх розігнав.

Людвіка. Я думаю, нам слід піти звідси.

Входить Стефа.

Стефа *(все ще хлипає)*. Я не зостанусь тут більше ні хвилини. Коли б я знала, ніколи не привезла б вас сюди. *(Іде до виходу)*.

Стемпковський. Але ж, панно Стефо, ми йдемо разом. Не слід так нервувати. Людвіко, ходім.

Людвіка. Гаразд. Я заплачу сама.

Стемпковський і Стефа виходять. Входить Вацлав.

Я поспішаю. *(Хоче йому заплатити, але торбинки немає при ній)*. Там у покої я забула свою торбинку.

Вацлав. Зараз, пані. *(Виходить)*.

У дверях, що праворуч, з'являється Франко.

Франко. Вацлаве! *(Раптом помічає Людвіку. Вражений, стоїть на місці)*. Перепрошую, пані... *(Повертається й зникає за дверима)*.

Входить Вацлав з торбинкою Людвіки.

Вацлав. Прошу пані.

Людвіка. Дякую. *(Довго не може розкрити торбинку)*. Ось, прошу — гроші за каву.

Вацлав. Пані належиться решта... *(Бере зі стола Франкову книжку, ховає до кишені)*.

Людвіка. Не треба, не треба. *(Швидко прямує до виходу)*.

Входить Ольга. Жінки пильно дивляться одна на одну. Збентежена Людвіка покидає кав'ярню.

Ольга. Це вона... вона, вона... Але звідки я можу це знати? Що зі мною робиться? Але це вона — я почувую... Яка вродлива!

Вацлав. Що, прошу пані? Пані бажає кави?

Ольга. Ні... Пробачте... Я хочу запитати, чи не було тут... Франка?

Вацлав. Пан Франко є тут. Він там... з приятелями. Пані бажає туди?

Ольга. Ні, ні... Краще викличте мені його на одну хвилину.

Вацлав. Прошу пані... *(Іде в двері праворуч)*.

Ольга *(сама)*. Чого я сюди прийшла? Що це — я не вірю йому і прийшла стежити?.. Божевілля! Нічого того не існує. Все це мені тільки здається. Ніхто мені не посвідчив того і не посвідчить, бо все це моя вигадка. Його приятелі побачать мене тут. Що це я роблю? Ніхто не повинен знати про мою муку. Геть звідси! Нічого того не існує. Вигадки! *(Іде. Коло дверей)*. Але це була вона... *(Вибігає)*.

З дверей виходить Франко, за ним Вацлав.

Франко *(здивовано оглядає кімнату)*. Нікого...

Вацлав. Нікого.

Франко. Вона була сама?

Вацлав. Сама. Просила пана Франка покликати на хвилину. І зникла...

Франко *(сідає замислений за стіл)*. Вона мала щось до мене... Людвіка... Я не наслідився заговорити до неї сам і занадто швидко вийшов звідси. А вона хотіла щось сказати. Зникла і, мабуть, назавжди.

Вацлав. Я кажу, пане, що то є кохання!.. Людина забуває все... навіть торбинку з грошима. *(Помічає, що Франко засмучений. Нишком до себе)*. Чого би мав су-

мувати? Незабаром буде послом до ради державної... Чимось би його втішити... Гм... (Сідає поряд Франка, дістав аркуші Франкової книжки). Пане Франко, ось я вам зараз читатиму цікавих пісень. Я ще таких не чув... Я б і заспівав їх, та голосу вже немає... Ну ось... (Читає).

Я понесу тебе в душі на дні,
Облиту чаром свіжості й любові,
Твою красу я переллю в пісні,
Вогонь очей — в дзвінкії хвилі мови,
Коралі уст у рифми голосні...
Мов золотая мушка, в бурштиновій
Кристалі залита, в нім віки триває,
Цвістимеш ти, покіль мій спів лунає...

Яка пісня, пане Франко!.. Яка пісня!..

Пауза.

Франко. Її написав, Вацлаве, один мій приятель.

Вацлав. А хіба не народ склав цю пісню?

Франко. Ні, народ складає кращі пісні, дужчі, мужніші, а не такі... Це склав мій приятель. Я розповім вам, як це сталося...

Вацлав. Дуже цікаво.

Франко. Він тоді був, Вацлаве, зовсім молодий і трохи дурненький. Так, дурненький... Іноді писав вірші, іноді сидів у тюрмі, як він думає й тепер,— за правду. Одного разу — це було років п'ятнадцять тому — на вулиці він зустрів дівчину зі стрункою постаттю, з пружною ногою і чорним хвилястим волоссям, до якого хотілось доторкнутись, як до святині, що зціляє душевну недугу. А її карі очі були такі променисті й глибокі, що в них, Вацлаве, можна було б потонути... Він заглянув у ті очі і відчув, що потопає, і пішов за нею... І відтоді часто вистежував ту дівчину на вулиці і ходив за нею слідом, не маючи сили відстати чи звернути... Ні тоді, ні по тому, ніколи в житті вони не були знайомі. Йому здавалось тоді і, мабуть, здається й зараз, що не зустрічав ніде могутнішої вроди... Дівчина працювала на пошті, вона видавала листи, що приходили без адрес. Як часто він стояв оддала маленького поштового віконця, щоб лиш побачити її маленьку чудову ручку, яка часом з'являлась у віконечку з листом для щасливих людей.

Як він заздрив їм! А одного дня зважився — і сам написав до неї листа. Він написав їй про свою глибоку любов, про те, що без її почуття не зможе більше жити, пропонував їй усе, що лиш мав у життю. Але відповідь не приходила. Тоді він сам став у чергу до її віконця на пошті. Люди називали своє ймення, і вона декому знаходила лист. А коли прийшла його черга, він відчув, як немов спинилося його серце і віддих застряв у грудях. «Чи немає відповіді?» — запитав. Вона глянула на нього і враз одвела свій погляд: «Немає... — і додала: — Відповіді не буде...» (*По паузі*). Він лишився жити, бо мужицький потяг до життя в ньому перемиг. Але й тепер усім своїм серцем він прагне її відповіді на свій лист... А відповіді немає... Такий він, оцей мій знайомий, Вацлаве...

На вулиці чути гомін.

Вацлав (*підходить до вікна*). Ось де він, той похід. Правду казав пан Личак — скільки людей! І пішки, і в фіакрах... Заворушилися! Скільки галасу! І поліція з ними... Сила яка, пане!

Вбігає Личак.

Личак. А ви ще тут?.. Прикро дивитися, так?

Франко підходить до вікна, дивиться. Пауза.

Сила яка, пане Франко! Хто ж проти неї піде! Велика сила!

Франко. Сила!.. (*По паузі*). Ніколи Габсбургам не перемогти прагнення до волі в душі русинів! (*Поволі підходить до стола, де палили газету, бере на долоню попіл*).

Лежить попіл на розпутті,
А в попелі тліє —
Іскра вогню великого.
Тліє, не вгасає,
Жде підпалу, як той месник
Часу дожидає...

Завіса

Дія третя

КАРТИНА I

Місце перед будинком повітової ради, де відбуваються вибори.
Ясний день напровесні. Де-не-де видно маленькі латки снігу.
На ослоні — жандарм з газетою, другий жандарм і
Олекса Яремчук.

1-й жандарм (*закінчивши читати газету*). Оце завернув — просто в око! Це пісня про хрунів, що продали свої голоси панам за гнилу ковбасу й квартиру горілки.

2-й жандарм. А хто склав?

1-й жандарм. Якийсь Ткач Хведько, мабуть, хлоп.

2-й жандарм. Пошматуй газету, поки комісар не побачив. На дурниці хтось підбиває вже й хлопів. Однаково хлопіві в раді державній не бути. Половина його виборців уже в криміналі, на нього чекають.

1-й жандарм. А хто його знає, як воно ще буде.

Олекса. А є ще одна пісня...

2-й жандарм. Не треба: мабуть, проти цісаря.

Олекса. Ні, ця буде за цісаря. Ось послушайте. (*Наспівує*).

Наша пані цісарева
З габсбургського роду.
Поїхала сі купати
В карелсбадську воду.
Волоцюга нехрещений,
В Парижу рождений,
Запхав в серце цісаревій
Шпиндель отруений.

Ну, пані цісарева зразу дуба дала...

2-й жандарм. За такі пісні до криміналу беруть.

1-й жандарм. Ха-ха-ха...

Олекса. Але ж, пане жандарю, послушайте далі — далі буде в оборону ясного цісаря. (*Наспівує*).

Якби-сь була цісарева
В цісаря при боці,
То би-сь була не носила
Шпиндель в лівім боці.

1-й жандарм. Ха-ха-ха...

2-й жандарм (*оглядається, чи не чув хто пісні*).
Немов і за нього... немов і проти нього... цесаря.

Олекса. Цю пісню ми часто співали, коли я був на лікуванні.

1-й жандарм. Пан був на лікуванні?

Олекса. А звісно. Цесареві сподобалися мої пісні, то він послав мене на лікування на цілих вісім років, та ще й на безплатний харч. Ото вже я тоді відпочив! А оце знову гукнув: хоче, щоби я допоміг графу Бадені перевести вибори. Ну, то я заїхав до пана Тишківського — старий мій приятель. Усе запрошує до себе. Ніяк не зберуся. Не знаю, чи дома пан тепер.

1-й жандарм. Авжеж дома. Поїде хіба аж по виборах.

Олекса. То, мабуть, треба піти до нього зараз. Знайдеться у пана Тишківського для мене чарка горілки. Бувайте, панове, здорові! (*Виходить*).

1-й жандарм. Скільки виборців пройшло, то все за пана. А селяни прийдуть — за хлопа покидають. На виборах їх ще не було.

2-й жандарм. Хай лиш прийдуть!.. (*Загрожує*).

1-й жандарм. Авжеж прийдуть. На те й виборці, народ їм доручив.

2-й жандарм. Прийдуть, але чи дійдуть...

1-й жандарм. То вже як пан комісар захоче.

2-й жандарм. На всіх дорогах порозставляли застави та перевіряють виборців, що йдуть до міста. У комісара є якісь списки. Звечора виборці з сіл ішли... Як не ховались, а таки половили їх. А хто й проліз, то по хатах шукали. До арешту, мабуть, з двісті хлопів запровадили. І за кожним якусь провину знайшли. Там уже й садити нікуди.

1-й жандарм. То це немовби проти конституції.

2-й жандарм. Ого! То хіба конституція для хлопів? Та вони самі знають, що не для них. Бачиш — не прийшли з голосами, а десь ховаються... За паном Тишківським сила!

1-й жандарм. Хай би швидше по виборах. Така згрижа в народі пішла — жах. Серце мое чує: прийдуть русини до урни сьогодні, буде комусь гірко. Їх багато, — коли б не взялися з буками за жандармів... Адже не йдуть — щось, певне, надумали.

2-й жандарм. Більший гурт збирають. Знають, що не з горілкою їх тут зустрічатимуть, що доведеться на рогачку перти. *(Пауза)*. О, ще виборець прийшов... Мабуть, і ця до комісара — щоб йому не було нудно самому... *(Підморгує лукаво до 1-го жандарма)*.

З'являється Л ю д в і к а.

Л ю д в і к а. Добридень, панове!

1-й жандарм. Добридень, пані!

2-й жандарм *(іронічно)*. Пані обирати прийшла, пані — виборець? Прошу пані картку, бо сьогодні не виборцям тут не вільно.

Л ю д в і к а. То це тут вибори?

2-й жандарм. Не виберуть тепер пана Тишківського...

Л ю д в і к а. Я шукаю комісара Стемпковського.

2-й жандарм. О!..

1-й жандарм. Тут його немає, але десь недалеко, мабуть, коло пива...

2-й жандарм. Нехай пані знає: комісарові сьогодні сила клопоту і він не в гуморі. *(Підморгує першому жандармові)*.

Л ю д в і к а. Пан Стемпковський — то мій муж.

2-й жандарм *(перелякався)*. Прошу в пані пробачення. Коли ласкава пані побажає, можу провести пані до комісара. Він тут недалеко, певне. А де ж йому бути — він при виконанні обов'язків.

1-й жандарм сміється з 2-го жандарма.

(Улесливо). Панові комісару сила клопоту. Адже він відповідає за порядок на виборах. А хіба того хлопа встежиш, коли він тільки й чекає, як ти одвернешся, — так і біжить до урни голоси класти.

Л ю д в і к а. А хіба хлопам не вільно? Адже цар дав конституцію і хлопам.

2-й жандарм. Найясніший цар жартував, а хіба хлопи розуміють жарти... Ми маємо в кожного перевіряти легітимацию, а коли нам не сподобається, на кого виборець записав голос, маємо наказ гонити його під три чорти. А гусари ловлять таких по хатах...

1-й жандарм. Щоби хлоп навчився розуміти царські жарти.

Л ю д в і к а. А хто дає вам такі накази?

2-й жандарм. Маємо комендантів.

Людвіка. А коли я вам накажу, виконаєте мій наказ?

1-й жандарм. О, звичайно, виконаємо... якщо пані має гроші мені на пенсію.

2-й жандарм. Нехай пані знайде комісара, то він усе пані розповість, а ми тільки жандарі.

Людвіка. Гаразд, панове, я його знайду. *(Виходить)*.

Котять бочку з пивом. Позаду йде Стемпковський.

Стемпковський. Допоможіть закотити до зали.

Жандарми допомагають котити бочку до зали, зникають у дверях:

(Сам). Пан Тишківський за все сам платить. Хто за пана— їж, пий, ніхто крейцара не візьме. Одну бочку вже випили за пана Тишківського. Вже доконаємо й другу... *(Збігає по східцях і зникає в приміщенні)*.

На сцені хвилину порожньо. Увійходять, крадучись, Олекса Яремчук і Лук'ян.

Лук'ян. Нікого.

Олекса. Є, але там, усередині. Жандарми пішли, певне, до буфету. Така нагода погоститися за рахунок Тишківського. Де виборці?

Лук'ян. Заховавав... Отам сидять під плотом, у поповому городі. Коби на хвилину прохід був вільний, зразу проскочили б до зали і покидали б картки.

Олекса. Вільного проходу хочеш... Цісарську конституцію згадав. А штовханів у плечі не хочеш?.. Ні? Ну то не будеш при голосах. У конституції це сказано, що заборонено хлопів бити коло урни...

Лук'ян. Мої мужики не раз пробували — видержать. Коби лиш на багнети не брали.

Олекса. Вибори, друже, то війна: хто злякається — той не буде голосувати.

Лук'ян. Але ж дозвольте мені по-своєму війну провадити.

Олекса. А то як буде?

Лук'ян. Приведу своїх виборців з буками. Жандармів десять, а нас — ціла сотня!.. Ану — зачеплять!..

О л е к с а. Агій на тебе! Тумане! Цієї ночі до міс- та дві роти жовнірів та гусарів привели. Сплять мі- сто і зруб у не залишать.

Л у к'я н. Конституція каже голосувати, а вони до урни не пускають, то я буду їм у очі дивитися! Одного та другого межі очі — і ми коло урни.

О л е к с а. А оце бачив? (*Показує бука*). То на тво- їй спині поламаю при народі, лиш наважишся слово мовити жандармам. Треба так: тебе битимуть, а ти мов- чи, терпи та ближче до урни, ближче до урни... А ска- жеш слово — до арешту. Тебе навмисне будуть бити, щоб ти огризнувся,— то вони і злапають. А як будеш по-хорошому, мовчатимеш, то й при голосі будеш. Ребер з двоє там не долічиш чи щелепів, зате посла свого будемо мати в парламенті... Бачив, як уранці було? Скільки хлопів не били, а вони, як залізні,— своєї...

Л у к'я н. То що ж мені робити, коли в мене виборці в рові під тином лежать на снігу та на сирій землі, від гусарів ховаються, а як до тої урни доскочити — не знають.

О л е к с а. То й ти лягай коло них.

Л у к'я н. Боже мій! Так на сирій землі з самісінь- кого ранку.

О л е к с а. Треба було соломи з собою взяти... На- далі буде вам наука. Ну що ж, мені самому йти?

Л у к'я н. Та ж іду, йду, лиш кажіть, коли виборців вести.

О л е к с а. Пильнуй звідти — я знак дам. Тоді не гайся. Та накажи своїм виборцям, щоб картки до рук жандармам не давали, а здаля показували. Бо лиш дадуть жандармові до рук, а той — до кишені та хлопа в шию... А хоч мужиків і бити почнуть, нехай мовчать: так треба. По закону... А тепер іди, бо чути — хтось іде сюди.

Лук'ян швидко тікає. З'являється Людвіка. Вона не помічає спочатку Олекси; нишком хоче зайти до приміщення повітової ради.

О л е к с а. Пані шукає когось?

Л ю д в і к а. Ах, ні... Власне, так, шукаю... Я хотіла довідатись, як проходять вибори.

О л е к с а (*нишком*). Що воно за гуска? (*До Люд- віки*). Вибори проходять добре, пані.

Л ю д в і к а. Але ж за кого більше кладуть голосів?

О л е к с а (одну мить думає). На жаль, пані, за Франка.

Л ю д в і к а. То його оберуть?

О л е к с а (удяючи засмученого таким голосуванням). Напевне, пані.

Л ю д в і к а. Значить, справа Тишківського програна?

О л е к с а. Ну що ж, пані, можна зробити з хлопами? На рожен лізуть, аби лиш за свого мужицького посла покласти. Така в них вдача: їм ребра крушать, а вони своєї. Темні люди, неосвічені. То в нас ще добре: скоро й урну запечатувати будуть, а ще жодного виборця не вбили і не закололи. А онде по інших округах то скільки вже, пані, народу трупом поклали...

Л ю д в і к а. Хто?

О л е к с а. Правосуддя, пані.

Л ю д в і к а. Але ж то безневинна кров... За що ж людей губити? Хіба вони проти закону?

О л е к с а. Але ж проти тих, що пишуть закони.

Л ю д в і к а. Що ж їх примушує йти на смерть?

О л е к с а. Хочуть жити.

Л ю д в і к а. Значить, заради життя? І тому — за Франка?

О л е к с а. Так.

Л ю д в і к а. Я хотіла б його побачити.

О л е к с а. Франко хворий. Нелегко дається йому ця боротьба. Лікарі сказали, що він осліпне, коли не вбережеться. Йому потрібні залізні нерви, які бувають часом у великих воїнів, а він проста людина, з дитячим серцем.

Л ю д в і к а. Я хотіла спитати його, чому дозволяє, щоб народ терпів муки за нього.

О л е к с а (схвильований). Пані, все життя його — то мука за народ. Уся його молодість — то тюрма й боротьба. Нехай пані повірить мені, — я був з ним у одній в'язниці, — він нічого не хоче собі, а тільки русинам.

Чути голос Стемпковського: «Скоро зачиняти двері. Пора».

Сюди йде Стемпковський.

Л ю д в і к а. Ну, прощайте. За годину я їду до Львова. Як називається — нехай знаю.

О л е к с а. Олекса Яремчук. Франків приятель. Прощайте, пані!

Людвіка йде. Стемповський виходить з дверей повітової ради.

Стемповський (*він трохи повеселішав після буфету*). Дяка панові Тишківському, пиво його дуже добре! Бути йому міністром! Шкода, що багато не можна: при службі. Але я сказав, щоб на вечір залишили. (*Рангом побачив Олексу*). А це що за один? Що треба?

О л е к с а. Прошу пана комісара, цікавий знати, як ідуть голоси за нашого пана?

Стемповський (*приглядається*). Чекай... За якого пана?

О л е к с а (*убік*). Здається, впіймався.

Стемповський. А, це ти перед двома днями серед хлопів виступав за їхнього хлопського кандидата? Ну, та певне ж ти... Я тебе не забув. Ми тебе, ясний пане, шукали, а ти вислиз. Але ж тепер уже не пощастить тобі...

О л е к с а. Пан комісар сплутав мене з якимось зайдою. Та я... (*Побачивши здаля Тишківського, гукає*). Віват панові Тишківському!

З'являються Тишківський і Гжибович.

Тишківський (*до Гжибовича*). Ви чуєте, як мене вітають? (*Рекомендує Гжибовичеві Олексу Яремчука*). Мій добре знайомий пан... пан...

О л е к с а. Яремчук.

Тишківський. Пан Яремчук... прошу ласкаве панство.

О л е к с а (*убік*). Уперше мене бачить, старий шахрай... А може, й справді я його знайомий, та ще й друг?.. На виборах усе шкереберть...

Г ж и б о в и ч. Цікавий я знати, як кладуть голоси?

Тишківський. Пан сумнівається?..

Г ж и б о в и ч. Ні, звичайно... але ж цікаво...

Стемповський. О, майже всі за пана Тишківського.

Тишківський. А мій конкурент? Певне, заховався десь і сидить, боїться на люди вийти, бо... Ви чули: Тишківський, віват! Ха-ха-ха.

Стемповський іде до приміщення.

Г ж и б о в и ч. Франкові тепер дуже гірко... Адже

в п'ятій курії ми його завалили. Не добрав з двісті голосів проти нашого кандидата.

Тишківський. А ви добре рахували?

Гжибович. Як можна, пане, говорити такі речі? Зрештою, я не був у комісії...

Тишківський. То не ручіться. Щоби ви так легко повалили Франка... Недаремно хлопи подали скаргу до уряду на протизаконне переведення виборів. Вони пишуть, що комісія покрала Франкові голоси. А то може бути. Ха-ха-ха. Проти Франка — то треба мати сімнадцять фільварків...

Гжибович. Щоб ви знали, пане: вашим успіхом маєте завдячувати нам, бо не поставили проти вас свого кандидата.

Тишківський. Але вважайте, пане, як мене скрізь вітають. То є моя популярність. Не маю жодного сумніву щодо остаточних наслідків.

Гжибович. Так, пане, але це інтелігенція, а основна маса — хлопи. То чи не хоче пан сказати, що хлопство його кохає і теж вітатиме?

Тишківський. Це не має ваги...

Гжибович. Як то?

Тишківський *(одводить Гжибовича вбік)*. Зважте, у мене в цій окрузі сімнадцять фільварків, а тому хлопству зовсім не вигідно проти мене ворогувати. Франко їм землі не найме, бо в самого чортма, а Тишківський найме, коли ж розсердиться — ні морга нікому. Що тоді хлопові? Га? Невигідно хлопові зі мною сваритися. Кожен мій фільварк — це теж голос. Та ще який! Вартий ста добрих голосів!

З будинку виходять Стемпковський і жандарми. Жандарми стають коло ганку. В цей час одні виборці Тишківського проходять по сцені до будинку, інші повертаються звідти. Жандарми перевіряють у них картки і вітають їх.

Здала чути пісню, що все наближається. Нарешті з'являється гурт людей, які співають польської пісні.

Стемпковський. Пане Тишківський, це, прошу, ваші виборці.

З гурту. Хай живе наш пан посол Тишківський! Віват! Віват!

Зникають у дверях. Жандарми складають їм шану.

Тишківський *(хусткою витирає очі)*. Ах, пано-

ве, ви чули, як мене вітають!.. Як весело мене обирають на посла! О пане Яремчук! (*Лізе цілуватись*).

Олекса пручається, але Тишківський таки цілує його.

Олекса (*нишком*). Тьху... Іуда!..

Тишківський. Панові Яремчукові я виклопочу посаду в повіті. (*До Стемпковського*). А про вас, певне, я особисто доповім міністрові і прохатиму панові сюди (*показує на груди*) золоту медаль і аванс по службі.

Олекса (*відходить убік, нишком*). Посада — це, звичайно, чудесно... Але наші виборці залякли на землі. Що його робити? Та й урну скоро запечатають. Ну, хоч пан, хоч пропав... (*Швидко йде за будинок*).

Тишківський. Пан Гжибович повинен знати, що ці вибори коштують мені більш як десять тисяч гульденів. Вісім тисяч — це мій внесок за себе до центрального виборчого комітету, а решта — на частування виборців, на різних агентів, на купівлю голосів... А знаєте, тепер ціна на голоси піднялась. Колись можна було за квартиру горілки купити голос, а тепер давай йому десять чи й п'ятнадцять гульденів, та ще ходи за ним та проси... А є такі, що хіба за тридцять напишуть у картку твоє назвисько.

Гжибович. О, це панові коштує!

Тишківський. Боже мій! Та ще скільки! Адже й на попередні вибори стільки ж потратився. А відтоді не минуло більш як півтора року: мене тоді на додаткових виборах обрали. На все тепер треба гроші. Такі витрати!

Гжибович. Але вони вам повернуться.

Тишківський. О, для самого гонору це була б занадто висока ціна...

Вбігає Олекса.

Олекса. Пане комісар, пане комісар. Там якісь виборці до чорного ходу біжать.

Стемпковський. Панове, за мною! (*До Тишківського*). Пан кандидат зараз сам переконається, яка то складна річ вибори. (*Біжить у будинок*).

За ним — жандарми. Решта біжать за будинок.

Олекса (*сміється їм услід*). Напустив їх на їхніх же виборців... (*Дає знак Лук'янові*). Поспішайте, русини! Маємо якусь хвилину для себе...

Чути голос Лук'яна: «Біжимо!»

Швидше, швидше. Що ви там — поприкладжали до ріллі?..

Вбігають кілька виборців. Біжать на ганок, у двері.

Най же депутат українського народу — Франко!

З'являються Стемповський і жандарми. Потім
Тишківський та інші.

Стемповський. Зрада! Хто дозволив? Хапай їх, хапай!

Олекса (до Лук'яна). Решту веди на чорний хід — там тепер вільно. А я комісара й жандармів приверну до себе і тут їх задержу, поки голоси покидаєте.

Лук'ян. Збагнув! (Гукає до виборців, що за сценою). За мною, браття! (Біжить).

За сценою чути гомін натовпу, вигуки.

1-й виборець. Позаторік тато виборцем були, то їх біля урни чимсь таким по ребрах били, що потім два тижні з печі не злазили... Тільки стогнуть було та кажуть: «Оце наголосувався!» А тепер я у виборцях, то, мабуть, і мене так само трактуватимуть... (Хреститься).

2-й виборець. Обов'язково битимуть — це по закону положено...

1-й виборець. Та вже якось, газдо, витримаємо...

2-й виборець. Для народу — можна... Грошей за це не беруть... Дай боже здоров'я нашому цісареві, він знає, що можна в мужика взяти, а чого — ні.

1-й виборець. Шкода тільки, що кричати не дозволено, коли битимуть, — все-таки легше було б...

2-й виборець. Вам, газдо, як мед, так і ложкою...

Тишківський. Але ж прошу, пане Яремчук, що це таке?

Олекса. До побачення, пане кандидат! Най живе посол землі української!

Виборці. Гурр-а!

Гуртом ідуть на ганок.

Стемповський. Куди? Назад! Назад, хлопці!

Жандарми штовхають прикладами виборців, але ті йдуть не зважаючи.

Тишківський (хапає комісара за руку). Пане комісарє, вони там, з чорного ходу, теж ідуть... Сила-

силенна! То ж усе проти мене! Пропали мої десять тисяч гульденів!..

Стемпковський *(виймає пістолет)*. Назад, ха-ми, бо стрелю!

Олекса *(вже біля самих дверей)*. Адить, пане комісарє, як русинські мужики за свого посла голоси несуть!.. Весело його обирають. Ха-ха-ха... Який алярм серед панства, бо мужики до парламенту пруть!..

Виборці вже в дверях. Жандарми беруть одного-двох.

(Стає на ганку, заступає дорогу Стемпковському, закликає). Сюди, сюди, русини! *(До Стемпковського)*. Маєш наказ стріляти — стрель!

Стемпковський націляється.

Чекайте, пане комісарє, можете не туди влучити, ось я ближче стану. *(Сходить з ганку, стає коло комісара, пильно дивиться йому в очі)*. Але ж стрель, чого думаєш?

Виборці тим часом проходять до будинку. Жандарми безпорадно топчуться коло них.

Стемпковський *(не в силі витримати погляду Олекси, опускає руку з пістолетом, одводить погляд убік)*. Поступися, чого став на дорозі?

Олекса *(не поступається дорогою)*. Чого ж сторопів, як бовдур? Адже мав стріляти...

Сценою біжить голосувати гурт виборців. З другого боку з'являється Людвіка з маленьким дорожнім чемоданом, готова до від'їзду. Її ніхто не помічає.

(До селян). Веселіше, браття! Народному послові слава!..

Стемпковський *(враз повертається вслід Олексі)*. Маєш своє, хлопе!.. *(Стріляє йому в спину)*.

Людвіка *(в нестямі)*. Ах!.. *(Упускає чемодан, сама ледве не падає)*.

Олекса. Хай живе наш... *(Падає на руки виборців)*.

Стемпковський не чув зойку дружини. Тепер йому вільна дорога, він біжить на ганок. Олексу кладуть на лаву, обступають. Раптова тиша. Чути за будинком повітової ради бадьору пісню виборців, що йдуть голосувати і вигукують гасла на честь Франка. Людвіка підходить до Олекси. Селяни поступаються, щоб дати їй місце. Вона бере руку Олекси, схиляється над ним.

Стемпковський (раптом побачивши Людвіку, поспішає до неї). Але ж цей чоловік чинив опір жандармам, Закликав хлопів до спротиву...

Людвіка (по паузі). Убивця!.. (Одвертається від Стемпковського).

Виборець (до Стемпковського). Береш тяжкий гріх на душу, чоловіче...

Стемпковський, не бачачи навколо себе підтримки, наче злодій, крадькома зникає в будинку. Вбігає Лук'ян.

Лук'ян. Гей, виборці!.. Ми вже при голосах! Русини в залі. Тепер не перешкоджають голосувати. Дядьку Олексо, де ж ви? (Побачив тіло його на лаві). А то що йому? Чого не вберегли?

Виборець. Комісар встрілив...

Лук'ян (кидається до Олекси). Батьку рідний! Що ж тепер буде? За що тебе вбито? За що кров твою чесну проллято? Та якою ж помстою платити за тебе?

Олекса (раптом силкується підвести голову). Скажіть Франкові... що Олекса більш нічого не мав для русинів... Прощайте! (Затихає).

Лук'ян мовчки скидає шапку, селяни теж. Людвіка, хитаючись від горя, поволі йде і зникає за сценою.

Тишківський (відводить Гжибовича вбік). Як пан думає, чи не можуть через це вбивство уневажити вибори?

Гжибович. Думаю, що ні...

Тишківський. Було б шкода, коли б скасували ці вибори. Мені вони коштують! Та й вам може бути неприємний цей випадок...

Гжибович. Зовсім ні... Нашого кандидата ми не виставляли на цій курії. І ви ж самі, пане, казали, що ми вам тут нічого не допомогли.

Тишківський. Ах, так, пане!..

Гжибович. Звичайно.

Тишківський хоче йти.

(Завертає його. Нишком). Уважайте, пане, убитий не виборець, а стороння особа...

Тишківський. А-а... значить, бунтар... (Швидко підходить до гурту виборців). Маєте, люди, приклад...

Адже бунтував, закликав людей до непокори. Я є тому свідок. І ви є мої свідки, адже так?

Лук'ян, почувши Тишківського, звівся і мовчки вп'явся в нього очима.

В и б о р ц і. Та він нікого не закликав до бунту.
— Лише права свого домагався по закону.

— Не ваші ми свідки, пане...

Т и ш к і в с ь к и й. Але ж, люди, бачу — самі починаєте бунтувати...

Л у к ' я н (*наближається до Тишківського*). Загинеш зараз і ти, людоїде! (*Кидається на Тишківського*).

Селяни хапають його і стримують.

В и б о р ц і. Чи ти здурів? На пана!..

Л у к ' я н. Пустігь! Кого бороните?..

З будинку виходить Стемпковський з двома жандармами. Один жандарм указує йому на Лук'яна.

Стемпковський (*підходить до Лук'яна*). Він? 2-й жандарм. Він, пане комісарє.

Стемпковський. Беріть! За підбурення хлопів до бунту.

Л у к ' я н. Беріть! Тепер беріть!.. Нате, в'яжіть...

Жандарми зв'язують йому руки за спиною.

Кров наша на ваших руках, і нема тепер сили, яка б запечатала наше слово, наші руки скувала. Ми вже знаємо, де та хлопська стежка, і не стерпимо, коли стрінемо кого на ній. Най живе наш мужицький посол! (*Він гукає, і голос його лунає, немов грім*).

КАРТИНА II

Кімната у квартирі Франка — та, що й у першій дії. Сцена якусь хвилину порожня.

Увійходять Ольга й Михайло, який, видно, допіру прийшов.

О л ь г а (*в розпачі*). Що буде? Що буде? Він зовсім захворів і не спить ночами. В такому стані він цілком безпорадний, і це його особливо мучить. Ми навіть дітей одвели до знайомих: остерігаємось дома тяжких сюрпризів.

Михайло. А його очі?

Ольга. Лікарі зовсім заборонили йому виходити з темної кімнати. Мусить сидіти із зав'язаними очима. Денне світло може осліпити його назавжди. Лікарі вважають: якщо він не змінить обстановку на цілком спокійну, щоб одужали його нерви, то осліпне. Тепер йому треба берегтись, і ми не пускаємо його з темної кімнати. А як йому замикатися в потемках у такі дні?..

Михайло. Коли б ви дозволили, я пішов би до нього.

Ольга. О, прошу, прошу, але не хвилюйте його важкими новинами.

Михайло. Я не скажу нічого зайвого. До того ж він знає не менше за мене. А втім, не турбуйтеся, я буду намагатися заспокоїти його.

Ольга. Прощу сюди. *(Веде Михайла крізь бічні двері і за хвилину вертається. Сама)*. Чи вже настала катастрофа, чи тільки наближається? Сили залишилося надто мало, її ледве стане для самих себе, для дітей, для цього родинного вогнища, яке не повинно бути загашене зовсім..

Чути різкий дзвінок.

Сьогодні цілий день дзвонять... Боже мій! Я, певне, збожеволію від цих дзвінків і метушні. Усі йдуть до нас, усі питаються: як, що чути, що буде? Немов я можу відповісти на це... І все дзвонять, дзвонять... А я мушу його оберігати в темній кімнаті від цього шуму.

Знову такий же дзвінок.

Іду, іду... *(Хапається за голову, виходить і за мить повертається з Теофілем)*.

Теофіль *(вривається до кімнати, гукає)*. Чули? В Чернівці жандарми стріляли в селян...

Ольга *(злякано)*. Як ви можете кричати таке? Адже він там...

Теофіль. А що таке? Що з добродієм Франком?

Ольга. Хворий. Не можна, щоб він почув про цю новину.

Теофіль. Прощу пані, даруйте. Адже ви розумієте, я збуджений... Я, посол до Галицького сойму, не можу бути спокійний, коли в країні допущено терор, беззаконня...

Ольга. То й ідїть зі скаргою до намісника. Вас він мусить прийняти.

Теофіль. Сьогодні ще рано.

Входить Михайло.

Михайло. А завтра буде вже пізно, добродію посл.

Теофіль. А, ви теж тут... Мусимо, добродію, розуміти, що самі причинилися до катастрофи.

Михайло. Тим, що не захотіли йти шляхом угоди з Бадені?

Теофіль. Не угоди, а деякого реального порозуміння. Якоюсь мірою, звичайно.

Михайло. Ніякої міри! Сьогодні народ бачив, хто його ворог. Побачив серед ворогів і тих наших, які бралися вести народ за собою, а на ділі здатні тільки на зраду.

Теофіль. На кого, прошу, натякаєте?

Михайло. Прошу пана посла зрозуміти: це ніякий натяк, а все правда. Сьогодні русини зрозуміли, що без крові їм не поступляться жодним кроком. Навіть друзі вимагали крові...

Теофіль. Маєте факти?

Михайло. На жаль, маю. В одній окрузі жандарми силою примусили йти голосувати... Думаєте, за польського діяча? Ні, за всім нам відомого пана Личака. От що значить декларувати себе відданим трону й угоді з Бадені.

Ольга. Але хіба не досить боротьби? Хіба всі ми ще не потюпилися? Хіба не виснажилися вкрай і не знаємо, чи домоглися бодай чого-небудь? Ви про це говорили з ним? *(Показує в бік кімнати Франка)*.

Михайло. Ні, він сам говорив зі мною про це. Все це я почув там, у темній кімнаті, кілька хвилин тому. Мені здається, що він з зав'язаними очима бачить сьогодні більше, ніж ми.

Дзвінок.

Теофіль. Певне, телеграма.

Ольга. Мабуть, прийшов хтось. Телеграми вже не діждемося. *(Іде відчиняти)*.

Увіходить Личак.

Личак (*говорить голосно, з піднесенням, не вникаючи в настрій інших*). Добридень вам у хату! Ось і я!.. Який день удався! Га-га-га. Ну, я думав, не витягну,— тяжко було з голосами, а витягнув-таки, обрали. Чуєте: Личака обрали до ради державної! Га-га-га... Наша зверху! Ну що ж, gratulуйте мені... Я — посол!

Михайло. Вітаємо, тільки не рикайте подібно до ієрихонської труби.

Личак. Та я ж радістю своєю прийшов поділитись... У мене сьогодні почуття лється через верх. І знову ж таки: державна діяльність — це, панове, не жарт, мені не раз і чуб упріє від усяких державних проблем. Боюся лише, щоб мій завод лойових свічок не занепав через мою державну діяльність. Як ви думаєте, панове?

Теоділь. Щоби ви мене лихо не зрозуміли, пане Личак,— приневолюєте тут говорити про ваш свічковий завод, коли країна немов у пропасниці і народ наш підпливає кров'ю...

Личак. Маєте рацію, пане... Оце був у місті... Там студенти-поляки віче влаштували... Сам Дедушицький приїздив — там така овація була!

Теоділь. А русини що робили?

Личак. Та їх порозгонили. Були зійшлися на демонстрацію, але їй поліція наспіла. Промову таки один виголосив. Щось там і про Франка згадав.

Ольга. Знову. Тільки привертають до нього увагу поліції.

Личак. А я зайшов, щоб його побачити.

Ольга. Що ви, він тепер хворий. В нього дуже хворі очі. Я нікому не дозволю до нього.

Личак. Хочу помиритися з добродієм Франком. Він відомий поет, а я державний муж, то не годиться нам у сварці бути. Щоправда, Франко картав мене не раз і публічно, ще й у газетах розписував... Але я згоден забути про це. Не личить мені тепер про такі речі пам'ятати. Ми ще з добродієм Франком будемо державні справи робити: він — у газетах, а я — з трибуни державної ради на всю Австрію.

Теоділь (*біля вікна*). Прошу пані поглянути сюди: два поліцаї ось уже скільки часу ходять під вікнами.

Михайло (*робить йому знак, показуючи на Ольгу*). Поспішили, добродію.

Ольга. А може, вже прийшли по нього? Певне,

стережуть, щоб не зник. Що ж робити? Я знала, що так буде...

Михайло. Не завдавайте собі турбот. Адже це зовсім звичайне: поліція не хоче допустити демонстрації. Сьогодні по всім місті — поліція. Ось подивіться — ще два поліцаї віддала.

Личак (нишком). А Личака тут немає... (Непомітно для інших тікає).

Михайло. Сьогодні мусить бути неспокійна поліція, а не ми.

Теofilь. Але все ж, прошу вас, дуже прикра це річ. Певне, під вікнами не тільки поліція, а й шпигуни. Дуже прикро!..

Рвучкий дзвінок. Усі стривожено дивляться на двері.

Ольга (до Михайла). Мені вже бракує сили...

Михайло. Я сам... (Поспішає до дверей).

Чути звідти його голос: «Телеграма!» Усі кидаються назустріч.

Михайло (входить). Прошу... (Подає Ользі телеграму).

Ольга. Читайте ви... Я вже не маю сили...

Увіходить Франко, стає коло дверей, слухає. На очах чорна пов'язка. Його не помічають.

(Читає вголос). «Вибори закінчено. Через терор під час виборів і шахрайство в підрахунку голосів обраним визнано Тишківського. Заарештований і тяжко побитий у поліційному постерунку Лук'ян і застрелений на смерть Олекса Яремчук».

Усі вражені. Ольга сідає в крісло, плаче. Пауза. Тільки тепер усі помітили Франка. Вражені його появою.

Франко поволі, із зав'язаними очима йде до Ольги, кладе їй на плечі руки, хоче заспокоїти, але видно, як тремтять його руки і він не в силі приборкати своє хвилювання. Чути тільки хлипання Ольги.

Такий кінець!

Ніхто не відповідає йому. Всі мовчазні, приголомшені новиною.

Розбили нас... Сотні ув'язнених, покатованих. А скільки вбитих і покалічених! Втрати які! Наш Олекса, завжди веселий, радісний... Все життя тинявся по світах, шукаючи долі. І знову прийшов до народу і поєднав своє жит-

тя з його долею. Це ми не вберегли його. Тож урятуємо живих! Бадені переможе тільки тоді, коли розірве наші лави.

Михайло. А може... розірвав уже?

Ольга. Навіщо ви це говорите?

Франко. Не будемо, друже, поспішати. Останнього слова ще не сказано. Зараз треба почати з громадського протесту проти катування виборців, кинутих до тюрем. Ми мусимо це зробити негайно, ще сьогодні. Поки не скликано ще державну раду, підняти сойм. Треба примусити винних дати нам відповідь за пролляту кров. Ми маємо своїх послів у соймі.

Михайло. Тут є добродій Теофіль.

Франко. Докторе, ви тут?

Теофіль. Вігаю вас, друже!

Франко. Я хочу знати, чи піднесуть руські демократичні послы протест у соймі?

Теофіль. Мені нелегко відповісти зразу, але я думаю, що так...

Франко. Ну, спасибі за обіцянку. Гадаю, що наші друзі-поляки підтримають нас. Але нам слід поспішати. Ініціативу можуть перейняти інші! — тоді програємо.

Михайло. Я йду негайно. Треба домовлятися з товаришами.

Франко. Иди, друже, почнемо нову сторінку в історії нашого народу. Ми будили його після тяжкого столітнього сну, не залишимо його й у цю сумну годину. Сьогодні багатьом відкриються очі.

Михайло виходить.

Теофіль. Не розумію, який сенс цих подій? Адже все могло піти зовсім іншим шляхом...

Франко. Добродію, під час таких подій тремтять царі і вершиться доля народів. У такі дні запалюється дух народу. А хіба не падали пута в такі дні під ударом сокири?

Теофіль. Я, добродію, затримався тут на кілька хвилин, щоб сказати вам таке: як соймовий посол, я вимагатиму від уряду відповіді за злочини під час виборів. Але я ніколи не підтримував і не вважаю правильним ваш план міжнародного об'єднання поступових сил.

Франко. Дуже необачно робили, пане.

Теофіль. І вийшло на моє, прошу вас, — план ваш

закінчився сумним апофеозом. Адже забиті і поранені — то, прошу вас, річ невесела.

Франко. Дуже й дуже сумна, пане.

Теофіль. Об'єднання — це річ несвоечасна. Поляки надто не люблять нас.

Франко. Серед них дуже багато наших друзів.

Теофіль. Мало вірю в це.

Франко. А я вірю.

Теофіль. То самі ідеї в вас — ні зерна практики... Але маю вже йти. Багато маю діла. Мое поважання! *(Виходить)*.

Франко *(по паузі)*. Невже це були тільки ілюзії?

Ольга. Дорогий мій, я не знаю, чи ілюзії, чи це може існувати в реальному житті. Але яку ціну заплачено за цю мрію! Я знаю, заради мене ти не схочеш погодитися на це, але маємо ще й дітей, мусимо дбати за їхнє майбутнє. Бачиш, скільки друзів ми втратили..

Франко. Спинися, Ольго!

Ольга. Ти найвідоміший поет у країні, тебе любить народ... Якщо тобі цього мало...

Франко. Мало!

Ольга. То, зрештою, можеш знову клопотатися про доцентуру в університеті.

Франко. Облиш, Ольго. Тяжко це чути від тебе. Не маю сил покинути те, чому віддано стільки років. Ніколи Франко не покине молотом лупати скелю на нашій дорозі, хіба ляже кістями! А ти...

Пауза.

Ольга. Я піду до дітей. *(Виходить)*.

Стукають у двері.

Франко. Прошу!

Увіходить Генрік з чемоданом — видно, зібрався їхати.

Генрік. Це я, друже, як ся маєте? Вітаю! *(Тисне руку Франкові)*.

Франко. Ах, це ви, Генріку... Не потребуєте стукати: сьогодні двері до моєї хати відчинені для всіх, хто приходить, щоб розділити мое горе. Лиш очам моїм не вільно на світ дивитись. Як добре, що ви прийшли. Бачите, в якому я стані... Цілком безпорадний. Боюся за очі: вони мені потрібні, і то якнайшвидше. *(Пауза)*. Що ж сталося, Генріку!..

Генрік (*підходить до Франка, довго мовчки тисне йому руку. Пауза*). Ідеш містом, де прожив більше півстоліття, де знаєш кожний камінь і кожну людину, — і раптом бачиш і відчуваєш до болю в серці, що все воно було чуже, невідоме тобі, що ти зовсім не знав його... І воно повернулось до тебе страшною гримасою, замість знайомого тобі обличчя. Страшно! За всі шістдесят років ніколи не пекло мене так почуття сорому, як тепер... Навіть в університеті, цьому вогнищі нашої культури, якісь дикуни палили сьогодні публічно ваші твори... Так вони святкують свою перемогу.

Франко. Книжки сплять, а слово — ніколи.

Генрік. Не знаєш, куди дівати очі. Іду ось до вас і боюся, що двері не відчиняться передо мною.

Франко (*обіймає Генріка*). Друже мій, хіба мало ми знали один одного за стільки років спільної роботи? Не думаю, друже, щоб Бадені не розумів наміру австрійської монархії — польськими руками задушити русинів...

Генрік. А потім кинути під свій чобіт і поляків... Так?

Франко. Так.

Генрік. Президент міністрів шукає зрадників польського народу, щоб одвести погляд інших від себе. Бадені — вірний пес австрійської корони. Перший зрадник він. А потім — гжибовичі.

Франко. Гжибович?

Генрік. Він і інші...

Франко. Я мусив би передбачити.

Генрік. Сьогодні в кав'ярні він і його компанія навіть не думали критись і цинічно спробували поглумитися з нас, що залишились вірні нашій спілці. Падлюки! Тепер вони одверто кажуть, що грали на русофільстві Франка.

Увіходить одягнена до виходу Ольга.

Ольга (*до Генріка*). Вітаю вас! Дуже рада, що ви прийшли. На жаль, я поспішаю: мушу піти до дітей.

Франко. Скажи їм: коли вони повернуться додому, татко розповість їм нову казку.

Ольга виходить.

(*По паузі*). Повітря й ґрунт — усе довкола насичене зрадою. Немов бацила, проти якої ще не знайдено засобу, кинулась на наш народ. І земля не западеться під нами.

і народ не кинув нам в обличчя свого прокляття, а терпляче дивиться нам у вічі і покійно жде, заки станемо вірними йому і повернемо йому свій борг.

Генрік. Вони були у згоді з Бадені, підтримали його кандидатів і навіть пішли на шахрайство.

Франко. А хіба сама спілка з дедушицькими і бадені не є шахрайство?

Генрік. Так, звичайно. Але вони прикрили це ідеями, ще й законом, а тут пустилися на небачене в нас злодійство: не зібравши більшості в деяких округах, покрали наші голоси, коли розпечатали урну.

Франко. Злочин серед ясного дня...

Генрік. І на вашій окрузі теж: ваші голоси зачислили на Тишківського. Я їду, щоб перевірити відомості і скласти скаргу до ради державної.

Франко. Це не допоможе.

Генрік. Але я поїду туди і потім викрию шахраїв перед усім народом, я не спинюся ні перед чим.

Франко. Тоді їдьте, друже, їдьте. Народ повинен знати. В цьому наша сила. Не будемо гаяти часу.

Генрік. Прощайте! Скоро я вернуся, і ми примусимо президента міністрів відповісти нам. Прощайте! *(Іде)*.

Франко *(сам)*. Ну, ось і розійшлися всі... Чого лиш тут не говорено! А чи помислив хто, що в цей день стала руїною найдорожча мрія людини, яка віддала цій мрії п'ятнадцять років боротьби і м'юки. Невже валиться зараз увесь світ ідей, заради яких я боровся? І нічче вдячне серце не озветься до мене, і ніхто не прийде потиснути мені руку?..

Увіходить Людвіка, втомлена, зламана. Вона не зважається підняти голову. Мовчить, стоячи коло порога.

(Не помічаючи Людвіки, виймає з кишені рукопис, перегортає, читає напам'ять).

Тепер вони погибли, як герої,
І мученицький прийняли вінець,
Їх смерть — життя розбудить у народі,
Це початок борні, а не кінець.
Ви — паразити з водянистим мізком.
Ви — неробучі загібущі руки.
Ви, у котрих з усіх прикмет звірячих
Лишилися тільки хитрощі гадюки!

(Падають з його рук сторінки. Він починає наосліп збирати їх на підлозі. Раптом прислухається). Хтось є?

Л ю д в і к а. Так... Мені сказали, що сьогодні вільно заходити всім до вас, хто приносить своє...

Ф р а н к о. Вітаю! Нехай пані не лякається... Це лікарі тимчасово зав'язали мені очі. Пані дарує мені — я не можу скинути хустку. Але прошу назвати мені ваше ім'я, може, я знаю пані.

Л ю д в і к а. Одна жінка, пане, просила мене піти до вас. Чи знаєте про неї? Її ім'я — Людвіка. Вона просила поздоровити вас, пане, з обранням на посла до ради державної. Вона хотіла, щоб не спізнитись і першою гратулювати вам.

Ф р а н к о. Гратулювати? Франка не обрано. Обраний Тишківський.

Л ю д в і к а. Це неправда!.. Я... вона... моя знайома, Людвіка, була сьогодні при виборах сама, пане, на вашій окрузі, бачила народ, що ніс голоси за свого посла... Розмовляла з паном Яремчуком, і він повідомив її, що голоси забезпечені.

Ф р а н к о. Олекса Яремчук убитий.

Л ю д в і к а. Він офірував себе і помер як незвичайна людина.

Ф р а н к о. Яка це втрата для мене!

Л ю д в і к а. Це тяжко й для всіх нас. *(Близько підходить до Франка).* Пане, Людвіка тяжко страждає. Хіба не розуміє вона своєї мізерії? Хіба не болить її серце за все своє нікчемне життя? Вона багато бачила сьогодні і вже знає, що важить ваше слово і для її народу. Їй так потрібно, щоб зрозуміли її...

Ф р а н к о *(прислухається до якогось шуму, що здає далеко лине до нього).* Пані, не чуєте?

Л ю д в і к а *(прислухається).* Ні... *(Пауза).* Одно тільки слово співчуття — і для неї досить... Вона не заслужила зневаги. Подаруйте їй це, як жебракові. Адже великі часом схиляються над малими, щоб подарувати їм бодай одно слово... Вона перекреслила своє минуле і вже не повернеться ніколи на стежку, залиту людською кров'ю. Але де взяти їй сили, куди йти?.. Хто тепер подасть їй дружню руку?

Ф р а н к о *(підводиться; він ясно чує далекий шум на вулицях).* Не чуєте?

Л ю д в і к а. Даруйте, пане, мені... Я пригадала ваші

слова, сказані давно, може, й десять літ тому... Їх так часто згадує й читає Людвіка. Певно ж, пам'ятаєте, пане?

Ти плачеш. Ти, що відіпхнула
Любов мою, як сиротину,
Тепер недарма просиш, ловиш
Любові хоч би крапельину...

Франко. Я мушу бачити вас, пані! *(Береться за хустку)*.

Людвіка. Нізащо! Не смієте ризикувати своїм зором. Повинні якнайшвидше з'явитися перед народом — пам'ятайте про це.

Франко *(опускає руку)*. Шкода, що не можу розв'язати хустку. Я дав слово лікарям і дружині. Мушу берегти очі. Маєте рацію... Чому не говорите, пані?..

Людвіка. Зараз піду... Лише не відаю, що переказати їй...

Франко. Людвіку знаю давно. Знаю краще, ніж хто інший. Може, краще, ніж навіть її чоловік, комісар Стемпковський.

Людвіка. Вона зненавиділа його за кров народу, що на ньому, за свою втрачену молодість. Віднині вона шукатиме інших доріг. Багато сьогодні стануть шукати нових стежок, і, може, думки їхні тепер тут, коло вас, пане, як і серце Людвіки...

Франко. О, я завжди вірив у нього! Мрія моя завжди з'являлась чомусь у милому образі Людвіки... *(Прислухається)*. Знову... Чуєте? Гомін юрби.

Людвіка. Здається, так, пане... Прощайте! Сказала я все, за чим прийшла. Дайте вашу руку. *(Тисне Франкові руку, мить вагається, вибігає)*.

Франко *(немов хоче щось збагнути чи пригадати)*. Але ж це... її голос... Це вона! Людвіка... *(Гукає)*. Людвіко! Чекайте! Верніться! *(Кидається вперед до дверей, але її кроків уже не чути. Він підходить до вікна і раптом спиняється)*. Що за гомін? Голос натовпу, сила голосів... Сюди йде народ.

Тепер чути гамір юрби, чути спів і окремі глухі вигуки, але слів ще не розібрати.

Куди йде натовп? Що зараз діється в місті? Я чую пісні... Наші пісні... Могутній клекіт народу! Ближче,

ближче... Зараз вони пройдуть тут. *(Раптом йому спало на думку)*. Народ на вулиці! Ідуть, ідуть! До біса цю хустку! На вулицю, швидше на вулицю! *(Зриває хустку, кидається до дверей)*.

Назустріч йому вбігає Ольга.

Ольга *(одну мить переводить дихання, не в силі говорити)*. Ти чуєш — сюди йде натовп! *(Побачила його відкриті очі)*. Божевільний! Що ти зробив?!

Франко. Чую, чую, Ольго! Народ на вулицях! Навстав час!..

Ольга. Народ прийшов вітати тебе... Але хустка...

Франко *(здивовано дивиться на Ольгу)*. Вітати? Вітати мене?! Необраного мужицького посла? Поета, що розгубив своїх друзів...

Пауза.

Ольга. Але будь обережний. Ти хворий... Я скажу їм зараз, що ти хворий. Ти не можеш вийти до них.

Тим часом усе дужчає гамір натовпу. Чути глухі вигуки:
«Хай живе народний посол! Хай живе наш Каменяр!»

Франко *(раптом зривається з місця)*. Не затримуй мене! Я хочу бачити народ. Я мушу говорити до нього! Нехай ми не послі, та не в парламентах могутній наш голос, а перед народом, який вимагає правди. І я завжди відкриватиму йому правду, бо в ній моя сила! *(З зусиллям, одним ударом, відчиняє вікно)*.

Крізь вікно до кімнати летять пучечки весняних квітів.

Ольга *(перелякана)*. Він зняв хустку!.. Він осліпче... Назад... Очі... очі... *(З жахом дивиться на Франка, притиснувшись до стіни. Плечима, головою, руками вона вросла в стіну, немов розіп'ята)*.

Чути шум натовпу. Вигуки. Летять перші весняні квіти. Франко вітає народ.

З а в і с а

ЗАГРАВИ

Історична драма на 4 дії, 6 картин

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Петро Конашевич-Сагайдачний — гетьман
Запорозького війська.

Іван (Іов) Борецький — ректор Київської брат-
ської школи, пізніше митрополит.

Никифор Музика — старий запорожець.

Яцко Бородавка — гетьман на Січі.

Катерина — молода дружина сотника Приступи.

Ганпа — дочка Сагайдачного.

Джура.

Гарасим Скиба — старий запорожець.

Тишко — сотник, потім писар на Січі.

Стешка — прислужниця в покоях Сагайдачного.

Петро Одинець — отаман.

Невідомий, він же візир **Халіль-паша**.

Ходкевич — заступник короного гетьмана польсько-
го війська під Хотиним.

Любомирський — воевода.

Козацька старшина, запорожці, горо-
дові козаки, ченці, польські жовніри.

Дія перша

Запорозька Січ. Гетьманський курінь. Лави, стіл, ікона в кутку, зброя на стінах. Гарасим Скиба розпалює грубу. Військовий писар пораяється коло паперів. Сотник Тишко намагається якось причепурити курінь: розгортає прапори коло стін, розвішує нову дорогу зброю.

Кінець 1619 року.

Скиба (біля груби, довго намагається викресати вогню; біля нього очерет і дрова). Та гори, бодай би ти в пеклі разом з уніатами горіло, бодай тебе татари потолочили! Щоб тобі з походу на Січ не вертати!..

Писар. А от же й повернувся...

Тишко. А чи матиме з того радість?..

Писар. Це ж воно до чого й про що?

Тишко. Та це, пане писарю, про Гарасимове кресало...

Скиба. А нехай би воно...

Чути рясне брязкання в литаври.

Тишко (лукаво всміхнувшись). Либонь, козацьку раду скликають.

Писар. Хто скликає?

Тишко. Мабуть, хочуть зустрічати гетьмана з походу... чи то пак з Терехтемирова.

Писар. А мені ні про що неказано.

Тишко. Військовий суддя та осавул і без пана писаря все знають.

Ще дужче гримлять литаври.

Скиба. Бодай би ти в стіну головою отак гупав!

Тишко. А по такій музиці треба тобі, пане писарю, виходити з старшиною на майдан.

Входять осавул, суддя, інша козацька старшина.

Суддя. Пане писарю, берімо клейноди га ходімо на козацьку раду.

Писар. Про що, пане військовий суддя, будемо радити?

Суддя. Зустрічати будемо гетьмана з походу під Перекоп.

Писар. Султан пригадає Сагайдачному цей похід, та й королеві буде прикро від султана.

Осавул. Не вистачить у султана пучок рахувати Сагайдакові походи на його землі. А щодо короля — гетьман знає, що робить: підписує Сигізмундові одно, а робить інше. З королем інакше в згоді не будеш.

Суддя. І з запорожцями польському панству клопіт, зате ж і без запорожців Польщі не вдержатись. Такий справді, Сагайдак знає, що робить... Незабаром тут будуть: з вежі бачили їх у степу. Берімо, панове-товариство, клейноди.

Беруть клейноди, виходять. Залишаються Тишко й Скиба.
На майдані все ще б'ють у литаври, часом втихаючи.

Скиба. Та вже коли я покинув своє кушнірство та подався на Січ, то, виходить, так мені треба було і до цеху мені вже не вертати. А тепер ось — реєстри! Вже таких, як я, й не вписують. Куди ж його поткнешся? Отак догетьманувалися! Та коли б я молодший, то все Запорожжя підняв би!..

Тишко (*регоче*). Тобі, Гарасиме, полковником бути, а не груби гетьманові роздмухувати. Ха-ха-ха... Проси Бородавку, щоб настановив тебе на сотника.

Скиба. Завзятий козарлюга, та не гетьман.

Тишко. Ов-ва! А може, сьогодні й булави доскочить...

Скиба. Тю-ю на тебе!.. Сказився...

Тишко. Ха-ха-ха... Кидай, Гарасиме, до бісової мами оті грубки — у реєстрах будеш! Бородавці груб не треба, його кров козацька гріє.

Входять кілька запорожців, сперечаються поміж себе. Чути вигуки.

Голоси. Бородавку треба гукати на раді!

— А як тобі старшина рота заткне?

— Шаблі маємо!

— Свого гетьмана хочемо, щоб за голоту!

Тишко махнув рукою, всі втихли.

Тишко. Як тільки посходяться, гукати, що не зустрічати хочемо гетьмана, а нового обирати.

Старий запорожець. Ось тільки Сагайдачний з походу повертається, то воно якось...

1-й запорожець. До Перекопу й курка долетить... На море!

Тишко. Щоб не тільки старшині, а й товариству був угодний гетьман.

Старий запорожець. В тебе, Тишку, голова! Писарська!

Голоси. На те й гетьман, щоб водив на море.

— Бородавку хочемо!

У литаври б'ють не рясним дробом, а повільніше.

Тишко. Чули? Старшина вже зійшлася, тепер курені кличуть.

Голоси. Ходімо! Ходімо!

Тишко. Тепер буде баталія! Ха-ха-ха...

Усі, за винятком Гарасима Скиби, виходять.

Скиба (теж лагодиться йти; сам до себе). Чи не змінємо шило на швайку? Один гетьман за старшину і другий буде за неї. Вже така вона везуча, клята.

Входить Борецький.

Борецький. А скажи, козаче, чи гетьман уже повернувся на Січ?

Скиба. А чули ж — раду скликають? Ото його й зустрічатимуть...

Борецький. Виходить, ще немає.

Скиба. Військо повернулося, а гетьмана з Терехтемирова ждуть. Піду й собі... вітати гетьмана... (Засміявся, пішов).

Литаври перестали гриміти.

Борецький (сам). Що воно тут робиться? Якась метушня на Січі... Наче татари наближаються, а не гетьман...

Входять Никифор Музика й кілька козаків.

Музика. Бородавка по куренях ходив, запорожці добре його зустрічали.

Борецький. Добридень, панове-товариство!

Музика. А, пане ректоре! Рідкий гість, та ще взимку.

Борецький. Коли треба, то й зима не поперек шляху.

Музика. А ми вже гостеві раді. Ось я вам допо-
можу. *(Допомагає Борецькому скинути кирею)*.

1-й запорожець *(нишком до другого)*. Що воно за цяця?

2-й запорожець. Хіба не знаєш? То ж ректор Київського братства, яке Сагайдачний створив, а ми, запорожці, всі гамузом уписалися, щоб його боронити.

1-й запорожець. А я дивлюся: піп — не піп, козак — не козак. Чорти його батька знають, що воно за чоловік.

2-й запорожець. Дидаскол — усіх наук дійшов і знає мови і грецькі, і латинські...

1-й запорожець. Якби він ще й турецької знав, ми б його на писаря обрали, бо наш з паламарів, та мало вчений, а цей, видать, щось більше...

2-й запорожець. Нащо йому те писарство? Має й без того звання неабияке... Тільки не доберу — чи світське, чи чернече.

Музика. А таки впізнали мене, пане ректоре.

Борецький. Разом з гетьманом бачив тебе в Києві торік, у братстві.

Музика. Ми з гетьманом ще замолоду були побратимами — як тільки на Січ поприходили. І в служках разом на Січі відбували, і в походах разом. Він тоді й рушниці не мав, а за плечима сагайдака носив — таке й прізвисько йому дали: Сагайдачний. З турецької галери визволив мене, коли спалив Кафу.

Борецький. О, турки пам'ятатимуть Сагайдачного! Дарма, що вони тепер найсильніші в світі...

1-й запорожець. А скажіть, пане дидасколе, от ви кажете, що турки чи не найсильніші в світі...

Борецький. Авжеж.

1-й запорожець. А скільки ми ходили з Сагайдачним на них, завжди наша брала. І разу турки нас не потрошили.

Борецький. Причин тому три. Перша — це звичка: козаки звикли бити турків за багато літ. Друга — козацький розум: козак ніколи не жде турка там, де турок може його побити, а завжди шукає місце, де ко-

зак може побити турка... І третє — гетьман Сагайдачний. У нього душа міру знає: він ніколи не б'є турків більше ніж треба і ніколи не б'є менше, а завжди якраз стільки, скільки треба їх бити.

І-й запорожець. А я ось так думаю: що більше невірних бити, то й нам, і богові більше втіхи. Га? Як думаєте, пане дидасколе?

Борецький. Коли б простий козак мав такий розум, що вмів би думати за бога, то було б у нас, козаче, многобожіє, а сіє єсть прикмета дикості, а не освіченості.

Голоси. Оце вліпив!..

Сміх.

Борецький. Та й дано людям нерівно: козакові бити турка, а гетьманові міряти — доки бити. Урозумів, лицарю?

І-й козак. Ні, не второпав.

Борецький. Бо тобі й не положено розуміти: ти не гетьман.

Чути галас на майдані.

Гетьман приїхав.

Музика. Не встиг ще. *(По паузі)*. Ех, Сагайдаче, Сагайдаче!.. *(Поспішає з куреня)*.

Борецький. А чому б і мені там не бути? *(Лагодиться йти)*.

І-й запорожець. Тому вам не слід там бути, пане дидасколе, що, по-перше, запорожці звикли бити сторонніх людей, по-друге, не йдїть туди, де вас можуть побити, а шукайте такого місця, де ви спроможетесь когось побити, а по-третє, запорожець міри не знає, не вийшло б з вами якоїсь халепи...

Борецький. Е, козаче! Як кажуть латинці: «Вокс популі — вокс деї»... Голос людський — голос божий...

І-й запорожець. Отож я і кажу: січовики на майдані розгулялися, а ви, пане, начебто не нашого звання...

Борецький. Фініс коронат опус, мій сину! Кінець завершує справу... *(Кинувся був до дверей)*.

До куреня влітають у двобою на шаблях писар і Тишко.

Тишко. Однаково живого не пущу! Зустрічати гетьмана чи обирати?

Писар (*відбиваючись шаблею*). Зустрічати!

Тишко. А обирати не хочеш?

Писар. Обирай краще труну собі й Бородавці!..

Борецький. Що це тут діється?

Тишко. Старшинського гетьмана тобі! На ось, на!..

Борецький (*плутається між обома запорожцями, намагаючись розборонити їх*). Панове-товариство! Славне військо Запорозьке! Який Бородавка? Що маєте про і контра?

Тишко. Гетьман війська Запорозького Бородавка!

Писар. Брешеш — Сагайдачний!

Крешуть шаблями.

Тишко. Бородавка!

Писар. Сагайдачний!

Так, не спиняючи й на мить двообою, обидва зникають з куреня.

Борецький (*раптом зрозумів, вихопив з-під довгої ряски криву турецьку шаблю, гукає*). Нон десперандум ест де вікторія! Не може не сподіватися на перемогу той, хто взяв у руки зброю! (*Вибігає*).

На майдані чути гамір, бійку, вигуки.

Раз у раз частіше гукають: «Бородавку!»

Входить Сагайдачний. Скидає кирею, почув голос на майдані: «Бородавку!»

За дверима чути стукіт чобіт. Сагайдачний швидко одвернувся від вікна, роздягається, зовні спокійний.

Входять Одинець і Джурра.

Одинець. Мир цьому дому! От і прибули, та й зовсім без пригод...

Галас на майдані.

А це ж воно що?

Джурра (*дивиться у вікно*). Запорожці на майдані. Либонь, козацька рада...

Сагайдачний (*відчепив був шаблю, але почепив знову*). Нехай гуляють.

Одинець. О!.. Та це, мабуть, старшина зібрала козацьку раду, щоб зустрічати тебе.

Сагайдачний. Може, й так... Може...

Одинець. Закортіло тобі манівцями їхати — от і не примітили нас... Ну й погуляємо сьогодні, бісової

мами! Уже, мабуть, Січ у горілці потопає. А я вже забув, чим і пахне вона.

Джура. Бородавку в коло ведуть... О! Та це ж вони його обирають на... *(Глянув на Сагайдачного, не доказав)*.

Одинець. Та я... та це... мабуть, приверзлося мені...

Сагайдачний переміг себе, всміхається.

Смієшся, гетьмане...

Сагайдачний. Не доведеться тобі, отамане, гуляти сьогодні на Січі.

Одинець. Нічого не второпаю...

Сагайдачний. Дав я тобі три дні, щоб відпочити, та передумав. Треба рушати сьогодні, зараз. Загаєшся яку годину — пізно буде.

Одинець. Слухаю, гетьмане... *(Одягається, Сам до себе)*. Що воно тут діється? Сказилися запорожці...

Сагайдачний. Поспішати треба... Іхатимеш на Черкаси. Там у мене вірні люди. Зараз дам листа до полковника. *(Виходить до бічної кімнати)*.

Одинець. Ану ж, хлопче, допомагай. Вже коли Сагайдак наказав, то краще буде, як менше балакати.

Джура. А куди їхати вам, пане отамане?

Одинець. Далеко, хлопче, далеко... Тільки джура гетьманів не повинен бути надто цікавий... А дай лиш тютюну мені, бо мого й до Черкас не стане.

Джура *(дає тютюн)*. У татарів набрали. Гетьман любить татарський...

Одинець *(набиває люльку)*. Чи воно гетьман буває тепер веселий? Щось я не примічав...

Джура. Давно невеселий. На душі в нього щось, мабуть, тяжке... Як на людях, то й не покаже цього... А вночі, коли вдома, і спати ляже — не спить. Підведеться, по куреню ходить та якусь думу думає.

Одинець. А ти б спитав. Може, він хворий.

Джура. Одного разу й спитав.

Одинець. То й що?

Джура. Дзвони, каже, гудуть у голові...

Одинець. Дзвони? Не вгадаю, до чого воно... Ну та, мабуть, не питай його більш ні про що. Великий тягар якийсь носить він на серці.

Входить Сагайдачний з листом.
Помітно, що він сильніше озброївся.

А таки добрячий тютюн татари сіють...

Сагайдачний. Джуро, наготуй коня отаманові.
Джуро. Слухаю. *(Виходить)*.

Сагайдачний *(до Одинця)*. Передаси полковникові черкаському Філоненку листа. Він тобі дасть вірних людей. З ними й будеш їхати. *(Віддає лист)*.

Одинець. Гаразд.

Сагайдачний. Передай цареві подарунки наші лицарські. А листа до нього добре заховав?

Одинець. Вже не питай про це.

Сагайдачний. Як віддаси цареві листа від мене і від війська Запорозького, то скажи, що тобі наказано чекати на його цареву відповідь. А ще просить у нього прощення за торішній мій і всього козацтва гріх перед людьми руськими — за пролиття братньої крові. Добре проси, отамане, чуєш!

Одинець. Аби лиш прийняв цар.

Сагайдачний. Приїдете до Москви, розпитається про патріарха єрусалимського Феофана. Він ще в Москві: висвячує царевого батька Філарета на патріарха московського. Мабуть же, й він не хоче, щоб папа римський простягнув руку свою до нас.

Одинець. Будемо просити. Ось тільки...

Сагайдачний. Що, отамане?

Одинець. Та це я... про козацьку раду...

Сагайдачний. Не гайся, отамане, посилає тебе гетьман війська Запорозького.

Одинець. Гетьмане, не віддавай булави Бородавці, не віддавай нізащо. Твоє право не давати, адже багато запорожців зараз не на Січі. Булава твоя по праву. Не вся й старшина за нього. Це Бородавчині прихвосні голоту проти тебе збурили.

Сагайдачний. Поспішай, отамане, смятенний є час.

Шум і галас ближчають.

У Києві побачимося...

Одинець. Бувай же здоров, Петре!

Сагайдачний. З богом, отамане!

Відчиняються двері, й до куреня вбігає Борецький. Він дуже пошарпаний, видно, побував у бійці і йому таки перепало. В одній руці тримає полу свого довгого одягу, в другій — шаблю.

Борецький *(загрожує комусь на майдані, стоячи в дверях)*. А, бісові діти! Собачі душі! Трясця вашій мамі! Сто дияволів та чортів і чортиць, та ще й сам Люцифер вам у печінки! Поцілуйте мене ось... *(Обернувся і раптом побачив Сагайдачного)*. Гетьмане! *(Іде назустріч Сагайдачному, але, розпалений бійкою, знову вертається до виходу, погрожує комусь, щось хоче вигукнути)*. Щоб ви там усі... *(Махнув рукою, вгамувався, іде до Сагайдачного)*. Гетьмане!..

Сагайдачний. Бачиш — я...

Борецький мовчки, уважно приглядається до нього.

Ну, кажи, ректоре, чому ж не вітаєш мене з перемогою над невірними?

Борецький. Над невірними... А ось...

Сагайдачний. Кримському ханові не пофортунило. А від козаків доля ще не відвернулася.

Борецький. А може, й одвернулася...

Сагайдачний. Це ти до чого?

Борецький. А до того, що чернь на козацькій раді скинула тебе з гетьманства й обрада Бородавку.

Сагайдачний *(по паузі)*. Знаю...

Одинець. А, чорти б їх брали! Як же це воно, батьку? Що ж робити? А посольство?

Сагайдачний. Рушай, отамане, з богом. Поспішай.

Одинець. Бувайте ж здорові! *(Обіймається з Сагайдачним)*. Живи здоров, батьку! *(Пішов)*.

Борецький. Куди це ти вирядив Одиця? Яке посольство? Що тут у вас діється?

Сагайдачний. Грім може прогуркотіти зненацька. Не знаю коли, та почуваю, що заgrimить, і незабаром... Туреччина люта на Польщу і на козацтво. А після мого походу під Перекоп султан має й привід для війни проти Польщі, бо, виходить, вона порушила договір з Туреччиною про те, що польський король не дозволить запорожцям нападати на турецькі землі.

Борецький. То нехай же Річ Посполита знову вклониться козацтву.

Сагайдачний. То нехай і вклониться.

Борецький. В такий час багато чого можна зробити, та багато чого можна і втратити. А Бородавці аби здобич військова, аби походи.

Сагайдачний (*усміхається*). Бородавка поманив запорожців тим, що їм вигідно... і йому вигідно, а я, мабуть, не тою дорогою козацтво вів досі. Ну то, може, й припаде Бородавка козацтву до серця, але ж ненадовго.

Борецький. Та хіба король стане з Бородавкою державну розмову провадити? Або московський цар схоче? Та хіба вони чули коли про нього? Та й хіба він уміє цієї штуки?

Входить Гарасим Скиба. Видно, його теж пошарпали в бійці.
Скиба мовчки, сердито поряється біля грубки.

Сагайдачний. Хто знає, якого треба тепер мужа Україні? І чи по правді чинив я досі? Скажи, Гарасиме, чого збунтували проти мене запорожці?

Скиба. Надто старшини слухаєш, пане гетьма... полковнику.

Сагайдачний (*до Борецького*). Чуєш?

Скиба. Чайки козацькі палиш. А з чого житимуть запорожці, коли на море не буде чим вигребти? (*Збирає очерет коло грубки і йде з куреня; йдучи*). А Бородавка казав, що не тільки на Туреччину, а й у саме пекло поведе козаків, бо й протоколів Жолкевському не підписував, та зрікається їх і знати... (*Пішов*).

Сагайдачний. Може, й так...

Борецький. Печуться про хліб насущний, а завтрашнього дня збагнути не в силі. Благаю тебе — не віддавай влади нікому, бо ж буде на твоїй совісті ще більший гріх. Про боно публіко берися за булаву. Задля громадського добра!

Тепер уже на майдані чути похідну пісню запорожців.

Входять суддя, осавул, Бородавка, Тишко,
Никифор Музика. Потім більше й більше набивається
до куреня запорожців.

Голоси. Чолом, пане Конашевичу-Сагайдачний!
— З добрим походом на славу війська Запорозького!

— З перемогою, пане Сагайдаче!

Сагайдачний. Я ще, панове-товариство, держу булаву, то мене й шанувати належить як гетьмана.

Тишко. Ха-ха-ха...

Дехто з присутніх сміється.

Суддя. Був ти в нас гетьман, та ще й не раз. І добре водив товариство січове і Дніпром, і суходолом. І скрізь нам фортунило під твоєю рукою. Та, мабуть, повіяло іншим вітром: чекали на сонце, а вдарив грім. Та вже як товариство січове ухвалило, так тому й бути. Нового обрало собі гетьмана товариство...

Тишко. Якова Бородавку!

Суддя. Чи ж питатимеш товариство, за що тебе не схотіли?

Сагайдачний. Не питатиму...

Суддя. То чи віддаси булаву Якову Бородавці, чи, може, тому, що багато запорожців зараз не на Січі, то не схочеш обрання за законне признати?

Тишко. Чого б то незаконне?

Борецький ловить руку Сагайдачного, очима благаючи його не погоджуватись.

Сагайдачний. А чия на це воля, щоб не бути мені гетьманом?

Тишко. Козацтво не хоче тебе.

Запорожець. Пана полковника Бородавку волеємо!

Сагайдачний. Козацтво? Я сам його питаю. *(До Музики)*. Скажи мені, побратиме,— за все життя ми не кинули й слова нещирого один одному,— скажи ж ти: чи не піддурено братство січове? Чи не поманив його хто брехнею? Чи не підбурено його підступом і зміячою зрадою проти мене? Кажі, Никифоре, ждучу...

Загальне мовчання.

Музика. Не по правді чиниш, брате. Ремствує на тебе товариство січове за реєстри, за те, що зарікся ходити на море, за те, що старшиною обгородився, як муром, і світу за нею не бачиш... За те, що королю хочеш бути вгодний... *(Розпалився)*. А ще за те, що лють твоя міри і впину не знає, що без суду стинаєш козацькі голови, як будяки над шляхом. І ще за те, що...

Сагайдачний. Годі! *(По паузі)*. Дякую, панове-товариство, за щире слово і за те, що *(лукаво глянув на Бородавку)* без хитрої змови, а по правді — як схотіли, то й скинули мене. А як рада козацька забажала, так тому й буде, і ніякої протестації не чинитиму.

Борецький у розпачі не знаходить собі спокою.

Бери ж, пане військовий суддя, булаву і всі гетьманські клейноди та й віддай гетьманові війська Запорозького панові Бородавці. Чолом тобі, пане гетьмане!

Присутні розступаються, і наперед виходить Бородавка. Суддя підносить йому булаву, але він сам майже хапає її з рук судді. На обличчі Бородавки і його прихильників велика радість. Хитро всміхається собі в вуса Сагайдачний. Присутні вклоняються новому гетьманові.

Вигуки. Гетьманові Бородавці слава!

— Козацькому гетьманові слава!

Бородавка (*вклоняється*). Дякую, панове-товариство, за ласку й повагу. Дякую, дітки! А ти, пане Конашевичу-Сагайдачний, добре чиниш, що не дієш проти волі товариства. Я, гетьман війська низового Запорозького, теж волю товариства поважаю, і, як обрало воно тебе колись на полковника, бути тому й тепер.

Тишко (*розчаровано, вбік*). Везе клятому... Краще б його в Дніпрі втопити.

Сагайдачний (*до Бородавки*). Щедро обдаруєш...

Бородавка. А якби ти зараз був замість мене, то, мабуть би, так не зробив, а збавив би мене всякої шани.

Тишко (*голосно*). І голови...

Усі здригнулися.

Музика (*до Тишка*). Бодай тобі заціпило, ока-нний!

Сагайдачний. Та вже хто чого вартий...

Бородавка. Здержуйся, полковнику.

Сагайдачний. Не навчений цього...

Бородавка. Не довга наука...

Сагайдачний. Не про нас писана...

Запорожець. Козакові аби в походи водив, та щоб і з малих річок, і з Дніпра на море, до султана в гості... То й вгодний буде товариству.

Бородавка (*гукає*). Не тільки на море, панове-товариство, а й у саме пекло, і до самого чорта!.. Аби тільки чайками до нього доплисти...

Серед присутніх радісний регіт.

Гетьман ваш не розкошуватиме без діла на килимах,

і всім буде робота. І Царгород підкуримо, і до хана за-
вітаємо, і на Молдаві пастимемо коні!...

Радісний гомін дужчає.

У золоті-оксамитах ходитимемо!

Запорожець. Отакий наш Бородавка!

Бородавка. А після походу, як будемо паювати
здобич — хліб наш козацький, то всім нарівно, зайвого
шеляга старшині!...

Голоси. Оце Бородавка!

— Оце гетьман!

Бородавка. І королівські злоті на все товари-
ство підуть.

Галас.

Запорожець (*підбігає до Сагайдачного, тиче
йому в обличчя дулю під регіт присутніх*). А що, взяв,
Сагайдаче! Бачив, який у час гетьман тепер! Ха-ха-ха!...

Загальний регіт.

Бородавка. Усі на майдан! До корчми! Розбивай
барила з горілкою! Гетьманів могорич!..

Тишко. Батьку! Та ми з тобою і в пекло!..

Тишко кидається до Бородавки, інші теж. Підіймають Бородавку
на руки, несуть. Старий запорожець обтанцьовує гурт навприсядки.
Галас, регіт, вигуки.

Бородавка (*до Сагайдачного*). Ходи, пане пол-
ковнику, на гетьманський бенкет! (*До Борецького*). Ходи
й ти, попе, поблагословивш ковшем горілки!..

Але новообраного гетьмана вже винесли на руках. Останній вийшов
за ними замислений Никифор Музика.

На сцені залишаються Сагайдачний і Борецький.

Тиша. Пауза.

Чути здалеку пісню запорожців.
Сагайдачний замислений.

Борецький. Пане полковнику, як же тепер буде?
Та хіба Бородавці стояти коло керма державного? Чи
знають його король і султан? Радітимуть татари і тур-
ки, що ти вже не гетьман. І вже не дадуть нам спокою.
Та хіба король Сигізмунд вважатиме тепер на гетьмана?
Смутний настає час. Гетьмане, скажи, ти ж наймудрі-
ший серед нас, скажи мені зараз, що треба робити, на
яку стезю ступити?

Сагайдачний. Вертай до Києва, ректоре. Не гайся.

Борецький. Але що побачу в Києві?

Сагайдачний. Війна починається, Іване, найтяжча війна проти папи римського, проти ворогів, що пообсідали нас, як мухи, і жалять... Готуйся ж, Іване!

За вікном чути тупіт коней, що швидко віддаляються.

Чуеш?

Борецький. Чую.

Сагайдачний. То моє посольство до московського царя... Не вмів король Сигізмунд шанувати козацтва — нехай тепер на себе ремствує. Чув, що Никифор Музика кинув мені в вічі? «За те, що королю хочеш бути вгодний!..» То нехай мене з Сигізmunдом сам бог розсудить... Поспішаймо.

Борецький. О, бачу гетьмана без булави, але в справжній величі, з ясною державною мислю, з словом твердим і рішучим.

Сагайдачний. І з шаблею, що не знає поразки...

Борецький *(вклоняється до землі Сагайдачному)*. Чолом тобі... гетьмане!

Завіса

Дія друга

Київ. 1620 рік. Покої гетьмана Сагайдачного. Велика світлиця з кількома дверима. Ліворуч видно куток передпокою. На стінах багата зброя, килим й інші речі військової здобичі, переважно східного, турецького походження. Серед зброї на стіні — сагайдак з стрілами й лук. Як звичайно, в кутку образи, але помітно, що на першому місці тут зброя. На столі книжки — фоліанти і грубі томи в дусі тодішніх київських видань.

У світлиці коло столу сидить Сагайдачний. Він у простій сорочці, з закачаними рукавами, зосереджено щось пише, часом заглядаючи в фоліанти. Інколи відривається від роботи, слухає сопілку джури. На столі свічки.

В передпокої джура, Стешка, Лукія. Джура грає на сопілці якоїсь сумної тихої мелодії.

Стешка (в задумі притулилась до плеча джури; по хвилині встає й підходить до завіси на дверях, прислухається, зітхає й знову йде, тупиться до плеча джури)

ри). Од неділі вже тиждень, як гетьман зачинився і нікуди не виїздить.

Лу к і я. Зате до нього ніколи не їздило стільки людей, як тепер.

Сагайдачний часом підводить голову, думає, а може, слухає сопілку.

Сьогодні старшину кликали. Радитися, мабуть, будуть.

С т е ш к а. Або бенькетуватимуть. Федора різні страви готує. З льохів наносили медів і горілок. Аж дивно!

Лу к і я. Змінився, що й не впізнати.

С т е ш к а (*щось почула, дивиться у вікно*). Хтось приїхав. Поночі не впізнаєш. Мабуть, ігумен Іов.

Лу к і я. О, та це ж пані Катерина! Добрі в сотника Приступи коні — на місці не встоять.

С т е ш к а. Мабуть, до Федори на гадання.

Д ж у р а. Вже я те гаданнячко знаю...

С т е ш к а. Сорому не має жінка... Отакі вони, уніати... Од живого чоловіка!..

Лу к і я (*пошепки*). Іде...

На порозі передпокою стає Катерина. Шешка вклоняється їй, Лукія глумливо оглядає її ззаду й зника.

К а т е р и н а. Десь має бути Федора.

С т е ш к а. Там, у покоях. Готує частування.

К а т е р и н а. Піди скажи їй...

С т е ш к а. Гаразд. (*Пішла*).

С а г а й д а ч н и й. Гей, джуро!

Д ж у р а (*входить до світлиці*). Тут я...

С а г а й д а ч н и й. Хто приїхав?

Д ж у р а. Пані сотникова до Федори на гадання.

С а г а й д а ч н и й. Поклич до мене.

Д ж у р а. Зараз... (*Іде до передпокою*). Гетьман кличе пані.

Катерина йде до світлиці.

С а г а й д а ч н и й. Добри вечір, пані!

К а т е р и н а. Вітаю вас, пане полковнику!

С а г а й д а ч н и й (*до джури*). Як прийде старшина, нехай там жде.

Д ж у р а. Добре... (*Зникає з передпокою*).

С а г а й д а ч н и й. Пані все до Федори... А може, пані має якусь новину й для полковника, що нудьгує на самоті?

Катерина. Сьогодні я була в церкві на обідні...
Сагайдачний. Звичайне діло. Уніати моляться більше, ніж ми: мають більше гріхів...

Катерина. Там я бачила одну молоду черницю. Коли вона брала благословення, зняла каптур... Тоді я впізнала...

Сагайдачний. Чи не саму Марію Магдалину?

Катерина. Дочку пана полковника...

Сагайдачний. Ганна в Києві? Не може того бути! Вона у Львові.

Катерина. Я добре запам'ятала її обличчя ще позаторік, коли була у Львові в уніатському монастирі.

Сагайдачний. Дивно... дивно...

Катерина. Я бачила, як вона сіла в карету, коні помчали, і ніхто не зміг мені сказати, чиї то були коні.

Сагайдачний. Гм... Нелегка справа їхати в такий час із самого Львова сюди. Та, мабуть, отці прелати з Єзуїтської колегії краще за нас знають про це... Ах, та ну їх до біса! Нехай краще пані скаже, чи має звістку від свого сотника?

Катерина. Мій муж уже приїхав до табору Жолкевського у Молдаві. Маю від нього листа.

Сагайдачний. Я про це знаю.

Катерина. А чи знаєте, що Жолкевський розіб'є Іскандера-пашу і незабаром повернеться з перемогою?

Сагайдачний. Про це теж пише пані її сотник?

Катерина. Так.

Сагайдачний. Сотник просто не хоче, щоб його жінці було прикро...

Катерина. Про що ви думаєте?

Сагайдачний. Я думаю, що Жолкевському не пощастить повернутися скоро, та ще й з перемогою. Без козаків не встоїть він супроти турків.

Катерина. Мій муж не боявся цього, коли їхав.

Сагайдачний. Сотник Приступа знав, чого їхав: він уніат, жінка в нього уніатка, отже він і поїхав боронити латинство.

Катерина. Неправду кажете. Зовсім не тому ви наказали сотникові їхати в Молдаву.

Сагайдачний. Вигнав яструба, щоб лебідка не ячала з туги... *(Обіймає Катерину, голубить)*. Щоб це личко не линяло від сліз і білі ручки щоб не ломилися з туги... *(Цілує її руки, лице, очі)*.

К а т е р и н а. Свята церква відвернеться від тебе за такий злочин.

С а г а й д а ч н и й. Запорожець і до копиці в полі перехреститься. Вільно зітхнеш ти тепер на волі, сама собі будеш володаркою.

К а т е р и н а. Страшні твої слова... А ще страшніші поцілунки.

С а г а й д а ч н и й. Ні прелати, ані сама конгрегація не зважиться мені тут загрожувати: королеві я зараз потрібний. А якщо довідаються, що уніатка полюбила схизматика, тільки радітимуть.

К а т е р и н а. Але маю живого чоловіка.

С а г а й д а ч н и й. Скажи їм, що хочеш покинути його,— і вони миттю видадуть грамоту на розлучення, хоч сонник твій уже уніат.

К а т е р и н а. Страшне все це...

С а г а й д а ч н и й *(обіймає її)*. Нехай тільки хто на-смілиться торкнутися до цих білих ручок, нехай тільки завдасть хто болю цій голівці, нехай тільки доторкне-ться до цієї... *(Побачив на шії в неї разок намиста, роз-глядає)*.

К а т е р и н а. Це сонник надіслав мені цю коштов-ну ниточку...

С а г а й д а ч н и й. Ха-ха-ха. Спромігся тільки на таку дурницю. Мої січовики після походів розкидають дівкам по селах таке прядиво. Не знає сотник ціни та-кій шії! *(Раптом розриває намисто й кидає його на під-логу)*.

К а т е р и н а. О!..

Пауза.

Нашо ти це зробив?

С а г а й д а ч н и й. Не таку простоту носити на цій шії...

К а т е р и н а. Не про те...

С а г а й д а ч н и й. А-а!.. Все про сотника: нащо я відрядив його до Жолкевського? Не пора тобі знати про це, люба моя. *(Обіймає її)*.

Чути вигуки: «Геть!» — і, штурхнувши в потилицю джуру, який падає на підлогу в передпокої, швидко входить розгніваний Борецький в одязі ігумена. Сагайдачний, невдоволений, швидко відходить від Катерини. Іов суворо дивиться поперед себе, не бажаючи бачити Катерину.

Джурґа (в передпокої, підвівся, мацає себе за бік; нишком). Бідолашні ченці в такого ігумена... (Виходить).

Сагайдачний (розгнівано). Отче! (До Катерини). Маю ще негайні справи до пані. Незабаром буду вільний...

Катерина вклонилася Сагайдачному, вийшла, гордо підвівши голову.

Мирська суєта, отче...

Іов. Розпутна сука, гетьмане...

Сагайдачний. Тобі, отче, бог доручив прощати людям.

Іов. Сам у гріху потопаєш, гетьмане.

Сагайдачний. Отче! Краще пильнуй своїх ченців!

Борецький. Ченців своїх у кулаці держу. Обжерливі вельми, череву служать, а не богові,— я їм трапезу вчинив скудну, кару сувору...

Сагайдачний. Дивись не захарчуй — порозганяєш... Нехай і обжерливі будуть, аби лиш до унії не надило їх. Якщо ж полатиняться, то попереду ніж богові мені даси відповідь. І дивись тоді, отче!..

Іов покійно мовчить.

Твоє чорноризе військо незабаром стане в пригоді. Багато ченців треба буде.

Іов. Не збагну.

Сагайдачний. Одинця жду сьогодні.

Іов. А чи не маєш сумніву? Зважай: у царя з Польщею угода про мир, до того ж Московській державі після війни треба відпочинку.

Сагайдачний. Чи зважиться цар взяти козацтво під свою високу руку — того не відаю наперед, але вірю, що не схоче він, щоб ми були під папою римським.

Іов. Король Сигізмунд лютуватиме, коли довідається... Ми — його підданці, і не маємо сили, щоб приборкати його, а вблагати його неможливо.

Сагайдачний. Сам себе незабаром приборкає...

Іов. Темно мені, гетьмане.

Сагайдачний. Як стане справа, бути Польщі чи не бути, то не лише матку боску, а й козаків проситиме Сигізмунд.

Іов. Не втямлю...

Сагайдачний. Твоя справа — віра, а війна — моя справа...

Іов. Телер збагнув. Але Жолкевський може здолати Іскандера-пашу, тоді все обернеться на інше...

Сагайдачний. Жолкевський буде знищений, і королеві доведеться збирати величезне козацьке військо тисяч на сорок... А це дуже важко. Второпав, отче?

Іов. Починаю.

Сагайдачний. Отоді пани Конецпольські і Потоцькі захочуть воювати разом з Грицями.

Іов. Правдиво, гетьмане, правдиво.

Сагайдачний. Отоді король захоче слухати нас! Захоче!

Входить Стешка.

Стешка. Там старшина сходиться. Чи кликати сюди?

Сагайдачний. Сам піду до них.

Стешка виходить.

А ти, Іове, ще потрібний будеш. Знайдеш собі куток тут, щоб відпочити. Тривожно в мене на серці сьогодні. *(Виходить)*.

Хвилину сцена порожня. За дверима раптом чути гуркіт, і на сцену влітає сторчголов джура. За ним швидко входить Музика.

Музика. Живий, хлопче?

Джура *(знову чуває бік)*. І що воно за день сьогодні?

Музика. От бач! Казав — не стій на дорозі... Ну як — ребра цілі? Добрий з тебе буде запорожець!

Джура. Як мені наказано, коли прийде хто, то нехай там жде.

Музика. О! Та ти ж зовсім не шануєш запорожця...

Джура. Та я ж... та їй-бо ж...

Музика. Ну, коли так, то піди ж наточи жбан... що там у твого гетьмана, чи то пак полковника, в льохах...

Джура. Зараз принесу. *(Неохоче йде)*.

Музика. Гей, хлопче! Зажди... Що ж я — до святого Миколая питиму? Треба ж мені, щоб жива душа випила зі мною. Вточи там і собі.

Д жу р а (*радий, біжить*). Я миттю, пане запорожцю!.. (*Вибігає*).

Му з и к а. А таки мудрий старий Сагайдак: булава в Бородавки, а Україна в нього... (*Розпалює люльку*).

Входить Сагайдачний.

Сагайдачний (*приглядається здаля до Музики, впізнає, зрадив*). Пугу! Пугу!

Му з и к а. Здоров будь...

Обнімаються, цілються.

гетьма... чи то пак полковнику, чи як тебе...

Сагайдачний. Ну, спасибі, братику, не забув.

Му з и к а. На Січ добираюся. Та зробив гака маленького...

Сагайдачний. Верстов з двісті...

Входить джура з двома келихами.

Д жу р а (*хитається, балансуючи з келихами; не бачить Сагайдачного*). Пане запорожцю, пане запорожцю! За ваше здоров... (*Побачив Сагайдачного*). Прошу ласкаве панство...

Сагайдачний. За щасливу дорогу тобі на Січ!

Му з и к а. За щасливе вороття й тобі на Січ!

Сагайдачний. Мені?

Музика дивиться на джуру як на зайвого. Сагайдачний дає знак, і джура йде.

Д жу р а (*сам до себе, ідучи*). Добре, що я в льоху не дав маху... (*Зникає*).

Му з и к а. Треба тобі знову на Січ.

Сагайдачний. Булава в Бородавки.

Му з и к а. До булави треба голови...

Сагайдачний. Бачили очі, що купували, їжте, хоч повнлазьте...

Му з и к а. На Січі вже про тебе подеюкують запорожці. Бородавка наобіцяв багато, та обіцянка-цяцянка, а дурневі радість. Теж за старшину почав руку тягти... Про тебе кажуть, що ти до північного царя послав Одінця з посольством.

Сагайдачний. Ідеш ти, голубе, не на Січ, а з Січі...

Музика. Та хто його знає, як воно й що... ось у мене кінць щось теє...

Сагайдачний. Не вдавай, що ти дурніший за мене.

Музика. Та ми ж не вчені... Це тобі в братстві за греку й латину сала за шкуру заливали, киями слово боже в козацьку голову втовкмачували. Недарма ти ось якісь казання для попів пишеш... *(Показує на стіл з рукописом)*. Поки таке вчитаєш, то й чуб з голови вилізе...

Сагайдачний. Це книга проти католицтва й унії. Сьогодні якраз закінчив її писати. Свої науки повинні мати, щоб шляхетство руське своє поважало, а не перло гамузом у недоляшки, у латинство. Старшина в нас неписьменна, просвіщати треба. Гей, джуро!

З'являється джур а.

Забери це... *(Показує на намисто на підлозі)*. Подаруєш Стешці.

Джур а. Красно дякую, пане гетьмане!

Сагайдачний. Нехай старшина сюди сходиться.

Джур а. Слухаю. *(Іде)*.

Сагайдачний *(по паузі)*. То кажеш, Никифоре, що... козацтво цікаве знати, чи й справді послав я посольство до царя? На Січі про це говорять?

Музика. Вже пішла про це слава. Не знаю тільки, звідки довідались.

Сагайдачний. Так... Добре... Зараз повернуся. *(Виходить)*.

Музика *(сам)*. Велике діло тут затівається... Якусь раду скликає Сагайдак... Не на свій куток, Никифоре, заблукав — поміж старшину... *(Хоче йти)*.

Входить старшина.

1-й полковник. О! Музико! Оце гість! Із самої Січі...

2-й полковник. Почало пригрівати сонечко — злітаються орли знову на Січ.

Музика. Та оце... на Січ їдучи, заглянув і до гетьма... пана полковника... про здоров'я спитати... Та, мабуть, час мені вже й рушати.

1-й полковник. Е, і ні, не пустимо.

2-й полковник. Де ж таки проти ночі їхати таким бездоріжжям.

1-й полковник. Ми з тобою ще не один ківш вип'ємо сьогодні за Січ.

Музика. Та не знаю, як воно... У вас тут старшинська рада... Мабуть, до коня навідаюся... *(Хоче йти)*.

Входить Сагайдачний у багатому полковницькому одязі, при зброї.

Сагайдачний. Зажди, Никифоре. *(До старшини)*. Прошу панове старшину не відцуратися мого хлібасолі, щоб не сухі були ми на думки, коли почнемо міркувати, як нам діяти в такий час...

1-й полковник. А що нам міркувати? Його королівська милість воює з Іскандером-пашею, то й нехай... Е... е... я, приміром, неспроможний зараз з своїм полком... Може, хто інший хоче на Молдаву...

Полковники презираються, знизують плечима.

Голоси. Усім однаково...

— Людям скоро в поле треба буде...

Сагайдачний. Та я там щось відрядив до Жолкевського... з півтори тисячі...

1-й полковник. То й досить. Де ж ти його більше візьмеш?

Сагайдачний. Але ж, панове старшино, ніхто не відає, як поведеться Жолкевському на Молдаві, може, бог йому й допоможе побити Іскандера, а може, й хтозна... Воно як повернеться. Звісно, діло далеке... Та й не на нашій землі... Гадаєш одно, а вийде на інше... То вже як що або до чого, то щоб не застукало воно нас зненацька на пухових перинах...

Старшина переморгується, усміхаючись і киваючи на Сагайдачного.

У турків і татарів коні бистрі... Так щоб тее... кожен уже подбав про своє... Якщо дам знати абощо, то щоб були відразу на кульбаці... Второпали?

Голоси. Нехитра наука.

— Кожен збагне.

Сагайдачний *(несподівано тоном наказу)*. А коли хто зарані не подбає про свій полк, про коні і про зброю, тоді не проси в мене милості. Чули?

Г о л о с и. Чули!

— Не позакладало...

Сагайдачний. А тепер, як кажуть латинці: «Нунк ат бібендум ас одендум» — прийшов час їсти і пиячити. І співці запрошені, і танцюристи. Прошу до трапези.

Виходять.

Музика (*сам*). Щось воно мені до шмиги... Ні, не такий Сагайдак, щоб дав маху. Щось тут не доказано... І старшина коло нього, і попи, і ченці плутаються, і наші, і католики... Карета сотничихи-уніатки біля брами стоїть цілий вечір... Ні, без кухля горілки тут бісового батька второпаш...

Іде, але зустрічає черницю. Мить дивляться одне на одного.

А чого це, отроковице, ваш брат унадився до пана Сагайдачного? (*Підморгує їй*). Ідьмо, дівко, зі мною на Січ, от де молодці! Та й сам я чим не козак? Ого!..

Черниця одвернулася, хреститься.

(*Сам до себе*). Усе богові та богові, а нам що, грішним, зостанеться?.. (*Пішов*).

Черниця застигла перед образами. Чути співи з далеких покоїв. То починає гуляти старшина. По хвилі входить Сагайдачний.

Він, видно, випив уже, втирає вуса, настроїв добрий, підспівує старшині.

Сагайдачний (*побачив черницю*). Ого! Ченці мене сьогодні не забувають.

Черниця відхиляє каптур.

Ганнусю! Дочко! (*Хоче кинутись до неї*).

Вона жестом стримує його.

Ну, здорова була! Як це ти опинилась тут?

Ганна. Приїхала із Львова.

Сагайдачний. Тебе привезли сюди твої навчителі, езуїти?

Ганна. Нащо вам про те знати?

Сагайдачний. Ні, ти признайся... Або... не признавайся: я й так знаю. Душогуби! Вкрали в мене дитину, в саме серце вжалили...

Ганна. Я сама прийшла до них у монастир, сама прийняла святу унію.

Сагайдачний. Не сама ти вчинила це. Навчили тебе, умовили, залякали вічними карами на тому світі, неначе на цьому їх мало. Тільки забажай — забери тебе до себе, вирву з пазурів унії — ти станеш вільною козачкою, якою була народжена.

Ганна. Я не піду від них і хочу врятувати вас. Тату, благаю вас: погляньте на старшину, погляньте на вельможних, освічених людей — скільки вже їх пішло до унії! За ними підуть всі. Не затьмарюйте пам'ять по собі, батьку. Життя котиться вперед, а ви захопились голіруч за обід його колісниці і пишаєтесь, грішнику, що вдержите його... Не вдержите життя, батьку! Незабаром ви зостанетеся самі, старшина покине свого гетьмана, а потім покине його й народ.

Сагайдачний. Мовчи! Одступнице! Негідна ти говорити про народ. За колісницю, кажеш, ухопився, держусь... А правда на чьому боці? Набрехали тобі прелати — я на ній, на колісниці, і коні мчать уперед, і ніяка унія не спинить нас, ні магнати, ні сам папа римський!

Ганна. Грім божий вразить вас, схизматику!

Сагайдачний (*раптом підходить до дочки, голубить її*). Май, дочко, в серці хоч краплину жалю до свого батька. Одна ти в мене... Не доглянув тебе за походами та гетьмануванням — взяли тебе від мене... Невже ти забула, як любив тебе татусь... Як простягала ти малою до нього рученята, до свого тата, і він цілував їх і ладен був покласти в них усі скарби, що криє в собі земля. І в походах далеких ніколи не забував про тебе... Десь над Чорним морем горить-палає проклята турецька Кафа, стогнуть люди, кров заливає майдани, запорожці рубають голови ворогам, а на невольничому ринку стоїть твій батько, гетьман запорозький, посеред крові, вогню, стогонів і думає про свою маленьку доню... І батькове люте серце, яке щойно розілляло ріку сліз і крові, лине над морем і степом, як пташка, підхоплена вітром, до своєї доньки, до своєї Ганнусі...

Ганна. В ім'я Ісуса і святої його матері ви приймете самі унію і навернете до неї своїх воїнів.

Сагайдачний. Але ж я прошу тебе, дочко! Прощу тебе... прошу. (*Стає навколішки перед нею*). Невже байдуже тобі до рідного батька?

Ганна (*по паузі*). Тоді й називатимусь дочкою...

Сагайдачний (*підхопився*). Здалося мені...

Ганна. Не здалося... Я й справді сказала це...

Сагайдачний. Ну, то й бог твоїх учителів не знає жалю, і народ у твого бога не випросить жалю до себе... Іди від мене, іди. Немає в мене дочки!..

Ганна (*ідучи*). Те деум лаудамус! Те деум лаудамус!.. (*Вийшла*).

Сагайдачний похилився в задумі. З'являється Музик а.

(*По паузі*). Це ти, Никифоре? Що там старшина робить?

Музик а (*він трохи підпив*). Бунк ат біб... біб... енд... А нехай вона сказиться, твоя латина!.. Пнячать і веселяться, як ти наказав.

Сагайдачний. А ти чому не з ними?

Музик а. Був до коня вийшов. Коли ж мене якийсь чоловік перестрів. Купець, чи що. Тебе питається.

Сагайдачний. Жени його втришия!

Музик а. Дуже вже домагається. Навіть тютюнцем почастував. Не наш. З далеких країв. Каже, що хоче продати гетьманові доброго пістоля.

Сагайдачний. Пістоля? Справді доброго?

Музик а. А біс його знає... Тютюн у нього добрячий.

Сагайдачний. Клич.

Музик а (*гукає до передпокою*). Гей гам, хлопче! А гукни отого німця, чи француза, чи що воно таке...

Входить невідомий.

Невідомий. Вітаю пана гетьмана!

Сагайдачний. Звідки, чоловіче? Показуй свого пістоля. Оце зброя! Добрий пістоль... Треба взяти — зброярам нашим на зразок... (*До Музики*). Никифоре, ти хотів був коня доглянути?

Музик а. Кхм... Треба таки піти ще до коня... Як сам не доглянеш, го... (*Пішов*).

Сагайдачний (*раптом відкинув пістоль, ухопив невідомого за плечі, вдивляється йому в вічі*). Хто ти такий? Чого прийшов?

Невідомий. Я... я...

Сагайдачний. Чи думаєш, я й повірю, що ти прийшов продавати мені оцю дурницю... Та мої зброярі

роблять у сто крат кращі, а ти хочеш здивувати мене чортзна-чим. Хто тебе прислав?

Не в і д о м и й. Пане гетьмане, я не маю думки ховати правду від вельможного пана. Але як то пан гетьман може знати, що мене хтось прислав? Адже я купець, я буваю скрізь своєю волею...

С а г а й д а ч н и й. Від кого приїхав?

Не в і д о м и й. Від султанового візира.

С а г а й д а ч н и й. А якого біса чи аллаха йому треба від мене?

Не в і д о м и й. Візир хоче мати слово гетьмана, що за добру звістку пан гетьман достойно віддячить візирові.

Сагайдачний стоїть мовчки, пронизуючи очима невідомого.

(Запобігливо викручується перед Сагайдачним). Візир не раз може стати в пригоді гетьманові... Я перекажу панові гетьманові слова візира про те, що було схвалено у султана.

С а г а й д а ч н и й. Тільки дивися — за звістку про похід Іскандера-паші я не дам і золотого. Я купив уже цю звістку в одного султанового паші. Недорого й дав...

Не в і д о м и й. Ні, не про Іскандера. Він тільки знищить військо Жолкевського, але не поведе своє військо далі, на Польщу, а повернеться до Туреччини.

С а г а й д а ч н и й. Оце вже інше. Матимеш і ти, і твій візир те, що вам положено. Кажи далі...

Не в і д о м и й. А на Польщу наступного літа піде сам султан Осман, який приведе величезне військо, приборкає Польщу, Україну, знищить козацтво й піде на країни Заходу. Осман стане повелителем світу, а весь християнський світ заходу підкорятиметься Туреччині...

Сагайдачний мовчки слухає.

Султан уже почав готуватися. Світ ще не бачив такої війни. У війську Османа йтимуть вояки з усіх підвладних султанові країн: і турки, і татари, і греки, і болгари, і араби, і мурини, і бедуїни, і маври... *(Даремно намагається хоч що-небудь прочитати в очах Сагайдачного).* Європа задрожить від тупання їхніх коней, ішаків, верблюдів, слонів. Смерть чекатиме на кожного, хто на смілиться опиратися Туреччині...

С а г а й д а ч н и й. Усе?

Невідомий. Усе, вельможний пане.

Сагайдачний. А чим посвідчиш? І хто ти є?

Невідомий. Ось... лист від ігумена Іезекіїля з Терехтемирова.

Сагайдачний. А звідки він тебе знає? (*Бере лист*).

Невідомий. Я разом з ним проходив науки в Падуї в університеті. Ігумен знає мене і де знайти в Туреччині теж знає.

Сагайдачний (*читає лист про себе*). Іезекіїлева рука... Ум-гу... Гаразд... Завтра в підскарбія матимеш собі золото. Вдуге потрапиш до мене з таким крамом — матимеш уп'ятеро більше... А візирів я передам дорогоцінне каміння... Його ми взяли... Ну, тобі цього не слід знати... (*Віддає йому шкатулку*).

Чути голос Музики: «Сюди, сюди неси...»
Входять Музика і джура з келихами.

Музика. А годі вам торгувати! Хіба сьогодні ярмарок? Частуй, хлопче, гетьмана й мене, Никифора Музику...

Невідомий. Прощайте, пане гетьмане!

Сагайдачний. Бувай здоров! Забери свого пістоля.

Невідомий пішов.

Музика (*подає келих Сагайдачному*). Не купив?

Сагайдачний. Купив.

Музика. Що?

Сагайдачний. Султанового (*почекав, коли пішов джура*) візира...

Музика. Ха-ха-ха... Багато дав?

Сагайдачний. Я заплатив візирів тими діамантами, які ми взяли в його ж палаці, коли руйнували околиці Царгорода.

Музика. А ти ж його і в вічі не бачив, того візира... Купив, як того kota в мішку.

Сагайдачний. Іезекіїль випитав ім'я візира в цього купця і написав мені таємними літерами... Своє каміння візир одразу впізнає.

Музика. Ото зрадіє!

Сагайдачний. Не доведеться йому радіти. По цих діамантах він прочитає, що я знаю, хто він...

Тепер, Никифоре, він у мене в кулаці і я маю над ним владу... А мені цього треба, ой як треба, Никифоре.

Музика. Ні біса не второпаю. *(Подає келих)*. Бери пий. Нехай йому всячина, тому візиріві, пий, Петре! Та бери... Сам казав: настав час пиячити... Зажди, що це тобі сталося?

Сагайдачний. Скажи, Никифоре, якщо цар погодиться взяти під свою руку наше козацьке військо, чи не відсахнеться від мене січове товариство?

Музика. Ха-ха-ха... Ха-ха-ха...

Сагайдачний *(кричить)*. Никифоре!..

Музика *(по паузі)*. А хто ж мене послав до тебе, як не січовики. «Поїдь,— кажуть,— вивідай, чи справді Сагайдак думає миритися з царем і послав посольство до нього, чи й досі, як і колись, хоче в Сигізмунда в послушенстві бути...»

Сагайдачний. Кажі, Никифоре, кажі...

Музика. Бо вже не один січовик, перезимувавши в себе на хуторі, не повернувся на Запорозжя, а посадив жінку й дітей на воза та й подався до путнівльських воевод проситися на московські землі. Доки ж терпіти шляхту?..

Сагайдачний. Маєте Бородавку, нехай захистить.

Музика. Постаршинився...

Входить Іов.

Іов. Може, не до речі?

Сагайдачний. Якраз добре. Хотів посилати по тебе.

Музика, зрозумівши, що у них своя розмова, усміхнувся про себе, пішов.

Іов. Почуваю, що в світі сталося ще одне зло.

Сагайдачний. Маю певну звістку, що сам Осман готується на нас з величезним військом, вдсятерубільшим за Іскандерове.

Іов. Богові вгодно спробувати сили наші — так це розуміти належить і людей про це оповіщати.

Сагайдачний. Коли не станемо проти гурків, Осман переможе самих ляхів, загарбає Польщу, Україну, піде далі, на землі західні. А коли підемо разом з

ляхами супроти турків, то оборонимо короля й панів магнатів, на своє лихо... Проти одного ворога боремося.

І о в. Не ремствувати треба, а показати всьому світові, що годні ми кращої долі.

Са га й да ч н и й. Не знаю, що привезе отаман Одинець.

І о в. В святому письмі сказано: «Стукайте — і отверзуть вам». Влади не маю, а коли б мав, послав би послів до царя й патріарха московського, щоб не тільки хрест і меч були в нас єдині з ними, як ти цього прагнеш, але й молот, і рало єдині, як єдині предки. Та влади на це, гетьмане, не маю.

Са га й да ч н и й (*привидляється до Іова; по паузі*). Матимеш її, Іове, матимеш...

Чути далекий тупіт коней.

Чуєш?

Тупіт ближчає; вже коло вікон.

Це Одинець з людьми... Я сам їх зустріву.

І о в. Це твоє посольство — не личить тобі йти до них.

І о в іде до виходу, але в цей час входить Петро Одинець.

О д и н е ц ь. Чолом, батьку!

Обіймаються, тричі цілються.

Са га й да ч н и й. Здоров був, отамане! Чи гаразд їхали?

О д и н е ц ь. Добре їхали.

Са га й да ч н и й. Скажи ж, отамане, що переказав цар? Чи ще держить гнів у серці на мене й на козацтво?

О д и н е ц ь. Гніву в серці на козаків і на тебе не має, жалує тебе й козацтво сріблом і подарунками. Іменує тебе, батьку, гетьманом і в грамоті на твоє ім'я про це одписує.

Са га й да ч н и й. Спасибі, отамане, і всьому посольству спасибі.

О д и н е ц ь. А коли йшли ми по Москві, то стрільці в чистому одягу без зброї стояли обабіч і людей без числа — всі нас радо вітали. І церкви в великі дзвони

дзвонили — возвіщали людям московським, що посольство від землі Української іде до палат царських.

Сагайдачний. Вдзвони?

Одинець. По всій Москві.

Сагайдачний. Давай же грамоту, отамане.

Одинець. В козака вона в шапці зашита.

Іов. А патріарха єрусалимського Феофана бачили?

Одинець. Бачили і благали його приїхати до Києва. Дав своє патріарше слово Феофан, що, повертаючися з Москви, приїде до Києва. І московський патріарх Філарет, царів батько, розмовляв з Феофаном про Україну. А від царя було переказано нам, що цар не залишить козацтво наше без свого піклування.

Сагайдачний. Чуєш, Іове?

Іов. Радість велика серцеві нашому!

Сагайдачний. Давай же, отамане, грамоту від царя, хочу бачити написану його відповідь.

Одинець. Матимеш її зараз, гетьмане. (*Виходить*).

Сагайдачний. Ну ось... незабаром затріщить унія в нас під ногами. Каятиметься той, хто вже поляшився.

Іов. Кого висвятить патріарх на митрополита, хто буде в нас світилом віри? Важко нам і на єпископів знайти придатних людей, а на митрополита не бачу достойного.

Сагайдачний (*по паузі*). Ти будеш митрополитом, Іване! Ти станеш у нас світилом віри!

Іов з несподіванки й страху не може вимовити слова, відмахується від слів Сагайдачного, як від диявольської спокуси

Ти будеш, Іване, духовним пастирем нашим. Під твоєю рукою будуть єпископи, і архімандрити, і ігумени, і всі пастирі наші, Червоної Русі, і Білої Русі, та Литви. Ти будеш отаманом у цій фортеці супроти католицизму та ісламу. Тобі належатиме протоптувати стежки між народами Русі не для лукавого підступу, а задля братства душ і сердець. І той, хто волав брудною пашцею на весь світ, що скоро не буде на Русі Русі, нехай побачить, що на Русі є Русь!

Іов. У страху і тремтінні перебуваю, гетьмане, що бог не дав мені сили вершити його веління.

Сагайдачний. Духом еси кріпкий, незламний,

РОБІТНИЦТВО
В УКРАЇНСЬКІЙ
ЛІТЕРАТУРІ.

СМІЛЯНСЬКИЙ А.

А. В. У.

МБ

Обкладинка праці Л. Смілянського
«Робітництво в українській літературі». 1930 р.

Л. Смілянський. Фото 50-х років.

а сила твоя — військо Запорозьке. Король гадає, що є його три тисячі, як у реєстрах показано, як було в Косинського, або п'ять тисяч, як було в Наливайка, а не відають того, що і сорок тисяч поставлю в полки, якщо треба буде того! А почнемо війну проти латинстра на Україні — простий народ буде з нами.

Іов. Воля божа нехай буде! Молитвами й сльозами з праху підведу дух і думку мою задля великого діла народу нашого.

Сагайдачний. Готуйся ж, Іване, будуватимеш фортецю нашої совісті супроти папи римського на Україні, Білій Русі й Литві. Віднині станеш смертельним і довічним ворогом усім латинцям — і папі римському, і королю Жігимонтові, і султанові турецькому. Шукатимуть смерті твоєї і мечем, і підступом... Готуйся й життя віддати, якщо треба буде, заради долі нашого народу! Не буде тобі ані злата, ані слави, ані спокою душі. І я, гетьман війська козацького, тебе на це діло благословляю по звичаю козацькому...

Іов стає навколішки, Сагайдачний дає йому шаблю, яку Іов цілує.

Завіса

Дія третя

КАРТИНА ПЕРША

Табір запорожців під Хотиним. Вози, шанці, гармати. Скиба і городовий козак поправляють килим на помості, що складений з трьох-чотирьох порожніх барил. Довкола проходять запорожці, старшина, ченці.

Гарасим Скиба (*штовхає чоботом барило*).
А бодай тебе в яму отак штовхали! Щоб ти чортам на снідання потрапив!

Козак. Отак добре буде. Щоб пан гетьман Бородавка не звалився, бо таки огрядненийкий.

Скиба. Як росте — наче соняшник, а виросте — будяк. Та, може, зараз йому запорожці таки надають утришия.

З'являється Музика.

Никифоре! Де це ти пропадав? Стонадцять колькок тобі...

Обіймаються, цілуються.

в ребра!..

Музик а. У Варшаві були в короля.

Скиба. В самого короля, трясця його матері?

Музика. Ну, в самого короля був Сагайдачний і посольство, що перед походом під Хотин обрали на козацькій раді в Сухій Діброві. А їдучи до Варшави, Сагайдак і мене взяв з собою.

Скиба. Так Сагайдак же який день уже тут, у таборі.

Музика. З Варшави послав мене до Києва з листом до митрополита Іова, а сам подався на Львів і потім сюди, під Хотин. Як митрополит їхав з Києва, то й мене в свою охорону взяв. Оце й приїхали.

Скиба. Знаємо. Ми тут і козацької ради не закінчили: чутка пішла, що митрополит їде. Бородавка собі, а Сагайдачний собі поїхали йому назустріч.

Музика. Зараз радяться в митрополита. Там стільки ченців із собою привіз, що якби кожному мушкета, то добре військо було б, легше було б і Османа бити.

Музику впізнають інші за порождці, підходять. Між ними й ченці.

Голоси. Музико!

— Здоров був, братику!

— Де це тебе носило?

Музика. Здорові були!

Скиба. До короля у Варшаву їздив: його королівська милість Никифора на бенькет кликав... Обіцяв пільги козацтву повернути, ще й панами козаків поробити...

Голоси. Отуди до бісової матері!..

— Король задовольнить!..

— Як рак свисне...

— Наставляй торбу...

— Обіцяв пан кожуха дати, та слово тепле...

Музика. На раді в Сухій Діброві Сагайдачний домагався, щоб попереду ніж іти разом з польським військом назустріч туркам, король повернув би пільги козацтву, укоськав би панів магнатів на Україні та вдовольнив би нашу віру. А гетьман Бородавка не послушався такої ради і повів козацтво в похід зарані... То,

кажу, тут треба голови хитромудрої... Це коли б Сагайдак... теє...

Г о л о с и. Звісно, Бородавка — не Сагайдак.

— Далеко кущому до зайця...

— Бородавка легко не поступиться Сагайдакові.

С к и б а. Писар Тишко ходить... Мабуть, годі про Бородавку.

М у з и к а. Чорти його носять... *(До запорожців)*. А якщо схочете більше почути, то гукайте на раді Сагайдачного... До нього і московський цар прихильний. А тепер розходьтєся, бо, мабуть, знову зараз починатимуть.

Перемовляючись, розходьтєся. З іншого боку з'являються два запорожці, що атакували ченця.

1-й запорожець. Пам'ятай же, святий отче, звать мене Хвилон. Одмолюй мої гріхи, бо сам не маю часу: з турком воюю.

Чернець. Але ж, козаче, я тобі відпустив гріхи — чого ж ти до мене чіпляєшся, як реп'ях?

1-й запорожець. Бо я ще нагрішу, поки війні кінець буде. Відпусти мені наперед...

Чернець. Одчепися! *(Повертає в інший бік)*.

На дорозі йому стає другий запорожець.

2-й запорожець. Отче святий, молися за Аврама Магомета... Аврам на прізвище Магомет. У турків у полоні був дванадцять літ, поки Сагайдачний не визволив. Після того й прозвали на Січі Магометом.

Чернець *(скаженіючи)*. Одійди, брате, дай дорогу.

2-й запорожець. Запам'ятай же, отче, за Аврама Магомета...

Чернець пробує йти в інший бік і здибує першого запорожця.

1-й запорожець. За Хвилона Бабія, святий отче...

2-й запорожець *(переступає ченцеві дорогу)*. За мене, Аврама Магомета, що загинув лицарською смертю у війні з Османом...

Чернець. Розступися! *(Вихопив з-під ряс шаблю)*. Бо насічу скоромного заради п'ятниці...

Запорожці блискавично кинулися врозтіч з несподіванки.

Окаянні... (Пішов).

Пауза. З різних боків обережно виходять обидва запорожці.

1-й запорожець. Мало не спокусили святого ченчика на гріх: у п'ятницю скромного насікти...

2-й запорожець. Нема кому за козацькі гріхи молитися.

1-й запорожець. А до чого то він намовляв нас, щоб гукали на раді за Сагайдака?

2-й запорожець. Це я второпав: кому й бити турка, як не Сагайдакові! В цьому ремесві він мастак! А ось за що горілкою нас на дурничку частували, хоч у поході й не дозволено, та й за чії гроші,— оцього не збагну.

Обнялися, пішли співаючи.

З'являється швидкий і збуджений Бородавка з осавулом, писарем Тишком, суддею та ін.

Бородавка. Гукайте старшину, га будемо кінчати раду.

Суддя. Не бачу Сагайдачного.

Бородавка. Булава в мене, пане суддя, а не в Сагайдачного.

Чути вигуки: «Митрополит!», «Владика!» Поважно йде Іов Борецький. Його підтримують під руки священики. Позаду йде Сагайдачний. Козаки розстелюють перед Іовом килими. Його тепер нелегко впізнати. Свідомий свого високого сану глави церкви, він одмінився в рухах, споважнів. Козаки розступаються перед ним, схиливши голови.

Запорожець (до Музики). Та це ж той дидаскол, що на Січі, коли обирали Бородавку, у саму бійку вдерся... Ще я його годі по плечах люшнею уперіщив, щоб не плутався між запорожцями здря...

Музика. Козацький митрополит Іов!

Бородавка. Благословіть починати, владико.

Іов. Починайте, гетьмане.

Бородавка. Починай, пане суддя.

Суддя (виходить на поміст). Панове-товариство! Військо Запорозьке низове, і козацтво городове, і вся старшина! Сто п'ятдесят тисяч війська турецького басурменського на чолі з самим султаном Османом стоїть супроти нас табором під самими стінами вітчизни на-

шої. А нашого вояцтва разом з ляхами не буде й вдвічі менше. Та й припасу гетьман наш Бородавка не припас ні для людей, ні коням. Тяжка війна буде з Османом, але воювати треба — не дамо собі іншої ради. Та про це ми вже прийшли тут, на козацькій раді, до єдиної думки. Тепер ось приїхав із самого Києва наш козацький митрополит Іов — волиємо ще його послухати, нехай ще він скаже і напутить нас.

Ти ш к о. Волиємо слухати Бородавку!

Г о л о с и. Сагайдачного!

— Митрополит нехай говорить!

— До бісової мами Бородавку!

— Бородавку!

Загальний галас. Уже не можна розібрати слів.

Ти ш к о. Бородавку! Бородавку! (*Лізе на поміст*).

Але в цю хвилину рішучою ходою підходить Іов, грубо відтручує від помосту Тишка і сам сходить на поміст. Враз запанувала тиша.

І о в (*на помості, оглядає майдан*). Браття мої! Славні лицарі і заступники народу руського! Призначено вам бути твердиною духу руського, віри предків наших на землях східних супроги віри магометової, супроти церкви католицької папи римського... Великі кривди чинить нам Річ Посполита і панство польське. І нема до кого нести нам скаргу народну. Пани магнати не тільки людей наших мають за твар безсловесну, але й добра наші забирають, і віри предківської позбавляють нас. Силою женуть людей в унію.

Козаки заворушилися, перемовляються.

(*Запалюється дужче*). Гірш за турків і татарів панство польське поводить ся з народом нашим. У Перемишлі всіх наших священників й інших людей нашої крові в тюрмі тримають смердючій, завдають їм тортурів. У Ярославі, у Бузьку, у Давид-городку по-звірячому беруть на муки людей наших, приневолюючи їх до унії. І в Білій Русі, і в Литовському князівстві панство Речі Посполитої на цім світі сотворило нашим людям страшне пекло. Як же нам гут, у війні, боронити своїми грудьми вітчизну, що стала нам гірше за мачуху? (*В ньому бере верх його гаряча вдача, він вигукує гаряче й палко; руки його скидаються на руки козака з шаблею в бою — це*

вже знову завзятий, запальний дидашкол). Ви — плем'я славного народу руського! Стійте твердо й не вагаючись! Шукаєте правди ви! Османові полки повержені будуть зброєю козацькою, як уже й не раз бувало, але й панство ненажерливе й люте, якщо не вгомониться і не здійме пута з людей наших, також повержене буде. Бо коли кровією своєю будемо гасити в полум'ї стіни вітчизни, то, щоб загасити пожежу всередині городів наших і сіл, теж не пожаліємо крові своєї!.. І коли магнати і вельможі не збагнуть цього і король не схвалить задоволення прагнень наших, будемо хапати в полон і шляхту, і панство, аки басурменів і всіх ворогів народу руського!

Великий шум серед козацтва.

Оберіть же собі гетьмана, щоб знав би, як треба перемогти султана, як і короля примусити козацтво і простий народ шанувати, як і в царя московського повагу й дружню руку мати. І всі ви суть хоробрі воїни, достойні слави лицарської, та тільки одного достойного булави бачу серед вас — Петра Конашевича-Сагайдачного. На нього й належить вам звірити життя своє і долю народу нашого... *(Іде з помосту)*.

Запорожці. Сагайдака!

— Бородавку втришия! Сагайдачного!

Галас. Кидають шапки. Вигукують.

Сагайдачний. Спасибі, панове-товариство, за велику шану, тільки непридатний я на гетьманування... Оберіть собі іншого.

Запорожці. Бреше він!

— Київ йому, щоб слухав козацьку раду!

— Османа злякався?..

Скиба. Сто чортів тобі в ребра! Щоб твоєму батькові шапку червінців! Бери булаву!

Сагайдачний. Браття! Та є поміж нас і старіші, і поважніші. А мене вже й сили бог позбавив. Не чуюся в силі. Татари руку прострелили, рана тяжка. Простіть мене на цей раз, нехай хтось інший веде вас на турецький табір...

Скиба. Та не слухайте його... Трясця йому в бік! Сили, каже, не маю, а в гречку скачел!..

Запорожець. Накажемо йому, поки він ще не

гетьман... бо потім він нам буде наказувати, аж пір'я з нас летітиме...

Скиба. А може, й голови...

Запорожці. Бери булаву, коли рада наказує!

— Бери, бо в Дністрі втопимо!

— Боїшся, щоб не спікся?..

Сагайдачний. То нехай буде, панове-товариство, так, як ви того волієте.

І знову шапки полетіли вгору і заgrimіли вигуки.

Суддя взяв булаву і дав Сагайдачному. Похиливши голову, стоїть Сагайдачний, чекаючи, коли вгомняться козаки.

Суддя. Наказуй нам, пане гетьмане, усі ми тепер у послушенстві в тебе, а котрий не коритиметься тобі, карай його смертю, щоб відали про це й інші.

Сагайдачний (*підняв булаву над головою; тепер уже перед козаками суворий їхній вождь, який уміє одним рухом підкорити собі військо*). Браття-товариші! Не годиться нам стояти тут до зими: не зробив Бородавка припасу ні нам, ні коням... Вже й тепер нема чого їсти — польські жовніри по-братньому з нами діляться. А далі буде ще тяжче. Тепер ми сильніші, а далі буде-мо слабші.

Козак. Правду каже: животи попідтягало, як у хортів.

Сагайдачний. Та й турки встигнуть роздивитися, скільки нас є. Поспішати треба. Наказую: сьогодні йти на турецький табір. Скільки вже днів стоїмо проти нього, добре роздивились.

Голоси. Добре!

— Вже й набридло...

Сагайдачний. А знаєте, скільки турка проти нас?

Голоси. Знаємо, знаємо...

Сагайдачний. Сто п'ятдесят тисяч привів Осман, та ще татари... А козаків чи й буде сорок п'ять, ляхів, може, й менше...

Старий козак. А я неписьменний — мені однаково.

Сагайдачний. Харченко поведе свій полк на ліве крило та зробить у турецькому таборі переполох, — нехай думають, що й поляки на них рушили... А годі всі інші полки Дорошенко поведе просто на табір. На Османів намет нехай цілить. Чули, панове полковники?

Полковники Чули, чули.

Сагайдачний. А Глоба своїх нехай веде до лісу, в засідку на татарів. Ну, з богом, дітки. Рушайте. Пам'ятайте: нам не вперше турків бити.

Чути сурму.

Полковники і вся старшина йдуть.

Затемнення

В наметі Сагайдачний, замислений, наливає келих вина.

Вбігає до намету Бородавка.

Бородавка (*розлютований, розкидає по дорозі меблі, речі; побачив Сагайдачного*). Це ти!.. Це ти!.. (*Задихається з люті*). Ти підняв проти мене запорожців і старшину...

Сагайдачний, одвернувшись, наливає другий кухоль вина, мовчить.

(*Кидається до Сагайдачного з кулаками*). Собако! Диявольська душа! Хитренна гадюко! Щоб тобі...

Сагайдачний повертається і з силою садить Бородавку на осліп.

(*Лють не дає йому говорити*). Ти... ти... п... п... псяча твоя кров.

Сагайдачний (*подає йому величезний кухоль*). Пий!

Бородавка белькоче щось, не бере.

Пий!

Бородавка раптом жадібно п'є, обома руками тримаючи кухоль; руки його тремтять, як у пропасниці; випив, обтер піт з чола, помітно, що він враз охолов, ослаб.

(*Випиває теж*). Поспішив ти з походом. Треба було ждати відповіді короля на наші домагання...

Бородавка. Товариство розпалилося — не втримаєш. Воювати турка хочуть.

Сагайдачний. На то й гетьман ти був, щоб гвоему слову підкорялося військо.

Бородавка. Я за товариством: як воно, так і я...

Сагайдачний. Зважай: відповідь за все даватимеш ти.

Бородавка. Я вояка, а не канцлер. Моє діло — війна! І Січ на тому стоїть.

Сагайдачний. Не завжди на таке виходить. Дивися, полковнику, це війна! Це не похід за море, а велика війна! Програєте її — і ми загинемо, і народ наш загине. Турки йдуть не тільки на Польщу, вони йдуть на всі країни християнського світу, вони є володарями Сходу, а прагнуть стати володарями й Заходу... А тоді...

Бородавка. Знаю... З України буде пустеля... Треба перемогти Османа.

Сагайдачний. А що нам буде з того?

Бородавка. Україна не буде турецькою пустелею.

Сагайдачний. А залишиться польським пеклом...

Бородавка. Чого ж ти хочеш?

Сагайдачний. Могутнього козацького війська! Не на сорок, а на сто тисяч! Війна повинна нам це дати.

Бородавка (*хитро дивиться на Сагайдачного, немов він розгадав якісь його потаємні думки*). Могутнього козацтва? Авжеж... авжеж... Ну, та не я обираю цей шлях — рада козацька в Сухій Діброві.

Сагайдачний. Рада як та ріка: поставиш греблю — і спиниться, чи потече, куди справиш...

Бородавка. Це в тебе старшинські звичаї, а я за козаками.

Сагайдачний. А хто ж тебе скинув сьогодні?..

Бородавка. Це ти домагався цього! Бачу тебе наскрізь... Ти й козацтва могутнього хочеш тільки під своєю рукою. Хитра змія! Ти одурив мене й товариство — булавою мені був поступився на Запорозжі, а Україну в мене забрав! Ти й запорожців проти мене підбуриш, та брешеш, ще прийде час — і вони підуть за мною в саме пекло!

Сагайдачний. Ха-ха-ха... ха-ха-ха... Гетьманом був, а далі свого носа не сягав... Хіба то в тебе булава була — цурпалок! І козацтво відцуралося тебе, бо ти його життя продавав...

Бородавка. Брешеш, собако! (*Кидається на Сагайдачного з шаблею*). Ти сам хотів продати його...

Сагайдачний (*теж вихопив шаблю, відбиває удари*). Цього й ми вміємо...

Відбувається герць

Бородавка. Побачу — як...

Сагайдачний. На тому світі...

Бородавка. Держися, гетьмане!

Сагайдачний. Молися, полковнику! *(Несподіваним рухом вибиває з рук Бородавці шаблю; одну мить дивиться з глумом на сторонілого Бородавку, потім кидає її свою шаблю на долівку).*

І ось, не змовляючись, вони разом вихопили запоясники (короткі ножі), зішлись щільніше — і почався герць з ножами. До такого двобою бралися в ті часи тільки в разі найглибшої зневаги один до одного, коли знали, що один з двох повинен загинути неминуче. Герць відбувається в повному мовчанні, і тільки чути іноді виляски сталі.

Недалеко від намету з'являється Іов, видно, він когось шукає, почув ляскіт ножів, поспішає. Сагайдачний раптом споткнувся на ослін, упав на нього. Але в цю мить у наметі з'явився Іов.

Іов *(кидається між Бородавкою і Сагайдачним, дугою рукою відштовхує Бородавку й підіймає хрест).* Спиніться, окаянні!.. Не від братнього ножа, а на полі бою, від ворожої руки призначено вам скласти голови...

Пауза.

Бородавка зі злістю кидає піж. Мовчки, з лютою пенавистю дивляться один на одного Сагайдачний і Бородавка. Піднісши очі вгору, шепоче слова молитви Іов.

КАРТИНА ДРУГА

Той же козацький табір під Хотином. Збоку видно частину намету.
Сагайдачний і Джура.

Сагайдачний *(чіпляє на себе шаблю, засовує за пояс пістолі).* А дай лиш мені мушкета. Швидше.

Джура. Прошу, пане гетьмане.

Сагайдачний. Нема часу гаятися. Запорожці зараз нападуть на турецький табір... А вже й вечір незабаром. Коні готові?

Джура. Готові.

Сагайдачний. Ходімо.

Поспішають, але назустріч їм вбігає схвильований Музика.

Музика. Зажди, гетьмане.

Сагайдачний. Нема часу. Козаки наступають

Музика *(став на порозі).* Зажди, кажу!..

Сагайдачний (*гнівно дивиться на Музику, але стримує себе; до Джури*). До коней! Тримай напоготові!

Джура пішов.

Чого ти, Никифоре, неначе сказився — на людей кидаєшся?..

Музика. Січовий суд засудив Бородавку до кари на горло.

Сагайдачний. Я вже знаю про це.

Музика. Бородавка добрий вояка, а коли зопалу що й не так зробив, то...

Сагайдачний. Судили його без мене...

Музика. Ти гетьман — тобі дано право...

Сагайдачний. Не люди його судили, а закони і звичаї, а я, хоч і гетьман, проти них не піду.

Музика. Дай загинути йому лицарською смертю — в бою.

Сагайдачний. Коли козацький суд вирік йому негайну смерть, слово суду — слово мудрості.

Музика. Ти мудріший за них.

Сагайдачний. Моя мудрість наказує мені не ставати поперек шляху суддям.

Музика. Каїне! Скільки ти, скурвий сину, порубав козацьких голів за нізачо! Щоб ти гарячої крові напився, старшинський гицелю! Коли б ти не гетьман, я порубав би тебе, як скаженого пса... Ні, не дамо тобі знущатися над козацькими головами! Не дамо! Не дамо! (*Іде геть, обертається, здаля*). Бодай би ти кругом світу пішов!.. (*Зник*).

Сагайдачний сидить непорушно, похилившись, дістає люльку, набиває її, замислився; незапалена люлька падає. Знову з'являється віддала Музика.

Сагайдачний поволі підводить погляд на Музику.

Музика. Замолоду ми з тобою, Петре, побратими. Та всьому приходиться кінець. Мабуть, прийшов він і до нашого побратимства. Скажи ж мені по щирості, щоб міг я з чистою совістю зректися зараз твого побратимства і з честю, як належить вояці, скласти голову сьогодні в бою...

Сагайдачний. Питай...

Музика. Скажи мені: ти не хочеш Бородавці

слави в бою, бо тремтиш за свою булаву? Широ признавайся мені!

Сагайдачний *(по паузі)*. Бачиш оцю рану? *(Одкачує рукав, показує перев'язану на руці рану)*.

Музикка. Знаю...

Сагайдачний. Це поранили мене, коли їхав я з польського табору шукати козацьке військо. Ні козаки, ані старшина не повинні знати, що ця рана ніколи не загоїться: татарська стріла була отруєна...

Музикка. О!..

Сагайдачний. А проти татарської отрути ніхто не знає зілля.

Музикка. Не може того бути!

Сагайдачний. Не про гетьманування мені дбати тепер. Хто знає, може, день, а може, тільки годину дано мені на життя і війну...

Музикка. Треба лікарів шукати, треба знахарів.

Сагайдачний. Чи встигну завершити війну? Незабаром накриють мені очі китайкою і знову на раді обитимуть гетьмана.

Музикка. Ти не хочеш, щоб знову був Бородавка?

Сагайдачний. Не йому вести козацтво за собою.

Музикка. Є ще козаки, які тягнуть за нього.

Сагайдачний. Мало. Йому тепер не вірять. Але хто знає, що станеться завтра?..

Музикка. Всього й злочину, що не зробив припасу на людей і на коней та зопалу напав на польський обоз і пограбував його.

Сагайдачний. Коли король у Варшаві довідався від посла Обалковського, що Бородавка вже рушив у похід назустріч Османові і що козацтво вже почало війну з Османом і нема вже потреби його вмовляти, то мало наше посольство від короля самі обіцянки. Ні під чим не підписувався король: він бачив, що й без того козаки вже рушили проги турків. І вийшло так, що ми в руці королівській: схоче — поступиться нам, а не схоче — то ще дужче зашморгне...

З'являється осавул.

Осавул. Гетьмане, військо рушило на турецький табір.

Сагайдачний. Як знати: може, сьогоднішній день даровано нам на перемогу. Ходімо. Поспішати треба: на

війні ніхто не відає, скільки днів лишилося йому на земну суету і втіхи...

Ідуть. Сцена хвилину порожня. Чути, як десь далеко козаки вітають Сагайдачного.

Поволі входить Бородавка. Він без шаблі, вигляд у нього пошарпаний. Прислухається до далекого шуму, сідає. Чути бойові вигуки запорожців. Бородавка зірвався з місця, як підстрелений птах; хапається за шаблю, але її немає; сідає, замислений.

З'являється Тишко.

Тишко. Здоров був, пане полковнику!

Бородавка. Здоров, писарю!

Тишко. Думаєш — Сагайдачний залишить мене писарем?

Бородавка. Як мене полковником.

Писар. Козацтво нарікатиме на нього.

Бородавка. Тепер, писарю, за нами ніхто не обстане.

Писар. Є ще такі, що постояли б за тебе, пане полковнику.

Бородавка. Ат...

Тишко. Полковник Харченко, Вербовецький, сотник Безуглий з своїми полками й сотнями піддержать нас. Треба тільки нагоди. Сьогодні Сагайдачний кинув на турецький табір усе козацтво, залишив тільки полки, що в засідці, а в турків сто п'ятдесят тисяч! Та хіба козаки в відкритому бою подолають гурків? Сагайдачний думає — пан Ходкевич дасть йому підмогу польським військом, — не дасть. А якщо турки понищать сьогодні козаків, то треба буде тільки гукнути по сотнях та скликати раду — і впаде булава з його рук... А кому її брати, як не Бородавці? Треба тільки підкинути запорожцям думку, що до невдачі в бою призвів Сагайдачний, — і вони...

Бородавка. Уб'ю, собако!.. *(Хапає Тишка за горло)*.

Тишко. Пане полковнику! Пане... Та... та... *(Вирвався)*. Не второпав ти мене... Ху-ух!.. Мало не задавив...

Бородавка. Ти теж намовляв мене брати хутори, гарбати під себе багатство, старшину обстоювати, а запорожці через це тепер перестали мені вірити...

Тишко. Та я зовсім не того... Не дав і доказати...

Бородавка. Не говориш, а шипиш, гадино...

Тишко. Я, пане, полковнику, казав, що в сьогодніш-

ній бій ляхи не встрянуть. Ходкевич стежить за нападом запорожців, а своїх жовнірів до бою не рихтує. Він, мабуть, не хоче, щоб перемога дісталася Сагайдачному... А без ляхів нам не встояти.

Бородавка. Ну?

Тишко. І тоді буде видно, що в поразці винен Сагайдачний.

Бородавка. То й що?

Тишко. А те, що тоді знову доведеться тобі брати булаву.

Бородавка *(думає)*. Булава була в мене, а його, Сагайдачного, король і цар московський величали гетьманом... Сила моя з вітром розвіялася.

Чути тупіт коней, вигуки.

Тишко. Коронний гетьман Ходкевич сюди їде і пан Любомирський... *(Швидко зникає)*.

На сцену виходять Ходкевич, Любомирський, польський полковник. Бородавка не поворухнувся.

Любомирський. Гей, козаче, не шануєш старшину.

Бородавка. Коли б був козак, то шанував би... А так ось... який з мене козак?

Ходкевич. А-а! Не впізнав пана колишнього гетьмана... Бачу — запорожці добре дбають. І шаблі йому не лишили.

Бородавка. А вельможне панство не надто дбає...

Ходкевич. Що то він мовить?

Бородавка. Кажу: козаки турецький табір нищать, а вельможне панство тільки дивиться.

Ходкевич *(скривився від невдоволення, але не відповів; по паузі)*. Де гетьман?

Бородавка. Там, де йому належить зараз бути: в турецькому таборі.

Ходкевич *(до Любомирського)*. Але ж мені відомо, що в нього на руці невігойна рана.

Бородавка *(сам до себе)*. Невігойна?!

Полковник. Простим людям рани не так болять, як шляхетним...

Ходкевич. Він хоч і не з вельможного панства, та серед лицарства один з перших,

Любомирський *(вдивляється в поле бою)*. Гетьман може позбутися війська за один раз. Зрозуміти мені його важко. Завзяття нікому з нас не бракує, але військова штука потребує думання й кебети...

Ходкевич. Сагайдачний краще за нас знає турків. Не думаю, що він помилився.

Любомирський. Незабаром, панове, буде темно, і запорожцям доведеться повернутись до свого табору.

Полковник. Турки ще не готові до бою. Вони все ще будують свій табір. Сагайдачний напав на них зненацька. Це він уміє! Коли б ми допомогли йому зараз польською кіннотою, щоб ударити на праве крило турецького табору, то чи не вирішив би сьогоднішній бій усю війну? Дивуюся, чому Сагайдачний не просить допомоги в нас?

Ходкевич. Ми будемо битися так, як це встановлено звичаями лицарства польського: у відкритому бою. Я не дам Сагайдачному допомоги і накажу іменем короля — припинити бій... Іменем короля! Але, панове, звідси кепсько видно, вечоріє, знайдімо собі інше місце. Прощу до коней...

Пішли.

Бородавка *(дивиться вслід)*. Іменем короля... ти забороняєш нам здобути перемогу і не вмерти! А я поспішав сюди тобі на поміч...

З'являються Тишко з папером у руці, Скиба, кілька запорожців.

Тишко. Маю тобі, Яцку Бородавко, сказати...

Бородавка. Полковник Бородавка, пане писарю...

Тишко. Маю тобі сказати, Яцку Бородавко...

Бородавка мовчки одвернувся.

що січовий суд присудив тебе, Яцка Бородавку, сьогодні стратити.

Бородавка дістає люльку й шукає тютюну по кишнях.

(Читає). «За те, що Яцко Бородавка, як був гетьманом, то поспішив вести військо в похід, а припасу людям і...»

Бородавка. От бісова табатирка... Мабуть, загубив десь... Чи немає в тебе, писарю, тютюну добрячого?

Тишко. «... коням... А це в поході...»

Бородавка. Та годі мені вичигувати! Ти ж писар, а не піп... Сам знаю, за що мені кара...

Скиба дає йому тютюну.

Добра ти душа, Гарасиме. Обіцяв я колись тебе на курінного настановити, та де ж це видано, щоб з простого служки, гетьманського грубника, та курінних настановляли...

Тишко. «...є рівне зраді... А ще за те, що напав на обоз ляхів. За це й скарати його на горло». Чув, Яцку Бородавко?

Бородавка запалює люльку.

(*Нишком Бородавці*). А схочеш, то й живий будеш. Одвеземо на хутір, заховаємо до пори до часу...

Бородавка. Іди, пане писарю, під гри чорти!..

Тишко. Пристрелять тебе, як пса... (*До сотника*). Сотнику, чув наказ січового суду?

Сотник. Та чув.

Тишко. То розповіси судді сам, як ти його наказа виконав. (*Швидко йде*).

Здаля чути гомін бою. Бородавка підводиться, вдивляється в турецький табір. За ним козаки.

Сотник. Запорожці вдерлися в табір... Дивіться! А на праве крило Голуб тисне.

Старий козак. Отелер загориться!

Сотник. Дорошенко далеко зайшов.

Козак (*з прикрістю*). А ми тут сидимо...

Бородавка (*немов керує боєм*). Так, дітки! Не спиняйтесь! Уперед! Дорошенку, давай до намету Османового. Посилай на допомогу швидше, бо спинять тебе турки, тоді не встоїш... Бережись! Турецькі корогви пішли з долини на тебе... Не бачить... Та дивися, дивися ж, бодай тобі повилазило!.. Зімкнуть козаків яничари... Повертай навпроти, бо відріжуть!..

Сотник. Кіннота пішла на підмогу. Це Хоменко повів... Просто на яничарів...

Бородавка. Поспішай, Хоменку! Поспішай, пузатий чорте! Бо Дорошенка відсічуть... Отак, отак, отак, дітки!.. Переступили яничарам дорогу. У шаблі! У шаблі!..

Сотник (*кивнув козакам на Бородавку, торкнув його за плече*). Пора, пане полковнику...

Бородавка (*згадав, зітхнув*). Пора, дітки...

Сотник. Може, чого проситимеш?

Бородавка (*подумав*). Хто пам'ятає оченаша?

Запорожці низують плечима, позабували всі.

Скиба. Тобі про що, Яцку?

Бородавка. Там, де про ворогів сказано — щоб прощати їх.

Скиба. Трохи пригадую, ніби сказано там: «Полюби ворога свого як друга свого і навчайся прощати ворогам своїм...»

Бородавка. Усім?

Скиба. Усім...

Бородавка. Не підходить... Сагайдачному прощаю, а султанові і всім ворогам нашим — ні, нехай хоч і в пекло — не прощу!.. Казна-що! Митрополита козацького маємо, а молитви й досі чортзна-які...

Старий козак. Прости й нам.

Бородавка. Прощаю...

Здалеку все ще лунає гомін далекого бою.

Вбігає козак.

Козак. Де коронний гетьман Війська Польського? Ми вдерлися до турецького табору, вже коло султанового намету. Козаки підпалили табір, горить! Тікає Туреччина, розбігається!..

Бородавка. Га-га-га... А що, клята басурменщина!.. Це вам не Жолкевський, а сам Сагайдачний!.. Він вам насипле жару під хвіст!.. Га-га-га... (*Обертається до запорожців, роздирає на грудях сорочку, видно його бронзові груди, гукає*). Тепер бачу — не загинете з Сагайдаком... Доведеться Османові хвоста піджати та накивати п'ятами, собача його кров. (*Регоче*).

Сотник дає знак, козаки націлюються на Бородавку, стріляють.

Бородавка падає. Поскидавши шапки, стоять над ним козаки.

Чути тупіт коней. Входить Сагайдачний.

Сагайдачний (*поспішає*). Де пан Ходкевич? Кажуть — тут? Нам треба підмогу... Нехай їхня кіннота... (*Побачив тіло Бородавки, підійшов, стає на одне коліно, похиливши голову*). Прощай, Бородавко! Прощай, лица-

рю! (*Підхопився*). За мною, браття! За мною! Біжить Туреччина, не знає, куди себе подіти... А козацтво вже в султановому таборі, бенкетує з шаблями... Не допоміг Османові аллах... Гине Туреччина, гине!..

К о з а к и. Гине, гине Туреччина! Слава!

Вимахують зброєю, вигукують: «Слава!» Чути шум далекої козацької атаки, гуркіт гармат.

С а г а й д а ч н и й. За мною, браття!

З а в і с а

Дія четверта

КАРТИНА ПЕРША

Та ж обстановка козацького табору під Хотинном. Десь здалеку чути сумну козацьку пісню.

У наметі Сагайдачний і лікар, що перев'язує йому рану.

С а г а й д а ч н и й. То кажете, пане лікарю, що й від інших королів є посланці?

Л і к а р. Тут, при Владиславі, а деякі при Сигізмунді у Львові. Адже турки не на саму Польщу — на цілу Європу йдуть.

С а г а й д а ч н и й. Виходить, козаки Європу боронять?

Л і к а р. О так, мосьє гетьман!

Пауза.

С а г а й д а ч н и й. І папу римського?..

Л і к а р. Звичайно, мосьє гетьман.

С а г а й д а ч н и й. І князів, і магнатів?

Л і к а р. О так!

С а г а й д а ч н и й. І латинство?

Л і к а р. Звичайно, мосьє гетьман.

Сагайдачний стогне.

Серце?

С а г а й д а ч н и й. Серце...

Л і к а р (*вислухує його серце*). Ні, серце мосьє гетьмана дуже хороше серце, козацьке.

Після такої перемоги серце буде ще дужче. Осман все-сильний, Оттоманська імперія — то є всесвітня держава. Ніхто не перемагав турків досі. А коли султан провадить зараз розмови з нашими послами про мир, то вже він бачить: тут він не переможець і силі його прийшов край, межа! Турки збагнули, що вони переможені.

Сагайдачний приліг, заплющив очі, немов нічого не чує.

І, як уже не раз було, переможені славетним козацьким гетьманом. А почуття перемоги сповнить серце мосьє гетьмана нової сили... О, мосьє гетьман ще потрібний світові!

Сагайдачний. Це панові король сказав?

Лікар. Ні, не король. Мосьє гетьман думає, що мене король польський послав до нього, а насправді я є посланець інших людей...

Сагайдачний. Яких?

Лікар. Мосьє гетьман хіба забув про Лігу християнської міліції, яка поставила собі на меті знищити могутність Туреччини?

Сагайдачний. А-а...

Лікар. Мосьє гетьман дозволить нагадати, як кілька років тому з Франції до Варшави ми надіслали посланця, щоб зустрівся з гетьманом Конашевичем-Сагайдачним. Він запропонував мосьє вступити до Ліги християнської міліції й боротися проти Туреччини, яка простягає свої пазури на весь культурний світ.

Сагайдачний. І мосьє козацький гетьман дав свою згоду і дав своє лицарське слово воювати Туреччину завжди, все своє життя, навіть і тоді, коли б король польський підписав мир з нею і заборонив би козакам ходити на Туреччину. Так, так, усе своє життя, поки б'ється серце в моїх грудях, чи буду я гетьманом, чи нехай буду простим козаком,— ні король, ніхто, ніяка сила не спинить мене й моїх козаків!..

Лікар. Гетьман дав слово виставити проти турків сорок тисяч. Мосьє гетьман здержав своє слово. Козаки переступили шлях повелителю Сходу до всесвітнього панування. Славний гетьман завдав Туреччині страшного удару.

Сагайдачний немов не слухає, про щось думаючи.

Цього не забуде Європа. Не забудуть цього козакам і панові гетьманові усі королі християнського світу.

Сагайдачний. Ось вони і не здержали свого слова, королі Заходу.

Лікар. Про що думає мосьє?

Сагайдачний. Про королів, які обіцяли помагати один одному, якщо почнеться війна з турками. Війна вже кінчається, а де ваші королі? Де? Поховалися і не писнуть... Боятися Османа, як чорти ладану! На якого біса, виходить, здалася ваша Ліга? Га?

Лікар. Але обійшлося й без них...

Сагайдачний. Не мають ваші королі лицарського слова...

Лікар. Як то може бути?

Сагайдачний. А король Сигізмунд звирився на їхнє слово та й мало не пропав... Коли б не козаки, бенькетували б турки в королівському палаці у Варшаві...

Лікар. Але ж, мосьє гетьман...

Сагайдачний. Коли б люди московського царя дали козакам слово — здержали б його... У них слово міцне. Можна на нього і життя своє звирити.

Чути далекий тупіт коня, що наближається. Сагайдачний підхопився, нетерпляче жде.

Лікар. Що сталося?

Сагайдачний *(по паузі)*. Війна закінчилася, пане лікарю... Підписано угоду з Османом, і пан Любомирський хоче, щоб запорожці не нападали на турків — боїться, щоб ми не перевернули все шкереберть...

Лікар. Але звідки мосьє гетьман може знати про таке?

Сагайдачний. А ми по конячому тупоту все читаємо: і хто їде, і скільки людей, і чого їдуть, а якщо листа везуть, то що в ньому написано...

Тупіт затих, і по табору, поспішаючи, йде Музика з клунком за плечима.

Лікар. Дивні люди! І близька смерть не скаламутила його думок.

Музика входить до намету.

Прошу пана козака, гетьман є хворий, до нього не дозволено.

Сагайдачний. Пане лікарю, дякую, що піклуєтесь мною... Бувайте здорові!

Лікар, образений, уклоняється, йде з намету.

Музика (*кидає клумака*). Хай його чортяка носить!..

Сагайдачний. Що це?

Музика. Одяг татарський. Це ж я мурзою перевдягався.

Сагайдачний. Був у турків, бачив візира?

Музика бачить барильце з вином, наливає величезний череп'яний кухоль, спрагло п'є.

(*Нетерпляче*). Візира бачив?

Музика (*нарешті допив, не відриваючись, кухоль*). Бачив...

Сагайдачний. Ну?

Музика. Зробив, як ти наказав. Як тільки довідався візир, що я не мурза татарський, а переодягнений запорожець Музика від Сагайдачного, то враз зробився покірний, як овеча... Аж затремтів, так перелякався...

Сагайдачний. Згадав про діаманти...

Музика. Я йому сказав, що ти хочеш від нього знати, чого домагаються польські послы Любомирського від султана і на чому наполягають турки, які артикули мають бути записані в угоді, а які залишаються таємні і не будуть записані.

Сагайдачний. Ну, ну, ще?

Музика. Сьогодні дійшли згоди, і польських послів відпустив султан. Мабуть, вони вже повернулись до свого табору.

Сагайдачний. Це вже я знаю.

Музика. Візир казав, що турки дозволили Війську Польському перейти Дністер турецьким мостом, щоб ляхи перейшли його перші, а козаки потім.

Сагайдачний. Розумний султан!..

Музика. А коли запорожці залишаться самі і частина полків перейде міст, то на решту полків можуть напасти татари, а може, й турки... Про це в угоді з поляками не написано...

Сагайдачний. Ще б пак!..

Музика. За угодою з ляхами султан теж має дістати багаті подарунки.

Сагайдачний. А в угоді про це записано?

Музик а. Ні, про це польські послы дали слово гонору великому візирові.

Сагайдачний. Гаразд, гаразд... Так, пане Любомирський, запорожцям за службу не сплатив, а на ці гроші султана купуеш?.. Гаразд, Никифоре!

Музик а (*все поглядаючи на барильце з вином*). Га?

Сагайдачний. Скажи, нехай козакам дадуть харч з запасів, нехай грає музика, співають нехай, танцюють, веселяться... Велика наша перемога, Никифоре! Осман тільки вдає, що підписує угоду з нами, а насправді його від цієї угоди трясця вже тіпає... Як ото він тепер до Туреччини повертатиметься?

Музик а. Може, тепер привілеї козакам повернуть і людям пільга буде.

Сагайдачний. Якщо того захочуть Потоцькі, Калиновські, Радзівілли, якщо того схоче сейм, якщо того схоче свята конгрегація, папа римський, якщо того схоче сам диявол... Тоді повернуть козакам привілеї...

Музик а. То, виходить, ми собі не тільки життя, а й ярмо врятували?

Сагайдачний. Ярмо собі врятували, а життя — не знаю... Любомирський хоче залишити козаків самих проти татарів і турків. Він завтра виводить польське військо за Дністер, а запорожців наказав залишити на цьому березі. Бачив, як розташувалися татари? Тільки залишимо табір і шанці, як вони вдарять на нас, і хто знає, чи не дасть їм підмогу Осман?

Музик а. На тебе маємо надію, Петре.

Сагайдачний (*втомлений, по паузі*). Не завжди буває ясна моя думка... Отрута з рани сягає часом і в мозок...

Музик а. Я наказав шинкарці прийти. Мабуть, уже тут. Каже, що має зілля проти отрути.

Сагайдачний. Поклич.

Музика виглянув з намету, махнув рукою.
З'являється жінка, обличчя її напнуте хусткою.

Жінка. Здорові були, пане!

Сагайдачний підхопився, наче почув знайомий голос, але побачив незнайому жінку і відкинувся на ослона, безсилий. Музика пильно подивився на жінку; вона ледве помітно дала йому знак, немов подякувала; він пішов у табір.

Жінка бере руку хворого, видно, як хвилюється вона; раптом падає навколішки, притискає його долоню до свого обличчя.

Сагайдачний. Хто ти, жінко?

Жінка (*скидає хустку*). Це я, гетьмане...

Сагайдачний. Катерино! Хто тебе пустив сюди? Я кликав знахарку.

Катерина. Ніякої знахарки немає і зілля немає... Є лиш мої сльози й молитви за тебе...

Сагайдачний. Не дозволено жінці бути в козацькому таборі.

Катерина. Хоч і страшні твої козаки, але я прийшла...

Сагайдачний. Там, де я, тобі нема чого боятися. Слову моему підкоряються сорок тисяч шабель! Їх замало, щоб врятувати мені самого себе, але вистачить, щоб захистити тебе.

Катерина. Я не своєю волею приїхала. Пан Ружинський у Києві розповів мені про твою рану і переказав веління святої конгрегації, щоб я їхала до табору під Хотин. Його люди привезли мене сюди.

Сагайдачний. Добрий пан Ружинський.

Катерина (*не збагнула його іронії*). Справді, добрий. Страшні тільки отці єзуїти.

Сагайдачний. Коли вони довідались про твою любов до мене, вони захотіли маги від того користь і доручили тобі прихилити моє серце до унії.

Катерина. Чисте моє почуття, гетьмане!

Сагайдачний. Вірю тобі, а в добру вдачу пана Ружинського не йму віри: він єзуїт.

Катерина. Довідався про щось? Кажи...

Сагайдачний. Це вони вбили твого чоловіка, щоб серце твоє було вільне для мене.

Катерина. Боже мій! Невже це правда?

Сагайдачний. Правда, дитино моя. Пан Ружинський з наказу отців єзуїтів послав у похід слідом за сотником своєю людиною, якій наказав забити сотника під час сутички з турками. Так і сталося...

Катерина. Не треба! Не кажи цього! Адже не було такого? Не було? Ти тільки хотів налякати мене?

Сагайдачний (*по паузі*). Ти повинна знати правду, бо не відаю, чи повернуся з походу...

Катерина. Усе загинуло, усе! І наша любов, гетьмане... Він завжди стоятиме поміж мною й тобою... Вони

зробили його жертвою нашого кохання... Я бачу його перед собою, закривавленого, неповинного.

Сагайдачний. А що то важить отцям езуїтам — чи винен чоловік, чи неповинен...

Катерина. Я колись присягалася, що моя помста впаде на голову того, хто вчинив це. Прийшов час...

Сагайдачний. Ти хочеш помститися за свого чоловіка?

Катерина. І за нашу з тобою любов, яку вони отруїли неповинною кров'ю... Ні, гетьмане, я не на те прийшла до табору, щоб зросити сльозами свій слід,— по кривавих слідах знайдеш мене... Прощай, Петре! Прощай! *(Іде)*.

Сагайдачний. Катерино!

Катерина *(обернулася, здаля)*. Ще почують вони про согничиху!.. Прощай! *(Пішла)*.

Чути тупіт коней. Іде Любомирський з польською старшиною. Їх проводить осавул.

Любомирський. Вітаємо пана гетьмана!

Сагайдачний. Здорові були, пане воєводо! Здорові були, панове! *(Запрошує їх до намету)*. З якою звісткою?

Любомирський. З радісною. Султан підписав угоду. Кінець війні. Найясніший пан наш король Сигізмунд вшановує високою своєю ласкою козацтво руське за вірність Речі Посполитій і хоробрість, за його трудно бойові і пролляту кров...

В таборі чути радісний гомін, музику, ганці. З'являється Тишко, ховається віддала, прислухається до розмови старшини.

Турки дозволили нам перейти через Дністер їхнім мостом.

Сагайдачний *(насторожився)*. Ум-гу...

Любомирський. Завтра вдень польське військо покине шанці й перейде за Дністер.

Сагайдачний. Так, так...

Любомирський. Владою, що мені надав заступник великого коронного гетьмана Речі Посполитої пан Ходкевич перед смертю і пан наш король Сигізмунд, я наказую запорожцям зняти табір і другого дня після Війська Польського перейти назад, за Дністер.

Сагайдачний. А гроші, пане воєводо, коли будуть сплачені запорожцям?

Любомирський. Гроші привезуть до Києва. Нехай козаки не сплянуть по селах на постої і не збирають з панських маєтків усякий припас, а негайно розходяться по домівках.

Сагайдачний. Гаразд, пане воеводо, гаразд...

Любомирський. Певне, королевич уже скінчив молитися. Нам час, панове. На добраніч, пане гетьмане!

Сагайдачний. Бувайте здорові, панове!

Любомирський і інші виходять. Чути віддалений гомін табору.

Осавул. Виконали твого наказу: козацтво гуляє.

Сагайдачний мовчить. Тишко, скрадаючись, підходить до намету, прислухається до розмови.

Сагайдачний. То козацтво нехай гуляє, нехай дужче співають, нехай голосніше грає музика... щоб у польському таборі було чути... Збагнув?

Осавул. Збагнув.

Сагайдачний. А джури, і служки, і частина козаків нехай нишком рихтують табір до походу. Та поспішають... Незабаром накажу виступати.

Осавул. Гаразд. *(Іде)*.

Тишко ховається за наметом. За сценою співають запорожці.

З'являється група, серед них Гарасим Скиба. Можна розібрати слова пісні за сценою:

А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний...

Сагайдачний хвилину слухає, потім іде в глибину намету, його не видно.

1-й запорожець. Панове товариство! Ляхи йдуть!..

З'являються польські жовніри, що котять барила з вином і горілкою. З веселим галасом зустрічають їх запорожці.

1-й жовнір. Панове-козаки! Польські жовніри грають вам з кінцем походу!

2-й жовнір. А що пішки ми сьогодні, прошу панство, не здатні ходити, то приїхали на барилах з горілкою...

Серед козаків радісний регіт.

1-й запорожець. А, бісів жовнір! Я й не знав, що

в жовнірів душа не з лопуцька й вони теж горілку дудлять...

2-й за порожець (*набрав горілки*). А я, йдучи в похід, і не гадав, що вже питиму її, святу, на цьому світі.

1-й жовнір. Ми згадали, що панове козаки не беруть з собою в похід горілки.

2-й за порожець. Не дозволено нам, друже, у війні напиватися.

Козаки разом з жовнірами п'ють вино.

Скиба (*випивши жбан*). А бодай вам, ляхи, шапка золотих! Знаєте козацьку душу...

1-й за порожець. Бо ж і їм у поході не мед.

2-й жовнір. Ой, як гірко, панове запорожці!..

1-й жовнір. Ліпше піймо, панове козаки. Нехай ворог журиється.

З'являється Тишко, когось шукає.

Тишко (*до козаків*). Що це ви тут робите? Панові гетьманові завдаєте неспокою.

Козаки з галасом і піснями рушають до табору, пообіймавшись з ляхами. І раптом стає тихо коло намету.

Тишко затримує Скибу.

Скиба. А щоб ти кругом світу пішов! Чого ти мене тягнеш?

Тишко. Слухай мене, Гарасиме, треба одно діло зробити, та не знаю, чи можна на тебе звіритися.

Скиба. Не можна на мене звіритися, пане писарю. Ніяк не можна... Пустіть мене: там без мене запорожці всю горілку поп'ють.

Тишко. Треба швидше піти до ляхів, до самого пана Любомирського, і переказати йому, що Сагайдачний цієї ночі переходить Дністер.

Скиба. А нащо воно мені?

Тишко. Завтра будемо обирати нового гетьмана, а ти курінним будеш.

Скиба. Який з мене курінний?

Тишко. А ти забув, як не раз підіймав галас проти Сагайдачного. Він тобі цього не подарує. Пора! Ми хочемо свого гетьмана — такого, щоб стояв за голоту.

Скиба. Все життя обираю гетьманів і все за голоту, а ні біса з того не виходить: неминуче постаршиниться..

Т и ш к о. Зрозумів мого наказу? Поспішай.
С к и б а. Та йду, пане писарю...

Розходяться в різні боки.

(Ідучи; сам до себе). Такого, щоб за голоту... *(Пішов)*.

В таборі не втихає свято. Пройшло кілька запорожців, обнявшись, співають. Двоє ченців пройшло, тримаючись один за одного. Підпили і наспівують. Один поривається в танець, а другий його стримує.
Повертається С к и б а.

С к и б а *(сам до себе)*. І тоді він казав таке ж... От і обрали Бородавку... *(Обережно озирвається довкола, йде до намету)*. Пане гетьмане!

С а г а й д а ч н и й *(чути його голос)*. А хто там?

С к и б а. Скиба Гарасим.

С а г а й д а ч н и й. Йди сюди, Гарасиме.

Скиба йде й зникає в глибині намету.

Знову проходять козаки, старшина, жовніри. Знову котять барила з горілкою. Потім з глибини намету виходить С а г а й д а ч н и й. Слідом за ним — Скиба, замислений, пішов у табір.

С а г а й д а ч н и й *(сам, люті і обурення раптом опанували його)*. У, запродавцю! Зраднику! Думаєш, гетьмана продаєш? Козацтво продаєш... Ти його ростив, каїне? Який диявол кидає це насіння на нашу землю? Дайте, приведіть його сюди! *(Знесилений, падає на ослін)*.

Поволі, обережно з'являється Т и ш к о.

Т и ш к о. Пане гетьмане!

С а г а й д а ч н и й. Хто? Хто це тут? *(Впізнав Тишка, але враз стримав себе)*.

Т и ш к о. Втомився, батьку? Відпочити час.

С а г а й д а ч н и й. Сон не йде до мене...

Т и ш к о *(сам до себе)*. Гарасим, мабуть, уже в таборі в Любомирського... *(До Сагайдачного)*. У ляхів свято. Любомирський дає бенкет. Жовніри приходили, кажуть, що гості з різних країн підіймали келихи за тебе, батьку. Хочуть бачити тебе. Може, поїдемо до Любомирського? І я з тобою, на послугах...

С а г а й д а ч н и й. З тебе добрий козак...

Т и ш к о. І вірний тобі, гетьмане.

С а г а й д а ч н и й. Знаю... Бачив, як ти татарів

рубав. Залишу тебе писарем військовим, як тебе Бородавка колись настановив. Будеш у допомі мені.

Тишко. Не заробив я такої шани.

Сагайдачний. А потім оберемо тебе на осавула військового...

Тишко. О!..

Сагайдачний. Золота матимеш барила, хутори...

Тишко (*сам до себе*). Може, Гарасим не встиг ще...

Сагайдачний. А в козацькій здобичі яку пайку матимеш! Ти на сьогоднішньому святі не забув про хворого гетьмана. Спасибі.

Тишко. Наказуй тільки, батьку,— усе зроблю для тебе. Не пошкодую життя свого, нічого не пошкодую. Вірним служкою буду.

Сагайдачний (*заплює люльку*). Добре, писарю, добре...

Тишко (*вбік*). Швидше на коня! Наздогнати Гарасима... Вернути його.. (*До Сагайдачного*). Дозволь, пане гетьмане, мені піти зараз.. треба порядку в таборі дглянути...

Сагайдачний (*пронизує Тишка поглядом*). Гарасима вернути хочеш?..

Тишко, вражений, відступає перед Сагайдачним.

Поки він не побачив Любомирського...

Тишко. Я... я... пане гетьмане... Це набріхано на мене... Нічого я не наказував йому...

Сагайдачний. Гей!

Вбігає кілька запорожців.

Візьміть! Не козак він... зрадник!.. Усіх нас продав...

Запорожці. Тишко!

— Зрадник!

— Що на нього дивитись! На палю!

Більше сходиться козаків і старшини.

Сагайдачний (*його лють не знає впину*). Візьміть його, рубайте в чверті!.. А голову його, і руки, і ноги, і прокляте його тіло шматками порозкидайте по полю, нехай вовки жеруть, бо земля не хоче його, окаянного, до себе...

Козаки хапають Тишка.

Тишко. Одступися! Сам піду...

Нехай загину, але й ти, іроде, покараний будеш за неповинні душі. І ти не житимеш! Онде, онде (*показує на поранену руку Сагайдачного*) твоя кара.

Серед козаків гомін, Тишко іде, козаки, діставши з піхов шаблі, йдуть за ним.

Сагайдачний. Панове-товариство! А тепер шикуйтеся по своїх полках, пускайте вперед обози, щоб татарва, буває, не зайняла їх, та будемо рушати через Дністер. Та щоб лад був і тиша. Нехай ні Любомирський, ані його старшина не відають, що козаки переходять Дністер. Нехай собі бенькетують на здоров'я!

Г о л о с и. Щось, мабуть, знає гетьман...

— Та вже йому все видно...

— Турки люті на козаків.

Ідуть. А табір гомонить, співає...

Сагайдачний (*гукає*). Та багаття палить великі, і нехай музика грає... аж поки й останній курінь на міст піде. Поспішайте, панове-товариство! Ніч осіння довга, дасть пораду козакові...

В таборі спалахують вогні. Дужче й дужче грають музики. Сагайдачний залишається сам. Чути — гуркотять вози, іржуть коні.

Співають козаки.

Сагайдачний мовчки слухає.

Тихшає і тихшає музика й пісня козаків, що віддаляється:

Ой, хто в лісі, озовися!

Ой, хто в темнім, озовися!

Та викрешем вогню, та запалим люльку —

Не журися!..

Вбігає Музика.

Музика. Гетьмане! Польські гусари і старшинський загін Любомирського мчать навпереріз козакам. Передній загін уже напав на нас... Любомирський, мабуть, довідався про твій наказ... Почалася сутичка...

Сагайдачний (*мовчить, думає; раптом підморгує Музиці й співає*).

Та викрешем огню, та запалим люльку — не журися!..

І наче підхоплюють десь далеко запорожці його заспів:

Гей, долиною, гей!

Козаки йдуть...

КАРТИНА ДРУГА

Світлиця в домі Сагайдачного в Києві. Обстановка та ж, що і в другій дії. Півморок. Перед широким венеціанським вікном непорушно стоїть Іов Борецький. Світлицю і його постать осяють відблиски дальніх пожеж у місті. Позаду Іова застигли на місці Музика, джурра, старшина.

Чути далекий дзвін на сполох. По хвилині з покоїв Сагайдачного виходить лікар-француз — той же, що лікував його під Хотиним.

Тривала пауза.

Лікар. Великий муж, про якого тепер не можуть забути королі й царі християнського світу, сьогодні представиться богіві. Медицина безсила проти неблаганного фатуму.

Присутні вражені.

Мосьє гетьман хоче бачити митрополита і свого побратима пана запорожця.

Іов (по паузі). Смерть мужові спокій єсть! (Іде до покоїв Сагайдачного).

За ним Музика.

Лікар. Мені доручено просити гетьмана, щоб наказав козакам силоміць припинити пожежі й напади на уніатів і католиків у Києві і по всій Україні та покарати винних ремісників і хлопів. Але — дивуюсь і сумую — великий муж, уже збираючись дати одвіт богіві, не схотів врятувати душі своєї. Він сказав, що король має більше влади і сили... Та проте король не може, а гетьман не хоче загасити пожежу...

Голос серед старшини. Гетьман не раз рятував їх, на своє й наше лихо. Нехай тепер король сам рятує отців езуїтів і магнатів.

Лікар. Але за вбивство пана Ружинського може бути кара від короля, хоч і невідомо, хто вбивця. Чернь буде покарана.

Голос серед старшини. А може, королеві вистачить глузду...

Лікар. О шановне панство!.. Але прошу — гетьманові треба спокою. Дуже прошу ласкаве панство...

Всі виходять.

По паузі тихо входить Катерина, за нею Стешка.

С т е ш к а. Але ж, пані, я вже казала вам...

К а т е р и н а (*притишено*). Я тільки хочу довідатись, як ся має пан гетьман. Чи не краще йому?

С т е ш к а. Лікар каже — незабаром помре. Може й сьогодні.

К а т е р и н а. А я залишуся жити?.. Боже!..

С т е ш к а. Не дозволено вам так побиватись; у гетьмана є своя жінка. Має приїхати.

К а т е р и н а. Її серце — чуже серце. Її слова і вчинки чужі йому, і дочка її, рідне їх чадо, чужа гетьманові... Яка ж дружина йому Анастасія?

С т е ш к а. Не нам про те знати. Вони брали шлюб.

К а т е р и н а. Ні, серце його належить мені... Хто ж має силу забрати його в мене?

С т е ш к а. Схаменіться, пані!..

К а т е р и н а. Митрополит благословить його на розлучення, і серце гетьманове належатиме мені... Нехай Анастасія бере його хутори, золото, коштовне каміння, бере всі його скрині з козацькою здобиччю... Нехай бере... Серце його належатиме мені.

С т е ш к а (*прислухається*). Вони йдуть сюди. Не слід, пані, тривожити гетьманові душу, знайдіть собі десь інше місце, пані.

К а т е р и н а. Не можу я покинути цей дім. Мое місце тут до останньої хвилини... По праву людському мое місце тут...

С т е ш к а. Так, пані, але не зараз, не зараз... (*Лагідно виводить Катерину, обійнявши її за стан*).

До світлиці Музика і Іов ведуть попід руки Сагайдачного.

За ними входить писар з паперами.

Сагайдачний мовчки дивиться на спалахи пожежі в місті.

Входять джурайкозак.

Джур а. Козак із сторожі, батьку, каже, що має звістку до гетьмана.

С а г а й д а ч н и й. Що маєш, козаче?

К о з а к. Перестріли коло міста турецького пашу. Каже, що він з посольством від самого султана. Пишний такий! То чи пускати до міста, чи нехай повертає голублі у свою Туреччину?

П р и с у т н і. Посольство?

— Від султана?

С а г а й д а ч н и й. Якщо не побачить мене сьогодні, то вже не побачить ні на цім, ні на тім світі: адже у нас

із турками і пекло буде різне... Скажи сотникові, нехай пропустить пашу й посольство.

К о з а к. Слухаю, батьку.

Козак і джура йдуть.

С а г а й д а ч н и й (до писаря). Що ми, писарю, написали королеві Сигізмундові?

Присутні трохи відходять убік.

П и с а р (читає). «А з сторони високодумних і вельможних панів вашої королівської величності, на Україні, нашій предковичній вітчизні, владу свою розпростираючих, віють на нас, військо Запорозьке, холодні і недоброчишливі вітри, що хочуть славу нашу спопелити і братство наше лицарське в підданство і ярмо нахилити...»

С а г а й д а ч н и й. Так, писарю...

В світлиці відбиваються спалахи пожеж і чути дзвін на сполох.

Пиши далі... пиши... «Волиємо, щоб унія, нами знесилена, не поновлялася. Мають отці езуїти косцьолу римського і без нас кого наvertати до латинства... Коли ж козакам не буде дано повного заспокоєння і зцілення тяжких їхніх ран, то щоб нове щось од них — яке уже й починається — не вродилося й вогню гнівного не запалило...»

П и с а р (пише). «...не вродилося й вогню гнівного не запалило...»

С а г а й д а ч н и й. «І нехай тоді їх милості пани Потоцькі, Радзівілли, Конецпольські й інші пани і старости на себе нарікають, бо не знайдуть жалю й чулості в людей, яких вони за худобу мають...»

П и с а р. «...не знайдуть жалю й чулості в людей, яких вони за худобу мають...»

Входить джура.

Д ж у р а. Старшина прийшла, пане гетьмане. (Побачивши знак Сагайдачного, іде з світлиці).

С а г а й д а ч н и й (до Музики). Клич, Никифоре, старшину сюди. Та накажи, нехай зберуться запорожці і заспівають мені, може, востанне... тих, що співали, коли в походи водив їх. Нехай почую перед великою дорогою. А писар нехай зустріне пашу.

С. Воскресенко, В. Козаченко, М. Пагнібі та А. Малишко,
Г. Смілянський, В. Шевець, *фото 50-х років.*

Л. Смілянський. Фото 1966 року.

Музика. Добре, Петре. (*Виходить разом з писарем*).

Пауза.

Іо в. Ми, гетьмане, пропонували московському цареві силу, а греба було починати з душі.

Сагайдачний. Кажі ясніше, не збагну.

Іо в. Нехай бере цар і патріарх московський духівництво наше під свою руку. Ніякий король не стане їм попереk дороги. Я наказав Ісаю Копинському готувати нових послів до царя — від духівництва.

Сагайдачний. Почуваю, митрополите, сьогодні ще переступлю межу земну. Тішуся, що від почесної рани, як воїн, помираю. (*Раптом хапає Іова за руки*).

Іо в. Тримайся, гетьмане!

Сагайдачний. Іване, чуєш мене?

Іо в. Чую, Петре.

Сагайдачний. Скажи, Іване: чи віриш у те, що й прості люди підуть за нами?

Іо в. Коли посилав ти посольство до Москви, хіба не мав, гетьмане, слави за це і серед старшини, і серед козацтва, і серед посполитих? А коли оголосив війну унії, коли взявся покозачувати Україну, коли приїхав у табір під Хотином — хіба не пішов за тобою увесь народ? Коли б не пішли за тобою — не обрали б тебе на гетьмана. Знаєш, Петре, якого хліба прагнуть прості люди.

Сагайдачний. В останні години свого життя шкодую, що надто пізно дійшов цього думкою й серцем. Але ми вже надломали цей ланцюг, яким прикуто нас до королівської корони, га ще не пірвали його, і він їсть наше тіло і ятрить наші рани... Чуєш, Іване? Не відаю, кого оберуть після мене козаки, але вірю тобі... Благаю тебе!..

Іо в. Гетьмане! Петре!..

Сагайдачний. Благаю тебе: ламай і далі цей ланцюг, що гне людей наших до землі, усе віддай, що зможеш, усю свою силу і віру віддай на це... І залізо не встоїть перед праведною десницею! А ти ж світило церкви! Коли ж поступишся перед втомою або зламаєшся і оскверниш уста свої олжею римською, то га брехня обернеться на смердючих устах твоїх на піну скаженого пса... (*Кричить*). Пам'ятай, Іване!

І о в. Пам'ятаю, Петре!

Сагайдачний. То слухай... Тільки ти про це маєш відати. Не можу забрати в домовину з собою...

І о в. Кажі, кажі...

Сагайдачний. Ще під Хотином, коли повертались ми через міст і Любомирський напав на нас, прийшли від старшини до мене і сказали: настав час, гетьмане, пора! Не сподіваймося на короля: він і тепер одурив нас... І я сказав їм: пора, братове, пора! Під Хотином були ми сильніші за королівське військо, та проти нас був ще й Осман... Але тепер Туреччина не скоро зважиться на нас. А сила наша росте, і надходить час — будемо ще сильніші... і будемо говорити з королем мовою козацьких гармат. І як настане час і прийде до тебе старшина, благословляй її на велике діло... Готуй і гетьмана, що вершив би й далі нашу справу.

І о в. Нехай станеться... А коли московський цар і бояри побачать, що не самі слова несемо до них, а й силу могутню проги короля й магнатів, тоді й московське, і наше вояцтво стане в одній лаві помирати брат за брата... Мрію про це, Петре. Я й синів своїх вирядив до Москви в науку, там нині загоряється світло.

Сагайдачний *(по паузі)*. Ну ось... наче легше стало... І дзвони немов затихли.

І о в. Від якого дзвону страждаєш, брате?

Сагайдачний. Коли йшли ми по землі братній полками, обертаючи міста й села на попіл і руїни, отоді гули дзвони скрізь на сполох... возвіщали тривогу, що брат пішов на брата з мечем. Аж поки не здригнулися наші серця. А погім... потім, коли був патріарх ієрусалимський на Україні і ми прощалися з ним, я привселюдно, на майдані просив у нього прощення за пролиття братньої крові. Щире було моє каяття... І патріарх ерусалимський, і цар московський простили нам великий гріх... *(По паузі)*. Іди ж боржій і чини, як греба. Вороги знають, що гетьмана нема вже, і не гаються... Поспішай і ти.

І о в. Іду, Петре... *(Поривчасто обіймає Сагайдачного)*. Як буде без тебе?

Сагайдачний. На козацтво моє обіпрешся в потрібі. Поспішай, Іване.

І о в. Іду, Петре... *(Прощається з Сагайдачним, іде)*.

Сагайдачний *(сам, мовчки дивиться на пожежі)*.

які раптом запалали яскравіше; обличчя його починає беззвучно сміятися). Спири їх, загаси пожежу, найясніший королю мій і наймилостивіший мій пане! Адже маеш на це владу... Переступили ми шлях Туреччині, настане час — переступимо й тобі шлях, королю мій! Кожне серце руське прагне цього, бо єщена Русі Русь! Та вже не я поведу корогви козацькі на табір королівський, не я поведу чайки на море... Не я топтатиму береги султанової Порти, не я окурятиму мушкетним димом стіни царгородські.

Тихо входить Катерина.

Я знав, що ти прийдеш.

Катерина. Не гнівайся, що я стривожила твій спокій. Але я...

Сагайдачний. Ти повинна була прийти.

Катерина. Я й прийшла, щоб признатися...

Сагайдачний. В чому маеш признаватися? Серце твоє було твоїм повелителем, і все, що ти чинила, — від нього.

Катерина. Я вбила пана Ружинського.

Сагайдачний. Його вбив народ.

Катерина. Я була разом з юрбою на вулицях. Це я привела людей до його дому. Пан Ружинський думав, що я втіаю від юрби, і пустив мене в дім. Я застрелила його з пістоля мого чоловіка, якого вбито за наказом Ружинського, і відчинила двері юрбі до його покоїв. Його дім спалено. Я помстилася за смерть сотника.

Сагайдачний. Ружинський був вартий твоєї помсти.

Катерина. Коли б я не полюбила тебе, мій муж був би живий. Їм не треба було б його вбивати. І я не можу забути про це.

Сагайдачний. Тримайся, Катерино.

Катерина. Коли я підходжу до тебе, мені здається, що труп сотника... Ось він... Дивися — сотник!.. Він хоче вхопити мене за руки, втримати мене... Гетьмане, рятуй мене!.. Він не дає мені спокою і вдома...

Сагайдачний. Нікого тут немає. Ти хвора. Заспокойся. Ніхто тут не займе тебе.

Катерина. Прости мене, гетьмане.

Сагайдачний. Нема гріха в тому, що ти вчинила.

К а т е р и н а. О, будь проклята свята унія, що й лю-
бов отруєш убивством, що роз'єднала братів і сестер!..
(Плаче).

С а г а й д а ч н и й. Иди заспокойся. Ти зробила, як
звеліла тобі совість.

Чути гомін голосів за дверима. З протилежного боку з'являється
С т е ш к а.

С т е ш к а. Ах, пані!..

К а т е р и н а. Тепер можу йти...

С т е ш к а. Ходімо, пані... (Обіймає її, виводить біч-
ними дверима).

Входять старшина й Музика.

С т а р ш и н а. Чолом, батьку!

С а г а й д а ч н и й. Здорові були! Прийшли прощати-
ся з гетьманом?

С т а р ш и н а. Живи здоров, батьку!

— Ще й на море, на турка водити-
меш нас.

С а г а й д а ч н и й. Без мене ходитимете. Багато ми
з вами воювали, та щастя-долі собі не вибороли. Під
Хотином була вже нас сила велика, та не виконав король
своїх обіцянок.

М у з и к а. Тільки хвалився, що він перш за все хри-
стіянин.

С а г а й д а ч н и й. Коли встане козацтва не три ти-
сячі та й не сорок, а сто тисяч — отоді говорити з коро-
лем!

М у з и к а. А нащо тоді з ним говорити?

С а г а й д а ч н и й. Правду кажеш, Никифоре. Але
попереду треба, щоб з народу нашого постало могутнє
козацтво.

М у з и к а. А тим часом люди рідний степ кидають,
бо він обернувся для них на пекло. Вчора в степу зу-
стрів цілу валку. «Куди?» — питаю. «На слободи під
московського царя»... Уже цілими селами знімаються й
тікають звідси. На слободи перекидається народ.

С а г а й д а ч н и й. Шлях нам показує! І не спинити
його ніякою силою. Лихо наше велике, що б'ємося проти
одного ворога, обороняючи другого. І доки буде так, до-
ки не знайдемо собі товариша, щоб рідніше за брата був
нам, доти й будемо пектися поміж двох вогнів. Хороші

в них слова, та підбиті брехнею і зрадою... Ось і зараз, самі почувете... *(Кличе)*. Гей, джура!

Входить джура.

Чи приїхав турецький посол?

Джура. Приїхали Халіль-паша і посольство. Щойно перестали молитися.

Сагайдачний. Молитись? Мабуть, думають щось украсти, я їхню вдачу знаю. Клич Халіля-пашу.

Джура пішов.

Присутні стають, як належить для прийому посла. Входить Халіль-паша, він же невідомий, що продавав Сагайдачному зброю й таємні відомості. Спочатку його неможливо впізнати через пишний його одяг.

Халіль-паша *(вклоняється Сагайдачному)*. Панові гетьманові, непереможному лицареві, слава про якого лунає по близьких і далеких землях Сходу і Заходу, хоробрості якого задрять леви, а мудрість якого глибша за глибини морів, повелитель світу, володар усього Сходу, султан великої оттоманської Порти звелів переказати свою прихильність і милість...

Сагайдачний *(не впізнав невідомого; урочисто)*. Вітаю Халіля-пашу, посла великого повелителя Сходу і володаря нескінченних земель і народів султ...

Музика *(на вухо Сагайдачному)*. Та це ж той купчисько, що тобі пістолі колись привозив на продаж, у якого ти візира купив...

Сагайдачний раптом спиняє його жестом, дає знак старшині. Старшина і Музика виходять.

Сагайдачний *(вже іншим тоном)*. Я в тебе, купче, звик купувати інший крам... Гадаю, що ти й зараз привіз щось таке ж...

Халіль. Вельможний гетьмане, я є тепер візир султанів і посол його...

Сагайдачний *(перебиває)*. Мені байдуже до того, як там у Туреччині тебе величають... Я тебе краще знаю...

Халіль. Але ж, пане гетьмане, прошу... посол...

Сагайдачний. Годі! На біса мені знати, за кого тебе мають турки. Кажі, з чим прислав тебе Осман? *(Лукаво всміхається)*. Як ся має він після хотинського походу?..

Халіль. Османа немає. Коли повернувся він з хотинського походу, на нього напала чернь і вбила його...

Сагайдачний. Свої люди вбили султана! Мабуть, не здря... Гаразд. Що переказує на цей раз твій візир? Чи, може, і його порішили?

Халіль. О, він тепер є великий візир і вершить справами всієї Туреччини. Великому візиреві й султанові стало відомо, що вельможний гетьман посилав посольство до московського царя і пропонував йому своє козацтво на службу для війни, а тепер, також з намови гетьманської, митрополит до царя московського нове посольство збирає...

Сагайдачний. Султан і про це чув?

Халіль. О, звичайно.

Сагайдачний. Довгі в твого султана вуха...

Халіль. Султан пропонує гетьманові союз військовий, безпеку і заступництво перед усіма сусідами... Султан обіцяє не втручатись у справи віри руської... Султанове військо завжди оборонить гетьмана, і Україні не треба буде просити заступництва й союзу в московського царя...

Сагайдачний. Гм... На цей раз за твою звістку доведеться мені дорого платити...

Халіль. Гетьман погодиться не посилати більше посольства до Москви і не шукати заступництва від унії в московського царя, бо всевладний султан своєю силою і владою вдовольнить Україну в усьому. *(Вичікуюче дивиться на Сагайдачного)*.

Сагайдачний замислився.

Халіль підходить до завіси на дверях, дає знак; людина в східному вбранні вносить скриньку з коштовностями і зникає.

Халіль ставить скриньку перед Сагайдачним.

Сагайдачний. Що це воно?

Халіль. Повелитель правовірних передає славетному гетьманові свій султанський подарунок. О, тут знамениті коштовності земель арабських, маврських, персидських і всього старовинного Сходу... Я бачу невдоволення на ясного обличчі вславленого лицаря... Але ж це ще не все... Султанова щедрість не знає меж. Мудрий гетьман буде найбагатшою людиною в світі...

Сагайдачний. А скажи мені, скільки твій візир заплатив султанові за те, що зробився великим візиром?

Халіль. Але ж я кажу, що неперевершений у походах гетьман матиме потім і злото, і каміння, і коштовну зброю, і султанових красунь... Адже нам відомо, що найясніші і найласкавіші очі гетьманові не відвертаються від чудових квітів, що розцвітають на землях Сходу і Заходу...

Сагайдачний. А на які гроші ти, купче, купив своє візирство?

Халіль. А-а!... Шляхетний гетьман шукає шляхів до слави! Наймудріший пан має смак до життя! Але ж перед найхоробрішим, найповажанішим і найдостойнішим володарем простилається великий шлях, може й, до корони... Про це здалека натякав мені великий візир, а думки його починаються з джерела султанового...

Сагайдачний. Ні, купче, ні! Ніколи не купити нас золотом! Торгуйте собі Туреччиною, продавайте, візири, свою землю і людей своїх по всесвітніх базарах, поки не роздеруть вас на шматки ваші люди, як роздерли продажного Османа!.. *(Відкидає скриньку з подарунками)*.

Халіль. Пане гетьмане!..

Сагайдачний. Хай пам'ятають султани, що козаки били їх і на своїй, і на їхній землі під самим Царгородом...

Халіль. Гетьмане, страшний буде гнів повелителя світу!

Сагайдачний. Ми вже чули про це під Хоцином...

Халіль. Ми зруйнуємо Січ! Витолочимо Україну! Віддамо її кримському ханові! Тепер ніхто не одверне султанового гніву.

Сагайдачний. Я на твоєму повелителєві світу їхатиму верхи по Туреччині.

Халіль. Султан цього не подарує!

Сагайдачний. Ха-ха-ха...

Халіль. А людей ваших розпродамо на невільничих базарах по всьому світу.

Сагайдачний. Що? Га? Собако!.. *(Задихається з люті, якісь нечленоподільні звуки обурення вириваються з його грудей; біжить до зброї на стіні, але не в силі вийняти шаблю з піхов; тримаючись рукою за килим із зброєю, кидає в Халіля уривчасті слова, наче*

рубає шаблею). Варна!.. Сино!.. Кафа!.. Царград!.. Перекон!.. Хотин!.. (*Аж стогне з люті*).

Халіль перелякано задкує, хапає скриньку з подарунками; окремі речі, що повипадали з скриньки, він розтикає по схованках свого одягу.

Тим часом вбігають старшина, Музика, Іов. Виводять Халіля.

Нехай не паскудить нашої землі! Нехай перекаже й султанові!.. Нехай!.. (*Падає на тапчан*).

Його оточують. Хвилину всі мовчать, чекають, поки гетьман заспокоїться. Здалеку наближається пісня запорожців. Вона дужчає й дужчає, і ось на повен голос лунає пісня:

А позаду Сагайдачний,
А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку,
Необачний... і т. д.

Підведіть мене, підведіть... Сюди...

Іов і Музика підводять його.

(*Марить*). Ідуть курені... полки... Писаренків, Харченків, Півкожуха, Непийводи... Ото гисячі! Сила яка!.. І гармати, гармати... Здорові були, дітки!

Чути пісню.

(*По паузі*). А це хто дивиться на мене? Хто? Султан, мурзи, хани... Тремтять! І король... У папи римського благає порятунку... (*Шукає рукою булаву*). Булаву, булаву мені...

Йому дають булаву.

(*Раптом вигукує*). Гей, дітки! Добре дбайте! Харченку, веди свій полк на ліве крило турецького табору, а Дорошенко — просто на табір, на султанів намет!..

Старшина (*тихо*). Чули, пане гетьмане, чули...

Сагайдачний. А Глоба — до лісу, у засідку з своїми куренями, щоб татари не вдарили нам у потилицю... А гармати на горби котіть, ближче до турків... Писаренку, а давай лиш з кіннотою за сонцем, у потилицю басурманам! Вперед, дітки!.. За городи наші вільні і села! За... (*Падає на лаву, з рук його валиться булава*).

Всі кидаються до нього.

(По паузі). Простіть мені кров покараних моєю волею козаків і старшини...

І о в і с т а р ш и н а. Прощаємо, батьку...

С а г а й д а ч н и й. І смерть славного вояки Якова Бородавки... і пролляту братню кров... (Втихає).

І о в. Петре!

М у з и к а. Що заповідаєш нам, Петре?

С а г а й д а ч н и й (востаннє розплющив очі, вказав кудись рукою). Дзвони... дзвони... (Затих).

Пауза.

Тихшає й тихшає пісня запорожців, що віддаляються.

І о в. Чи відаєте, що володар великий упав у цей день на Русі!..

Похиливши голови, стоїть старшина; змахнувши сльозу, Музика накриває тіло Сагайдачного китайкою. Ледве чути далеку пісню запорожців про Сагайдачного: «Та викрешем огню, та запалим люльку,— не журися!..»

Поволі закривається завіса

ЧЕРВОНІ ТРОЯНДИ

П'еса на 3 дії

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Леся Українка (Лариса Петрівна Косач) — видатна українська поетеса-революціонерка. На початку дії п'єси їй 29 років.

Микола Віталійович Лисенко — відомий український композитор.

Мержинський Сергій Костянтинович — один з діячів соціал-демократичного руху, друг **Лесі Українки**.

Драгомиров — генерал-губернатор і командуючий військами Київського округу. Йому 73 роки.

Роман Денисович Нечай — один з діячів підпільного соціал-демократичного руху в Києві; середнього віку.

Юрій Кучма — давній знайомий **Лесі**, молодий офіцер.

Клавдія — близька подруга **Лесі**.

Малуша — служниця в домі **Косачів**.

Тарас Миронін — молодий робітник, підпільник.

Настасія Юліанівна — далека родичка **Косачів**; літня жінка.

Професор Дудар — років 70.

Професор Осадчий — такого ж віку.

Стефанія — дівчина, сестра-жалібниця.

Яніна — молода жінка, сестра **Мержинського**.

Доглядач саду.

Робітники, студенти, курсистки.

Дія перша

КАРТИНА I

1900 рік. Київ. Помешкання Косачів. Кімната Лесі. Служниця М а л у ш а і Т а р а с пересувають по кімнаті невеличкий письмовий стіл. Посеред кімнати стоїть Настасія Юліанівна, як завжди — з парасолькою; командує.

Н а с т а с і я Ю л і а н і в н а. Несіть сюди. Так. Обережно, Малушо! Так. Не поламай, Тарасе! Радий, що сили, як у вола... Дивись, подряпаєш об лутку.

М а л у ш а. Леся любить, щоб усе було гарно, щоб ніде не було зім'ято або подряпано. (*Відпочиває*). І щоб квіти... Багато! Вінки з квітів любить плести. Гарні!.. Я теж люблю квіти. Ми з Лесею в Колодяжному часто збирали квіти і плели вінки. Тарасе, а ви любите квіти?

Т а р а с (*похмурий*). Не знаю...

Н а с т а с і я Ю л і а н і в н а. Стіл до цього вікна. Не так. Сюди. Отак. Крісло тепер сюди, тут сидітиме панна Леся.

М а л у ш а. Ой, звідси не видно берізки біля воріт, панночка любить цю берізку.

Н а с т а с і я Ю л і а н і в н а. Назад стіл, до того вікна... Не зламайте ніжку. Отак буде добре. Крісло сюди.

Т а р а с. «Панночка!» «Панночка!» Тільки й чути.

Н а с т а с і я Ю л і а н і в н а. Назад стіл. До того вікна. Отак.

М а л у ш а. Ой, звідси буде видно урядника за парканом...

Т а р а с. Це у вас на селі урядники, а в Києві — чортові кукли городовики.

Н а с т а с і я Ю л і а н і в н а. Я теж не люблю дивитись на городових. Стіл трохи вбік. Отак. Недавно студентів на демонстрації... нагайками, варвари!.. Курсисток, благородних дівциць, і тих не пожаліли...

М а л у ш а. Боже мій! І дівчат!
Т а р а с. Проти власті виступали.
Н а с т а с і я Ю л і а н і в н а. Я теж революціонерка.
Мене козак ударив нагайкою...

Увіходить К л а в д і я.

К л а в д і я. По спині... сюди...

Н а с т а с і я Ю л і а н і в н а. Так... Він думав, що я теж беру участь в демонстрації, та як уперіщить по спині. Не загоювалося три тижні. От!.. Але те, моя дорога, не завадить мені одружитись, якщо трапиться партія до вподоби.

К л а в д і я (*сміється*). Ну, звичайно, звичайно...

Н а с т а с і я Ю л і а н і в н а. А ви кого шукаєте?

К л а в д і я. Мав прийти Юрій Розмай. Не було?

Н а с т а с і я Ю л і а н і в н а. Не знаю ніякого Розмая. Про зілля таке чула.

К л а в д і я. Ха-ха-ха... Не зілля, а псевдонім такий — Розмай. Хіба ви не знаєте, що він пише?

Н а с т а с і я Ю л і а н і в н а. Такого поета...

Падає пенсне.

не знаю...

К л а в д і я. Юрія Кучму?

Н а с т а с і я Ю л і а н і в н а. Цього знаю. Колись, за юних років, він був кращим другом Лесі. Тепер була б добра партія для неї.

К л а в д і я (*трохи злякано*). Що ви, Настасіє Юліанівно!..

Малуша, щоб не заважати розмові, мовчки наказує Тарасові взяти згорнений килим. Квапливо виходять.

Н а с т а с і я Ю л і а н і в н а. Давно вже розладналось... Так звичайно й буває... А Юркові Гавриловичу батько допоможе. Зв'язки!.. Сам Драгомиров мало не приятель йому. На військовій службі цей, як ти кажеш, Розмай зробить велику кар'єру. Чи, може, ти міркуєш інакше?

К л а в д і я. О ні! Юрій поет у душі. Військової кар'єри він не зробить. У нього інше...

Н а с т а с і я Ю л і а н і в н а. Знаю. Те, чим тепер захоплюються, — політична діяльність.

К л а в д і я. Ви вважаєте — цього мало?

Настасія Юліанівна. Для молодості досить, але для всього життя, моя люба, мало. Набридне кінець кінцем говорити тільки про революцію, заговорите і про...

Падає пенсне.

женихів, та вже буде пізно.

К л а в д і я. Але ж ви щойно сказали, що і для вас ще не пізно...

Настасія Юліанівна. А, та не про мене мова... Ось вам Леся... Торішнього літа до нас на дачу в Зеленому Гаї приїздив Мержинський... Сергій Костянтинівич, місяць прожив... А в минулі роки, ще до того, я їх обох зустрічала в Криму. Молода дівчина і гарний, хоч неголений мужчина, кавалер, часто бувають разом, відпочивають на природі — і розмовляють тільки... про революцію, про Маркса... У Криму вона цілими днями не розлучалася з «Капіталом». Я пробувала читати — нічого цікавого. Оцей романчик у тисячу разів цікавіший і корисніший.

К л а в д і я. Цікаво — чим?

Настасія Юліанівна. Хоч би й тим, що за цей романчик мене не посадять до тюрми, а за те, що вони обоє читають, посадять. Ну нехай там студенти і курсистки цим захоплюються... А високоосвічена дівчина, відома поетеса... А проте й не дивно: Леся в Києві, Сергій Костянтинівич у Мінську... Вони зустрічаються один раз на рік. До того ж у нього хворі легені...

К л а в д і я. Ні, Настасіє Юліанівно, ви цього не зрозумієте...

Настасія Юліанівна. О, звичайно! Ви вважаєте, певне, що я і не революціонерка і що я далека від народу...

М а л у ш а і Т а р а с принесли почищений килим.

(До Тараса. Роздратована). Ей, шановний, е у вас цигарка?

Т а р а с. Махорка.

Настасія Юліанівна. Гаразд, давайте. В цьому домі не знайдеш і махорки...

Роблять цигарки. Настасія Юліанівна намагається у всіх рухах наслідувати Тараса: слинить папірець, склеює цигарку пальцями і т. д.

Т а р а с. Ох і міцна, чортова кукла!.. Може задушити.

Н а с т а с і я Юліанівна. Нас не задушить! От Леся не терпить тютюнового диму... Та-ак, боротися з самодержавством не жарти... Ох і міцна, чортова кукла!.. *(Виходить)*.

Т а р а с *(довго мовчки дивиться вслід Настасії Юліанівні, ховає зроблену цигарку в кашкет)*. Та-ак! *(Бере з вікна книжку)*. Багато книжок у твоєї панночки. Видно, є час читати. *(Читає про себе)*.

Досвітні вогні переможні, урочі
Прорізали темряву ночі.
Ще сонячні промені сплять,—
Досвітні вогні вже горять,
То світять їх люди робочі.

А добре, хай йому чорт! *(Продовжує)*.

Вставай, хто живий, в кого думка повстала!
Година для праці настала!
Не бійся досвітньої мли...

Входить Л е с я, спинається в дверях.

Л е с я *(закінчує)*.

Досвітній огонь запали,
Коли ще зоря не заграла.

Т а р а с. Напам'ять знаєте?

К л а в д і я. О, вона ще багато таких віршів знає напам'ять. А вам цей сподобався?

Л е с я. Облиш, прошу...

К л а в д і я. Ні, я хочу знати. Ну, відповідайте?

Т а р а с. Добра пісня. Мабуть, якась жінка з наших, трудівниць, склала...

К л а в д і я. Чула?.. Ха-ха-ха...

Л е с я. Ну, досить. Ти вже як почнеш, то не можеш спинитись. Малушо, піди допоможи в вітальні.

Малуша виходить.

К л а в д і я. А в тебе тут затишно. Стіл треба пересунути сюди, а диван сюди... *(Швидко, енергійно пересуває меблі)*.

Л е с я. От вигадала... Ще підвередишся...

К л а в д і я (*продовжує пересувати меблі*). Ха-ха-ха... Я?

Л е с я. Що в тебе за настрої сьогодні?

К л а в д і я. Такий, як завжди.

Л е с я. Та й справді так. (*До Тараса*). Будь ласка, якщо можна, підбийте отут на дивані плюш. Час би вже купити новий, та нехай ще послужить. Плюш ось трохи подерся.

Т а р а с. Зараз принесу інструмент. (*Іде*).

На порозі Тарас зустрічається з Нечаем. Тарас здивований.
Розходяться, удаючи, що незнайомі.

Л е с я. О, Роман Денисович! Прошу! Прошу!

Н е ч а й. Добридень! Як ся маєте на новій квартирі?

Л е с я. Дякую.

Н е ч а й. Здоров'я?

Л е с я. Не змінилося... принаймні на краще...

К л а в д і я. А моє здоров'я вас не цікавить?

Н е ч а й. О, дуже цікавить! Тільки якби кожному з нас хоч половину того, що маєте, ми були б щасливі.

К л а в д і я. Не скаржуся. І силою бог не покривдив мене... і настрої завжди...

Н е ч а й. З вами поговориш — і самому веселіше.

К л а в д і я. Вигадуєте...

Н е ч а й. Ні, справді. Я відчуваю, наче ви подарували мені частку вашого настрою. Адже як тільки я увійшов до квартири, відразу почув ваш сміх.

К л а в д і я. Дивіться! А я нічого й не чула...

Л е с я. Може, підемо до вітальні?

Н е ч а й. Я на кілька хвилин. Маю справу до вас...

К л а в д і я. О, згадала — я теж на кілька хвилин... тільки без будь-якої справи... Лесенько, пробач, біжу, біжу... Роботи — отак!.. (*Цілує Лесю*). Бувайте здорові, пане Нечай! Справи! Справи! Ха-ха-ха...

Н е ч а й. До побачення! Дуже радий, що побачив вас. Завжди після зустрічі з вами в мене прекрасний настрій. Ні, справді. Здається, наче несеш із собою повну кишеню вашого чудового сміху...

К л а в д і я. Тільки дужче тримайте його, бо вискочить і полетить... Фі-іть!.. Тільки й бачили... (*Іде, в дверях обертається*). Романе Денисовичу, якщо однієї кишені вистачить ненадовго, пришліть записку — одміряю

цілий чемодан... Ха-ха-ха... (Зникає, чути тільки її сміх за дверима).

Не ч а й (вслід). Обов'язково!.. Чудова дівчина. Хто одружиться з нею, буде щасливий.

Л е с я. Цього наперед не вгадаеш...

Пауза.

Не ч а й. У вас, здається, гості? Я чую голоси.

Л е с я. Шановні професори... У них важлива справа до матері. Але не застали. Поїхала на кілька днів. Збираються йти до Смиренка просити грошей на видання книжок. Він до цього часу особисто не приймав їх, а провадив переговори через свого племінника, який має на меті стати літератором. Я не раз переконувала матір, що допомога цього мільйонера тільки компрометує будь-яку громадську акцію, але ми і в цьому питанні, здається, не можемо зрозуміти одна одну.

Не ч а й. Поки ніхто не ввійшов, я хочу попросити вас, Лесю Петрівно, про одну послугу.

Л е с я. Я зарані згодна.

Не ч а й. Ні, спочатку послухайте. Приїхала одна людина... у справах... Але якщо цю людину помітять у Києві, то буде краще, щоб здавалося, ніби вона приїхала просто в гості... Ми вирішили, що було б краще за все попросити вас, як уже й бувало...

Л е с я. Якщо це краще за все — я тим більше згодна.

Не ч а й. Але це чоловік...

Л е с я. Чи зручно?

Не ч а й (усміхається). Це Сергій Костянтинович Мержинський.

Л е с я. Сергій!.. Це чудово! Ні в яке інше помешкання він і не повинен з'явитися. Він буде моїм гостем, і справжнім, а не для конспірації. Він гостював у нас, коли ми жили на хуторі в Зеленому Гаї, і після того бував у нас. Але як його здоров'я? В листах він нічого про це не пише. Це мене тривожить. Він ховає від мене правду.

Не ч а й. В нього хворі легені — то ви знаєте. Професійна хвороба революціонерів. Але він лікується, відчуває себе добре. Та ви краще розпигайте у нього самі. Він незабаром прийде.

Л е с я. Незабаром прийде? Тоді — квітів! Квітів!

(Іде, у дверях зустрічає Тараса). Тарасе, зачекайте мене, я зараз повернусь. *(Вибігає).*

Входить Т а р а с.

Неч а й. Ну, здоров був, Тарасе! Працюєш тут?

Т а р а с. Та ось... Час би вже цей мотлох спалити. Ніяк не збагну, нащо ви просили мене допомагати цій панні.

Неч а й. Цій панні, Тарасе, треба допомагати. Треба — розумієш?

Т а р а с. Ні чорта...

Неч а й *(хвилину думає)*. Пам'ятаєш, цар Микола з царицею їздив до Парижа в гості? Ми тоді думали, що в країні, де вперше народилась комуна, цар почує про революцію, почує правду, а вийшло інакше: в Парижі інтелігенція привітала російського царя, розпростерлась ниць перед ним... і цар не почув там сміливих голосів.

Т а р а с. Пам'ятаю, в одній забороненій брошурі було про це.

Неч а й. І от оця квота дівчина Леся наважилась кинути від усієї Росії в обличчя паризьким артистам, митцям, усім, хто вітав російського ката-царя, своє презирство, ненависть і глум. Вона послала в закордонну пресу листа до паризьких інтелігентів, щоб уся Європа побачила підлість і мізерію цих людей... Отака Леся... Леся Українка...

Т а р а с. Леся Українка.

Неч а й. Ну, звичайно. Це її псевдонім...

Т а р а с *(хапає ту ж книгу, гортає поквалливо, вголос)*.

...То світять їх люди робочі...

Вставай, хто живий!..

Ех, Тарасе, Тарасе, чортова кукла!..

Неч а й. Один великий мужній поет-борець, Іван Франко, сказав про неї: «Вона серед нас, поетів,— єдиний мужчина!»

Т а р а с. Чудово! Чудово! Така дівчина, така дівчина!..

Входить Л е с я, в руках у неї невеличкий букет квітів.

Л е с я. О!.. Що сталося? Про яку це дівчину ви пускаєте тут плітки?

Т а р а с. Це я... ми... з Романом Денисовичем...

Нечай. Та це Тарас розповідає про одну свою знайому дівчину, яка зачарувала його своєю відважністю.

Т а р а с. Так, так...

Л е с я. Вам подобається, Тарасе, ця дівчина?

Т а р а с. О панно Лесю!..

Л е с я. У неї чуле серце?

Т а р а с. Вона гідна того, щоб цілувати їй руки!..

Л е с я. Ні, Тарасе, якщо ця дівчина так подобається вам, цілуйте їй не руки, а по-справжньому — в губи... Ой, квітів так мало, а я марную з вами час... Пошлю Малушу по квіти... На одну хвилину залишаю вас. (*Виходить*).

Нечай. Зараз сюди прийде наш товариш. Це знайомий Лариси Петрівни, і ми дали йому цю адресу. Завтра неділя, ти в майстерні не йдеш. Треба наглядати за вулицею. Коли охранка довідається про його приїзд, то простежать. Філера ти відразу впізнаєш — маєш доповід.

Т а р а с. З поліції вже розпитували про нових пожилців. Мені двірник сп'яну розповів...

Нечай. Ти живеш тут, і ні в кого не виникне підозри, коли будуть бачити тебе надворі. Він молодий, чорнявий, з борідкою і вусами.

Т а р а с. Усе буде як треба.

Входить Л е с я.

Л е с я. Ну от, тепер усе буде добре.

Нечай. Я поспішатиму. Вранці прийду знову. (*Одводить Лесю вбік; стиха*). Тарасові прошу вірити в усіх випадках. До побачення! Тарасе, бувай здоров!

Т а р а с. Бувайте здорові.

Нечай іде.

Л е с я (*до Тараса*). Зробили вже?

Т а р а с. Вже, товариш... панно Леся. Зробив. Усе, як ви наказали. Добрячий диванчик...

Л е с я. От і чудово. Ось, прошу, і гроші за вашу роботу...

Т а р а с. Не давайте, панно Лесю! Не візьму!

Л е с я. Вам належить. Я теж коли що зароблю, то не тільки не відмовляюсь, а ще й вимагаю.

Т а р а с. Нізащо! Це я так вам зробив, просто так..
Не візьму... *(Хапає свого кашкета, хоче втекти)*.

Л е с я. Тарасе! Стійте! Ну що ж, нехай буде по-вашому. Спасибі за допомогу. Будемо друзями. *(Тисне йому руку)*.

Т а р а с. Я радий, панно Лесю.

Л е с я. Не називайте мене панною, звіть Ларисою Петрівною.

Т а р а с. Гаразд, гаразд... Ларисо Петрівно. Бувайте здорові!

Л е с я. Мені буде приємно, якщо ви захочете зайти, поговоримо. До побачення!

Тарас виходить.

(Прибирає в кімнаті; сама щось наспівує, навіть пройшла в якомусь танку по кімнаті; голосніше, але все ж таки стиха, наспівує):

Зустріла капітана
В моїх сабо.
Зустріла капітана
В моїх сабо поганих...
О! О! О! В моїх сабо...

Ха-ха-ха... Може, якась хвилинка — і він тут! А як несподівано! Дурненька, мабуть, я... Добре, що мама виїхала. *(Порядкує в книжках, підв'язує штори тощо)*. Ну ось... так буде зовсім добре. Як до речі Тарас полагодив канапу. Він спатиме на канапі.

Входить М а л у ш а з квітами.

М а л у ш а. Якраз і трапились на вулиці. *(Хоче розставляти)*.

Л е с я. Я сама. Іди, Малушо, допоможи сестрі готувати вечерю.

М а л у ш а. Добре, Лесенько. *(Іде)*.

Л е с я. Просто не уявляю, як ми зустрінемося... *(Милується трояндами)*. «Ох, розкрились троянди червоні, наче рани палкі восени...»

Стук у двері.

Прошу... прошу...

Входить Ю р і й.

Прошу...

Ю р і й. Здрастуй, Лесю! Мое поважання! Здається, ти на когось чекаєш? Я заважатиму?

Л е с я. Ні, ні... Просто я не сподівалася. Давно не був. Чому не сідаєш?

Ю р і й. Я ненадовго. Клавдії в тебе немає?

Л е с я. Там, у сестри. Ну що ж, остаточно вирішив іти по військовій?

Ю р і й. Очевидно, так.

Л е с я. Отже, є офіцер Юрій Кучма, а поет Розмай більш не існує?

Ю р і й. Чому? Я й досі пишу вірші, хоч і дуже мало.

Л е с я. І друкувати посилаєш?

Ю р і й. Ні... пишу так просто... для самого себе. Для душі. Але й на думці не маю кидати роботу для народу. І я це доведу.

Л е с я. Цікаво — як?

Ю р і й. Поки що це майже таємниця... Створюється нова політична організація.

Л е с я. Партія?

Ю р і й. Схоже на те. Будемо підіймати культурний рівень нашого народу, його свідомість... Програма ще не вироблена.

Л е с я. Але ж офіцерам заборонено бути в політичних організаціях.

Ю р і й. Формально я й не буду членом цієї партії, а на ділі — я навіть у числі її організаторів. Подумай, Лесю. Ти ніколи не станеш володарем думок, бо тобі не вистачає одного: сильної партії або організації, на яку б ти спиралася. Часи Шевченка минули, тепер діячеві не можна без організації.

Л е с я. Хочеш запропонувати мені вступити до вашої партії?

Ю р і й. М-м... таких повноважень не маю, але вважаю, що тобі слід подумати про це. Нам потрібен поет, співець, речник, який би доніс наш голос до свідомості народу.

Л е с я. А коли в цього співця зовсім інші пісні?

Ю р і й. Не всі пісні однакові в поета... Але не за тим я прийшов до тебе.

Л е с я. Що прийшов — то добре.

Ю р і й. Захотів тебе побачити. Маю ж я право на таке бажання... ну, хоч би в ім'я того, що колись мої

почуття до тебе визначалися не тільки твоїм ореолом кращого нашого поета, а й чимось іншим...

Л е с я. Як складно ти висловлюєшся...

Ю р і й. Сама згадка про ті наші роки приємна мені...

Л е с я. Облищ, Юрію...

Ю р і й. Пам'ятаєш, давно колись я говорив тобі про твою «Блакитну троянду»? У Києві, а потім у Криму. Я тоді широко вірив у можливість цієї неземної, вищої любові.

Л е с я. Тепер не віриш?

Ю р і й. Майже ні. Блакитної троянди не існує.

Л е с я. А ось Клавдія... Вона безтямно любить тебе...

Ю р і й. Клавдія, звичайно, чудова дівчина. Ми з нею друзі.

Л е с я. Боюсь я за тебе, Юрку. Одверто кажу...

Ю р і й. Ти не віриш мені?

Л е с я. Хочу вірити... Щось незнайоме в тобі...

Ю р і й. Ну... еполети... Та це ж тільки на плечах.

Л е с я. Пам'ятаю твої давні вірші — про народ, про боротьбу за нове життя, революцію... Прекрасні вірші.

Ю р і й. Я й тепер підпишусь під ними.

Л е с я. Ти талановитий, Юрку.

Ю р і й. Ну от... До чого це ти?

Л е с я. Ні, я кажу тільки те, що думаю. І, признаюся, тривожилася за тебе. Зараз ти мене заспокоїв. Тільки оця твоя партія... Ну, та побачимо. А ось новий мундир тобі до лиця. Ти повинен швидше показатись Клавдії.

Входить О с а д ч и й, за ним проштовхується в двері, нахилившись, щоб не вдаритись об одвірок, Д у д а р.

О с а д ч и й (до Дударя). Двадцять!

Д у д а р. Шістдесят!

О с а д ч и й. Двадцять!.. (До Лесі). Можна до вас кавалерам, Ларисо Петрівно?

Л е с я. Прошу, панове, прошу.

О с а д ч и й. Здрастуйте! (Вітається з Юрієм).

Д у д а р (до Юрія). Здорові були, добродію, ваше благородіє!

Ю р і й. Панове, про що сперечаєтесь?

О с а д ч и й. А це ми наготували листа до пана Си-миренка. Гроші на видання книжок для народу треба? Треба. Він на цю справу щороку вносить свою пожерт-

ву. А може, колись ми спроможеться і на свою газету... От я й пропоную просити в пана Симиренка двадцять тисяч, а от професор Дудар...

Д у д а р. Нехай його чорти вхоплять!. У Симиренка п'ятнадцять мільйонів капіталу!.. Не піде з торбами, як подарує шістдесят тисяч на видання для мужичків. Хто робить буряк для його цукроварень? Мужики... Нехай дає...

О с а д ч и й. Вже й чужі грошики лічите... А от Симиренко розсердиться та нічого й не дасть — тоді буде вам «шістдесят»! Як ви вважаєте, Юрію Гавриловичу?

Ю р і й. Та я не знаю... Листа вашого не читав.

О с а д ч и й. Зробіть ласку... (Дає лист).

Читають тихо втрьох.

З'являється М а л у ш а, жестом кличе Лесю.

Л е с я. Чого тобі?

М а л у ш а (нишком). Це Тарас казав передати вам. (Віддає записку).

Л е с я (одійшла, читає тихо). «Біля будинку — філер. Я затримаю його розмовою, якщо він захоче увійти до вас. Товариш, який зараз у вас, нехай вийде чорним ходом, я відімкнув двері». Ну, менш за все філера цікавить Юрій... (До Малуші). Якщо хтось питатиме мене, проведи сюди крізь парадні двері.

Ю р і й. Хтось має прийти?

Л е с я. Одна людина... Має брати в мене уроки французької мови...

О с а д ч и й. Ну, то не будемо заважати діловим розмовам. Час нам. Бувайте здорові!

Д у д а р. До побачення, панночко! Бувайте здоровенькі, добродію!

Ю р і й. Бажаю всього кращого, панове...

О с а д ч и й. О, велику місію взяли ми на себе!.. (Показує на лист до Симиренка, ховаючи його до кишені).

Дудар і Осадчий виходять.

Л е с я. Ну, от що, Юрію, тепер іди звідси — заважаш мені. Клавдія і сестра радітимуть, коли побачать тебе. Пам'ятай про нашу розмову. (Подружньому, але поспішаючи, підштовхує Юрія до дверей).

Юрій виходить.

(Сама). Що ж робити? Сергій якраз може натрапити на філера. Вийде, що замість явки я влаштувала йому пастку... Що ж робити?

Стук у вікно.

Хто це?

У вікні з'являється голова Т а р а с а.

Т а р а с. Ларисо Петрівно!

Л е с я. Де філер?

Т а р а с. Пішов до вас. Записку знищить зараз.
(Зник).

Леся знищує записку. Чути кроки, стук у двері.

Л е с я. Прошу...

На порозі Мер ж и н с ь к и й.

О!..

М е р ж и н с ь к и й. Можна?

Леся хоче кинутись до нього, але, ступивши один крок, застигає, радісна, схвильована. Мержинський поволі, без слів підходить до неї, бере її руку, цілує.

КАРТИНА II

Помешкання Мержинського в Мінську. Невелика, бідно умебльована кімната. Двоє дверей. Письмовий стіл з книжками, газетами, рукописами. Диван. В усьому видно порядок. Зима 1901 року.

Пізній вечір.

Яніна зі склянкою і пляшечкою в руках відраховує краплі, поспішаючи і хвилюючись. Вбігає С т е ф а н і я.

С т е ф а н і я. Краплі! Швидше!

Яніна. Ось... (Віддає склянку). Скажи, це дуже серйозно?

С т е ф а н і я. Не знаю, не знаю... Чому немає лікаря?

Яніна. Він уже повинен був прийти... Що ж буде, Стефаніє? Надворі ніч. Боже мій!

С т е ф а н і я. Льоду!

Яніна (бере у Стефанії сумку з льодом). Мала вже повернутися й Леся.

С т е ф а н і я. Лід... швидше... (Біжить у двері до Сергія).

Яніна розгублено метається по кімнаті, зникає в протилежних дверях. Хвилину на сцені немає нікого. Дзвінок. Пробігає Стефанія і відразу повертається з Нечаем.

Ми на вас давно чекаємо, докторе. Йому дуже зле. Ішла кров з горла. Зараз принесуть лід. Руки можна помити тут.

Нечай. Не хвилюйтесь... *(В його руках нерішучість і повільність)*.

Стефанія. Прошу вас, докторе, поспішіть. Йому дуже тяжко... Ось вода, рушник... Будь ласка...

Нечай *(швидко миє руки)*. Зараз оглянемо...

Входить Яніна з льодом.

Стефанія. Це сестра хворого... Яніно, прийшов доктор.

Яніна. Здрастуйте, доктор! Я принесла лід. Ось...

Нечай. Що давали?

Стефанія. Краплі... *(Показує пляшечку)*.

Нечай *(прочитав сигнатурку)*. Добре... *(Ставить ліки на тумбу)*. Скільки ліків! Заспокоюче, валеріанові краплі...

Стефанія. За хворим доглядає одна жінка, приїжджа. Вона турбується про ліки і стежить, щоб хворий приймав їх вчасно. Прошу сюди. Я попереджу хворого.

Нечай. Не треба. Я ввійду сам. Давайте лід. Якщо буде треба, я покличу. *(Поспішає в двері до Сергія)*.

Стефанія. Дивно... Чому він захотів сам...

Яніна. Це до речі — тобі треба поспішати на чергування в госпіталь. Тепер я можу відпустити тебе.

Стефанія. Сергій Костянтинович просив нічого не говорити Ларисі Петрівні.

Яніна. Та він і мені казав.

Стефанія. Покинути все, приїхати до чужого міста, цілі ночі пересиджувати біля його ліжка... І так не день, не тиждень — два місяці!..

Чути дзвінок.

Яніна. Це вона.

Яніна виходить і повертається з Лесею.

Я думала, ви вже не прийдете сьогодні.

Леся *(стривожено)*. Як він?

Стефанія. Як звичайно. Запевняє, що незабаром одужає. В нього зараз лікар.

Леся. Який?

Яніна. Якийсь новий, прислали з лікарні...

Стефанія. Не йдїть туди, він не дозволив.

Леся. Почекаємо, поки вийде.

Яніна. Ви залишитесь у нас?

Леся. Звичайно. Стефанії треба в госпіталь.

Стефанія. Так, уже пора. Прийду завтра вдень.

Леся. Я буду тут, поки ви не прийдете.

Яніна. Я проведу тебе до воріт.

Стефанія. До побачення, Лесю Петрівно!

Леся. Бувай здорова, дорога моя...

Яніна і Стефанія виходять.

(Сама; стиснула руками голову, ніби намагаючись втишити біль). Що ж буде?.. Що буде?!

З дверей Нечай.

Нечай. Ларисо Петрівно! Вітаю вас!

Леся. О!.. Ви?!

Нечай. Не сподівались?

Леся. Яким чином? Неймовірна річ!.. Романе Денисовичу! (Довго тримає його руку в своїй). Та як же це? І ніхто нічого не сказав... Ніхто не попередив, що ви приїхали. А я стою і чекаю, коли вийде від Сергія лікар...

Нечай. Та ніякого лікаря... Я прийшов якраз тоді, коли Сергієві стало дуже тяжко...

Леся. Що трапилося?

Нечай. Припадок... Жінки подумали, що я лікар, надісланий з лікарні... Я поспішив допомогти Сергієві. Все-таки я хоч і недочений, вигнаний з медичного інституту, але лікар.

Леся. А як зараз?

Нечай. Йому легше... Засинає.

Леся. Як добре, що ви приїхали.

Нечай. Але буде краще, якщо ніхто, окрім вас, не знатиме про мое перебування тут.

Леся. Ви щойно приїхали і...

Нечай. Зараз і виїжджаю. До Мінська я заїхав по дорозі. Мені треба було побачити Сергія... і вас...

Л е с я. Будете вмовляти мене повернутись до Києва? Так?

Н е ч а й. Я їду до Петербурга. Маю там справи.

Л е с я. Отже, мої родичі, довідавшись, що ви їдете до Петербурга, зобов'язали вас заїхати до Мінська й примусити мене повернутись додому. Так?

Н е ч а й. Та що це ви, Ларисо Петрівно, як на допиті...

Л е с я. Відповідайте прямо.

Н е ч а й. Мати ваша, Ольга Петрівна, справді бачила мене перед від'їздом, не затаю від вас, говорила про вас... Але тільки про інше — про ваше здоров'я. Про те, що перебування тут загрожує вашому здоров'ю. Звичайно, якась частка істини є в її словах.

Л е с я. Ви дали згоду вмовити мене?

Н е ч а й. Такої місії я ніколи не взяв би на себе. Вірте мені. Це було б образливо і для вас, і для мого друга Сергія Костянтиновича. Але... все-таки я хотів би і навіть зобов'язаний вас попередити...

Л е с я. Ні про що мене не попереджуйте...

Н е ч а й. Ні, я мушу. Цього вимагає від мене обов'язок і наші спільні інтереси. Без цього я не можу виїхати звідси.

Л е с я. Кажіть...

Н е ч а й (*оглядаючись на двері*). Сергій давно під паглядом поліції, і ваше перебування тут кінець кінцем не може не привернути уваги місцевої поліції.

Л е с я. Я думаю, що в себе в Києві я вже удостоєна цієї шани. Не лякайте мене.

Н е ч а й. Справа не в тому — небезпечно це чи ні, хоч і це важить. Річ у тому, що ви не зможете допомагати нам, не зможете робити для нас те, що ви досі робили як наш близький, довірений друг. Передбачити, чим обмежиться поліція щодо вас, ми не можемо. Ось від цього я хотів застерегти вас.

Л е с я. Так, ви — люди діла, небезпечного і великого діла. Я ж лише пишу... А мені соромно тільки писати, коли люди гинуть у боротьбі, мені гірко, що моя робота цілком безпечна, як рівняти її до діяльності пропагандистів, зв'язкових, перевозчиків літератури... Можете ви мене зрозуміти?

Н е ч а й. Попереду нас ждуть іще більші справи. Вони вимагатимуть від нас, можливо, й життя.

Л е с я. Отже... повернутись?
Н е ч а й. Зважте самі...

Пауза.

Л е с я. Ні, давайте закінчимо цю розмову. Мені тяжко провадити її далі...

Н е ч а й. Ларисо Петрівно! Що ви? Я не хотів завдавати вам болю... Вірте... Я хотів розділити ваші переживання, полегшити їх...

Л е с я. Романе Денисовичу, дорогий, не треба більше... не треба... Ідьте звідси... прошу вас...

Н е ч а й. Залишити вас з таким настроєм... саму...

Л е с я (*майже пошепки*). Ідьте звідси... Мені легше самій. Коли повернетесь до Києва, нічого не говоріть про мене нікому. Вони всі були проти того, щоб я сюди їхала.

Н е ч а й. Але мене можуть спитати. Що я мушу відповісти?

Л е с я. Що я залишуся в Мінську доти, доки буду потрібна Сергієві Костянтиновичу.

Н е ч а й. Вони хочуть прислати по вас вашого брата.

Л е с я. Він любить мене більше за інших і зрозуміє.

На порозі з бічної кімнати з'являється С е р г і й.

Пого не помічають.

Н е ч а й. Може приїхати сама Ольга Петрівна.

Л е с я. Я скажу їй: «Мені дорогий Сергій... дорожчий за всіх... Скільки я взяла від нього! Він залишиться в моїй душі назавжди...»

Пауза.

Не в силі більше стримувати себе, Сергій іде до своєї кімнати.

Н е ч а й. Ларисо Петрівно!.. Ні, я можу тільки схилитись перед вами... Що ж, до побачення! Залишилося сорок хвилин до поїзда.

Л е с я. Прощайте! Я покажу вам дорогу.

Виходять обое.

В дверях знову з'являється М е р ж и н с ь к и й. Ледве доходить до дивана, тримаючись за стіну. Падає на диван, намагається стримати кашель. Чути кроки. Сергій пробує едавати, що йому добре. Входить Л е с я.

Нащо ти? Тобі треба лежати.

С е р г і й. Хочу побути тут, з тобою.

Л е с я. Сергію...

Сергій. Я не буду довго... Адже тобі треба відпочити, ти знесилилась біля мене. Але я одужаю. Я вже й зараз почуваю себе добре.

Леся. Знаю. Навесні я повезу тебе до Швейцарії, в Давос. Ми ще будемо щасливі. Потім будемо знову в Ялті, як тоді, три роки тому, коли ми зустрілися вперше. Будемо зустрічати схід сонця, увечері слухати музику в саду.

Сергій. Три роки!.. Як мало!

Леся. Ти так несподівано тоді покинув Ялту.

Сергій. Інакше я не міг зробити.

Леся. Я знаю... Ви готували тоді з'їзд...

Сергій. Так.

Леся. Це було десь тут, у Мінську, поблизу цього місця, де ми з тобою зараз?

Сергій. Так, зовсім близько звідси... На цій самій вулиці.

Леся. Ви організували тут свій перший з'їзд і створили партію... Може, недалеко майбутнє несе нам революцію.

Сергій. Так, я вірю, що скоро ми побачимо червоний прапор над барикадами, і ти оспіваєш тоді велику російську революцію — не мрію нашу, а дійсність!.. І ми не тільки доживемо до цих днів. Ні! Ми прийдемо на барикади, ми будемо будувати їх, ми з тобою...

Йому не вистачає повітря, кашель обриває його.

Леся. Тобі не можна хвилюватись...

Сергій. Пройшло... пройшло... Мені знову добре. Я знову почуваю себе сильним, у душі якесь піднесення. Ну, звичайно, незабаром я зовсім одужаю.

Леся. Я побачила це, як тільки приїхала до Мінська.

Сергій (*знову загоряється*). О, ми будемо, чорти б його брали, будувати барикади в Росії! Будемо пісні співати разом з повстанцями. Адже правда — у повстанні народу справжня, велика поезія! Послухай, скільки поезії в цих рядках великих поетів грядущої революції: «Привид бродить по Європі!» Чекай, та це ж ти перекладала ці рядки на українську мову... Ти закінчила переклад?

Леся. Ось він.

Сергій (*бере аркуші, читає*). «Нехай пануючі кла-

си здригаються перед Комунистичною Револуцією. Пролетарям нема чого втрачати, а здобудуть вони весь світ!..»

Леся. Спокійніше... не хвилюйся так...

Сергій (*запалюючись ще дужче*). І коли народ почне «здобувати весь світ», будуть співати твої пісні, Лесю Українко... що їх написала ти на роки раніше... І ось ця... нагадай мені... Ти написала її давно, коли ще була дівчинкою... Цю...

Брязне клинок об залізо кайданів,
Піде луна по твердинях тиранів,
Стрінеться з брязкотом інших мечей,
З гуком нових, не тюремних речей!..

(*Закашлявся, падає на диван.*)

Леся (*кладе під голову йому подушку, дає води*). От бачиш... Ти не бережеш себе. (*Гладить йому волосся*).

Пауза.

Сергій (*цілує руки Лесі*). Наречена... Наречена моя... Ось я одужаю, поїдемо до Києва. Там стільки друзів у нас! Відгуляємо весілля... А ти... думаєш про це?

Леся. О так! Світлий мій!.. (*Обіймає його*).

Сергій. Пам'ятаєш, як ми прощались над морем у Ялті, коли мені треба було несподівано виїхати? Наші друзі тоді співали на морі в човнах... Повний місяць стояв над морем, і від нього до наших ніг стелилася срібна тремтяча стежка. Що тоді співали вони?

Леся. Лисенка... на слова Франка... «Не забудь, не забудь...»

Сергій (*раптом починає наспівувати тихим голосом, що раз у раз переривається через знесилення*).

Не забудь, не забудь
Юних днів, днів весни...

Леся майже пошепки підказує йому слова, сама не співаючи.

(*Наспівує, з перервами, щоб набрати повітря, слова, підказані йому Лесею*).

Путь життя, темну путь
Проясняють вони...

Злотих снів, тихих втіх,
Щирих сліз і любові,
Чистих поривів всіх
Не встидайсь, не губи!..

Замовкають. Пауза.

Леся. Пізно вже... Тобі треба заснути.

Сергій. Не можу залишатись без тебе. Ти не підеш, будеш тут, біля мене?

Леся. Залишуся біля тебе.

Сергій. Працюватимеш над поемою, яку ти сьогодні почала?

Леся. Так. Я назву її «Одержима».

Сергій. Чим одержима твоя героїня? Любов'ю?

Леся. І ненавистю...

Сергій. Для революції треба буде багато ненависті. І любові, і ненависті... Ти скоро закінчиш поему?

Леся. Не знаю.

Сергій. Ти дозволиш мені бути тут, біля тебе? Я не заважатиму твоїй роботі. Буду мовчати і незабаром засну, втома перемагає мене. Розкажи про одержиму. Як звати її?

Леся. Міріам. Вона любить Месію глибокою любов'ю, якою ніхто з людей не вміє любити його, але ненавидить фарисеїв, ненавидить усіх ворогів своїх. А Месія вимагає від неї любові не тільки до нього, але й до всіх людей, і до всіх ворогів. Месія проти ненависті. Він учить, що ненависть навіть до ворога є великий гріх. Міріам признається йому, що вона не може любити ворогів і що її ненависть до них тим палкіша, чим глибша любов до нього. *(Читає напам'ять)*.

Я знаю се, я проклята навіки,
Бо я любить не вмію ворогів.
В моїх очах я чую зброї полиск,
В моїх речах я чую зброї брязкіт,
Так, я узброєна в свою ненависть...

Сергій *(заплющив очі)*. Так... читай... читай...

Леся. Її ненависть дужча за її силу волі, і Міріам не може приховати своє почуття перед ворогами. І перед загрозою смерті вона кидає цареві і розлютованому натовпу ворогів своє прокляття... *(Помічає, що Сергій заснув. Пауза)*. І падає під градом каміння... *(По-*

правляє подушку під головою Сергія. В розпачі метається по кімнаті, не знаходячи собі місця і, знесилена, падає в крісло біля столу. Бере сторінку поеми, пошепки перечитує рядки, майже непомітно для самої себе береться за ручку... щось пробує писати... І ось вона вже забула про все довкола).

Пауза.

Крізь вікно видно — починається світанок. Тиша.
Леся закінчила поему.

Ну от — кінець... Це буде гімн ненависті... ненависті!
(Підходить до Сергія, що спить, хвилину дивиться йому в лице. Пауза. Замислилась). «Наречена... Наречена моя»!..

З а в і с я

Дія друга

КАРТИНА I

Та ж кімната, що і в першій картині 1-ї дії. За стіною чути голоси, потім лисенківську музику, знову голоси, окремі оплески, потім знову музику, яка звучить то гучно, то тихо. Чути дзвінок. *М а л у ш а* веде до кімнати *Т а р а с а*.

М а л у ш а. Вам покликати пані?

Т а р а с. Лесю...

М а л у ш а. Це вже який раз питають про Лесю. А її ще немає. Ви давайте мені книжки, а я їй скажу, коли приїде, що це ви принесли.

Т а р а с. Сам хочу віддати.

М а л у ш а. Микола Віталійович приніс Лесі проліски. Уже цвітуть проліски. Чуєте? Це Микола Віталійович грає. Завжди, коли посходяться у вітальні, то починають просити пана Лисенка, щоб грав. Він сам складає музику.

Т а р а с. Значить, немає...

М а л у ш а. Кого?

Т а р а с. Лесі...

М а л у ш а. Сьогодні всі питають про Лесю. А вона все не їде й не їде... Поїзда ще немає. А потім приїде

така втомлена і така рада, що вже вдома. І пальта вже не скине сама. Упаде отут на дивані і тихесенько скаже, бо в неї вже й сили не стане на голос: «Малушо, підійди до мене, поцілую тебе...» А потім замріється, так замріється... «Малушо,— скаже,— їдьмо до себе на Волинь, у Колодяжне. Там і татко наш. Підемо у луг, квіти будемо збирати, вінки будемо плести. Весна зараз, багато їх, а пахнуть як — справжня повинь! Первоцвіт, проліски... Сон заголубів у лісі... Уночі розцвітають інші квіти. Ліс шумить уночі...» А Леся знає, що то не ліс шумить, а лісові голоси перегукуються. І каже: «Малушо, ходімо вночі до лісу, заховаємось і підслухаємо». І бере мене за руку, і веде до лісу, в саму гущавину і темінь. І ми йдемо стежкою далі й далі... А поблизу перегукуються Мавка з Перелесником, і верещать, граючись, потерчата, регоче Русалка, і стогне, голосить пугач у верхівітці, а хтось ридає і гукає: «Рятуйте!.. Рятуйте!..» Ой, як страшно!

Т а р а с а. А ти помічала, що в Лесі очі бувають то ясні-ясні, як весняне небо, а то раптом загоряються вогнями, блищать, і не можна відірватись від них — дивився б і дивився у них, як у зоряне небо... (*Дивиться на портрет Лесі*).

Чути дзвінок.

М а л у ш а. Ой, мабуть, Леся! Ходімо, ходімо швидше, потім прийдете... (*Тягне Тараса з кімнати*).

Виходять.

Сцена хвилину порожня. Входять Юрій, Клавдія з квітами, Малуша.

Ще немає... Поїхали по них на вокзал, до поїзда. Скоро мають бути. Та ви пожалуйте до вітальні... Там є гості. Лесю ждуть. І Микола Віталійович там.

К л а в д і я. Це для Лесі. (*Віддає букет квітів*). Ми зараз прийдемо до вітальні.

Малуша виходить.

Не зіпсуй настрою Миколі Віталійовичу своєю розмовою. Він нещодавно поховав дружину, йому зараз тяжко. В цьому домі завжди вміють розважити його й полегшити йому переживання

Юрій. Я матиму на увазі. Та, власне, я хочу тільки порадитися з ним.

Клавдія. Тим більше що в нас з тобою такий день сьогодні...

Сідають на диван.

Ми рано пішли з Університетського саду. Там усе зараз живе, дихає. Кожна брунька на дереві. Розквітли фіалки. Весна оповила все своїм чаром. Вона й нас, любий Юрчику, взяла в полон. Я така щаслива... І так хочу, щоб і всі були щасливі...

Юрій. Там сидять наші знайомі і приятелі. Підемо й розповімо їм про все. Чому ти наполягаєш, щоб першій Лесі об'явити про те, що ми одружуємось.

Клавдія. Леся моя найкраща подруга. Мені здається, що вона подарувала мені якусь частину своєї душі, і я завжди ношу в собі її дар. Але зараз я думаю тільки про те, що люблю тебе. Нікого так не любила, нікого! Мій, мій! *(Обіймає його, цілує)*.

Входить Настасія Юліанівна,
мить спостерігає. Її пенсне падає й звисає на шнурку; сердито
виходить.

Юрій. Хтось може прийти сюди...

Клавдія. Їм не до нас. Чуєш — захопились музикою.

До кімнати знову входить Настасія Юліанівна. Вона ще ніби закінчує розмову з кимось в коридорі. Голосно лунає музика
Лисенка.

Настасія Юліанівна. Авжеж... ні для якого іншого біса...

Юрій. Настасія Юліанівна не в доброму настрої.

Настасія Юліанівна. Ви мені скажіть: мислено це — молода дівчина їде не куди-небудь, а в самий Мінськ до молодого чоловіка, оселяється десь по сусідству і пересиджує в нього два з половиною місяці!..

Юрій. Ну... це, мабуть, такі традиції у революціонерів...

Настасія Юліанівна. Не має значення! Він чоловік... *(Потрясаючи парасолькою над головою)*. Я теж революціонерка. Мене козак по спині вдарив

нагайкою, але я, по-перше, жінчина і ніколи не дозволю собі зневажати правила прис...

Спадає пенсне.

(Чіпляє його знову) ...стойної поведінки... Вона має ім'я. Користується популярністю, їй слід берегти себе, а не йти на жертву...

Юрій. І заради якоїсь чужої людини.

Настасія Юліанівна. Саме так — чужої...

Входить Лисенко.

Юрій. Здрастуйте, Миколо Віталійовичу!

Лисенко *(вітається)*. І ви тут?.. Що ж це ви, голубе, ховаєтесь?

Юрій. Щойно прийшов. Хотів поговорити з вами, порадитись.

Лисенко. Ну що ж, послухаємо. Там стільки галасу... Вирішив трохи відпочити тут.

Юрій. Я хочу зажадати від Лесі пояснень.

Лисенко. Голубе мій, вона приїде втомлена і змучена...

Настасія Юліанівна. У вас тут свої справи.

Юрій. Зовсім ні, залишайтеся...

Настасія Юліанівна. Охоче. *(Упала в крісло, враз задрімала)*.

Лисенко. Що там у вас трапилось?

Юрій. Ось... читайте... *(Дає брошуру)*. Брошура видана за кордоном, без імені автора. Але відомо, що її написала Леся. Вона напала на нас. Закидає нам, що ми служимо класу буржуазії, а яка ми буржуазія?

Лисенко *(проглядає брошуру)*. Гм... пише темпераментно, дотепно... Її стиль...

Юрій. Вона не сумнівається, що революція може спалахнути як не сьогодні, то завтра. Пише про фараонів, а думає про царів. Зрозуміла річ, наш спільний ворог — російський цар Микола і взагалі царизм...

Настасія Юліанівна підхоплюється; затуливши вуха, швидко виходить, але незабаром повертається, хапає свою забуту парасольку і знову вибігає.

Лисенко. Так.. так...

Юрій. Вона сама заплуталась: з одного боку боротьба проти царизму, а з другого — як вам подобаю-

тяться ці рядки про Богдана Хмельницького, які вона сама прочитала нам нещодавно: «Та знялась високо Богданова правиця... і брати братів пізнали і з'єднались». Цебто «волимо під царя московського, православного!» От і збагни...

Лисенко. А ми, голубчику, не з царями з'єднались, а з народом... (*Втомлено сідає на диван*). Таки втомився... Оце згадав, як ми з Лесею візником з концерту їхали. От їдемо, а злива страшна. Підняли будку, то воно добре, на голову не лле, а як доїхали сюди, треба Лесі вставати, а злива не вщухає, і на бруку колеса до половини в воді. Хоч би парасолька була... Що його робити. А Леся не зважає, стає на приступку, збирається йти. А тут де не візьмуться робочі-залізничники. У під'їзді перестоювали дощ. Чую тільки: «Та це ж Леся!» Та як кинуться до нас. Один — такий є, Тарас з цього дому, — ухопив Лесю на руки, а двоє свої піджаки над її головою простягли і понесли, як абіссінську королеву. Не дали їй ніжок замочити. Еге... (*По паузі*). Важкенько вам буде, панове, дискутувати з Лесею...

Входить К л а в д і я з склянкою чаю.

К л а в д і я (*зачекавши, поки Лисенко скінчить*). Миколо Віталійовичу, просили чаю?

Лисенко. Оце добре. Дякую. (*Бере, н'є*).

К л а в д і я (*до Юрія*). Тебе хоче бачити господиня.

Ю р і й. Зараз... Леся діє так, наче не існує жандармського управління і генерала Новицького, наче мало людей вивозила його карета ночами з квартир.

Лисенко. Е, голубчику, не слід так лякатися. Не первина. Як і одвезуть когось, попросимо наших професорів пана Дударя та пана Осадчого, то підуть до генерал-губернатора визволяти. Драгомиров вважає їх за своїх друзів, то й не відмовиться допомогти — і врата темниці отверзуться по слову його.

Ю р і й. Я офіцер. До нас начальство вживає інших заходів у подібних випадках.

Лисенко (*н'є чай*). Такий теплий вечір надворі. Може б, і вікна повідчиняти?

К л а в д і я (*відчиняє вікно*). Весна! У природі свято. А чогось так сумно...

Крізь відчинене вікно чути, як Тарас грає на гітарі, наспівуючи:

Ми вільні птахи: гей, час і пора!
Туди, де з-за хмари біліє гора,
Туди, де синіють за млою моря...

Лисенко. Добрий голос. І пісня чарівна. Це отой самий Тарас?

Клавдія. Так... це він...

Чути дзвінок.

Леся!..

Лисенко. Ну от... Тільки даймо їй спокій. Людина з дороги, втомилася.

Юрій. Що ж... будь ласка...

Входить Настасія Юліанівна.

Лисенко. Як Леся?

Настасія Юліанівна. Привезли назад квіти. Леся не приїхала. Чому— невідомо.

Лисенко. Могло трапитись, що вони розминулися з нею в натовпі. А може, в неї такий настрій, що вона не захотіла ні з ким зустрічатись на вокзалі...

Настасія Юліанівна. Просто не могу придумати, що з нею сталося. Спізнилася на поїзд у Мінську? Може, квитка не дістала? Але ж депеша була...

Клавдія. Чи не трапилось чого?

Юрій. А як же хворий? Одужав?..

Лисенко розводить руками.

Настасія Юліанівна. В депеші цього не було... Е, та не слід було їй їхати. Треба було слухати, що говорили їй. І мати її не схвалює цей вчинок, і знайомі теж. З її здоров'ям їхати до людини, яка помирає з сухот, це...

Лисенко. Подвиг! Високий подвиг! Вона знала, що ця подорож до хворого друга може стати фатальною і в її власному житті...

Входить Малуша.

Малуша. Звеліли просити до вітальні. Вечеря на столі.

Лисенко. Ну що ж, ходімо.

Клавдія. Шкода, Лесі немає.

Н а с т а с і я Ю л і а н і в н а. Сьогодні, мабуть, буде
ще телеграма.

К л а в д і я. Кажуть, вона там за одну ніч цілу поему
написала.

Л и с е н к о. У великих поетів чим глибша безодня
страждань, тим вища вершина їх духу.

Поволі виходять. Останніми йдуть Лисенко і Клавдія, що забрала
в нього порожню склянку.

К л а в д і я. Для такого друга, як Сергій, Леся по-
жертвує багато чим, не злякається навіть небезпеки
для свого власного здоров'я.

Л и с е н к о. Справжня глибока любов не спиняє-
ться перед самопожертвою. Не настасіям юліанівним
зрозуміти цю велич людини... Недавно Леся захоплено
читала мені «Буревісника», і я тоді подумав: «І сама
ти, дівчино, з гордої шерехи буревісників...» (*Раптом
щось ніби згадав*). Голубонько, а Леся ж під суворим
негласним наглядом поліції і її друг теж...

К л а в д і я. Про що, про що ви, Миколо Віталійови-
чу?.. Це було б страшно... Ні, не може бути...

Л и с е н к о. Хто ж його знає, голубонько... А рап-
том... Поліції відомо, де і в кого вона там...

К л а в д і я. Негайно телеграфую в Мінськ.

Л и с е н к о. Зараз, треба зараз, дорога...

Виходять.

Сцена хвилину порожня. Чути гітару і спів Тараса. Поволі, втомлена,
в глибокій задумі входить Леся. Маленький чемоданчик ставить
на підлогу, підходить до столу, дістає з ридикюля фотографію,
роздивляється, бере залишений на столі Лисенком букетик пролісків.

Чути, як наспівує Т а р а с:

Ми вільні птахи: гей, час і порал
Туди, де з-за хмари біліє гора!
Туди, де синіють за млою моря,
Туди, де гуляє лиш вітер... та я!..

Леся раптом припадає до спинки дивана; її плечі здригаються; вона
не в силі стримати ридання.

Пауза.

Входять, обнявшись, Клавдія і Юрій. Вони шукають затишного
куточка і не помічають Лесі. У них щасливий вигляд наречених.
Клавдія бере залишений Лесею на столі пучечок пролісків, приколює
Юрієві, вони нахилиються одне до одного для поцілунку.

КАРТИНА II

1903 рік. Київ. Кабінет генерал-губернатора Драгомирова.
Величезний письмовий стіл, закрита шафа, телефон, портрет
Миколи II. На підлозі — килим, на стінах — географічні карти.

Ад'ютант сам; прибирає на столі; струшує килимок, на який генерал
ставить ноги, сидючи за столом. Дзвонить телефон.

Ад'ю т а н т. Канцелярія генерал-губернатора, кабінет його превосходительства... Ад'ютант... Так точно, ваше превосходительство... Його превосходительства ще немає. Що накажете передати, ваше превосходительство? У дуже важливій справі? Слухаю: переказати, що ваше превосходительство хоче говорити з їх превосходительством негайно. Обов'язково повідомлю ваше превосходительство, коли прибудуть їх превосходительство. Щасливо залишатись, ваше превосходительство. (*Вишає трубку*).

Входить Драгомиров.

Драгомиров. Хто дзвонив?

Ад'ю т а н т. Здравія бажаю, ваше превосходительство! Дзвонив начальник губернського жандармського управління, їх превосходительство генер...

Драгомиров. Новицький... Що цьому жандармові треба?

Ад'ю т а н т. Просив повідомити, коли ви приїдете, ваше превосходительство. Важлива справа. (*Біжить до столу, кладе килимочок під ноги Драгомирову*). Накажете повідомити їх превосходительство?

Драгомиров. Їх превосходительство зачекає.

Ад'ю т а н т. Слухаю.

Драгомиров. Е... е... мої друзі-професори не приходили?

Ад'ю т а н т. Не з'являлись, ваше превосходительство.

Драгомиров. Ага... так... прийдуть — поза чергою... Е... е... професори... Так... прийдуть, прийдуть...

Ад'ю т а н т. Один поручик давно чекає прийому.

Драгомиров. Жени звідси!..

Ад'ю т а н т. Слухаю. (*Хоче йти*).

Драгомиров. Е... е... зачекай... Прізвище?

Ад'ю т а н т. Кучма.

Драгомиров. А... пам'ятаю... Просив за нього
Немешаєв. Нехай заїде.

Ад'ютант хоче йти.

Чекай. Попередь — не люблю довгих балачок і нудних
людей.

Ад'ютант. Слухаю. *(Виходить)*.

Драгомиров *(сам)*. Кхм... Е... е... Кахи... кхи...
(Здивовано знизує плечима). Мабуть, прохолов десь...
*(Одмикає шафу, наливає з графина чарочку, дивиться
на сонце)*. За Київську мою губернію! *(П'є, замикає
шафу)*. Кхм... кхм...

Стук у двері. Входить Юрій.

Юрій. Здравія бажаю, ваше превосходительство.
Поручик Кучма...

Драгомиров. Кхм... *(Витирає рот)*. Здравуйте,
поручику!

Юрій. З'явився подякувати, ваше превосходитель-
ство...

Драгомиров. Ну... як нове призначення?

Юрій. Дуже задоволений, ваше превосходитель-
ство! Тільки завдяки вашій протекції... Мій батько теж
просив дякувати вам...

Драгомиров. Як там Гаврило Опанасович?

Юрій. У доброму здоров'ї. Але тривожиться. Селя-
ни, ваше превосходительство... Торік за контрактом
батько мав поставити Смиренкові сто двадцять тисяч
пудів буряків. Через селянські страйки не поставив і
заплатив неустойку. Боїться й за цей рік. Буряки доб-
рі, але чи впорають?..

Драгомиров. А чого ж ні?

Юрій. На цукроварнях Смиренка збираються
страйкувати. Селян теж підбурюють. Можливі непо-
рядки...

Драгомиров. У моєму генерал-губернаторстві?

Юрій. Прошу пробачення, ваше превосходитель-
ство.

Драгомиров. Ну, служіть, поручику, вірою й
правдою батьківщині, царю, порядку.

Юрій. Радий старатися, ваше превосходительство.

Драгомиров. От, от, старайтесь. Ви ще дуже
молодий.

Ю р і й. Не смію більше займати часу... ваше превосходительство...

Д р а г о м и р о в. Бувайте здорові, поручику.

Юрій іде.

Чекайте...

Ю р і й (*повертається*). Слухаю...

Д р а г о м и р о в. Е... е... ваш батько колись казав, начебто ви були близькі до літератури, до поезії і таке інше...

Ю р і й. Романтика молодості...

Д р а г о м и р о в. Чому ж — молодості? Я, як бачите, не занадто молодий, а цікавлюсь літературою. Люблю... Ямби... дактилі... Замолоду й сам міг написати вірша. В мене й тепер багато друзів серед літераторів... Ну, ось... ви не скажете, кому належить цей вірш? Е... е... (*Знаходить у папці*). Цей... (*Подає аркуш Юрієві*).

Входить ад'ютант.

А д'ю т а н т. Прошу, ваше превосходительство. (*Подає папери*).

Ю р і й (*відійшов, читає пошепки; стиха*). Це ж Лесине... Що, коли він довідається про автора? А може, він знає автора і навмисне питає?..

Ад'ютант виходить.

Д р а г о м и р о в. Читайте вголос, поручику, і я послухаю...

Ю р і й. Це страшно, ваше превосходительство.

Д р а г о м и р о в. В кабінеті генерал-губернатора не страшно...

Ю р і й (*читає*).

Зброї полиск і гомін розкотистий...

Се неначе повстання гуде,

Наче сила народна узброєна

Без упину на приступ іде.

Людське море — ти сила народна.

З чого ти собі зброю скуєш?

Що постане на місці порожньому

Того світа, що ти розіб'єш?..

Я... ні... я не знаю, хто написав цей вірш.

Драгомиров. Та-а-ак! А про що він написаний — знаєте?

Юрій. Боюся вимовити, ваше превосходительство.

Драгомиров. Та-а-ак!.. Ре-во-лю-ція! Зрозуміли? «Зброї полиск», «сила народна», «ворожі голови з плеч»... Так?

Юрій. Абсолютна істина, ваше превосходительство.

Драгомиров. Виходить, генерал-губернаторові треба цікавитись віршами?

Юрій. Абсолютно правильно.

Драгомиров. А офіцерові й поготів...

Юрій. Візьму до уваги і виконання, ваше превосходительство.

Драгомиров. До речі, знаєте, хто написав цей вірш? Одна поетеса. Майже оранжерейне створіння. Слабенька, як кажуть її приятелі... *(Кричить)*. А потрясати основи імперії — не слабенька! Який світ закликає вона зруйнувати?

Юрій. Так точно... так точно... ваше превосходительство...

Драгомиров. А хто проголошує в своїх статтях: «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!»? Ця ж поетеса. Досі жодний малоросійський поет в Росії не дозволяв собі подібних речей... А тепер... тепер я не поручуся, що й інші не відгукнуться на заклик цієї оранжерейної квітки. *(Втомлений)*. У-ух!..

Юрій. Як же можна було друкувати такі твори?

Драгомиров. Не друкувала. Читала у вузькому колі своїх друзів. Подібні штуки вона друкує за кордоном.

Юрій. Ай-ай-ай...

Драгомиров. Новицький наказав зробити в неї трус і вчинити відповідно до наслідків... Ну, та це його справа, жандармського управління. Ось воно як, поручику, літературу треба знати... *(Ходить, думає)*. Звичайно, поручику, ви не думайте, що ця дівчина нас, старих вояків, налякала... Ха-ха-ха...

Юрій. Дозвольте бути вільним, ваше превосходительство?

Драгомиров. Бувайте здорові, поручику. Бажаю успіхів.

Юрій. Надіюся виправдати довір'я вашого превосходительства. *(Виходить)*.

Драгомиров дзвонить. Входить а д'ю т а н т.

Драгомиров. Довідайтесь телефоном у Новицького про трус у... е... е... Косач Лариси... Він знає.

Ад'ютант козирає, виходить.

(Драгомиров ходить по кабінету; сам до себе). Він, бачте, не знає, хто написав цей твір!.. Брешеш, знаєш, а сказати своєму начальству не хочеш... (Пауза). Кхм... кхм... знову щось у горлі... Дивно. (Підходить до шафи, наливає чарочку вина). Е... е... за Волинську мою губернію!.. (П'є, перехрестився).

У двері заглядає а д'ю т а н т, але, побачивши генерала з чаркою, зникає.

Кхм... Ніби краще стало... Дивно... (Замикає шафу). Отак!..

Входить а д'ю т а н т.

Ад'ютант. Дозвольте доповісти, ваше превосходительство. Трус у Косач Лариси відбувся вчора вранці. Наслідки: заборонена політична література закордонних і російських видань у невеликій кількості, комплект «Искры». Косач Лариса заарештована, перебуває в Либедському участку. Подробиці — в письмовій доповіді на ім'я вашого превосходительства.

Драгомиров. Викликати до телефону Новицького.

Ад'ютант (крутить ручку телефону). Телефон генерал-майора Новицького. Що? Перервати розмову!.. Канцелярія генерал-губернатора. Ваше превосходительство, біля телефону їх превосходительство. Прошу, ваше превосходительство... (Передає трубку).

Драгомиров. Е... е... драстуйте, драстуйте, генерал. Що? На жаль, зараз зайнятий, увечері... Залізничні майстерні і Південно-Російський завод? Знаю, знаю... І що становище серйозне — теж знаю. Поліція? Стріляли? Вживайте заходів... Моє рішення? Увечері, не зараз... Е... е... чекайте. Щодо Лариси Косач... Думаю, що доцільно її звільнити. Поети — в тюрмі... У мене!.. Закордонні газети надрукують... Ні, привезіть її сюди. Зараз. Хочу подивитись. Тим часом усе. (Кладе трубку). Прийдуть професори — поза чергою.

А д'ю т а н т. Чекають.
Д р а г о м и р о в. Приси.

Ад'ютант виходить.

Знаю. Прийшли просити за неї. Нехай буде їм сюр-
приз...

Входять професори Дудар і Осадчий.

Д у д а р. Здоровенькі були, добродію ваше благор...
превосходительство!

Д р а г о м и р о в. О!.. Мое вам шанування... (*Тисне
руки професорам*). Прощу, панове, прощу... Ось кому
я радий. Широ радий... Прощу, панове... (*Запрошує сі-
дати*).

О с а д ч и й. Де вже там радіти... Тільки заважаємо
діловим людям. Маєте й без нас клопоту. Але якщо ми
невчасно, кажіть зразу.

Д у д а р. Без церемонії...

Д р а г о м и р о в. О, що ви, панове! Що ви! Я радий
бачити тут справжні живі душі, а не казенні пики жан-
дармських і поліцейських чиновників. Щоправда, я був би
ще більш радий приймати вас у себе на дачі, а не
в службовому кабінеті, де обов'язки державні роблять
мене черствим і навіть жорстоким. Але для своїх друзів
я скрізь і завжди щирий, як мала дитина, одвертий і
готовий до будь-яких послуг. Як самопочуття, здоров'я?
Виглядаєте молодцями.

О с а д ч и й. Та й ви, Михайле Йвановичу, нівроку —
ніби помолодшали. І рум'янці грають. Мабуть, настоеч-
ки міцненької вживаєте?

Д у д а р. Скляночку настояної на калгані і різану
шийку.

Д р а г о м и р о в. Що ви, панове!.. Які різані шийки,
чий? Не розумію...

Д у д а р. Оселедчик — різана шийка називається...
(*Прицмокує*).

Д р а г о м и р о в. А-а! Оселедець!.. Ха-ха-ха...

Д у д а р і О с а д ч и й. Ха-ха-ха...

Д р а г о м и р о в. Ні-ні-ні... Наказ професора — жод-
ної чарочки. Один наперсток — розрив серця... А мое
життя потрібне государеві.

О с а д ч и й. І народові! Ви стільки зробили для
українського народу як генерал-губернатор трьох губернь.

Дудар. Як тільки почую, що солдати співають «Ой у лузі» або танцюють під «Гречаники», так аж сльози з очей тільки кап-кап... з великої радості... Та й думаю: «Яка ж це велика людина добилася по високих начальствах, щоб солдатам дозволили співати наших пісень?..» Ви це зробили, дорогий Михайле Йвановичу!..

Драгомиров. Я теж люблю малоросійські пісні. А для народу я завжди готовий зробити добре діло... Е... е... так, добре діло. І ніколи ніякого зла не вчинив моему народові. Люблю наш простий, добрий, величний у трудах своїх народ.

Осадчий. Апелюємо сьогодні не до закону, а до людяного почуття і добрих намірів носія волі госуда-ревої.

Драгомиров. Панове, моє серце відкрите перед вами. Наказуйте!

Осадчий. О ні, ні! Тільки просимо, наперед знаючи, що не маємо підстав діяти від імені закону.

Дудар. У виявленні християнського почуття всі ми рівні.

Драгомиров. Я радий вас слухати, панове.

Осадчий. Високоповажаний наш Михайле Йвановичу, ми прийшли просити вас проявити милість до однієї людини, яка, може, й винна, але заслуговує на милість через свій великий талант, дарований їй мило-сердним...

Драгомиров. Гм... Ніяк не додумаюся — за кого це ви клопочете?

Дудар. Матінка її, наша поважана приятелька, Ольга Петрівна, у великому горі за свою доньку...

Драгомиров. Е... е... ви просите за...

Осадчий. Ларису Косач — Лесю Українку. Нашу видатну поетесу.

Драгомиров. М-да...

Дудар. Молода ще дуже, запальна. А здоров'я має кволе...

Осадчий. Нездатна зносити тюремні режими.

Драгомиров. Знаю, знаю таку поетесу. Навіть вірші її знаю, звичайно, не напам'ять. Поезією треба цікавитись і державним діячам, обов'язково... М... м... якщо народові треба, щоб вона була на волі, — так і буде. Місце нашим поетам не в тюрмах! Для виявлення своїх почуттів вони потребують повної свободи!..

Осадчий. Як вам дякувати, Михайле Івановичу!
Дудар. Зворушили... Йй-бо, зворушили до глибини душі... *(Втирає очі)*.

Осадчий. А талановита! Другого такого поета нема у всій Росії... Іскра божія!..

Дудар. Брильянт!..

Драгомиров. О, звичайно... звичайно... панове. Я навіть дещо виписав собі... Просто цікаво. Люблю вірші. Ось, послухайте... Кхм... е... е... *(Читає записку)*.

Зоставсь на ньому — круг і збитий напис.

Співці, не марте, вчені, не шукайте!

Хто був той цар і як йому наймення:

З його могили утворила доля

Народу пам'ятник — хай гине цар!

Дудар і Осадчий перелякані, дивляться один на одного, застигши на місці.

«Хай гине цар!..» *(Пауза)*. Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

Осадчий *(розгублено шукає свою палицю)*. Гм... гм... Ми політикою не займаємось, ми вчені, ми живемо для науки...

Дудар зайшовся кашлем, показує на мигах, що йому теж треба йти.
Входить ад'ютант.

Ад'ютант. Заарештована Косач Лариса за наказом вашого превосходительства доставлена.

Драгомиров. Добре. Дуже добре. *(Дає знак ввести Лесю)*.

Входить Леся.

А ось і наша поетеса, панове... Прошу сідати, панове...

Осадчий. Маємо вже йти. Забрали у вас, Михайле Івановичу, час.

Дудар. Авжеж... авжеж... бувайте здоровенькі, дорогий Михайле Івановичу...

Драгомиров. Дуже прошу, панове, до мене на дачу в неділю. Таким гостям я завжди радий, щиро радий. Моє серце перед вами відкрите...

Дудар і Осадчий ідуть до дверей, намагаються не дивитись на Лесю.

Осадчий *(тихо Дудареві)*. От вам — «брильянт»!

Д у д а р (в тон *Осадчому*). «Искра божія!..»

Виходять.

Леся мовчки стоїть біля столу, прикута поглядом до аркуша паперу, з якого Драгомиров читав її вірш.

Драгомиров (*провівши гостей, мить дивиться здаля на Лесю, знаком відпускає ад'ютанта*). Здрастуйте, панно! (*Привітно всміхається*).

Леся. Здрастуйте, генерале! Вибачайте, я так розгубилася, що забула привітатись. До того ж я не знаю, чи положено арештантам першими вітатися з високим начальством.

Драгомиров. А ви й не арештант. За вас просили. Гм... Та ми й самі вважаємо, що не досить підстав для вашого арешту. (*Піднесено*). Не в тюрмах і не в поліції місце нашим поетам! Ми... цікавимось... і навіть любимо поезію і таке інше...

Леся. То я вільна й можу йти?

Драгомиров. Звичайно.

Леся. То будьте здорові. Я вам вдячна. (*Хоче йти до дверей*).

Драгомиров. М... м... зачекайте.

Леся повертається до столу.

(*По паузі, несподівано веселим голосом*). А знаєте, панночко, ніколи вас не бачив, а здається, наче знаю вас...

Леся. О, природно!.. (*Показує на аркушик з віршем*).

Драгомиров невдоволений, ховає вірш у папку.

Очевидно, генерал-губернаторові належить цікавитись поезією.

Драгомиров. Ум-гу...

Леся. Коли б народ так цікавився поезією, як канцелярія генерал-губернатора, поетам більш радісно було б у житті.

Драгомиров. А генерал-губернаторові було б не так уже й радісно...

Леся. У всякому разі, збирати недруковані твори без згоди автора, ваше превосходительство, здається, не гаразд...

Драгомиров (*пильно дивиться їй в очі*). Скільки вам років?

Л е с я. Якщо генералові не важко знати мої недруковані, заховані в моєму столі вірші, то мої роки знати ще легше.

Д р а г о м и р о в (*садить Лесю на диван, сідає поруч*). В цьому, 1903 році, мені минає сімдесят три, а скільки вам?

Л е с я. А мені на сорок років менше.

Д р а г о м и р о в. То я вам мушу сказати, оскільки вам це невідомо: вищі інтереси держави вимагають, щоб ми знали не тільки те, що ви робите, але й те, що думаєте.

Л е с я. І знаєте?

Д р а г о м и р о в. На жаль — не завжди.

Л е с я. Ви підслухуєте чужі думки?

Д р а г о м и р о в. Справа не в засобах. Поясню вам, панночко: от ви написали: «Хай гине цар!»

Л е с я. Це про фараона...

Д р а г о м и р о в (*іронічно*). Про єгипетського?

Л е с я. Очевидно...

Д р а г о м и р о в. Ага... про фараона... зараз, панно, зараз... (*шукає в паперах*) зараз... Ось... Скажіть нам, панно, чи ви читали цей листок... прокламацію, яку минулого року поширювали в різних містах Росії соціал-демократи... РСДРП... Ні, ні, я зовсім не кажу, що ви зв'язані з цією партією... Але я хочу спитати вас — читали?

Л е с я. Не пам'ятаю, я дуже багато читаю.

Д р а г о м и р о в. М-гу... Звичайно. Я вам нагадаю одне місце з цієї прокламації... Одну строфу з вірша. Я люблю поезію... Ось ці рядки:

Брязне клинок об залізо кайданів,
Піде луна по твердинях тиранів,
Стрінеться з брязкотом інших мечей,
З гуком нових, не тюремних речей.

Імені автора тут, звичайно, не названо, але, можливо, ви скажете, хто написав ці рядки?

Л е с я. Я...

Д р а г о м и р о в. М-гу...

Л е с я. Але я не знаю, яким чином вони з'явилися в цій прокламації.

Драгомиров. Ви друкували це за кордоном. Але мене цікавить інше: це теж про єгипетських фараонів?

Леся не відповідає. Пауза.

Ви протиставили царя народу, а цар є заступник і захисник народу.

Леся (*рвучко підхопилась*). А ви, генерале, хто?

Драгомиров. З наказу його величності — я теж захисник народу.

Леся. Ви — захисник народу?!

Драгомиров. Так.

Леся. Не кощунствуйте, генерале! Кілька місяців тому ви особисто керували каральною експедицією на Полтавщині і Київщині, сікли канчуками ні в чому не повинних селян, тисячі людей ви, захисник народу, вбили, розтерзали, закатували на смерть, згвалтували іменем царя, обдерли народ до нитки, кинули на голодну смерть! За що?

Драгомиров, сам того не помічаючи, підвівся і стоїть навияжку перед Лесею.

За те, що трудівники не хотіли голодної смерті своїх жінок і дітей? За те, що люди вірили у вашу справедливість? Я маю право говорити від імені народу, а не ви, генерале! Я... (*Пауза*). Ну, ось... тепер ви можете взяти назад свої слова про те, що я не в'язень. Погджуватись з вашим кощунством, щоб тільки уникнути тюрми, — ні, не згодна! Занадто висока ціна такій свободі у вас, пане генерал-губернатор. Кличте своїх ад'ютантів!

Драгомиров, вражений, махає Лесі рукою — вона може йти. Леся, хитаючись з виснаження, виходить.

Драгомиров (*дивиться на портрет Миколи II; по паузі*). Вона нас попереджає, ваша величність!.. (*Майже падає в крісло*).

Швидко входить ад'ютант.

Ад'ютант. Ваше превосходительство, генерал-майор Новицький на телефоні... Термінова розмова...

Драгомиров. Що... треба... йому від мене?

Ад'ютант. Не можу знати.

Драгомиров показує на ключ у шафі. Ад'ютант одмикає шафу, наливає чарку, завмирає з чаркою біля Драгомирова.
Різкий телефонний дзвінок.

Драгомиров. Візьми...

Ад'ютант *(бере трубку, тримаючи в другій руці чарку)*. Так, доповідав. Що накажете передати його превосходительству? Слухаю. *(До Драгомирова)*. Генерал Новицький переказує, що робітники залізничних майстерень оголосили страйк... *(Слухає в трубку і тут же переказує вголос)*. Зайняли залізничні колії і спинили рух поїздів... до них приєднались депо і майстерні термінового ремонту.

Драгомиров. Поліція?

Ад'ютант *(у трубку)*. Поліція? *(Переказує)*. Поліція атакувала страйкарів... стріляла... близько тридцяти робітників убито... можна чекати заколоту серед студентів, а також на Південно-Російському заводі і на інших підприємствах... Скрізь на чолі страйкарів іскрівці...

Драгомиров. А більше нема кому... Іскрівці!.. *(Вимагає трубку телефону)*.

Ад'ютант *(у трубку)*. Біля телефону його превосходительство.

Драгомиров. Генерале, негайно всіма засобами припинити страйк... попередити управителів підприємств і власників, що я забороняю йти на поступки робітникам. Викликати козаків! Негайно повернути війська з таборів у місто. Нападати! Нападати! Нападати! Через дві години доповісти мені. Стріляти без попередження! Перекажіть: ваші жандарми — молодці! Ч-чорт!.. *(Кидає трубку)*.

Ад'ютант підносить чарку, швидко виходить.

(Бере чарку, рука його тремтить, вино розпліскується). Ха-ха-ха!.. Ха-ха-ха... За Кам'янець-Подільську мою губернію!.. *(До портрета)*. І за твою величність! Ха-ха-ха... *(П'є. Хвилину думає, підходить до ікони; ставши на одне коліно, дуже поволі, з почуттям кладе хрест на чоло... на серце... на праве плече, ліве...)*

КАРТИНА I

Грудень 1905 року. Кімната Лесі, як і в першій картині I-ї дії. Гомін голосів за стіною. Чути оплески. Тарас сам; стурбований, когось чекає, нахилиється до вікна, вдивляється в темряву. Втихають оплески. Поспішаючи, входить занепокоєна Леся.

Леся. Нічого не видно?

Тарас. Темно.

Леся. Принесли?

Тарас. Онде... (Показує на пакунок за диваном). Треба кудись надійніше заховати. Про царську конституцію... Сьогодні вночі мали розкидати по вулицях. Нащо ви сказали принести сюди? Коли їх тут знайдуть, вас посадять у тюрму. Я прокляну себе, якщо прийдуть до вас, знайдуть прокламації і посадять вас... Краще я переховаю їх в іншому місці.

Леся. Ні, коли з вами щось трапиться вночі, я завтра ж передам пакунок Нечаєві.

Тарас. А ось ваші книжки. Закордонні видання — треба ховати.

Леся (розглядає разом з Тарасом книжки). Герцен, Шевченко, Чернишевський...

Входить Осадчий, непомічений спиняється на порозі.

А ви напевне знаєте, що у вас цієї ночі поліція має робити трус?

Тарас. Попередили. У нас там своя людина. Я вже шкодую, що приніс вам літературу. Це небезпечно для вас.

Леся. Не кажіть дурниць. За пакет таких прокламацій генерал Новицький пошле вас на каторгу.

Осадчий зникає за дверима.

Тарас. Ну що ж, тепер уже нічого не можу змінити. Та коли з вами станеться щось...

Леся. Нічого не станеться...

Тарас. Ех, товаришко Лесю!.. Невже розгромили падлюки революцію?

Леся. Ні, не розгромили, Тарасе. Один мій друг сказав перед смертю: «Ти щаслива: ти ще побачиш і оспіваєш червоний прапор російської революції». Він

вірив! І нам треба так вірити... Він не дожив до революції...

Т а р а с. Це його портрет. Я пам'ятаю його. Він приїздив до Києва і приходив до вас. Пишне волосся, борода, молодий зовсім...

Л е с я. Ах, Тарасе!..

Т а р а с. Він був великим вашим другом, найближчим, так?

Леся замислилась, мовчить.

Однаково — вони і їх покоління все життя пам'ятатимуть дев'ятсот п'ятий... Нехай Малуша випустить мене через кухню. Не хочу, щоб хто-небудь бачив, як я вийду від вас.

Л е с я. Чекайте хвилину. *(Забирає книжки, виходить)*.

Т а р а с *(дивиться в темні шибки вікна)*. Треба прощатися... Хто знає, як воно все закінчиться.

Входить Ю р і й.

Ю р і й. Пробачте... *(Оглянув кімнату)*.

Тарас хотів уклонитися Юрієві і раптом застиг, вражений.

Шукаю свою дружину.

Тарас одвернувся, дивиться на картину. Юрій хоче йти, зустрічає на порозі Л е с ю.

Л е с я. Заходь, заходь, чого ж ти?

Входять до кімнати.

Ю р і й. Шукаю Клавдію.

Л е с я. Вона в кімнаті сестри. Знайомтесь, прошу...

Тарас не обертається.

Ю р і й. Я піду туди. *(Іде)*.

Л е с я. Тарасе, я не розумію, що сталося між вами. Ви не хотіли подати йому руку.

Т а р а с. Хто це?

Л е с я. Чоловік моєї подруги Клавдії, дуже хорошої, чесною жінки. Та ви її не раз бачили в мене.

Т а р а с. Невже я помилився?

Л е с я. В чім річ? Ви його знаєте?

Т а р а с. Скажіть, він — ваш друг?

Л е с я. Колись був... Звідки ви його знаєте?

Т а р а с. Я бачив його на Галицькій площі під час повстання саперів Жаданівського. Ні, я не помилився: він, саме він з своїми солдатами підкрався до саперів і відкрив по них вогонь з рушниць. Це вони поранили Жаданівського. Я був зовсім близько від них і добре запам'ятав обличчя цього вашого знайомого офіцера, бо я сам цілювся в нього. Йому пощастило: якась падлюка вдарила мене по руці...

Л е с я. Що ви говорите, Тарасе!

Т а р а с. Він, цей ваш знайомий, з револьвером у руці примушував солдатів стріляти в саперів Жаданівського, нашого бойового товариша.

Л е с я. Чекайте, Тарасе, чекайте! Дайте мені збагнути це... Я вірю вам, вірю, але ж... чекайте!.. Боже мій! О мерзотнику!.. І ми ходимо тут, поруч запроданців і гадюк, розмовляємо з ними і подаємо їм руку... Ганьба нам! В моєму домі, серед моїх друзів — жандарм... І ми не посліпли!.. Поет Розмай... Ха-ха-ха...

Т а р а с. Заспокойтесь, товаришко Лесю. Хіба ви винні? Не так легко розпізнавати їх.

Л е с я. Але ж Клавдія... Як тепер бути з нею? Бідна моя подруга! Чи не вб'є її цей грім над головою? Я вам вдячна, Тарасе. Ви відкрили мені очі на цю людину. Але йдїть, Тарасе, ідїть, дорогий, треба, щоб ви врятувалися цієї ночі. Швидше. Малуша відчинила чорний хід і вартує надворі, щоб попередити вас, коли помітить щось непевне.

Т а р а с. Що ж, будьте здорові... товаришко Лесю... Прощайте.

Л е с я. Хіба ми з вами скоро не побачимось?

Т а р а с. Хто зна...

Л е с я. Соромтесь, Тарасе!

Т а р а с. Ёх, товаришко Лесю!.. Коли б ви знали...
(Тримає її руку в своїх руках).

Л е с я. Що?

Т а р а с. А, та це я так... Так просто... Сам не знаю... Якщо не пофортунить... У мене є книжечка з вашим портретом. Вірші. Листочок з портретом я спробую взяти з собою, заховаю. Зі мною буде в тюрмі, на каторзі... Куди б не занесла мене доля. Подивлюся, згадаю ваші слова: «Ні, не розгромлена революція!..» Роз-

печеним залізом не вирвуть з мене розчарування чи каяття... (Пауза). Прощайте!..

Л е с я. Ходімо...

Виходять.

Я проведу вас.

Сцена хвилину порожня. Обережно просуває голову з-за порт'єри Осадчий. Входить, бере на столі свій портфель, перевіряє, поспішаючи, папери, довго не може замкнути портфель; одночасно дивиться на Тарасів пакунок, поспішає до дверей, нашттовхується на Дударя.

Д у д а р. Ого, як поспішаєте, пане-добродію.

О с а д ч и й. Немає часу. Нехай уже там без мене балакають собі. Чому й не поговорити, на те цар і волю дав.

Д у д а р. Як воно пак називається?

О с а д ч и й. Конституція.

Д у д а р. Та ні, Лесина оця поема.

О с а д ч и й. Забули вже — «Осіння казка».

Д у д а р. Еге, добра мені казка. Це така казка, що полу вріж та тікай... Завела ніби про царів та принцес, про якісь там старі свинарники і чабанів... А розшолопаеш — аж воно таки про самодержавство та революцію.

О с а д ч и й. Тш... (Збирається йти).

Д у д а р (загримує його). А думаєте, свинарники — то собі просто свинарники? Хе-хе... Нічого подібного! Старі свинарники, які руйнують будівники, — то старий устрій, царська Росія... Збагнули?..

О с а д ч и й. Але ж не стійте мені на дорозі. Я не маю часу на теревені. (Поривається до дверей). Бувайте здорові!

Д у д а р. Бувайте здоровенькі! На добраніч! А знаєте, що таке рицар у поемі? То вже про нас із вами, про інтелігенцію, яка нібито зраджує народ... Еге...

О с а д ч и й. Знаю, знаю... Все знаю, але не маю часу на балачки. Бувайте здоровенькі! До речі... (Шепоче Дудареві). Ви ще й поліцію тут побачите... у сусідів... Якщо цікавитесь, залишайтеся на здоров'ячко... А мені час...

Д у д а р. Еге!.. Ну, тікати то тікати.. Ще потрапиш до самого чорта в пекло. Коли б хоч Михайло Іванович

Драгомиров живий був — зарятував би по старій дружбі.

Осадчий. Не витримало старе серце неспокійних часів... А добрий був чоловік.

Дудар. Гуманний!..

Осадчий. Біля смертного одра свого приймав мене за який день до смерті. «Що ж це ви, батьку-отамане, задумали?» — кажу йому. А в нього сльози в оці, як кришталь. «Не можу,— каже,— Миколо Авакумовичу... Сам собі не подобаюсь. Колись було дивізія на самих Балканах зустрічає мене таким «ура», як грім,— аж кров у тілі грає... Турки тремтіли, як чули про Драгомирова... А тепер ось... викличу з тюрми яке-небудь дівчисько подивитися, що воно за народ... А дивитись і нема на що — дівча!.. Дмухни — впаде. А вткнеться в тебе очима — місця собі не знайдеш, почуваш, як тремтять коліна. Ех, думаю, Михайле Івановичу, кінчилася твоя ера... Лягай...» І помер...

Дудар (*втирає сльози*). Пером земля...

Входять Леся, Юрій, Клавдія.

Осадчий. Оце й добре, що ви прийшли. Бувайте здорові, Ларисо Петрівно!

Дудар. На добраніч! Пора нам. Вже й нерано.

Леся. До побачення, панове! Дякую за увагу. Забрала у вас дорогий час.

Осадчий. Дарма. Корисна справа. На добраніч!

Професори виходять.

Клавдія. Лесенько, ти раптом змінилась і наче сердишся на нас. Неохоче й розмовляєш...

Леся (*по паузі*). Був колись поет Розмай. Оспівував красу, мріяв про якусь «голубу троянду»... А тепер...

Клавдія. Юрій облишив писати, тому що в нього змінилося життя, оточення. В нього тепер інший громадський обов'язок. Але що в тебе за настрої, Лесю?

Леся. Я тепер лиха, недобра і не хочу подобришатися. (*Довго й пильно дивиться на еполети Юрія*).

Клавдія. Це еполети штабс-капітана. Хіба ти ще не бачила їх на Юркових плечах?

Леся. Бачила...

Пауза. Чути гуркіт коліс.

К л а в д і я. Місто змінило свій голос. Здається, наче всього два місяці тому воно звучало зовсім по-іншому. Все було немов у червоних трояндах...

Ю р і й. Тоді гуркотіли постріли, тепер гуркотять колеса.

Л е с я. Тоді гриміла колісниця революції — тепер гримить катафалк революції... *(По паузі)*. «І зчорніють червоні троянди, наче в ранах запечена кров...»

Ю р і й. Я казав: не треба, зарано взялися...

К л а в д і я. Юрію, не кажи так!

Ю р і й. Почався похорон революції. Ми всі проти царизму, але царизм могутній, повалити його збройною силою неможливо. Не треба було братися за зброю, не треба було барикад. А тепер — поразка, катафалк...

Л е с я. І еполети... штабс-капітана... *(Швидко виходить)*.

К л а в д і я. Що вона мала на увазі?

Ю р і й. Хіба... хіба я знаю...

К л а в д і я. Вона невдоволена з тебе.

Ю р і й. Невдоволена з усього. Вона своїми творами кликала до революції. Хочу я знати, до чого вона буде кликати тепер, коли даремно пролито кров тисяч людей. А чого домоглися? *(Збирається йти)*.

К л а в д і я. Ти вже збираєшся?

Ю р і й. У полк.

К л а в д і я. Серед ночі?

Ю р і й. Тривожний час.

К л а в д і я. Я така рада, що твій батальйон не посилали придушувати страйки робітників і повстання саперів. Для мене й для тебе це було б трагедією. Все життя мріяти про волю, про щастя народу, а потім, коли народ повірив нам і справді повстав,— іти придушувати його повстання. Жахливо! А такі були... і навіть серед нас... Коли б мені дали завдання знищити хоч одну таку моральну потвору, я взялася б виконати це з радістю... Як я ненавиджу цих людей!..

Ю р і й. Що... що... ти говориш? Клавдіє!.. Схаменися! *(Дуже схвильований, ходить по кімнаті)*. Заспокойся... заспокойся... чорти б його брали!.. Але ж... але ж... ну, заспокойся, Клавдіє... *(Наливає воду в склянку, спрагло п'є)*.

К л а в д і я. Та я спокійна...

Ю р і й *(випив воду)*. Ну от... Що ж зробиш, люба

моя? Трагедія часу, епохи! В теорії всяка боротьба легша, а от у житті...

К л а в д і я (*пригортається до чоловіка, але він, все ще стривожений, намагається звільнитися від неї*). Ми щасливі з тобою, любий, а скільки нещасних людей втратили життя, свободу, своїх рідних... Скільки жертв!.. Ти вважаєш — нас уже обминуло це?

Ю р і й. О так! Усе позаду.

К л а в д і я. Що позаду?

Ю р і й. Яка ти нервова! Позаду події, що могли нас зачепити. Але... але я думаю, буде цілком пристойно, коли ми з тобою підемо зараз. Такий тривожний час. До того ж ця її «Осіння казка», яку не слід було читати і не слід писати. Ти помітила, як половина гостей зникла?..

К л а в д і я. Поема хороша. О Леся! Здається, події не розбили її, а піднесли, надихнули... В таку тяжку епоху вона зуміла бути прекрасною. Ти придивлявся до неї останнім часом? Помітив — вона прекрасна! Леся!.. А як оспівала вона революцію! «Хочу дихать вогнем, хочу жити твоєю весною...»

Ю р і й. Ходімо, ходімо, Клавдіє... Мені треба в полк.

К л а в д і я. Я залишуся. Леся просила не поспішати. Однаково в полк я з тобою не поїду.

Ю р і й. Гм... Знаєш, все-таки я мушу тобі сказати, а ти мусиш мене послухати.

К л а в д і я. Звичайно.

Ю р і й. Бач, коли я йшов сюди, щоб уперше побачитися з Лесею після її подорожі до Петербурга, я сподівався, що Леся, яка своїми очима бачила калюжі крові робітників у Тіфлісі, а потім у Петербурзі, переконалася, що боротьба нерівна і перемоги в близькій перспективі немає. Та вона виявилася надміру впертою.

К л а в д і я (*мрійно*). Вона — прекрасна!

Ю р і й. Вогневий багрянець робітничих прапорів у Петербурзі й Тіфлісі запаморочив їй голову, і вона зараз гукає, що революція не розгромлена, і закликає до боротьби. І згадала про нас, але тільки для того, щоб кинути нам в обличчя звинувачення у ваганні й зраді. І в «Осінній казці», яку вона щойно прочитала, це ж звинувачення. Ні, дуже вдячний, досить!

К л а в д і я. Не впізнаю тебе, не впізнаю...

Ю р і й. Ну, як сама знаєш... Я йду. (*Іде*).

К л а в д і я (вслід). А коли повернешся? Юрію! Чуєш?

Відповіді немає.

Юрію! Коли? (Вибігає).

Хвилину сцена порожня. Входить Л е с я, оглядається, чи немає кого в кімнаті, поспішає, ніби нишком, до піаніно; тихо грає; розчарована своєю грою, довго розглядає руки, знову пробує грати, знову розглядає хворі руки; в розпачі підхоплюється, стає біля столу, на якому горить лампа, з жахом в очах хвилину дивиться на свої руки. Входить К л а в д і я.

К л а в д і я (мить стежить за Лесею, яка не помічає її). Лесю!

Леся мовчить.

(Обіймає її). Що сталося. Лесю?

Л е с я (дивиться на свої пальці). Щораз гірше й гірше... Скоро в них зовсім не лишиться сили, щоб доторкнутись до клавішів. А я не можу без музики.. (Підхоплюється). Я не хочу без музики! Мені потрібна вона. Я хочу поринати в її хвили, мчати на її пінявих бурунах, шукати собі простору в ній, голосу, набиратися в музиці сили!.. Клавдіє, сили!.. Сили!.. (Поринула в думки, мовчить).

Пауза.

К л а в д і я (приголублює Лесю). Лесенько... лікуватись тобі треба.

Леся мовчить.

Я хочу спитати в тебе про щось, але щоб ти не розсердилась...

Леся мовчки киває головою.

Я чула від твоїх родичів, що ти помножила собі хвороб тим, що їздила до Сергія, коли він помирав. Я спитала про це Миколу Віталійовича. Але він сказав: «Думати і дбати про себе — ось те, чого не могли і не можуть наші великі люди».

Л е с я. Пам'ять Сергія надто дорога мені, щоб я могла зв'язувати його ім'я з своєю недугою. Запам'ятай це. Що ж до Миколи Віталійовича, то саме він посправжньому великий. Великий композитор і велика

людина. І саме він не вмів та й не хоче думати про себе, а тільки про народ. Хіба про себе думав Лисенко, коли ось недавно створив музику на Франкового «Вічного революціонера»? Всім особистим він ризикував, пишучи цей гімн народній революції. Я можу лише схилитися перед ним.

К л а в д і я. Але ж сам Франко поставив тебе поруч Шевченка за могутнє, палке твоє слово.

Л е с я. Ти не розумієш сама, що говориш. Шевченко був величною пожежею над Росією, а ми — тільки гарячі жарини, що відкотилися з цієї пожежі і світимо в темряві. Та й то раз у раз оступаємося з правдивої дороги...

К л а в д і я. Я не роблю ніколи жодного кроку проти своїх переконань. Ти сама навчила мене жити так. Без цього я не почувала б себе щасливою.

Л е с я. Щасливою?.. (По паузі). Скажи, Клавдіє, що повинна робити жінка, одурена в кращих своїх почуттях до свого чоловіка? Мені розповідали про одне таке подружжя, і я хочу використати цей факт у новій драмі.

К л а в д і я. Який факт?

Л е с я. Є одне подружжя. Обое молоді, гарячі, закохані одне в одного до нестями. В основі їх щастя взаємна любов і взаємна віра. Раптом вона довідується, що чоловік вчинив підлість, навіть злочин. Одне слово, підлий злочин.

К л а в д і я. Зрадив її?

Л е с я. Зрадив ідею, народ... Йї довго не було нічого відомо. А згодом про це довідались, заговорили в громадських колах...

К л а в д і я. Чекай, я не знаю такого громадського діяча.

Л е с я. Я ж тобі сказала: це я думаю над конфліктом для своєї драми. Ну, ось... Як би ти поставилась до такої сімейної новини, будши на місці цієї жінки?

К л а в д і я. Дивно... Коли не знаєш такого факту в житті, важко й міркувати. Все-таки на твоє запитання я відповім: я не заздрю тій жінці!

Л е с я. Але що ж робити?

К л а в д і я. Бач, Лесю... бач...

Л е с я. Ну-ну?

К л а в д і я (по паузі). Під колеса...

Л е с я. Божевільна..

К л а в д і я. Але це тільки твоя вигадка, умовність. Нема чого й хвилюватись.

Л е с я. Звичайно... Вигадка...

К л а в д і я. Мені просто важко зараз порадити щось для твоєї поеми. Може, тому, що я... що я зараз надто щаслива в родинному житті і мені важко уявити зараз те, що цікавить тебе.

Л е с я (*обіймає подругу*). Люба моя... я... я так радію за тебе...

Пауза. За стіною музика.

Мое друге життя — в музиці. Але ж більше почуттів, бурі, блискавиць! Руки мої, руки!.. Ви вже безсилі видобути з холодних клавішів потрібний мені зараз грім. Безсилі... Але ви можете тримати розпечене перо... І будете тримати його, аж поки...

Вбігає М а л у ш а.

М а л у ш а. Ой Лесечко! Ой лишенько!

Л е с я. Що сталося?

М а л у ш а. Поліція! У Тараса поліцаї чогось шукають. І карета стоїть на подвір'ї.

Л е с я. А Тарас? Що ж робити? Я зараз піду туди.

К л а в д і я. Тобі не можна показуватись їм на очі.

М а л у ш а. Як вони прийшли до нього — я не бачила. Потім зайшла до Тараса, а поліцаї там чогось шукають. А Тарас стоїть, голову підняв і наспівує. Боже ж мій! Ще й наспівує... Оцієї, що часто співає... «Ми вільні птахи: гей, час і пора!» Ой, забула...

Л е с я (*по паузі*). «Туди, де з-за хмари біліє гора»... Ні, Клавдіє, серце мені підказує: важка хмара над головою Тараса, і ось-ось прогримить грім... Він не з тих, кого вони не бояться і не займають...

К л а в д і я. Може, все якось минеться щасливо. Але, мабуть, не слід розповідати про це нікому. Нехай ніщо не затьмарює сьогодні їм настрій...

Чути за дверима шум. Малуша відчиняє двері. Входять з галасом
Нечай, Настасія Юліанівна, студенти,
курсистки, робітники.

В и г у к и. Ось вони!

— Ховаються від нас!

— Недобре, зовсім недобре, друзі!

— Будемо за це штрафувати...
— Бокали їм!

Подають бокали Лесі і Клавдії.

Г о л о с и. Просимо Романа Денисовича, просимо! Л е с я (*нишком до Клавдії*). Простеж. Якщо Тараса заберуть, увійдеш сюди і зірвеш з себе хустку... А зараз попроси сестру грати Бетховена. Вона знає, що саме... (*Оглянулася на вікна; до всіх*). Голосніше, друзі, більше запалу, більше вогню!..

Н е ч а ї. Товариші! Зараз не час для промов. Дозволю собі короткий тост: підіймемо бокали за незга-саючу мужність нашої Лесі Українки!

Шум, оплески, дзвін бокалів. За сценою звучить «Appassionata» Бетховена, спочатку тихо, потім дужче й дужче. Раптом тиша.
Пауза.

Л е с я. Революція, друзі, розгромлена на вулицях і площах. Але не розгромлена вона в наших серцях, не розгромлена вона в серці народу. Я бачила, як сміливо, не вагаючись, умирали робітники в Тіфлісі під своїми пурпуровими стягами, бачила, як петербурзькі пролетарі своїми мозолистими руками захитали трон, як ішли на барикади київські робітники — увесь, єдиний у своєму пориві, революційний пролетаріат Росії. Хто бачив це, хто обвіявся бурями повстань, той збагнув — революція невмируща!

В х о д и т ь К л а в д і я.

К л а в д і я (*стала біля одвірка, притулилась до нього спиною, втомлена, на мить заплющила очі*). Пробачте...

Л е с я змовкла, мить стежить за Клавдією. Клавдія рвучко зриває з себе хустку.

Г о л о с и. Що сталося?

— Тихше... Леся не скінчила...

Дужче музика за сценою.

Л е с я (*переборола на мить своє хвилювання*). Підіймемо ж келихи, товариші і друзі, за наш народ, за його невмирущий революційний дух! (*Пригублює келих*).

Всі п'ють. Прогуркотили під вікнами колеса і затихли вдалині. Леся прислухалась до гуркоту, з останніх сил тримається, щоб не впасти на диван.

Настасія Юліанівна *(підходить до Лесі)*. Лесенько, що тобі? Дивись, як зблідла, і очі які... Наче з хреста знята...

Пауза.

Л е с я. Навпаки — розп'ята.

КАРТИНА П

Безлюдна алея Купецького саду в Києві. Тьмяно світить ліхтар. Вдалині загоряються вогні нічного Києва. З'являється Леся.
Десь відстала від неї Клавдія.

Л е с я. Чудовий краєвид! Подивися звідси на Дніпро.

З'являється К л а в д і я.

К л а в д і я. Чудово!

Вийшов з-за хмари місяць. Заблистів срібною стрічкою Дніпро вдалині. Недалеко постав у темряві пам'ятник Володимирові. Проплив вогник на Дніпрі. Десь у гушавині саду тихо грає оркестр.

Л е с я. Сюди, сюди... Дивись!

Обидві дивляться на Дніпро. Пауза.

Як тяжко мені буде розлучатися завтра з Києвом... Дніпро... гори... каштани... Плакатиму...

К л а в д і я. Вигадала! Ти ж не назавжди, а тільки лікуватись. Та коли б мені довелось подорожувати до Єгипту, я не тільки не плакала б, а навпаки — з радості стрибала б і танцювала на вулиці... Ось!.. *(Під далеку тиху музику робить на алеї кілька па)*. Тра-ра-рам... пам-пам-пам... Ха-ха-ха... От коли б побачив мене хто-небудь зараз...

Л е с я. Що далі від України, то дужче сумуеш за нею.

К л а в д і я. Заздрю тобі. Коли б у мене були гроші, я поїхала б з тобою. Подивилась би на піраміди, на сфінксів, на крокодилів... Але в мене, люба моя Лесень-

ко, немає на це ні грошей, ні якої-небудь бодай малюсінької хвороби, щоб їхати на лікування.

Під ту ж музику, невправно насвистуючи, робить знову кілька па.

Л е с я. Я не впізнаю тебе сьогодні.

К л а в д і я. Ти завжди кажеш, що не впізнаєш мене... *(Продовжує танцювати)*.

Л е с я. Буду тужити за всіма вами. І хоч знатиму, що на батьківщині повні тюрми, що тінь від шибениці оперезала всю Росію і свист козацьких канчуків буде вчуватися мені в безсонні ночі,— однаково буду тужити за рідною землею, буду прагнути до неї. І мріятиму, як сказав великий поет,— «прийти й серце положити на дніпрових горах...».

К л а в д і я *(щось згадала, дістає з ридикюля пачку папірців)*. Такий чудовий вечір, а ти зовсім даремно ятриш собі серце.

Л е с я. Так, ти маєш рацію, не будемо говорити про це. Незабаром закінчиться антракт. Треба йти на свої місця. Що це в тебе?

К л а в д і я. Знайомий студент з гуртка, де я часом проводжу бесіди, дав пакет прокламацій і просив пронести до саду. За студентами тепер пильно стежать філери.

Л е с я. Що ти робитимеш з ними?

К л а в д і я. Цей знайомий має знайти мене тут, у саду, і забрати пачку. Розкидають по ослонах у затишних кутках. Тут темно... *(Іде до ліхтаря, читає сама собі тихо)*.

На Дніпрі пропливали вогні пароплава.

Л е с я. Подивись, подивись, Клавочко! Чому ніхто з художників досі не відтворив цієї картини?..

К л а в д і я *(на її обличчі жах)*. Що це? Лесю!.. Невже це правда? Ні, не може бути... Та як же це?..

Л е с я. Що тобі? Клавочко!

К л а в д і я *(кидається на ослін у розпачі)*. Жахливо! Це жахливо!.. Прочитай...

Л е с я *(бере в неї листівку, швидко проглянула її)*. А-а! Це!..

К л а в д і я. Це правда?

Л е с я *(мовчки складає і ховає прокламацію)*. Так, правда.

К л а в д і я. Я не повинна була питати в тебе. Про це мусила знати я... Я! Що ж тепер робити? Мій чоловік і батько моєї дитини — падлюка... Чоловік революціонерки стріляв з-за рогу в народних повстанців. Медаль за це має!.. Підвищили в чині... Усі тепер читають це...

Л е с я. Але твоя совість чиста.

К л а в д і я. Мій чоловік розстрілював революцію!

Л е с я. Не дорікай собі, ти ні в чому не повинна.

К л а в д і я. Як дивитимусь в очі робітникам, коли прийду на гурток? Як зважуся виступати перед ними — дружина того, хто вкрив себе ганьбою? Чекай... ти вже написала поему, про яку колись давно розповідала мені?

Л е с я. Яку? Я багато писала поем.

К л а в д і я. Ту... пам'ятаєш... де чоловік зраджує? Ти ще питала мене, що повинна зробити в такому випадку дружина? Ти мені цієї поеми не читала. Лесю... Лесю!.. Скажи... адже ти не думала писати її? Так?

Л е с я. Не думала.

К л а в д і я. А-а!.. Ти знала про все ще тоді і говорила насправді про мене і про Юрія? Ти вигадала про поему... Чому ти не сказала мені правду тоді?

Л е с я. Мені жаль було тебе. Мені жаль було твого кохання, твого щастя. Я ж сама його втратила. В мене була маленька надія на те, що цей факт не досить перевірений. Я так хотіла, щоб те, що мені тоді розповіли, було вигадкою.

К л а в д і я. Я вже забула, що тоді відповіла тобі. Пам'ятаєш, коли я спитала: що мусить робити жінка в отій твоїй поемі? Ну, що я мушу робити? Кажи...

Пауза.

Л е с я. Він більше не муж тобі...

К л а в д і я. Більше не муж...

Л е с я. Кинь йому в обличчя цю прокламацію.

К л а в д і я. Так... так...

Л е с я. Ми повинні лишатися людьми з гордою душею.

К л а в д і я. Твої слова завжди досягали мого серця.

Л е с я. Нас шукає Микола Віталійович. Він не побачить нас у цій напівтемній алеї.

К л а в д і я. Йди сама. Я трохи заспокоюсь...

Леся. Я краще лишуся тут, з тобою.

Клавдія. Ні, ти йди до нього. Я прошу тебе. Мені треба побути на самоті, зібрати думки. Іди.

Леся. Я не залишу тебе надовго. Дві-три хвилини...

Клавдія. Як добре, що ти ще не поїхала.

Леся. Я теж рада. *(Іде)*.

Клавдія *(сама)*. Нічого немає в душі. Пустка... Я була надто щасливою. Мені заздрили інші, заздрили моему щастю! Його було так багато, по самі вінця — щастя! Ні в кого не було стільки... Так любила його... Юрку! Юрчику! Зоре моя, кохання мое... прокляття мое! *(Плаче)*. Вона спитала тоді: «Що повинна робити жінка, одурена в своїх найкращих почуттях до чоловіка?» А я сказала їй... Що я сказала тоді? А-а!.. Так, так... я сказала їй саме це... Ось вони йдуть. Ні, не можу дивитись в очі чесним людям... Не можу! *(Поспішає зникнути за деревами)*.

Ідуть Лисенко, Леся, Настасія Юліанівна.

Настасія Юліанівна. Я знаю, Лесенько, де твій улюблений куточок. І відразу повела Миколу Віталійовича сюди.

Леся. Клавочко, ось і ми... Де ж вона?

Лисенко. Я ніколи б не додумався шукати вас тут, коли б не Настасія Юліанівна.

Настасія Юліанівна. В усіх справах звертайтеся до мене. Я все знаю і все можу. У казенних, громадських, інтимних справах — покладайтесь на мене, я все, що тільки...

Лисенко. Ну, голубонько, хто ж цього не знає...

Леся. Дивно. Де ж вона? *(Оглядається довкола)*.

Лисенко *(до Настасії Юліанівни)*. Послухайте моєї поради: відпочиньте трошки, ви втомилися...

Леся. Насамперед треба відшукати Клавдію. В неї занадто тяжкий настрій. Треба підтримати її.

Лисенко *(до Настасії Юліанівни)*. Голубонько!..

Настасія Юліанівна. Куди пішла? Туди?

Леся. Можливо...

Настасія Юліанівна. Я не прощаюсь.

Лисенко. Ми ждемо вас з нетерпінням... *(Вклоняється їй, наче прощається)*.

Настасія Юліанівна. Обов'язково чекайте. *(Іде)*.

Лисенко. Ну от... навіть легше стало... Ху-ух!.. Ну й красномовство...

Леся. Мені здалося, коли я вас зустріла, що ви були чимось схвильовані.

Лисенко. Як же я можу бути спокійний, коли поліція раптом заборонила виконувати в концерті пісні Шевченка й ваші.

Леся. Ходімо будемо воювати. Вони заберуть назад свою заборону.

Лисенко. Е, та не тільки це схопило мене за горло...

Леся. Але що ж іще?

Лисенко. Чого ми досягли такою ціною? За що загинуло стільки найкращих людей, коли навіть пісні забороняють...

Леся. Не розумію вас, Миколо Віталійовичу.

Лисенко. А скільки загинуло, як і ця гидота Юрій, у моральному багні... Тяжко нам, голубонько, тяжко. Все життя віддавали ми сили для боротьби, вірили. І ось, не дочекавшись перемоги, відчуваємо: зникає сила, гасне віра. Віра!. Зі'яли нас, зв'язали, наче-пили нам кайдани на руки і ноги, на душу і серце... Та невже отак і доведеться прокваснювати життя?

Леся. Мовчіть, Миколо Віталійовичу, краще мовчіть. Ви говорите не своїм голосом...

Лисенко. І ніяк не встановиться порядок життя, скрізь шатаніє в умах, та кривословіє, та бійка за пиріг державний. Де ж ті — живі, сміливі, котрих могли б назвати нашою надією, нашим майбутнім?

Леся. Є вони, Миколо Віталійовичу. Вони всією душею ввійшли в боротьбу. Багато з них загинуло на барикадах, змагають по в'язницях, чекаючи заслання або... шибениці на Лисій горі! Є живі і сміливі! Ви ще побачите їх. Сьогодні я зустрілася з ними. Кличуть до себе. Я понесу з собою на далеку-далеку чужину віру в те, що революція зову відродиться на руйновищі, як казковий птах фенікс... У цьому моя віра, без неї я не можу жити!..

Пауза.

Лисенко (тихо). Говоріть, не треба мовчати...

Леся.

Щоб не заглухли в серці дикі рожі,
Поки нова не зацвіте весна.

В саду чути музику.. Почався концерт. Пауза.

Не вірю вашим словам, Миколо Віталійовичу! Не вірю!
Не впізнаю вас. Скривдили ви своє серце. Та це ж ви
той чарівник, що заграв народові на громових струнах
великого Тараса, закликаючи порвати кайдани.. Не
впізнаю натхненного творця «Вічного революціонера».

Дужче чути музику і «Хор бранців» з «Гамалії» Лисенка. Тривала
пауза.

Лисенко (*сидить похилившись*). Тяжко мені,
Лесю...

Голосніше звучить спів.

Леся. Чуєте? Ось він, справжній голос вашого
серця! Та хто ж повірить, що цей могутній голос захи-
тався, затремтів! Не вірю, не вірю твоїм словам, вели-
кий Лисенко! У діла твої вірю!

Хор обривається. Пауза.

Не вірю, щоб сонячний наш боян втратив голос.

Лисенко. Спасибі... спасибі, друже мій... Почу-
ваеш — ти не сам.

Леся. Хіба можна полічити всіх наших друзів, го-
тових подати нам руку! Ходімо, ходімо ж, будемо слу-
хати ваші пісні, нехай підіймають нас...

Леся бере Лисенка під руку, поволі веде його по алеї. Проходять
1-й і 2-й робітники. Спиняються, закурюють.

1-й робітник. Після концерту — тут.. Може, по-
годиться поїхати з нами — тоді потрібні будуть візники.

З'являється доглядач, переставляє ослін. Крутить цигарку.

Заберемо — ніхто й не побачить, куди зникла...

2-й робітник. Я швидко. (*Іде*).

Доглядач (*прикурює в першого робітника*). Пан-
ночку забере?

1-й робітник. Яку панночку?

Доглядач. Ну, яку ж? Як завжди... оту, що кон-
церт робить...

1-й робітник. А тобі що до того?

Доглядач. Звиняйте... А тільки ж яка це панноч-
ка, що співає концерти, сяде на твого «ваньку»? Ха-ха..
От коли одна балерина в зимовому залі балет танцюва-

ла — да!.. З Петербурга, з імператорського театру... Та на простого «ваньку» і не дивилась. Сам Чоколов — можна сказати, звиняйте, мільйонер — підхопив її на ризака під сіткою, з ведмежим хвартухом — і до ресторану за Ланцюговим мостом на Слобідці. Це да! Чоколов за те, що я тільки сніг змів з ведмедя на санях, десятку дав і решту не потребував...

І-й робітник іде.

(Не помічає, що робітник пішов). Хоча коли б він роздивився, що то десятка, то, мабуть, не дав би. А то тільки взяв отак за талію імператорську баришню — і пашла!.. Аж сніг закурив за ними...

Поки він говорить, приходять Настасія Юліанівна.
Доглядач не помічає її.

Справжнього барина тепер не побачиш. Усі з нервами... наче контужені. Контузія у панів після дев'ятсот п'ятого...

Настасія Юліанівна. Це про кого?

Доглядач. Це, мадам, про багачів. Кажу, дев'ятсот п'ятого вони не забудуть. Сні бачать страшні, революціонерів...

Настасія Юліанівна. А тобі вони не сняться?

Доглядач. Я, мадам, снів не дивлюсь тепер, мені не до них. А революціонерів я й так бачу вдень. Навчився пізнавати. Звелено таких в участок приставляти.

Настасія Юліанівна. Так відразу і впізнаєш?

Доглядач. Тільки гляну — враз...

Настасія Юліанівна. А ось я теж революціонерка. Мене козак одного разу...

Спадає пенсне.

Доглядач *(пильно придивляється, обходячи її довкола)*. Навряд... навряд... Онде оті, що крутяться тут, начебто схожі. Такі прокламації проти царя розкидають по саду, а ти ходи та збирай. Минулої неділі пристав мені в морду заїхав. «Ти, — каже, — падлец, тут махоркою ласуєш, а в клозеті хтось портрет їх імператорської величності повісив...» Довелось постраждати за царя-батюшку...

Настасія Юліанівна. От забалакалась... Треба йти... Як тебе?.. Чи немає в тебе цигарки?

Доглядач. Що ви, пані? Махорка... Які там цигарки!..

Настасія Юліанівна. Гаразд, давай. *(Скручує цигарку)*. Захотілось покурити... *(Зробила цигарку, відкусила кінчик, сплюнула)*. У-ух! Ну й міцна, чортова кукла!

Доглядач. Махорочка не для панів.

Настасія Юліанівна. Ось, візьми... *(Дає монету)*.

Доглядач *(розчаровано розглядає монету. Убік)*. Четвертак! Справжнього барина тепер не зустрінеш. Ну, та краще четвертак, ніж по морді... На півхведора вистачить.

Настасія Юліанівна. А не зустрічав на цьому місці даму в голубому платті і ось у такому капелюшку?

Доглядач. Тут не бачив. А отам, за садом, бачив,— сидить прямо на траві, в темному місці, нудьгує...

Настасія Юліанівна. Де? Ходімо швидше. Чого раніш не сказав?

Доглядач. Не питали, тому й не казав. Махоркою цікавились.

Настасія Юліанівна тягне за собою доглядача. Ідуть. Зустрічаються з невідомим, який здивовано дивиться їм услід.

Невідомий. Не впізнала.

З другого боку з'являються 1-й і 2-й робітники.

1-й робітник *(стежить за незнайомим)*. Хто це?

Обидва здала дивляться на невідомого.

Невідомий *(нібито не впізнав їх, наспівує сам собі)*.

Ми вільні птахи: гей, час і пора!
Туди, де з-за хмари біліє гора,
Туди, де синіють за млою моря ..

1-й робітник. Йй-бо, Тарас!

2-й робітник. Він!.. Ніхто інший...

Вітаються.

Звідки?

Тарас. З Лук'янівської тюрми.

1-й робітник (до другого). Подивись там, чи не слухає хто...

2-й робітник. Якщо хтось ітиме — я свисну. (Іде).
Тарас. Що ви тут робите?

1-й робітник. Ждемо Лесю Українку. Будемо прощатися з нею. Виїздить надовго.

Тарас. Як мені хочеться побути сьогодні з вами! Хочу побачити її, попрощатися.

1-й робітник. Ідеш?

Тарас. Так...

1-й робітник. Надовго?

Тарас. Назавжди. Прогримить нова революція — побачимось.

З'являються дві курсистки.

1-а курсистка. Ми не спізнались?

2-а курсистка. Здається, спізнались.

1-й робітник. Ні, якраз вчасно. Знайомтесь — наш товариш...

Тарас. Григорій...

1-а курсистка. Лідія...

2-а курсистка. Галина...

Тарас (до Лідії). Подаруйте мені ваші квіти.

1-а курсистка. Ха-ха-ха... Кавалер!.. Нащо вам?

Тарас. Подарую одній дівчині.

1-а курсистка. Я починаю вам співчувати, товаришу. Ось, візьміть.

Тарас. Спасибі! (Бере квіти, стає осторонь).

Проходить ще молодь. Вітаюгся. Прогулюються алеєю.

З'являється Нечай. Тарас кладе йому на плече руку.

Нечай. Помілилися, друже.

Тарас. Навпаки, ви помілились, Романе Денисовичу.

Нечай. Тарас! Ти чому тут? Хто дозволив покинути явку?

Тарас. Я не Тарас, а Григорій, і не Миронін, а Сторожів.

Нечай. Ти забуваєш про безпеку.

Тарас. Романе Денисовичу, та загляньте в моє серце. Я завтра виїжджаю звідси і, може, назавжди. Не можу ж я так легко покинути Київ, друзів. Як можна не

побачитися з Лесею? Вона теж виїздить — і надовго. Мені сказали, що вона тут.

Нечай. До речі, ти їй зобов'язаний. Вона збирала гроші на твою втечу, і краще за інших.

Тарас. Та невже це правда, Романе Денисовичу? Леся?

Нечай. Але вона, звичайно, не знає, куди пішли ці гроші.

Тарас. Як багато треба сказати їй! Може, ми й не зустрінемось з нею ніколи. О, тепер я скажу їй те, про що не наслідився сказати тоді, перед портретом її померлого друга. Адже однаково: вона завтра їде на південь, в далекі краї, а я — на північ. Усе скажу. Нехай, якщо зможе, пробачить мені мою сміливість... чи, вірніше, безумство... Ех, та що там!.. Романе Денисовичу!.. Все, все розкажу, що отут, у самому серці,— все, до останнього слова.

Нечай. Розбалакався... Будь обережний; сюди йдуть.

Тарас. Це наші.

Нечай. Впізнаю. Я шукав їх у саду.

Молодь знову сходиться.

Здорові були, друзі! Я шукаю вас.

Голоси. Що трапилось?

— В чому річ?

Нечай. Ви хочете влаштувати на концерті прощальну овацію Лесі Українці?

Голоси. Так, хочемо!

— Вона завтра виїздить.

Нечай. Я прийшов попередити вас: поліція вже знає про ваш намір і дивиться на це як на політичну демонстрацію.

Голоси. Правильно.

— Це буде демонстрація.

Нечай. Поліція вжила заходів: нам ледве пощастило дістати дозвіл на виконання в концерті тільки однієї її пісні. В саду хтось розкидав прокламації, і тепер тут повно агентів охранки. Якщо ви все-таки виконаєте те, що задумали, вам доведеться відповідати й за прокламації. Зараз це небезпечно.

Голоси. Нехай!

— Не мають права забороняти пісні...

Шум. З саду чути виконання в концерті пісні соло. Всі замовкли. Слухають.

Не дивись на березу плакучу,
На березі журливеє віття
Нагадає тобі лихоліття,
Нагада тобі тугу пекучу,
Що збратаła обох нас колись.
Ти се радий забудь! Не дивись...

1-й р о б і т н и к. Та це ж її пісня, Лесі!..

2-й р о б і т н и к. Остання пісня в концерті.

Пісня раптом обривається. Чути шум, вигуки, свистки поліцейських.
Голоси: «Здоганяй!», «Держи!»

Нечай. Щось трапилось... (*Поспішає в глибину саду*).

Всі поспішають за ним. Пауза. Раптом шум затихає. Вбігає
К л а в д і я.

К л а в д і я (*важко дихаючи і озираючись*). Здається, загубили слід... (*Прислухається. Пауза*). Ти зрозумієш мене, Лесю!.. Ти теж зробила б так... Прощай! (*Помічає людей у гущавині саду, швидко зникає*).

З'являється втомлений доглядач.

Д о г л я д а ч (*вдивляється в гущавину*). Вона!.. Далеко!..

Вбігає філер з городовими.

Ф і л е р. Де вона?

Д о г л я д а ч. Хто, ваше благородіє?

Ф і л е р. Та вона... жінка ота...

Д о г л я д а ч. Їх тут багато... бабів... То вам яку?

Ф і л е р (*б'є доглядача по обличчю, штовхає його з дороги*). Сволоч!.. Верзе чортзна-що... За мною!

Біжить далі, городові біжать за ним.

Д о г л я д а ч. Ну, заждіть... прийде на вас іще дев'ятсот п'ятий! (*Поволі йде вслід за поліцейськими*).

Поспішаючи, з'являються Нечай, робітники, студенти, курсистки, підходять ще люди з концерту.

Нечай. Тут її не видно.

Г о л о с и. Вони не знайшли її сліду.

— Тепер не спіймають..

Студент. Я ледве знайшов тоді її в натовпі. Вже хотів був підійти до неї, як раптом побачив, що вона дістає з ридикиюля пачку прокламацій. Струснула ними, як віялом, і кинула в публіку. Але спочатку жбурнула цілий жмут їх в якогось офіцера, прямо в обличчя йому.

Г о л о с. То її чоловік...

Студент. Потім на всю публіку полетіли прокламації. Люди спочатку нічого не зрозуміли, а коли здогадалися, то вона вже зникла за деревами.

Розходячись після концерту, підходять ще люди, здебільшого молодь. З'являється на алеї Л е с я.

1-а к у р с и с т к а. Леся! Леся йде!

Біжать назустріч Лесі. Курсистки підносять їй квіти.

Л е с я. Спасибі, друзі! Спасибі!

2-а к у р с и с т к а.

З його могили утворила доля
Народу пам'ятник — хай гине цар!

Оплески. З-за дерев виходить Т а р а с. Коли Леся проходить повз нього, він кидає їй під ноги квіти.

Л е с я (намагається впізнати його; впізнала; тихо).
Тарасе!.. (Подає йому руку).

Тарас мовчки цілує їй руку. В цей час з другого боку з'являється не помічений ніким до г л я д а ч.

Д о г л я д а ч (до Нечая, стиха). Здогнали, сволочі...
Н е ч а й. Кого?

Д о г л я д а ч. А ту жінку, що прокламації розкидала.

Н е ч а й. Арештували?

Д о г л я д а ч. Ні... Кинулась у Дніпро...

Н е ч а й. Врятували? Витягли?

Д о г л я д а ч. Завтра витягнуть неводом...

Н е ч а й. Невже це правда? Веди швидше туди.

Нечай і доглядач зникають непомітно за деревами. Леся щось хоче сказати, але оплески заглушають її слова.

1-й р о б і т н и к. Товариші, дозвольте сказати!

Г о л о с и. Тихше! Слухайте!

— Тихше, товариші!

1-й робітник. Вірний наш друже, Лесю Українко! Любимий і невпокорений співець свободи! Перед великою дорогою прийміть на прощання нашу любов!..

Гурт аплодує. З'являється 2-й робітник.

2-й робітник. Товариші! До саду під'їхала поліція. Розходьтесь...

Натовп оплесками проводжає Лесю. Леся ледве помітно вклоняється Тарасові. Виходять усі, за винятком Тараса. За сценою ще деякий час чути оплески, що віддаляються. Тупіт копит, гуркіт візників по бруку. Тиша. Пауза.

Тарас (*один біля стовпа з ліхтарем; тихо наспівує*).

Туди, де синіють за млою моря,
Туди, де гуляєм лиш вітер... та я!..

Прощай! (*Швидко зникає за деревами*).

По алеї поволі йде Лисенко. Втоmlений, замислений, сідає на лаву. Пауза. Тиша. Ледве чути, як б'є лаврський годинник: спочатку мелодія, потім чверті, потім влітається свисток городского, потім удар великого лаврського дзвона. Година ночі.

Лисенко (*поволі читає напам'ять*).

Неначе хто її поставив насторожі,
Щоб душу в кожний час будить від сна,
Щоб не заглухли в серці дикі рожі,
Поки нова не зацвіте весна.

Глибока тиша.

Завіса

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ СТАТТІ

Вступна стаття

Виходець з найпригніченіших верств села, Архип Тесленко з неприхованим глибоким почуттям ненависті до гнобителів і любов'ю до сільської бідноти реалістично й послідовно розкрив у художніх образах жахливу дійсність дореволюційного українського села. Про Тесленка можна сказати, що кожне його слово—це зойк виснаженої надмірною роботою, придушеної лещатами поміщицько-буржуазного ладу, загибаючої люднини. Але ця людина бачить конкретних винуватців своєї загибелі, вказує на них в кожному своєму творі, нещадно викриває їх розбишацьку експлуаторську суть і запалює в трудящих глибоку класову ненависть до своїх одвічних гнобителів.

Творчість Тесленка — це його автобіографія, люди, з якими він мав стосунки, події, які він сам переживав, і водночас це біографія мільйонів експлуатованих за царизму селян. Все життя над Тесленком тяжіли жахливі селянські злидні, які підірвали його здоров'я.

Перші роки науки Тесленко відбув у парафіяльній школі, але не закінчив її: його виключено з школи за вільнодумство, безбожність. Батьки його були незаможні селяни й не могли йому забезпечити кращої освіти.

Вдома не було біля чого працювати. Довелося пристосовуватись до дрібної службової роботи. Пробував молодий Тесленко служити в селі писарчуком. Скоро покинув, бо писарська робота вимагала покірнього ставлення до начальства, до куркулів, до тих, кого Тесленко завжди неприховано ненавидів. Пробував працювати на залізниці і в нотаря писарчуком. Ходив на заробітки разом з іншими селянами. І скрізь юнак бачив жорстоку експлуатацію.

І ось Тесленко вирішує пошукати щастя не на селі, а в великому культурному місті. В 1904 році він їде до

Києва й везе на спробу трое своїх нещодавно написаних оповідань: «За паспортном», «Хуторяночка» й «Син». Але й тут йому не пощастило. Письменникам українського панства немовби сподобались мова, стиль, «щирість» Тесленкових оповідань і навіть «сором'язливі очі» і «прехороша вдача» автора, але ідейного змісту цих творів, що розкривали жахливу дійсність селянських злиднів і експлуатації, пани Єфремови, Науменки тощо, звичайно, не оцінили. Очевидно, це, основне в творах молодого письменника, їм не подобалось... І ці прекрасно написані оповідання пролежали в портфелі С. Єфремова понад два роки ніде не надруковані. Та й сам Тесленко, певне, зрозумів соціальну різницю між собою й цими добродіями, і їх пізніші стосунки мали стриманий, офіційний характер.

Отже, зневірений у своїй службовій кар'єрі, ніким не підтриманий і не захочений у своїй літературній роботі, в злиднях перебивався так-сяк Тесленко випадковим заробітком на селі.

Надійшли події 1905 року. Як і в усієї незможної верстви селян, ці події збудили в Тесленкові надії на порятунок, як і в усіх бідняків, постала надія на розподіл панських, монастирських, казенних і всяких інших земель серед безземельного селянства. «Земля» — зробилось улюбленим і рятівним гаслом на селі. Тесленко починає працювати серед селян, читає їм книжки, агітує. 1905 рік активізував зневіреного вже молодого письменника. Активізував його на громадській роботі, яка була зв'язана в нього тоді з «Селянським союзом» (масова селянська організація, що перебувала під впливом есерів). Тесленко пише:

«Настав рік 1905. Заворушилися люди, кличуть до боротьби, за рівність, братерство, свободу. Так от де я знайду собі і мету життя, і карі оченята, і щось гарне, велике! Ухопився за це я. Розказую селянам, книжечки їм читаю. Трусять мене, трусять брата. Заарештовують мене...»

У селі Харківцях, де народився Тесленко, розповідають і досі, що Тесленко в 1905 році немов сам обеззброїв сільського урядника.

Ідеї стихійної селянської демократії відповідали настроям Тесленка вже під час подій 1905 року і пізніше протягом його короткого життя. Хоча паралельно з цим

після 1905 року знов відроджується у Тесленка властивий йому і до революційних подій спад настрою, окремі мотиви зневір'я, але тепер з багато більшою згубною силою. Все це щодалі дужче штовхало письменника в безодню зневір'я і песимізму. Хворобливо сприйнявши розгром розпочатого з таким піднесенням діла, як розгром його власних прагнень, спостерігаючи навколо і відчуваючи на власній спині скажений розгул реакції, злорадство тих же куркулів і поміщиків, проти яких він уже був розпочав боротьбу, Тесленко не знаходив у собі сили стати на шлях політичної діяльності, щоб продовжувати цю боротьбу. Восени 1905 року поліція почала заарештовувати й частково засилати членів «Селянського союзу». День у день поліція намагається впіймати Тесленка. Він так-сяк переховується, але багатчі знають, що він вдома, і знову нацьковують на нього козаків. «А, сякий-такий,— кажуть,— землі хотів харпакам, слободи!» Але далі переховуватись через куркулів-сусідів не можна. Він тікає до Києва. І вже сам він розповідає потім про це в одному з оповідань: «Було тоді мене скрізь: і по монастирях, і по нетрях босяцьких. І босяком, і «рабом божим» був. Нелегко було без паспорта жить».

Слід відзначити, що, перебуваючи на нелегальному становищі в Києві, переховуючись від поліції, Тесленко воліє перебувати в злиднях, ночувати по «ночліжних домах» разом з старцями й босяками, ніж користатися з пропонованої йому допомоги від українського панства й буржуазії, що знали його трохи по літературній роботі. Тесленко не пішов по допомогу до ефремівських «українців», бо відчув у них дух тих же куркулів, що цькували його на селі.

З цього починається Тесленкова історія арештів, тюрем, заслань, етапів, переховувань і т. ін. У дворі старого Тесленка козаки зробилися частими й жахливими гістьми.

Коли після нелегального перебування по різних місцях і на селі Тесленка впіймала поліція в бур'яні, він дістає присуд на заслання до Вологодщини етапом з характерним мотивуванням: як «анархиста-террориста, наводящего смуту на мирных жителей». Потім куркулі складають провину за якийсь кримінальний злочин на селі на Тесленка, і його повертають з заслання, щоб судити. Доказів на нього немає, його виправдовують, але...

знову засилають у Вятську губернію на два роки. Він хворіє на тиф, плеврит. В нього відкривається туберкульозний процес у легенях. Його здоров'я остаточно зруйноване. Коли відбуває й це заслання, його ще раз судять і знову ув'язнюють, щоправда, тільки на два тижні. І, таким чином, тільки в 1910 році, щоби всього за один рік до своєї смерті, він остаточно звільняється від судейських пазурів, але зруйнований фізично. Та й хіба тільки фізично? Ось назви його творів останніх років, назви, в які вкладені ті жахливі думки, що свідчать за хворобливе і занепадне відчуття довколишньої дійсності: «Поганяй до ями», «Прощай, життя», «В тюрмі», «Що робити?», «Страчене життя», «Да здравствует небитіє», «Тяжко» і т. д. Хіба це не свідчить про ту духовну безодню, яка широко розкривалася перед ним? І ось тут треба уважно приглянутися до страдницького образу вже приреченого фізично на загибель письменника, щоб помітити одну незабутню, хвилюючу його особливість: з одного боку, зневір'я й розчарування, з другого—нещадна, жорстока критика, розкриття класових ворогів, експлуататорів і їх прихвоснів. У ці надзвичайно важкі для себе роки Тесленко залишається вірним тим масам, які фізично й духовно його породили,— пригнобленому незаможному селянству. На його похмурих полотнах світлом і теплотою осяяні тільки образи незаможного, злиденного селянства; для поміщиків, куркулів, капіталістів, попів, жандармів, їх прихвоснів він знаходить у собі ненависть, глум, нещадний сарказм; для себе, автора,— тільки зневір'я й покірне чекання неминучого трагічного кінця. Але на першому місці—соціальні протиріччя з постійним Тесленковим запитанням: «Чому так?» «Чому так, що земля вся в поміщиків і куркулів? Чому так, що панські діти вчать у школі і по службі швидко просуваються, а бідняцьких і на поріг не пускають...» і т. д. Тесленко не пішов за тією інтелігенцією, яка, розчарувавшись в ідеї озброєного повстання, після поразки революції взялася в душі гнилих винниченківських обивателів за гнилі, буденні «проблемки» моралі, не пішов за Грінченком шукати доброго, етичного пана чи куркуля, не пішов у обійми ефремівської компанії. Злиденне, безперспективне життя немовби набридало йому, але він ніколи не втомлювався

здирати машкару з своїх запеклих ворогів, виставляти їх на глум і посміховище.

Коли не брати на увагу юнацьких творів, Тесленко написав понад два десятки оповідань і одну невеличку повість «Страчене життя». Націоналістична критика закидала Тесленкові тематичну одноманітність. Справжнє ж підґрунтя цих закидів у тому, що Тесленкова творчість своєю проблематикою й своїм ідейним спрямуванням, завжди чітким і загостреним, скерована в кожному творі проти експлуатації,— отже, не могла відповідати ні проблематиці, ані тим більше ідейним інтересам українських націоналістів.

Тесленко — письменник однієї теми — злиднів і вродження незаможного селянства в умовах царської Росії в дев'ятсотих роках. І, незважаючи на зовсім незначну кількісно продукцію, він розробляє цю величезного обсягу тему в найрізноманітніших варіантах, завжди типових за тих обставин, завжди наснажених глибокою соціальною емоцією, завжди на матеріалі величезної соціальної значущості.

На яких би ситуаціях Тесленко не будував свої сюжети — чи то буде незаможницька селянська хата, чи школа, чи волость, чи міська вулиця, базар, монастир, церква, земське зібрання, тюрма, місця далекого заслання,— однаково головним героєм виступить неодмінно представник найнижчої верстви українського села — незаможник або й сам автор, якого, тільки знаючи його біографію, можна пізнати серед його сільських героїв, остільки мало відрізняється він від них. Настрій пригнічених та зневірених груп селянства відображає в своїй творчості Архип Тесленко.

Виявляючи їх одвічне незадоволення існуючим ладом і глибоку ненависть до гнобителів, Тесленко виступає в своїх творах з нещадною критикою самодержавства, розкриває в художніх образах жахливу дійсність дореволюційного села. Але Тесленко не бачить виходу з тяжкого життя, не бачить сил, які готували нову революцію. І в цьому обмеженість світогляду його як селянського демократа.

Звиродіння незаможного українського селянства трактували й українські народники. В літературі в

Тесленкові часи над цією темою багато попрацював Б. Грінченко, запозичуючи трактування теми у старших стовпів народництва. Вони послідовно проводили думку, що моральне й фізичне виродження незаможного селянства виникає внаслідок того, що селяни покидають рідний батьківський ґрунт, село і йдуть на шахти, на фабрики, в місто шукати нового заробітку, де здibuються з новим для них побутом, незнайомими й неорганічними для них традиціями, з новими людьми,— і це все згубно впливає на них. Те, що селяни, йдучи на шахти й фабрики, тікали від жажливої експлуатації куркулів і поміщиків, в цій літературі обминалося, і не випадково, бо і Нечуй-Левицький у свій час, і Грінченко, і інші цілком точно розуміли, що без наявності на селі величезної безробітної маси селян куркульсько-поміщицьке господарство розвиватися не зможе. Тесленко протистоїть нечуївсько-грінченківській літературній традиції, досить рішуче заявляючи, що поневіряння незаможного селянства неминуче не тільки в місті на заробітках, але воно неминуче і в своєму рідному селі; в кожному місці Російської імперії бідного селянина жде нещадна експлуатація, що переходить часто-густо навіть у звичайне пограбування його куркулем чи поміщиком, яке приховується судовими органами чи навіть чиниться за їх допомогою. В царській Росії,— хоче сказати Тесленко,— більш не лишилося притулку для безземельного чи малоземельного селянина. Найближча перспектива найбідніших верств села — голод, вимирання. Тесленко не говорить про революційний вихід для селянських злиднів, хоч своєю правильною нещадною критикою соціального ладу він, безперечно, сприяє наростанню революційної свідомості мас.

В цій позиції Тесленка — обмеженість соціального мислення селянської демократії, в цьому обмеженість і самого Архипа Тесленка. В цьому початок і джерело його зневір'я, песимізму. Справді, коли, з одного боку, цілком ясно, що в умовах буржуазно-поміщицької сваволі ніякими мирними заходами становища зубожілого села не поліпшити, а, з другого, погляд на революцію як на вихід у свідомості письменника залишається питанням нез'ясованим, невирішеним,— то такої свідомості ніяких перспектив на краще не залишається. Тесленко виходу не бачить. І його новела часто-густо залишається

без звичайного кінця, де автор може проголосити свій висновок.

Убогий селянський парубок не витримує жахливої експлуатації й грабіжництва свого пана і вирішує податися на заробітки в степи. Випадкова людина змальовує парубкові блискучі (звичайно, облудні) перспективи заробітчанства в степовій Україні. І парубок бачить у цьому єдину свою надію, єдиний вихід із пекельної ситуації. Але у волості старшина жене його й не дає паспорта, бо пан, не бажаючи випускати з рук свою жертву, наказав не видавати хлопцеві паспорта. І в одну мить зруйнувалися парубкові мрії й остання надія. І ось який кінець дає Тесленко цій коротенькій, але глибоко різучій новелі:

«Парубок уже ні слова, ні півслова. Стоїть, як скам'янів, та побілів-побілів.

І вже не скоро, дивлюсь, поклигав кудись, як неживий». («За пашпортом»).

Які думки й почуття, яке вирішення заховані в цій постаті безталанного парубка в фіналі твору? Як розуміє це автор? Який звідси висновок для героїв і автора? Тесленкова новела ще не спроможна дати відповідь, вона розкриває тільки один яскравий мазок жахливої дійсності — безмежну сваволю пана над наймитом.

Подібних зразків змалювання панської експлуатації з такою емоційною силою і в таких темних фарбах небагато в дожовтневій українській літературі. Тесленко не обмежується на цьому. В другому оповіданні цього ж періоду (до 1905 р.), «Хуторяночка», він заглиблює свою трактовку, рамки художнього узагальнення поширюються. І тут — селянські злидні й експлуатація, цілковите безправ'я наймитів. Селянська дівчина, незважаючи на довгі роки важкого наймитування по хазяїнах, не в силі поставити на ноги господарство своєї матері-вдови. Ідуть літа, і вродливу дівчину ніхто не бере заміж: у неї немає посагу, немає господарства, коней... До важкої роботи додаються моральні муки перестарілої дівчини. Хуторяночка щосили намагається заробити надмірною роботою на заробітках у пана, але пан не тільки експлуатує, він ще хоче познущатися з беззахисної дівчини, і коли вона, не в силі терпіти, кидає роботу, пан удається до суду. Державний суд на стороні пана, і з дівчини присудили стягнути двадцять п'ять карбо-

ванців за те, що покинула роботу. Дівчина топиться в криниці. Безмежна сваволя панів підтримується незаконно й державним судом. Є й друга тенденція автора: підкреслити, що в цих умовах люди морально падають, починаючи цінувати не людей самих по собі, а гроші, худобу, майно, яке вони мають.

«Хуторяночка» і «За пашпортом» написані до 1905 року.

Блискавично промчали революційні події, минуло й швидкоплинне піднесення письменника. В підпіллі, в тюрмі, в засланні Тесленко немовби починає думати за причини поразки, намагається шукати їх не тільки в розташуванні класових сил, не тільки в силі куркуля й поміщика, але й у властивостях людської психіки. Виникають спроби оцінити нове становище. Звичайно, в тих особистих умовах Тесленко не може охопити дійсність всебічно. Але основне для нього — село. І він констатує, що тепер над бідняком ще тугіше стягується петля голоду й поневір'яння. Тесленко пише з майже неприхованим глузуванням оповідання «Радощі». Голодний селянин Кирило Хоць у холодній хаті з жінкою й дітьми. Топити нічим, їсти нічого. В селі заробити не можна. Ходив у місто, намерзся на морозі, а на роботу ніхто не взяв: багато конкурентів тепер із села, та ще й на вигляд здоровіших. Немає виходу. Розпач, відчай. Зайве й незаслужене обурення на жінку й дітей, що просять їсти. І ось з'являється кум з радісною звісткою: будуть обирати виборних до Думи. Іронічно підкреслює автор наївні надії бідняків на Державну думу. В голодній, промерзлій хаті люди «хапаються за соломинку», починають радіти. Їсти, правда, немає чого, але є ще насіння, і письменник дає сповнену сумної іронії кінцівку: «Беруть, лущать, радіють...»

Але й саму назву новели «Радощі» Тесленко бере в лапки. Так розцінює він Думу. Письменник не поділяє радощів своїх героїв. Він настроений скептично й не вірить ні в які казенні заходи поліпшення життя трудящих. Тому глузує Тесленко із земського зібрання, де пани й багаті зійшлися поліпшувати долю голоти. Побіжно констатує автор («Свій брат»), що земське зібрання провалило «доклад о прибавке жалования учителям», і зразу ж показує, хто керує на цих земських зібраннях:

«Лісі, пузаті, в погонах... Яких тільки немає. За столом он заднім одним (цебто, в президії.— Л. С.), між панками в піджачках сіреньких, сидить і дядьків декілька. Багатирі, видно, усе. Чумарки такі сині на них». І на довершення показу «добродійності» земства для народу Тесленко закінчує епізодом, де бідного селянина Павла женуть геть із земського зібрання.

В оповіданні «Наука» показ селянських злиднів доходить крайньої межі, коли сільська жінка з дитиною у великодню ніч просить під церквою милостині. У неї немає виходу, бо вона не має свого господарства, а на роботу ніхто не бере. Вона не має навіть притулку. Під церквою вона примушена навчати дитину випрохувати милостиню, бо їй, дорослій, не подають: здорова й молода.

Боротьба за хліб, за притулок — ось чим живуть Тесленкові герої. Їх зовсім не цікавлять якісь там світові питання, проблеми. Щоправда, іноді в новелі прозвучить шукання правди, прагнення свободи і т. ін., але все це десь відбулося, минулося, забуто, а тепер є тільки боротьба й муки за черствий шматок. Коли молодиця із оповідання «Наука» жебрачить, то це тому, що вона квола, боязка, релігійна жінка — вона схиляється покірно перед своєю долею, як і багато інших персонажів Тесленка. Але ось блукає містом заробітчанин з села Куделя Грицько («Тяжко»). Це сильний, вольовий образ. Грицько працював на заводі, але там не побоявся шукати правди в людей — і звільнили. Він голодує. В селі голодує його сім'я. Куделя гордий, він не піде жебрачити. «Ху! — схитнув головою Грицько, що це ще?..» Коли він бачить багатих, від ненависті у нього вириваються слова: «У, багачі чортові!.. У, пики! У, мизаті, гладкі!..» Він ненавидить і лакеїв у багатих: «Цуцики погані, підлизи!..» Навіть дівчина, що продає квіти на вулиці, викликає в Грицька обурення: «Злидні погані,— подумав Грицько.— Жить хочеться їй, попід ногами виться в ситих... Ху!..» Як же зарадити собі в злиднях і голоді такого типу людині? Тесленко дає ту відповідь, до якої шодалі частіше схиляється він в останні роки життя. Грицько Куделя думає: «І це ми люди? Бідні, нещасні ми. Животієм... для чого? Не краще б пак там, на кладовищі лежать? А пішло ти к чорту, життя!»

Куделя кидається прилюдно під поїзд.

Думка про смерть як про найкращий вихід із жахливого становища щодалі частіше проривається в Тесленка. І його кращі герої — горді, чесні, незламні люди, справжні позитивні образи — часто в розпачі накладають на себе руки.

Тесленко заперечує можливість позитивного виходу тільки в умовах буржуазно-поміщицької держави, але щодалі зневір'я Тесленкове поглиблюється. Джерел свого зневір'я Тесленко починає шукати не тільки в образах класових ворогів, але і в людях свого класу, і в людях взагалі. І ось учитель з оповідання «Да здоровствует небитіє!» — колишній вчитель, потім політичний в'язень, потім просто наполовину заробітчанин, напівлюмпен — проголошує тост: «К чорту з життям, да здоровствует небитіє!», бо він уже не йме віри не тільки багачам, експлуататорам, але рівною мірою й трудящим, і тим же злиденним селянам, задля яких він працював і постраждав і які його зрадили, бо від цієї зради матеріально вигравали.

Студентка Таня Сахненкова (оповідання «Як же ж так?»), вродлива, розумна, добре забезпечена, з блискучими перспективами, раптом приходить до думки, що й її, як і всіх, чекає смерть. Дівчина починає мучитись. З відтінком холодної жорстокості Тесленко змальовує безнадійні перспективи, що чекають людину. І майже типовий для творів Тесленка кінець: «Тихо. Тільки годинник на столі в Тані «іду-йду» цокає та скрипка за дверима «пом-ре-те... пом-ре-те» виводить».

В листі до Марії Грінченкової, вже за яких чотири місяці до смерті (лютий 1911 р.), Тесленко, шкодуючи, що в «Раді» не надрукували його оповідання, пише: «Якби були в мене кошти, я б їх видав. Обоє на теми, які мене цікавлять — нікчемність буття».

Таким чином, розпач і зневір'я закономірно приводять письменника до яскравих, хоч і не розгорнутих, хоч і не втілених ще в цілу галерею великих образів висловлювань у душі песимізму. І тут ми здивуємося з надзвичайно цікавим і характерним для Тесленка явищем. Більше й більше спадає його настрої, заглиблюється зневір'я, але це зовсім не впливає на реалістичне в основі трактування дійсності, на викривання соціальних антагонізмів. Тесленко залишається реалістом. В цьому його принципова відмінність і навіть протилежність до

різного сорту занепадників, у яких розкладницький, занепадний світогляд цілком відповідав творчому методу. Це й призводило до органічного поєднання занепадництва з містикією, попівщиною, ідеалізмом найпотворніших форм. Більше того, паралельно з процесом все значнішого зниження настроїв Тесленка (але, безперечно, незалежного від цього) заглиблювався одночасно й реалізм його, заглиблювалась його гостра критика буржуазно-поміщицького ладу.

Надзвичайно багато для зрозуміння Тесленка дає його невеличка повість «Страчене життя». Безперечно, це один з найвидатніших його творів. Коротко зміст його такий. Дівчина Оленка, дочка бідних селян, вчиться в сільській школі. За надзвичайні успіхи її відряджають на казенні кошти у місто вчитися далі — на вчительку. Тесленко навмисне відходить від типовості, добираючи особливо щасливі ситуації для Оленки, щоб яскравіше потім підкреслити свою ідею. Дівчина добре вчиться в місті й закінчує школу. Здавалось би, хоч при надто щасливих, виняткових обставинах для бідної людини існує вихід. Принаймні становища дівчини Олени даремне домагалися багато інших. Але ж казенна школа не остаточно вбила в дівчині живі зерна розумної, гордої й певної свого соціального стану людини. Турбуючись про посаду, вона якось одного разу навмисне не захотіла просити благословення в благочинного попечителя шкіл і свого колишнього покровителя. В результаті вона не може знайти собі роботу. Тим часом посади роздаються куркульським дітям, підлабузникам тощо. Вдома — злидні. Дівчина відчуває, як згущаються над нею хмари. Вона починає розуміти, що всі ті, які випадково дали їй освіту, і всі, хто має силу в суспільстві, — чужі їй, простій селянці. Випадково знайомиться вона з сином поміщика Кочури. Вирішує зробити останню спробу — через студента і його батька добитися якої-небудь рекомендації на роботу. Але, заставши панів за чаєм, вона зустріла таке хамське ставлення до себе, що з образи не схотіла й просити допомоги.

«І я пішла до них,— думає Оленка, йдучи дорогою.— Мала прохати їх!.. На віщо це схоже? Яка ж я дурочка. Не навчив Полієвкт (цебто благочинний попечитель.— Л. С.). Полізла... надіялась, так марила. Які жалобні

мої мрії! Яка ж я легкодуха! У людей так вірити, шукати заповоги в когось!.. А, щоб мене чорт узав!»

А тим часом злидні й багато різних буденних дрібниць глибше засмоктують Оленку.

І вона кінчає, як кінчили у Тесленка Грицько Куделя, як парубок з оповідання «Любов до ближнього», дівчина з оповідання «Хуторяночка» або герой із «Прощай, життя!»: вони переконуються в нікчемності життя. Оленка кидається в річку. Але перед цим вона думає: «Де ж щось гарне, велике? У мріях, надіях, у книгах... А в житті? Нікчемність, нісенітниця, зло... Стоїть так турбуватися, корчитися, поринати у злі, в багнюці... Нащо це? Кому це потрібно?.. Не краще пак спокій... вічний, тихий, хороший спокій під деревцем, квіточками, травичкою?» Люди ж нечулі і низькі. Навіть і після смерті вони ворожі їй і ховають її не «під деревцем, квіточками, травицею», а як самовбивцю — в далекому, глухому місці кладовища.

«Страчене життя», незважаючи на глибоке зневір'я й песимізм, є, безперечно, одним з кращих реалістичних творів у дожовтневій літературі. Крізь глибокий, ліричний, тепло й з любов'ю змальований образ дівчини Оленки Тесленко спромігся художньо відбити ту величезну класову різницю й антагонізм між бідним селянином, з одного боку, і поміщиком, куркулем — з другого, спромігся показати, що ні школа, ні що інше не може знищити цієї соціальної нерівності, коли весь устрій буржуазно-поміщицької держави скерований на експлуатацію й пригноблення трудящих. Тут же викрито справжнє обличчя «ліберального» поміщика і «попечительствующего» над народною освітою духівництва.

Щодо останнього то слід відзначити, що Тесленко присвятив показу духівництва кілька окремих оповідань, таких, як «Любов до ближнього», «У схимника», а також не минав нагоди здемаскувати попівство принагідно і в інших творах. З безжалісною іронією підкреслює Тесленко розкіш, багатства церков і монастирів, їх проповідь братерської любові і тут же розкриває брехливу, реакційну їх роль, здиство, що межує з грабіжництвом, жорстокість до людей, жадність до золота і голвне, славославлення жандармського режиму, виправдання розподілу на багатих і бідних. В показі духівництва Тесленко не спиняється перед підкресленою тен-

денцією, гострою іронією тощо. Характерний, наприклад, такий уривок з оповідання «У схимника». Стара неписьменна селянка прийшла до схимника просити за сина:

«Встає бабуся, щось хоче сказати йому, та й не скаже, тільки губами ворухить.

Отець схимник очі вовком зараз.

— Ну, чого? — каже.

— Батюшечко.

— Ну.

— Синок... двадцять годочків... Женить хотіла... Не встає...

Батюшечка позіхнув.

— Прибили в поліції,— плаче бабуся.

— Заробив, значить,— батюшечка їй.

— Господи... Хіба ж?.. Тільки й того, що сказав стражникові: «Нема,— каже,— правди на світі: той із шкури лізе та голодний сидить, а той і пальцем не кивне та кабаном діло живе».

Пухленькі щічки в отця схимника так і зажеврілись. Він луп-луп очима, далі:

— Мовчать! — крикнув.

— Боже мій... Він же ж, голубчик мій, усе на спасителя було... «Спаситель он,— каже,— учить»...

— Мовчать! — перебив схимник бабусю.

Подивився на неї хижо так, далі:

— Крамольники... До спасителя вони. Їх діло до спасителя... Мужва!»

І не тільки чорне духівництво, але й взагалі все півство викликає у Тесленка гостру ненависть, і то насамперед через ту реакційну роль, що відігравали попи на селі і в місті. Беручи активну участь у подіях 1905 року на селі і спостерігаючи розгром революційного руху після того, Тесленко, звичайно, добре знав, як допомагали попи душити революцію, як намагалися вони потім приголомшити в кожній людині, зокрема і в молоді, будь-які прояви бунтівничого духу. І він показує, як сільському попові таємно доручають стежити за сільським вчителем і той з особливою пильністю береться за цю «роботу». Помітивши в учителя неблагонадійну літературу, він просто кричить на нього:

«Донесу в відділеніє, і вас в двадцять чотири часа звідсіля!» (Оповідання «Що робити?»).

А в учнів піп розпитує, про що з ними розмовляє вчитель, і т. п.

Тесленко показує, як попи нацьковують молящих на тих людей, що повстають проти влади, що насмілюються виступати проти священної приватної власності («Любов до ближнього»), і викриває, що основа християнської церкви — учення любові до ближнього — є тільки машкара попів, за якою приховується огидне, наскрізь брехливе, облудне, жорстоке до «ближніх» обличчя «святої церкви». Широ віруючий у церкву, нещасний парубок (з оповідання «Любов до ближнього») надіється на тимчасовий притулок для себе у ченців під час скрутної хвилини, але несподівано перед ним розкривається вся справжня суть носіїв «Христового вчення». Релігія була остання надія в цієї людини, чие життя було цілковите безперервне страждання і поневір'яння,— і, розчарувавшись у всьому цьому, хлопець вішається там же, в монастирі.

Природно, гостро критикуючи весь політичний устрій, Тесленко міг тільки таким сатирично-викривательським способом критикувати й одну з найпотужніших підвалин експлуататорської держави — церкву.

Таким чином, бачимо, що Тесленкові властиве вміння відображувати в художніх образах класову природу соціальних явищ — це є основна передумова реалізму Тесленкової прози. Наявність у світогляді письменника зростаючої тенденції зневір'я й песимізму спричиняється, зрозуміло, до непослідовності в розумінні ним класової природи явищ. Його образи починають виявляти суперечливу роздвоеність, ту роздвоеність, за якою в кожному образі стоїть сам письменник з його гострим викривательським жестом і отруйним, руйнуючим песимізмом. Його герої — кращі його герої — немовби несуть на собі неминучу печать авторової психологічної недуги. Тому їх апофеоз неминуче закінчується або заподіяною собі смертю, або ще страшнішим зневір'ям, а іноді автор просто... через розпач не знає, як знайти логічний кінець. Тесленко немов хоче своїм твердженням про нікчемність буття ствердити погляд на смерть як на звичайне буденне явище. Характерний такий уривок з його листа до брата Ієремії, написаного перед смертю з цілковитим усвідомленням свого скорого кінця: «Оце, дивись, посилочка. Тут оповідання моє. Ото голка стри-

мить, зашиєш і здаси на пошту. Воно й не кончене й не переписане — погано, та нічого. Місяців через п'ять-шість запитаєш у редакції про нього так: «Високошановний п. редакторе! А що з оповіданням мого покійного брата «В пазурах чоловіка»? Якщо не погодилось до друку, то пришліть мені його накладною платнею.

Вкажеш свій адрес...»

Ніхто не відважиться закинути Тесленкові нещирість. Цей лист пройнятий щирістю, і то насамперед тому, що в умовах тваринного животіння найубогіших верств селянства, цілком природно — серед найменш свідомих його верств, смерть зробилася звичайним буденним поняттям, таким же звичайним, природним, нікого не хвилюючим особливо явищем, як народження, весілля, падіж худоби, солдатчина і т. ін. Народ звик до смерті: «Холод у хаті, голод. Було двойко перших, чималеньких вже, померли. Потім після цих двох було четверо, бігунчики вже, та прикинулася хвороба, та... за один тиждень усіх... подушило. Двох дівчаток одного дня. Лежать: одна на лаві, друга на столі...» («Немає матусі»).

Створення сильної верстви відрубного хуторянського куркульства означало одночасно створення умов вигнання для безземельного селянства. Показ цього процесу у Тесленка є показ реалістичний, але пасивне відображення його, настрої зневір'я, песимізму без розуміння революційного виходу є, безперечно, відступ, який, проте, не ототожнюється з капітуляцією.

Ось чому розуміння Тесленком класової природи соціальних явищ не тільки не є послідовне, але не є навіть до кінця усвідомлене. Звідси й реалізм Тесленка, що становить основу його творчого методу, не є реалізм послідовний. Це, звичайно, зовсім не знищує великого пізнавального значення Тесленкових оповідань. Але Грицько Куделя («Тяжко»), якого вигнано з заводу за шукання правди, який одверто проявляє свою ненависть до панства, попівства і потім кидається під поїзд, є тільки типовим представником настроєного в душі анархічного бунтарства незаможного селянства. Такі ж і зроблені з великою любов'ю яскраві, емоційні і щирі образи і Оленки Папасенкової («Страчене життя»), і політичного в'язня Андрія Луценка («В пазурах у людини»), і колишнього вчителя, колишнього політичного в'язня, напівлюмпена із «Да здравствует небитіє!», що

пізнав огидливість багатих і підлість бідних, і в'язня із оповідання «Поганяй до ями», і народного вчителя Якова Петровича («Що робити?»)... Образи неспокоїної мислі приголомшеного насильством або приборканого самими ж у собі соціального протесту, деякі відзвуки загальновідомих типів «зайвих людей» і головне — образи свідомих людей, що бояться і в особистій поведінці, і навіть у думках переступити межу пасивної критики, осуду і хоч одним — першим — кроком ступити на шлях акції. Реалізм цих Тесленкових образів настільки ж обмежений, як обмежене, половинчате й непослідовне саме мислення цих типів селянської демократії.

Написав Тесленко небагато, але його творчість на високому соціально-художньому рівні, і це підносить її значення.

Письменник викриває наскрізь брехливу проповідь духівництва й його реакційну роль, показуючи попів як ворогів трудящого люду.

Іноді спинається Тесленко й на образі трудящої інтелігенції, вчительства (оповідання «Що робити?»), показуючи, як за царизму тяжко живеться трудовій інтелігенції.

Оповідуючи в своїх творах про бідняків і куркулів, про тюрму і заслання, про долю трудової інтелігенції в капіталістичному світі чи про страждання і поневіряння інших людей, Тесленко хоч і не вказує безпосередньо на єдино можливий вихід — пролетарську революцію, але все ж ясно і чітко намагається викрити і показати справжніх винуватців соціального утиску — експлуаторів. І в цьому велике революційне значення його творів.

Його оповідання робили своє діло. Вони навчали пригноблені верстви ненавидіти одвічних, непримиренних ворогів трудового народу.

Відбирати біографічні факти треба обережно і не поспішаючи. Занотованому на картку фактові перш за все треба дати дозріти. Бо пересаджений з історії до картотеки письменника факт не лишається мертвий, а відразу починає рости, подібно до молодого дерева, цвісти і шуміти молодим запашним листям. Одним словом, з факту виростає якийсь образ, якого не дали історики літератури, але знайшли його зерно і зберегли дорогоцінний корінь.

Проте далеко не завжди трапляється саме так. Для цього й потрібний добір.

Дехто радить користатися тільки документами. Це помилка. Документальних фактів письменникові завжди мало. До того ж абсолютно точно і об'єктивно документ засвідчує тільки факт як такий, голий факт — не більше. Але в справі героя біографічної повісті документальний факт — ненадійний свідок. Він не завжди правильно характеризує героя. Для моєї роботи листи Коцюбинського — це найкращі документи. А хіба в них нема суперечностей?

В листах Коцюбинського («колонівського» періоду, 1908 року) до Чикаленка є думки, зовсім протилежні висловленим у листах того ж часу до дружини. Пояснити це можна тільки хвилинними настроями автора «Intermezzo», нюансами його психології. Там, де авторві бракує історичних фактів, законний і неминучий письменницький домисел.

Домисел — це не тільки право автора біографічного роману чи взагалі історичного художнього твору, але й його обов'язок.

Хоч тут і сила простору для фантазії письменника, але я вважав за потрібне для себе деякі обмеження. Потрібен був суворий принцип у доборі подібного матеріа-

лу. Приміром, для художньої характеристики 1908—1913 років брався не всякий типовий для цих років факт, а лише такий, що асоціювався з образами творів Коцюбинського цих років. Так виник у повісті про Коцюбинського образ революціонерки Надії Загірної, скараної на горло за вбивство поліція.

В спогадах про Коцюбинського деякі автори вказують, що якийсь очевидець розповів йому про повішення молодої дівчини. Подібний образ жив в уяві Коцюбинського. Не відтворити його він не міг. Шибениця була знаменієм епохи чорної реакції після 1905 року. В літературі, особливо в російській, раз у раз з'являлися подібні сюжети. Образ повішеної дівчини з'явився в Коцюбинського в «Persona grata», написаному 1907 року, а потім через п'ять років знову в оповіданні «Подарунок на іменини».

Навряд чи можна було б обійтися в характеристиці тодішніх настроїв Коцюбинського без такого образу.

Один з сучасників Коцюбинського, що завжди в своїх спогадах любляв говорити про свої сердечні, приятельські стосунки з ним, торкаючись питання освіти Михайла Михайловича, з гіркотою вигукував: «І що було б нам, приятелям Коцюбинського, просто спитати його, в яких саме школах він учився,— тоді після його смерті не довелося б нам досліджувати безконечно, яка ж насправді була офіційна освіта в знаменитого письменника». Такі друзі!..

Що ж до потаєних настроїв і справжніх переживань Михайла Михайловича, то знайомі і друзі знали ще менше. Внутрішній його світ залишався таємницею. Він ні перед ким у своєму постійному оточенні не викладав до кінця всього, що було в нього на душі. Люб'язний і товариський в колі своїх знайомих, завжди близько до серця приймаючи чужі переживання, чуйно реагуючи на різні громадські події, одверто висловлюючи свій погляд на них (як, наприклад, з приводу XIV археологічного з'їзду), він, проте, мав багато такого, чим не бажав ділитися ні з ким. Він довго не мав таких друзів, яких би ввів у свій інтимний світ і цим полегшив би свій іноді дуже важкий, гнітючий настрій. Новелу «Самотній» написано, безумовно, щиро.

Велике полегшення принесло йому перше знайомство з М. Горьким на Капрі 1909 року. Коцюбинський зустрів надзвичайно чуле і щире серце, людину широкого передового світогляду. З Горьким він зійшовся близько. Спогади Горького незрівнянно глибше за інших розкривають внутрішній світ М. Коцюбинського. Цікавий момент: дехто з сучасників і приятелів Михайла Михайловича в своїх спогадах вказує на те, що Коцюбинський на перший погляд, з першої зустрічі не викликав до себе особливих симпатій, немовби холодком віяло від його за останньою модою вдягнутої пошати.

А ось враження М. Горького від перших зустрічей з Коцюбинським: «...с первой встречи он возбуждает жажду видеть его возможно чаще, говорит с ним больше».

Нікому так щиро Коцюбинський не відкривав свої найглибші переживання, як Горькому. Навіть свій сум за Україною, живучи на Капрі, Михайло Михайлович поділяв з Горьким, напевне знаючи, що знайде в нього співчуття і слова втіхи. Він розповідав плани і задуми. «Дорогой мой,— сказав он однажды ночью, когда море и остров молчат так странно, точно в тихом изумлении ждут чего-то необычайного,— столько видано, столько пережито, в душе волнуется целый мир образов, мыслей, каких-то до слез простых и ласковых песен! Так бы дождем с неба и опрокинул все это на землю, на людей, а — не удастся, не умеется!» (М. Горький, «М. М. Коцюбинский»).

Ось чому короткі спогади М. Горького дають найбільше для розуміння психологічного образу Коцюбинського.

Але чи були в Михайла Михайловича, окрім Горького, ще справжні друзі й товариші, яких би так само щиро і палко любив він? Безперечно, були. Із-поміж таких серед літературно-мистецького кола треба насамперед указати на Леся Українку, Івана Франка, Миколу Лисенка.

Але Франко жив у Галичині, і Коцюбинський зустрічався з ним тільки епізодично, буваючи у Львові чи Криворівні. Леся Українка, що називала себе товаришкою Коцюбинського, жила на півдні і за кордоном. Миколу Лисенка Михайло Михайлович зустрічав тільки наїжджаючи до Києва чи під час концертів відомого українського музиканта в Чернігові.

Тим-то важке почуття самотності, що часто опанувало М. Коцюбинського, було не від «світової скорботи» і не від модного індивідуалізму цієї епохи розквіту символістів у нас і за кордоном, а було цілком щирим, органічним почуттям людини, що в своїй громадській акції не знаходила серед найближчого оточення рівних собі політиків.

Як же ставитися (а від цього залежить показ їх у повісті) до таких письменників і діячів, як Борис Грінченко, поміщики Леонтович і Чикаленко та інші? Як ставився до них Коцюбинський? Візьмімо Б. Грінченка.

З ним Михайло Михайлович знайомий був коло двадцяти років. Політичні розходження між ними намітилися незабаром після знайомства — в 90-х роках. Коцюбинському (пізніше) належить влучна характеристика журналу «Нової громади» як льоху з гнилим духом. Це стосується й Грінченка (і особливо його), що працював у редакції «Нової громади». Грінченкові націоналістичні твердження знаходили цілковите заперечення з боку Коцюбинського. Але не міг не оцінити Коцюбинський великої роботи Грінченка для народної освіти, його наукової роботи, його письменницької діяльності. Останніми роками критика або зовсім мовчить про Грінченкову творчість, або ж відзивається про неї тільки різко і гостро. На часі тепер потреба переглянути наші погляди на його художні твори. Ми справедливо осудили безоглядний пієтет націоналістично-народницької критики до Грінченка-письменника. Але ж радянська критика до цього часу не дала вичерпного розгляду його творів. А серед них є речі, безперечно, варті уваги. Досить назвати цікаві, з великою часткою життєвої правди повісті про село «Серед темної ночі» і «Під тихими вербами», написані на межі дев'яностих і дев'ятисотих років. Звичайно, М. Коцюбинський не міг не оцінити цього. Звідси й двоїсте ставлення його до Б. Грінченка.

Не треба особливо копатися в матеріалах, щоб знайти докази твердого бажання Михайла Михайловича мати якнайстриманіші, максимально обмежені стосунки з колами української буржуазної інтелігенції, поміщиками і т. п. І коли вони намагалися використати для своєї агітації популярне ім'я відомого письменника, Коцюбинський ніколи не погоджувався на це.

Так, в 1905 році демократично-радикальна партія за-

пропонувала Коцюбинському очолити редакцію газети «Рада». Відповідь Коцюбинського була більш ніж негативна — вона глумлива: він відповів, що ось, мовляв, у недовгій часі, можливо, скасують при чернігівському земстві статистичне бюро, де він працює. Отже, він буде безробітний і тоді вже дасть свою остаточну відповідь. Треба пам'ятати, що свою роботу в статбюро Коцюбинський ненавидів. Здавалося, відповідь ця була достатньо красномовною, але «друзі» його удавали, що не помітили в ній нічого образливого. Коцюбинський був у ті роки найавторитетнішою постаттю в українській літературі, і він потрібний був їм для піднесення їхнього занепаłego авторитету. І ось видавець і редактор газети «Рада» поміщик Є. Чикаленко за якихось два роки після цього знову вдається до Коцюбинського: «Для нас дуже, дуже важно, щоб люди бачили, що Ви приймаєте участь у газеті, що Ви нічого не маєте проти нашої газети і проти людей, які її ведуть. Ви, людина з чистою, незаплямованою репутацією (я вже й не кажу про репутацію Вашу як найкращого нашого художника), своєю участю в газеті піддержали б нас морально в боротьбі...»

Це було запобігання перед авторитетом Коцюбинського в широких колах читачів, а не ідейна співзвучність з його творчістю. Аргументів це не потребує. Вкажу тільки на один характерний факт: коли була написана друга частина «*Fata morgana*», цей же Чикаленко писав Коцюбинському про те, що, мовляв, Вол. Леонтовичу багато чого не сподобається в повісті. Як же: в повісті селяни руйнують панський палац і забирають у пана землю, а якраз самого Леонтовича саме в ті ж часи селяни не раз і руйнували, і палили... Леонтович же був теж один із «друзів» Коцюбинського, підтримував своїми грошима буржуазно-національний рух і писав потроху оповідання. До речі, з Леонтовичем трапилося пізніше саме те, чого він найбільше боявся. В оповіданні «Гинуть мрії» (1918) він сам з почуттям образи (!) описує, як таки довелося йому тікати з своєї землі від селян, які, мовляв, були невдячні і не зрозуміли добрих замірів свого пана...

А проте Коцюбинський, хворий, з великою родиною, при малому заробітку, був зобов'язаний цим своїм знайомим деякою матеріальною підтримкою. Взагалі покинути це оточення, різко порвати з ним він ще не міг, хоч і, без сумніву, йшов до цього.

І тут ми приходимо до одної з найсумніших, можна сказати, трагічних сторін психологічного портрета Коцюбинського як людини і як героя повісті — його постійного почуття незадоволення, іноді журби і внаслідок цього його замкнутості, коли навіть друзі не могли похвалитися, що багато знають про його переживання і мислі. Чи не було найпершою причиною цього психологічного стану все, що сказано було тут про характер його особистого і громадського оточення, серед якого він волею обставин не тільки мусив жити, але й діяти?.. Цією рисою біографія Коцюбинського нагадує Шевченка. Він теж примушений був діяти в оточенні друзів і земляків, що або далеко відставали від нього в прогресивності своїх ідей, або мали й зовсім реакційний світогляд. Повну співзвучність своїм поглядам він знайшов у російських революційних демократів: Добролюбова, Чернишевського, Курочкина й ін. Коцюбинський знайшов це у М. Горького.

Можливо, цими ж причинами пояснюється й те, що Коцюбинський так довго жив у Чернігові і не виявляв бажання чи будь-якої ініціативи в справі переїзду до Києва, що був тоді осередком культурного життя на Україні. Робота в статбюро, звичайно, не була переконливою причиною. За півтора десятка років він міг, хоч би й з допомогою знайомих, знайти собі і в Києві відповідну посаду. До того ж, діставши в 1911 році щорічну пенсію від «Товариства допомоги науці і штуці», він покинув службу взагалі, але думки про переїзд до Києва ми не зустрічаємо ні в яких матеріалах, хоч умови лікування були незрівнянно кращі в Києві. Очевидно, причина цього знову ж таки в ставленні Коцюбинського до оточення друзів і знайомих, серед яких мусив би він опинитися і, звичайно, активізуватися в Києві.

Дехто з оточення Коцюбинського в моїй повісті виведений під вигаданим ім'ям. Це пояснюється тим, що в розпорядженні автора було не досить матеріалу про цих людей, щоб подати їх як закінчені образи чи типи, не вдаючись до художнього домислу, законного і конче потрібного в художньому творі. А тому доцільно було змінити і їх справжні історичні імена.

Великі і, безумовно, неподоланні труднощі являла собою робота над «капрійськими» розділами повісті, в яких

подається перебування Михайла Михайловича на Капрі в М. Горького. Змалювати постать Горького — це завдання, якщо говорити про художню літературу, великих художніх полотен, можливо, епопей, з грандіозним фоном двох епох, пережитих великим пролетарським письменником. Завдання повісті щодо Коцюбинського було незрівнянно скромніше: дружба цих двох людей. Але й це завдання — не мале.

Горький має багато дослідників. Є видатні знавці його біографії. Але справжнє вивчення Горького тільки почалося. І, певне, чи не найменше вивчений капрійський період його життя, зокрема останні роки перебування його там — роки знайомства з Коцюбинським. Тут немало допомогли перекази і друковані спогади людей, що відвідували Горького на віллі Серафіні.

Коцюбинський три рази приїздив на Капрі: в 1909, 1910 і в 1911—1912 роках. Останнього разу (1911) він приїхав у другій половині листопада — побачитися з Горьким і переховатися від суворої чернігівської зими. Олексій Максимович нікуди не відпустив від себе Коцюбинського. Чотири місяці прожив він у Горького на віллі Серафіні.

Коли минулих разів Коцюбинський спинявся на Капрі в готелі і з Горьким вони зустрічалися тільки під час взаємних візитів чи прогулянок по острову, то тепер вони були разом і за обіднім столом, і за читанням газет, і вечорами, коли до вітальні Олексія Максимовича приходили знайомі і приятелі.

Листи Коцюбинського до дружини, до О. Аплаксіної, до знайомих і друзів містять немало даних про життя його в ці місяці, про справи, знайомства, капрійську природу, але дуже мало про головне — про його настрої і душевний стан. Проте матеріал для художніх припущень щодо цього був у цих же листах. З цього можна було виходити. Було багато обставин, що відбивалися в ці місяці на самопочутті Михайла Михайловича. Обставини швидко мінялися, змінювався і його настрій. Але були й такі постійні і важливі чинники, що викликали в Коцюбинського внутрішній, психологічний конфлікт, який залишав сліди при його вразливій вдачі назавжди. Знову оточення.

І справді. З одного боку, російська колонія на Капрі на чолі з Олексієм Максимовичем. Демократичне коло найкультурніших людей того часу, зв'язаних, незважаючи

на еміграцію, з російським революційним рухом. В цьому колі Коцюбинський був прийнятий як свій. Це, власне, головне, чим приваблювало його Капрі. Серед них знаходив він підтримку собі, ствердження ідей, втілених в кращих його творах, повагу і визнання.

З другого боку, оточення «земляків» з України. Не таке численне, як перше, але воно правило немов за зв'язок Коцюбинського з такими ж колами на Україні. На Капрі вони з'являлись поодиночки, але майже під час всього перебування там Коцюбинського. Хто ж ці люди?

Володимир Леонтович — великий поміщик, син мільйонера Симиренка; Вікторія Чикаленко — дочка поміщика Чикаленка, що був у близьких стосунках з Коцюбинським; якийсь український мільйонер (імені його Коцюбинський не називає), що повертався з Єгипту і заїхав на Капрі; Якубович з своїми антисемітськими поглядами; колишній киянин мільйонер Терещенко — директор петербурзького театру — приїздив на Капрі разом з Шаляпіним. Ось коло українців, що приїздили на Капрі, з'являлися до Коцюбинського і на правах земляків напрошувалися на його товариство, вимагали від нього уваги й часу для себе. Справа, звичайно, не в тому, що вони заважали йому працювати. Справа глибша.

Коцюбинський страждав від того, що товариство його земляків там складалося з поміщиків і мільйонерів, для яких ідеї демократії — тільки модна фраза або й зовсім були чужі. Вони люди ворожого класу, а інших з України біля нього не було. Це тим більше вражало його, що сам він там жив остільки небагато, що примушений був заощаджувати, наприклад... на листах до дружини й знайомих. Так, у листах до дружини він зазначає, що мусить писати не дуже довгі листи, щоб не клеїти зайвої марки... А повертався додому на позичені в дружини Горького гроші. Це — найвидатніший український письменник! Можливо, тим людям з кола української буржуазії, що близько були біля Коцюбинського, й потрібно було, щоб широко відомий письменник почував себе матеріально зв'язаним... Документальних свідчень у нашому розпорядженні не було. Проте відомі факти, коли той же самий Леонтович позичав гроші Коцюбинському «під закладну».

Все це Коцюбинським, безперечно, критично усвідомлювалося й залишало в його самопочутті гіркий намул. Тим більше сумує він за Україною, за простою, «мущиць-

кою» Україною. Горький згадує, який радий був Михайло Михайлович, коли бачив на Капрі десь на околиці хатку і селян, що скидалися на українську хату і українських селян, або рожу (мальву), яка виглядала десь через тин. Він ходив тоді зворушений і по-дитячому радісний. Вікторія Чикаленко згадує, який несласанно радий був Михайло Михайлович, коли вони на прогулянці знайшли за селом кущик чебрецю, що нагадав йому, звичайно, Україну. Він приніс чебрець до своєї кімнати.

Тільки в колі своїх російських друзів на Serafina Михайло Михайлович знаходив собі втіху, коли важкі думки і настрої позбавляли його спокою і рівноваги.

Ці чотири «капрійські» місяці були останньою і найбільш тривалою зустріччю Коцюбинського з Горьким. Безперечно, вони найбільше дали для розвитку світогляду Коцюбинського, зокрема його політичних поглядів і літературних уподобань. Ось чому з усіх подорожей Коцюбинського на Капрі обрана саме остання і їй присвячено в повісті два розділи.

Труднощі в роботі над повістю збільшувалися ще й тим, що практика української літератури в царині історико-літературного художнього жанру надто невелика. В російській літературі навіть тільки за останні роки з'явився ряд значних творів цього жанру; в російській науці питання і проблеми історії літератури розроблялися століттями, і зроблено тут надзвичайно багато. Добре впорядкована і архівна справа. Щодо цього українська література має хоч і чималі, але далеко не задовільні досягнення.

Повість охоплює 1908—1913 роки. Ці роки надто мало в історії літератури опрацьовані. Ряд літературних статей цього часу в нашому літературознавстві не знайшли ніякого висвітлення. А тим часом вони існували в оточенні Коцюбинського, діяли, створювали літературну обстановку.

Дещо в цьому жанрі зроблено було у нас під час святкування Шевченківських днів. Надруковано кілька оповідань і п'єс про Шевченка. Але на той час моя повість в основному була вже закінчена.

Багато допомогли мені в роботі над повістю праці радянських літературознавців над творчістю і особливо над

біографією і листуванням М. Коцюбинського. Також треба відзначити роботу чернігівського Музею М. Коцюбинського по збиранню і впорядкуванню біографічних матеріалів про Михайла Михайловича. Без матеріалів цього музею неможливе ніяке дослідження творчості М. Коцюбинського.

В повісті взято тільки останні п'ять років життя знаменитого українського класика. Охопити все його життя—було б надто складною і важкою роботою для автора. Це завдання, напевне, здійснить незабаром українська література, що лише починає свою роботу над біографічним жанром.

Книгу закінчено. Чи погодиться культурний і вимогливий радянський читач з уявленням автора про образ одного з кращих письменників українського народу? Ось питання, відповіді на яке нетерпляче чекає автор.

Один з популярних радянських прозаїків — Кость Гордієнко — з самого початку свого творчого шляху визначився як письменник сільської тематики. Українське село — радянське і дожовтнєве — це генеральна тема письменника, якій віддано понад п'ятнадцять років інтенсивної творчої роботи і якій присвячено ряд повістей, романів, оповідань. Лише кілька невеликих творів у перші роки своєї літературної молодості К. Гордієнко присвятив місту, а згодом узявся за сільську тематику і став справжнім битописцем рідного українського села, де він народився, виховався і змалку пройшов сувору науку життя.

Кілька років перебування в портовому місті не примусили юнака забути село. Тим більше, що прекрасна Одеса повернулася до майбутнього письменника не романтичним своїм обличчям, а брудними задвірками передмість, прокоптілими стінами напівтемних цехів, занафченим заводським дворичем з незвичною ремісничою наукою і заробітчанством.

З 1923 року — перші друковані твори. Гордієнкові в цей час двадцять чотири роки. Вік особливої допитливості й енергії. Але це були роки непу — часи глибокої політики Радянської влади, що переходом до нової економічної політики забезпечила на новій основі міцний економічний союз робітничого класу і селянства для будівництва соціалізму. Цього основного не розумів письменник-початківець. Його спостереження були надто поверхові і не приводили до правильних висновків.

В порту виникли напівтемні корчомки, де галасували матроси іноземних торгових кораблів, на околицях — підозрілі їдальні з потайним продажем алкоголю, а на Дерібасівській відкрилися розкішні кафе і намагався набрати

впевненого вигляду вдягнений за останньою модою непман.

Письменник не зовсім розуміє це, він дезорієнтований. Зовсім нещодавно, немов учора, гриміли довкола бої за нове, соціалістичне життя і завершилися перемогою. Сьогодні — знову ці ворожі, самовпевнені фізіономії...

А література?

Молоді радянські письменники допіру повернулися з фронтів громадянської війни. Вони принесли з собою романтичний аромат охопленого полум'ям таврійського степу, тріумфальний гомін безмежних борів визволеного Полісся. Вони, ці прозаїки, точніше — новелісти, вкладали в перші, не дуже вправні твори про вчорашні бойові дні свої думки і почуття революційних письменників.

Але неп — це щось інше, не для всіх їх зрозуміле. Деякі з них не певні, яких потребує це явище фарб. І часом художній малюнок їх блідне і показує сліди анемії, безперспективності.

Чи обійшов цю, вже трохи протоптану іншими, стежку Кость Гордієнко? Певне, що ні.

І серед перших творів його ми знайдемо свіжі, часом забарвлені революційною романтикою оповідання («Червоні роси» й ін.) і водночас натуралістичну й епігонську «Харчевню «Розвага друзів» або подібні ж пізніші «Ніч», «Діти»...

Ці дві цілком різні, навіть протилежні ідеологічно групи оповідань, написані в перші три-чотири роки, ніякою мірою не визначили дальшого шляху письменника ні з погляду його світогляду, ні щодо тематики й стилю.

Майже в кожному дальшому творі К. Гордієнко провадить далі свої шукання, пробуючи свої сили в різних прозових жапрах, шукаючи нових законів повістєвої композиції і нову, власну літературну манеру.

Але одно залишається кожного разу незмінним, постійним, немовби обраним назавжди чи принаймні на досить тривалий час — це тематика. Українське село. Старе, дореволюційне, часів 1905 року, пізніше село — в роки першої імперіалістичної війни, село охоплене полум'ям громадянської війни, село під час непу, хлібозаготівель, колгоспне село в роки першої п'ятирічки.

Часом К. Гордієнко в наступній своїй книзі повертається знову до того ж села, що вже змальоване ним у попередніх творах. Але цього разу автор підіймає інший ма-

теріал для змалювання епохи і людей, поширює картину, намагаючись вивчати село з усіх боків і якнайповніше змалювати галерею його людських образів.

В ранньому Гордієнку ще неможливо вгадати письменника, що надовго зв'яже свій творчий шлях з українським селом.

Окремі моменти революційної боротьби в тилу у білих чергуються з неоригінальними малюнками великого міста: романтичний пейзаж і претензійні, часом натуралістичні описи міста; революційний запал і нерозуміння провідної ролі міста. Такі особливості перших оповідань Гордієнка.

В великому приморському місті, в тилу у білих молодий підпільний робітник поширює революційні листівки серед іноземних матросів. Його ловить контррозвідка. Допит, тортури. Але він нікого з товаришів не виказує. Його чекає кара на смерть, але він тікає, рятується. Такий зміст одного з перших оповідань К. Гордієнка — «Червоні роси».

В ті роки з'явилася сила новел з подібним змістом. Це був новий зміст і нові теми, принесені в художню літературу молодими радянськими письменниками. Здебільшого це свіжа, захоплююча революційна романтика, в основі якої покладений реальний життєвий зміст і передові ідеї пролетарської революції. Але скільки тут від сторонніх літературних впливів, скільки незавершених шукань і плутаних манівців!

Ось, наприклад, початок згаданого оповідання «Червоні роси»:

«Коли наступала ніч, над південним містом око Циклопа виглядало з-за обрію».

Місто капіталістичне показане буде з жорстокої сторони, а тому в статичному вступі, пройшовши знайомий шлях образних асоціацій, мисль письменника спиняється на цілком натуралістичному образі:

«Життя прокидалося... Серед бруду, лахміття, в блювотині... спітніле, слизьке... Кліпало віями, позіхало, потягувалося й сопло носом... Хижо виблискувало очима...»

Далі порівняння з цілком несподіваного арсеналу:

«То луна стародавніх лісів... дикунських бенкетів при сьайві місяця навколо ватри... коли жагучо пили теплу

кров з розтрошеного черепа ворожого... коли ватажок дико кричав «г-га» і його спис трошив ребро...»

Тут і далекий від реалізму образ Циклопа (ще й з великої літери), і натуралістичний малюнок, і асоціація з предковічним дикунством, і, звичайно, на довершення подібної міської «симфонії» — неодмінний аксесуар, — «закинувши назад голову, реготала повія».

А закінчено новелу малюнком ранкового поля. Поле вкрили червоні роси — символ крові і боротьби.

Новела перейнята бадьорим революційним настроєм. Але годі шукати в ній якоїсь стильової цільності і органічної єдності ідеї і художніх компонентів. Письменник ще не має самостійного голосу, він шукає, пробує, хоче бути оригінальним. Але з усього цього можна зробити тільки один висновок: К. Гордієнко дуже скоро знайде для себе нові принципи творчого методу, переступить на інший етап, де спробує бути більш цільним і впевненим. Це сталося дуже швидко, але, на жаль, К. Гордієнко піддався чужим літературним впливам, які протягом наступних двох-трьох років не привели його до будь-яких визначних творів, що могли б залишитися надалі в позитивному доробку письменника.

«Харчевня «Розвага друзів» (1925), «Ніч» (1927), «Діти» (1927) — найхарактерніші твори К. Гордієнка цих років.

Недовго тривала епоха, коли приватний капітал у Радянській країні був допущений на деяких ділянках. Неп був модною темою для розмови, а непман — модною статтю в художній літературі. Політична короткозорість частини письменників і нерозуміння суворо обмеженої ролі приватного капіталу в Радянській країні знайшла свій відголос і в багатьох художніх творах. В літературу був внесений мінорний тон, деяке розчарування, і кінець кінцем в ряді художніх творів з'явилося неправдиве змалювання, перекручення радянської дійсності.

Звичайно, на такий шлях скеровувалася література класово ворожими силами, що знаходили собі ґрунт серед решток ворожих класів і прошарків. Але здоровіша частина радянських письменників, що були стали на такий шлях, скоро зрозуміла справжню політичну суть подібних поглядів, і незабаром цей етап був переборений.

Віддав кілька років цим манівцям і К. Гордієнко.

За цей досить значний для молодого письменника час — коло трьох років — виробилися й деякі його стильові особливості, що, треба визнати, в основному цілком відповідали змістові і задумам цих творів.

Тут К. Гордієнко вже відійшов від стильової еkleктики, властивої «Червоним росам» і взагалі першим його оповіданням. Неприхована тенденція в ідейному змісті творів, від «Харчевні «Розвага друзів» до оповідання «Діти», штовхнула автора на такі формальні манівці, що йдуть не від кращих радянських реалістів, а від поверхового, надміру згущеного і далекого від основного шляху радянської літератури натуралізму.

Емпіричне нагромадження окремих життєвих фактів, надмірно перегушених, крайніх, зовсім відірваних від усїєї сукупності і цілності реального життя. Ігнорування чи нерозуміння письменником провідних тенденцій реальної дійсності, природно, привело його до нехай і нав'язаного чи запозиченого натуралізму. Це визначило не тільки характер усїєї сукупності деталей у художньому творі, але і — найголовніше — людські образи, їх добір і зміст.

Корчмар Альоша, його жінка Оксана, напівлюмпени Спирька, Гнида, Мефодій («Харчевня «Розвага друзів»), навіть молодь: Серж, Поль, Жан («Ніч»), повія Тамара («Діти»), різні окремі особи, що тільки згадуються, — все це люди, що несуть на собі і після революції тягар брудних звичок чи дістали їх спадково.

Деякі з них явно дегенерують, інші не знають меж своїм тваринним пристрастям, деякі виявляють нелюдську жорстокість, і всі вони під владою важкого настрою чи гнітючого передчуття. Всі вони — люди дуже обмежених інтересів, що вимагають задоволення тільки низьких своїх інстинктів чи звичок — хтивості, алкоголізму, зажерливості. На більше вони не здатні, та більшого і не потребує їх воля.

Цілком природно, що й на літературних засобах цих творів лежить печать того ж натуралізму.

Весняний малюнок міста, яким починається «Ніч», вже напевне визначає стильовий колір цілого твору:

«Пишний, завуалений струмінь електричного сяйва пирскає на тротуари, переливається на тонких жіночих таліях, повних торсах, блискучих, зелених. Весна.

Набряклі млістю тіла парують потом, косметикою, вдихають весняну порохняву міської вулиці».

І справді. Мало не на кожному кроці К. Гордієнко намагається зафіксувати якусь натуралістичну деталь, малюнок у подібному ж дусі чи й цілий епізод, розкритий надмірно одвертими брудними подробицями.

Щодалі більше, густіше накладає письменник на свій малюнок масної фарби і закінчує в апофеозі вибухом у героя оповідання тваринної напівбожевільної пристрасті, коли Жан, замість допомогти дівчині, що неприхотливі від надмірно вжитого алкоголю, із звірячою хтивістю несамовито кидається на неї...

І навіть у «Дітях», де, звичайно, самий матеріал ніякою мірою не підказує авторові натуралістичні подробиці, все ж досить часто автор не обходиться без них. І то не тільки в характеристиці дорослих, наприклад, повій Тамари і Лізи, але й дітей.

Недовго додержувався К. Гордієнко цих навіяних чужими, ворожими впливами поглядів. Письменник, певне, зрозумів, що шлях поверхового емпіризму без правильних узагальнень є шлях хибний і призводить радянського письменника до творчої безвиході.

1927 року була надрукована повість К. Гордієнка «Автомат», а за рік була закінчена нова повість «Славгород».

«Автомат» був одною з перших спроб у пожовтневій літературі створити сатиру. Новим у цьому творі для К. Гордієнка був тільки жанр — сатира; творчий же метод, що насамперед впливав з розуміння автором цілої дійсності і з ставлення до об'єкта зображення, лишився в основі той же.

Цього разу за матеріал для твору письменник узяв село чи містечко — Гнилу Печерицю. І в «Автоматі», і в «Славгороді» місце дії нагадує гоголівське невеличке місто на Україні, та й обидва згадані твори в ряді моментів перегукуються з гоголівськими оповіданнями української тематики.

«Автомат» — це повість про голову гнилопечерицького кооперативу Кудя, його старі традиції і нові звичаї, побут, громадське й особисте життя «видатніших» його людей.

Повість — без будь-якого цільного, закінченого в дії сюжету, цілком описовий твір, де свідомо порушені композиційні традиції повісті з основним конфліктом, з героєм, що його лінія була б головною в конфлікті, а подолання ним перешкод становило б суть дії твору. У Гордієнка — навпаки. Головний герой — голова кооперативу Кудь — не зв'язаний у повісті з будь-яким конфліктом і не стоїть з волі письменника ні перед якими перешкодами, які мусив би перебороти. І він, і інші основні персонажі існують у повісті безконфліктно. К. Гордієнко подав у творі частину їх біографії і описав окремі моменти з життя села. Звичайно, від такої побудови його твір не став просто художнім нарисом, бо змальована картина надто широка і синтетична для нарису і, головне, в творі діють справжні літературні образи, характери, що надають показаному відтинкові дійсності певної типовості.

Повість не має сюжетного конфлікту. Голова кооперативу Кудь сходить із сцени не внаслідок якоїсь боротьби з оточенням чи в результаті якихось внутрішніх психологічних конфліктів. Кудь помирає, як кажуть, своєю смертю. І хоча К. Гордієнко мотивував його смерть надто дотепно, з усією властивою йому іронією, все ж кінець Кудя не впливає закономірно з усієї дії твору. Причому, не рятує справи й пародійність кінця повісті, що немовби пародіює Гоголевих «Старосвітських поміщиків» — тиранічний у ставленні до дружини Кудь, що в своїй уяві жінку плутає з своєю кобилою, раптом помирає, як Афанасій Іванович, засумувавши по смерті дружини: «По смерті жінки довго-довго думав і помер». Звичайно, це тільки іронія, але й вона не врятувала повість із безвиході.

Важливий, звичайно, не самий факт випадковості розв'язки, а причини, що призвели до цього. І причини ці в тому, що ціле оточення, в якому діє Кудь, подібне до нього і не може породити конфлікт. Так само, як і в попередніх оповіданнях, Гордієнко і в «Автоматі» не показує сили, що виступила б антагоністом до Кудя. І голова райвику, і завкомгоспу Люшня, і — що найголовніше — вся громадська думка села перебуває в зворушливій гармонії з настроями і діяльністю Кудя. Ні одного бодай несміливого голосу протесту не підноситься серед цієї темряви проти злочинної і розкладницької діяльності

Кудевої компанії, так, немов і справді довкола нема сили, що призводила б кудів і їм подібних до закономірної, а не випадкової загибелі. За письменником виходить, що в нові, радянські форми життя увійшов тільки старий зміст. Автор не дає навіть зрозуміти, що десь, бодай за орбітою Кудевого руху, діють інші, протилежні йому, прогресивні сили, що будують нове життя і, напевне, якимось порушують душевну рівновагу Кудя. Ні, герой цілком спокійний і за своє сучасне, і за своє майбутнє.

А проте автор, певне, зрозумів фальш своєї повісті, що подає радянську дійсність надто викривлено, у виключно темних фарбах. Він примусив свого героя, хоча й випадково, не внаслідок закінченої дії, загинути.

Природно, в наступній своїй сатирі «Славгород» К. Гордієнко уже не міг залишитися цілком на позиції поверхового, короткозорого емпірика. Зміна жанру в «Автоматі» ще не давала виходу з творчого закутка, в якому опинився письменник. В цьому розумінні «Славгород» є вже певним зламом, хоч і не цілком рішучим і достатнім.

Таке ж глухе провінціальне містечко, як і в «Автоматі», таке ж у загальних рисах і життя, подібні й люди. Але картина містечкової дійсності розгорнута значно ширше, значно ширше коло персонажів. А головне, у «Славгороді»,— вперше в творчості Гордієнка,— з усім цим містечковим людським намулом, деморалізованим, часом злочинним і, безперечно, реакційним, вступає в конфлікт громадський актив, справжні представники радянського народу, що будує нове життя. І саме за такими передовими людьми лишається перемога в конфлікті сатиричної повісті.

Можна не спиятися докладно на змісті «Славгорода». Він нагадує попередній твір. Навіть головний герой повісті — давній знайомий з «Автомата», завідувач колгоспу Петрусь Люшня, близький інтимний друг Кудя, його співучасник і компаньйон у численних розвагах і пригодах.

Але в «Автоматі» Люшня грає другорядну роль і в повісті, і на селі, а в «Славгороді» — він головний герой твору і, певне, чи не головна персона в усьому селі. Це він головний натхненник усієї бюрократичної зграї, що засіла в органах місцевої влади і діє в своїх особистих інтересах, всупереч волі й інтересам громади. Це Пет-

реть Люшня головний організатор і патхенник усіх пишників і гульбищ, влаштованих місцевою «верхівкою», це він виголошує на сходах пишні і абсурдні доповіді, дискутує, повчає, загрожує. Це він, Люшня, домігся, щоб у «Славгороді» замість злучного пункту збудували театр і давали широкий, але халтурний, низькопробний репертуар... Коли у «Славгороді» скликано з'їзд мисливців, то, звичайно, доповідачем і душею з'їзду був Петрусь Люшня. Зрештою, хто кумир, мрія і герой численних романів славгородських пишних дам? Звичайно, Петрусь Люшня...

Широко розгортає К. Гордієнко яскраву галерею місцевих бюрократів, розкрадачів громадського добра, опортуністів і чужих, ворожих громаді людей, що пролізли до керівних радянських органів, куркулів та їх прибічників у радянському апараті, п'яниць і розпусників, нероб, паразитів, людей не здатних до відповідальної роботи і т. п.

Але в повісті показані й окремі моменти боротьби з цим людським непотребом. Власне, протилежний табір не розгорнутий, не змальований докладно. Надто коротко, принагідно згадує К. Гордієнко про так званий Кручений Яр (бідняцька частина Славгорода), що на сходці виступає проти Веселої Гори — куркульської частини міста.

Тільки окремими моментами, короткими епізодами вривається в дію повісті передова громадська акція в Славгороді. Читач відчуває присутність сили, що бореться-таки з Люшнею, Щусем та їхніми прихвоснями. І як результат цієї боротьби — падіння Люшні. На перевиборах його не обрали до райвику, ославили на весь Славгород. І тут остаточно розкривається його обличчя: в минулому він відданий прислужник поміщика Свиргуна, милостей якого не може забути й дотепер, потопає в солодких спогадах про улюблену свою роботу коло Свиргунових коней...

Так завершилася кар'єра Петруся Люшні і його спільників та друзів. Як люди певного прошарку, вони прийшли до свого органічного і цілком закономірного кінця. Так розповідає про них повість К. Гордієнка.

Проте це, звичайно, не означає, що реалізм Гордієнків у «Славгороді» дійшов, нарешті, достатньої повноти і завершеності. Твердження такі були б передчасними.

Адже в повісті розгорнута з значною вичерпливістю і ясністю тільки лінія заперечення, лінія гострої громадської критики. В своїх же позитивних образах К. Гордієнко ще занадто стриманий. Звичайно, жанр сатири вимагає насамперед від'ємного матеріалу, та знову ж таки це не означає що те, бодай незначне в своїй кількості, позитивне, яке діє в сатирі, повинно бути змальоване так, що читач не бачить, які провідні ідеї лягли в основу цього позитивного. В такому великому, розгорнутому творі все це мусило б проявитися з достатньою ясністю.

Більш рішучий К. Гордієнко в своїх формальних шуканнях. «Автомат» і «Славгород» — це перші сатиричні повісті в українській пожовтневій літературі.

Українське провінціальне місто не раз ставало в художній літературі за об'єкт сатиричного змалювання. Але К. Гордієнко першими ж рядками «Автомата» відсилає нас до М. Гоголя, до його оповідань про Україну. Та й далі Гордієнко не раз принагідно згадує Гоголя, посилається на нього; часом у Гордієнка ми зустрічаємо художні засоби, що нагадують гоголівські:

«Чому ж це благочестиве селище, що аж вісім церков має, Гнилою Печерицею зветься?»

Старі люди кажуть, що тут з давніх-давен, ще коли не сварились Іван Іванович з Іваном Никифоровичем, гнили печериці водились».

І справді, Гордієнкова Гнила Печериця близько нагадує гоголівське місто, а Гордієнків Славгород і зовсім скидається на гоголівський Миргород.

Можна було б ще нагадати, що Голоскоков і Голосмоков із «Славгорода» асоціюються з «Добчинським і Бобчинським, а розповідна манера Гордієнка — «Що то за місцевість, що то за край» — подібна до гоголівської: «Славная бекеша у Івана Івановича! Отличнейшая! А какие смушки!»

І прізвиська в Гордієнка здебільшого гоголівські, і окремі літературні засоби нагадують окремі місця з «Повісті про те, як посварився Іван Іванович з Іваном Никифоровичем».

А проте зовсім даремно і неправильно було б говорити тут про вплив автора «Вечорів на хуторі біля Диканьки» й «Миргорода». В даному разі ми маємо справу з іншим явищем, що трохи здалека нагадує пародіювання. Гордієнко свідомо намагається зафарбувати свій

твір в деякі гоголівські кольори, але не з метою наслідування. К. Гордієнко хоче підкреслити, що всі ці куді, люшні, приндиhi, червонихи, каракаї, пшиндички, порошхи, шусі, ротані, чичибаби, триндирички та інші — все це нащадки гоголівських довгочхунів і перерепенків. Звідси й окремі деталі, що нагадують гоголівський засіб характеристики, наприклад, Івана Івановича і Івана Никифоровича. «В Кудя були чорні очі й сине галіфе». В Люшні навпаки—сині очі й чорне галіфе («Автомат»).

Цим, порівнюючи незначним, і обмежується спільність Гордієнкової манери з поетикою Гоголевого «Миргорода». За межею цієї «подібності», що, власне, являє собою тільки Гордієнків літературний засіб, «Славгород» і «Автомат» щодо художньої форми не тільки не нагадують гоголівську поетику, а, навпаки, протилежні їй.

Гоголівський гумор завжди витончений, обов'язково евфемічний. Його техніка комічного виключно багата і різноманітна. Природно, що така принадна лагідність гоголівського гумору в українських оповіданнях не придалася для певної характеристики таких людей, як Кудь чи Люшня, бо ставлення письменника до них було зовсім інше. Тому, певне, Гордієнко намагався далі йти своїм шляхом. Проте своєї техніки комічного він не розвинув і залишився всього при кількох досить примітивних засобах, що на них надто позначився Гордієнків нахил до натуралістичної характеристики.

К. Гордієнко, певне, і сам не був вдоволений з своїх сатиричних спроб, бо потім рішуче перейшов майже виключно до сільської тематики, продовжуючи свої формальні шукання в межах реалістичної соціально-побутової повісті.

Роки першої п'ятирічки, ліквідація куркуля як класу на базі суцільної колективізації, небувале за своїм розмахом творче піднесення трудящих мас відразу ж захопили цілком К. Гордієнка. Старе село, яке добре знав змалку Гордієнко, тепер зовсім змінювало своє обличчя, будувало своє нове життя. Розпочиналася нова історія села.

Село без куркуля, село без наймита, село, що громадою трудівників відмовляється від приватної власності

на основні засоби виробництва,— це зовсім нове село, народжене вперше за всю всесвітню історію селянського руху.

Остаточо відійшло в небуття село з рештками старого, що залишились тимчасово і в перші роки Радянської влади, село Нечуя-Левицького, Грінченка, Коцюбинського, село напередодні суцільної колективізації.

В перші ж дні нової епохи села воно знаходило відображення в художній літературі. Спочатку в нарисах, окремих поезіях, коротких оповіданнях. Але передові радянські письменники вже пробували створити широкі художні полотна про нове село.

Для К. Гордієнка ці роки були часом особливо інтенсивної його роботи. Письменник нарешті відчув під собою широкий і правдивий творчий шлях. Покінчено з безперспективним і занепадним змалюванням задвірків радянської дійсності, окремих темних сторін. Реально відчута сонячна перспектива повної побудови соціалізму в країні засяяла письменникові, що зрозумів хибність свого попереднього шляху і знайшов у собі досить рішучості і сили для перебудови.

Два великих твори здійснені Гордієнком за цей час, з 1929 по 1934 рік: «Повість про комуну» з окремою вступною книгою «Атака» і велика повість «Зерна», що складається з трьох книг, які являють собою окремі закінчені твори і друкувалися окремими книжками: «Артіль» (перша книга), «Зерна» (перша і друга книга) і «Сквар і син» (третья книга).

Судячи з передмови автора, повість «Атака» задумана як вступна тематично до «Повісті про комуну». «Атака» відображає час посиленого наступу на куркуля, коли Радянська влада у відповідь на відмовлення куркульства продавати хліб державі посилила наступ на куркуля, встановила для нього нові обмеження і ухвалила примусово забрати зайвий хліб у куркуля по державних цінах. Хлібозаготівлі і є основною темою повісті.

У творі змальована на ґрунті хлібозаготівель гостра боротьба незаможників і середняків (Гола Долина і Кручений Яр) з куркулями (Весела Гора). Ми пізнаємо окремі деталі і навіть декого з героїв села чи містечка Славгорода з повісті тієї ж назви. Звичайно, тепер, у часи найгострішої класової боротьби, всі ці приндики, по-

рощиhi і вся куркульська верхівка стає невпізнанною. Адаже боротьба йде на смерть.

Куркуль Кармаліта говорить: «Кожен раніше хотів багатіти, а тепер нащо, коли ти будеш такий-сякий?»

Куркулі пролізли до сільради, заправляють. Але біднота зорганізовується і разом з середняками переобирають сільраду. Нова сільрада успішно допомагає владі провести хлібозаготівлю. Прихований куркулями хліб знаходять.

Зміст повісті надто нескладний, як і її сюжет. Більше половини книги присвячено селянським зборам. Закінчується, звичайно, червоною валкою. А проте в ті роки це була свіжа і, безперечно, корисна література.

Для Гордієнкової творчості ця повість важлива ще й тому, що тут уперше Гордієнко змальовує не окремі моменти, події чи пригоди боротьби, а цілну картину класової боротьби на селі, та ще напередодні ліквідації одвічного і смертельного ворога незаможного села — куркульства як класу.

«Атака» є вступною повістю до «Повісті про комуну» тільки тематично: в першій повісті — посилений натиск на куркуля; в другій — ліквідація його як класу, організація сільськогосподарської комуні. Але кожна з повістей має самостійний сюжет, причому дія «Повісті про комуну» відбувається частково ще до часу дії «Атаки».

Тематично ж «Повість про комуну» є продовженням «Атаки» остільки, оскільки всі писані Гордієнком твори з 1929 по 1934 рік є літописом українського села в історичні роки першої п'ятирічки і напередодні її. Повість являє собою кілька оповідань, розказаних від першої, кожного разу окремої, особи. Часом тема цих оповідань збігається. Гордієнко навмисне примушує людей з різних сільських шарів розповідати і тлумачити з свого погляду, одні і ті ж події, бажаючи цим досягти безпосереднішого розкриття психології персонажів. Так знайомимося з усіма активнішими комунарами — колишніми наймитами Павлом і Ладькою, Атаскою, Антоніною, куркулями Трандарою, Севрюком та ін.

Темі колгоспу, процесу суцільної колективізації присвячена найбільша Гордієнкова повість «Зерна».

Коли зміст «Повісті про комуну» був надто нескладним, кількість персонажів невелика і повість була не позбавлена схематизму, то «Зерна» — досить складна

змістом, оригінальна і цікава шуканням своєї рідної композиції повість.

Зміст її епохальний: перші кроки колективізації, перші сози, труднощі перших кроків, шкідницька діяльність куркулів і підкуркульників у колгоспі, психологічне переродження одвічного дрібного власника на активного члена колективу. Причому, К. Гордієнко виключно добре знає село і вкладає в твір величезний побутовий і виробничий матеріал. Письменник, що п'ять років тому написав такі твори, як «Ніч» і «Діти», тепер захоплено змальовує широку картину переможної боротьби незаможного села з куркульством, дає велику галерею образів ентузіастів соціалістичного будівництва, таких як Бурмак, Марта, Славко, середняк Тирса Харламп.

Докладно викриває К. Гордієнко шкідницьку роботу куркулів Хірійохти (батька і сина), їх прихвоснів Мелехеда і Хелемелі, що пролізли до колгоспу в перші роки його існування. В повісті є розділи, де цілком конкретно зіставляється робота двох бригад: підкуркульника Мелехеда і передового колгоспника Стаха. Ворог діє приховано, «тихою сапою». Його можна сплутати з ледарем чи з недбалим колгоспником. У Гордієнка сила характерних, конкретних деталей, що викривають справжнє обличчя ворога, неважаючи на його маскування.

Звичайно, грандіозної теми перших років суцільної колективізації не вичерпати в кількох книжках — це справа цілої літератури. Заслуга Гордієнка в тому, що він створив перші в українській літературі широкі полотна на цю тему. Його повісті залишаються й по цей день чи не єдиними в усій літературі.

З повістями цих років зв'язаний у творчості Гордієнка певний етап формальних шукань, що тоді ж і закінчився.

В передмові до «Атаки» автор говорить, що він намагався уникнути «пасивного, по суті шкідливого, споглядального об'єктивізму», і що твір побудовано у формі «саркастичного оповідання».

Проте свого настановлення на гостру соціальну сатиру автор додержав лише в деяких моментах. Часом, показуючи, як ворог сприймає події, автор і справді удається до цілком відповідного в таких ситуаціях саркастичного оповідання. Загалом же в сатиристичному описі куркуля домінує в Гордієнка все той же, знайомий

нам з попередніх його творів, натуралістичний опис у такому, наприклад, дусі: «М'ясисті червоні губи з присмаком плямкали, смоктали, чавкали. Қлацали тяжкі шелепи, рвали, терзали»,— звичайно, опис куркулів, що бенкетують...

«Повість про комуну», яку сам автор вважає тематичним продовженням «Атаки», побудована зовсім по-іншому.

Як уже згадувалося, повість складається з ряду розділів, з яких кожен являє собою оповідання одного, кожного разу окремого, з героїв повісті про самого себе або про один з епізодів повісті. Ясна річ, стиль цього різноманітного «Icherzählung'u» змінюється в залежності від особи оповідача. Скажімо, манера оповідання колишньої наймички Ладьки (розділ «Ладька») зовсім не подібна до манери куркуля Трандари (розділ «Трандара»). І саме серед цих розділів знаходимо цілком удалі приклади соціальної сатири, і саме тут Гордієнків сарказм посправжньому яскравий і вбивчий. Куркуль Трандара розповідає про себе: «Тридцять пар волів держав і не був куркулем, а тепер ось дві пари маєш — куркуль...» Так починає Трандара. А ось як закінчує він своє оповідання: «Тепер уже забувся, коли в нас вінчання було. Та де його шлюб брати, коли від церкви відцуралися. Тепер уже сам батюшка лекції читає проти релігії. Люди і кажуть: «Чому ж ти раніш нас паморочив? То був панотець, а тепер сукин син». Діди було запряжуться в воза, двадцять п'ять верстов тягнуть дзвони на церкву. Повідчпляли тепер. Трактором на станцію повезли. Усе на брухт пішло. На машини. Як помремо, чим дзвонитимуть по нас?»

Куркуль Трандара недаремно говорить про смерть. Він уже почуває початок загибелі свого класу. А разом з ним кінчає своє існування й одвічний супутник і помічник класу експлуататорів — церква.

Деякі розділи оповідання побудовані як діалоги («Комунари», «Двоє»). Письменник експериментує, шукаючи найбільш живої, дохідливої і безпосередньої форми. Заохочений успішним виконанням більшості розділів «Повісті про комуну», Гордієнко в такому ж жанрі написав і «Зерна» (першу і другу книгу) — велике епічне полотно з великою кількістю подій і персонажів.

Кожен розділ цієї повісті теж написаний від першої

особи, тобто являє собою оповідання одного з персонажів.

Але те, що було придатне як спроба для невеликого твору, не відповідало формальним вимогам великої повісті з великою кількістю дійових осіб. Весь зміст повісті розповідають по черзі понад десяток персонажів. В «Зернах» це не виправдано ніякою художньою потребою. Це виглядає як надмірне експериментування, яке насамперед стає нездоланною перешкодою для будування стрункої композиції і цілком закінченого сюжету. Повість безсюжетна. Бракує єдиної лінії в розвитку дій. Місцями зустрічається бездійовий художній нарис. Наприклад, порівняння роботи двох бригад: Мелехеди і Стахової. А головне, від цього характери дійових осіб далеко не вирають.

В третій книзі «Зерен» — «Сквар і син» — К. Гордієнко відмовився від подібних формальних експериментів.

Не повернувся К. Гордієнко до них і в наступних своїх творах, в яких його майстерність прозаїка досягла високого рівня.

Українське село — це генеральна тема письменника К. Гордієнка. Картина цього села в найзнаменніші роки його історії створена. Але тема цим не вичерпана. Письменник тепер хоче розширити хронологічні межі своїх полотен, показати колгоспне село на фоні кількох десятків років його історії, дати образне зіставлення дожовтневого села і колгоспного, причому на такому відтинкові історії села, щоб можна було змалювати не окремі сторінки з біографії своїх героїв, а ціле їх життя — змалку до років повного сформування їх психології в роки Великої пролетарської революції в СРСР і в першу колгоспну п'ятирічку.

Таким твором був широко популярний серед радянських читачів роман «Діти землі», закінчений автором в 1936 році.

Дія роману починається в роки до першої імперіалістичної війни. Перед читачем проходять роки дитинства героїв роману, їх молодість, зрілий вік.

Дитинство дівчинки Оленки закінчилося надто рано. Їй ледве минуло сім літ, як мати мусила найняти її до сусіди, куркуля Нестора, в найми — нянчити дитину, хоча й сама вона була ще дитиною. І всі діти почали

ставитися до неї з повагою: адже вона вже в матері хліба не їсть, сама на себе заробляє... Семирічна дитина!..

І відтоді закінчилося фактично її дитинство. Коли який рік і не наймалася, то робила дома не менше — по хазяйству, на городі.

Ось характеристичний епізод з життя цього куточка на селі. Оленчина мати-вдова з заробітку дітей і своїх довголітніх заощаджень купила корову. Корова в бідняцькому дворі — радість у хаті. Заспівали бідняки в хаті за роботою. І ось той спів у хаті біднячки вражає багатців, обурює: як, злидарі заспівали! «Думаєте хазяями стати? З Паськових рук вирватись? Не вирветесь».

Куркуль Пасько був правий — не вирвалися...

Певне, нічим не відрізнялося дитинство й другого героя роману — хлопчика Оверка, сміливого і невгомного пустуна і задираки. Щоправда, він не наймався до куркулів дітей п'яничити, зате він за п'ятака й пляшку патоки в день ходив на бурякові плантації поміщика Харитоненка збирати жучків.

А згодом і Оленка, і Оверко ходили до того ж таки Харитоненка на буряки — на ціле літо й осінь. Робота на буряках чи не найбільш поширений спосіб заробітчанства на Україні в дореволюційні часи. Розділ «Дівочтво», що займає майже половину всього роману, присвячений цілком роботі Оленки і Оверка на буряках і, безперечно, є найяскравішим і найбільш майстерно написаним з-поміж інших.

Багатолітня практика обробітку буряків створила на українському селі певні традиції: в техніці обробітку, в умовах найму, в стосунках між економією і заробітчанами. А традиція заробітчанських забастовок на буряках — це одна з форм революційного селянського руху, наслідувана в фабрично-заводських робітників.

З яким прекрасним знанням справи змальовує К. Гордієнко цілий заробітчанський сезон. Він показує всю винахідливість панських посіпак — економа, пригінчих, різних прислужників, — щоб примусом і хитрощами витягти з заробітчан останні сили. Показує Гордієнко й хитрощі заробітчан, що, навпаки, хочуть полегшити собі роботу.

Оленка робить разом з дорослими дівчатами, бо за це більше платять. Але вона ще мала, їй важко, надмірна

праця виснажує її. Та злидні примушують її працювати, не шкодуючи своїх сил і здоров'я. Вона поволі втягується в роботу і працює не гірш за інших. Тільки м'якість її вдачі відрізняє її від інших дівчат, чесність, вдумливість і деяка ліричність.

Йй подобається хлопець Оверко, що поставлений на допомогу дівчатам — лагодити й гострити сапки. Оверко сміливий і розумний. Він знайомий з ковалем Кузьмою. Це від коваля в Оверка бунтарські настрої, які приносить він і в гурт політниць. Це Оверко один із привідців забастовки на буряках.

Після тяжкого, виснажливого в роботі дня дівчата-політниці збираються ввечері на відпочинок. З глибокою проникливістю і почуттям змальовує письменник сумні переживання цих безталанних людей, що вміють глибоко почувати, але вже ззамолоду втрачають надію на краще життя, наперед знаючи, що й вони, як і матері, і діти їх, проживуть життя своє в тяжкій роботі і певилазних злиднях, передчасно постаріють, як передчасно з дітей вони стали дорослими.

«Дівчата посідали на траві, склонили голови на коліна, а дехто вперся очима в зоряне небо, не хотіли до хліва заходити, позаклякали в гірких думках. Прілій, насичений пахощами дух землі бився в груди, гострий дух пишних будяків, молочаю, свиріпи, захватний дух чебрецю, полину п'янили. Політниці нарікали на свою долю, кляли, а тоді співали. Голоси журливі, тягучі, як саме дівоцьке безталання:

Та болять ручки, та болять ніжки,
Гей, на панщині пшениченьку жнучи...

І пригадуються слова великого Шевченка про сумну жіночу долю:

Ви в наймах вирости чужії,
У наймах коси посивіють,
У наймах, сестри, й помрете.

Минули роки. Оверко й Оленка любили одне одного, але тяжке життя і бурхливі роки революції роз'єднали їх. Десь пішов із села Оверко, зник. Оленка з перших днів революції активізувалась на громадській роботі. Кінець кінцем Оленка — член ВЦВК СРСР.

Не так склалося особисте її життя. Оверко, що воював з контрреволюцією в лавах Червоної Армії, нарешті повернувся на село. Він теж активіст. Але через свою політичну короткозорість здружився з такими людьми, як колишній панський пригінчий і куркуль Нестор. Оверка намовили, і він одружився з Несторовою донькою, хоча перед цим зблизився був з Оленкою, що мала від нього сина.

Зрештою, він розуміє, що заплутався, і розходиться з родиною Нестора. Його вабить до себе Оленка. І хоч він знатний комбайнер, Оленка не має до нього тепер такого почуття, що примусило б її зразу повернутися до старої дружби. Можливо, в майбутньому вони знову зійдуться і до хати її прийде родинне щастя. Але обое вони вже щасливі тим, що життя їх склалося зовсім не так, як їх батьків. Від наймички — до члена уряду. Від хлопця-розбишаки, злидня — до знатного комбайнера. Це шлях колишнього незаможного села в роки революції і побудови соціалістичного села.

Прекрасна, багата мова роману, глибоке розкриття психології основних персонажів, легкий ліризм описів—це ті художні якості твору, що поставили «Дітей землі» в ряд найкращих творів радянської літератури.

Мало сказати, що роман «Діти землі» не схожий на ранні Гордієнкові твори «Харчевня «Розвага друзів», «Ніч» та ін. «Діти землі» — протилежний цим творам і своїм ідейним змістом, і художніми якостями.

Від колишніх формальних експериментів не залишилося й сліду. Переміг К. Гордієнко й той натуралізм, що його досить довго не міг уникнути. Але залишилися ті особливості Гордієнкового письма, що й раніше сприймалися не як експериментування, а як ознаки його талановитості і літературного новаторства. Це насамперед те, що можна б назвати матеріальною вичерпливістю малюнка, коли вражає знання письменником не тільки значних, але й дрібних, найдрібніших зовнішніх деталей взятого ним для твору матеріалу.

Проста й художня мова роману — важлива його якість. Коли Гордієнко пропонує якесь нове слово, він творить його на основі народної мови або відроджує забуте народне слово.

Але основне — це створення образів позитивних радянських людей нового села. Оленка й Оверко — це нові

люди колгоспного села. Письменник створив їх живими образами, з їх особистими і позитивними якостями і деякими рещтками від пережитого, старого в їх характерах, але це яскраві образи нових людей, що живлять і очолюють стахановський рух на селі, це передові люди соціалістичного села.

На жаль, у «Дітях землі», як і в інших творах Гордієнка, лишається менш опрацьованою сюжетна тканина роману. В архітектоніці твору К. Гордієнко ще не створив своїх сталих принципів. Ми зустрінемося в нього з різною сюжетною будовою, але нема ні одної повісті з досконало побудованим, цілком закінченим сюжетом.

«Діти землі» не становлять винятку. Впадає в око досить таки помітна диспропорція в розгортанні окремих частин. Так, періоду дівочтва Оленки віддано більш як дві третини роману; тим часом Гордієнко змальовує в романі також і дитинство, і зрілі роки нового покоління. Коли період дівочтва змальований яскраво і вичерпно, то, наприклад, виключно важливий період — роки революції, боротьба за соціалістичне село — змальований побіжно, поверхово. Щоправда, ці часи широко описані Гордієнком в інших творах, але це не усуває художньої необхідності подавати в новому, цілком закінченому творі про ці роки достатньо матеріалу, стільки, скільки вимагають цього закони архітектоніки твору.

Та це хоч і чималий, але далеко не вирішальний недолік. «Діти землі» — один з видатних творів радянської літератури. В творчості К. Гордієнка цей роман — важливий етап, на якому К. Гордієнко посів поважне місце серед кращих радянських прозаїків-реалістів.

Після ряду повістей, в яких розроблялася тема українського радянського села, і особливо після роману «Діти землі», цілком природне бажання письменника показати село з часу першої революції і в роки готування до неї. Революція 1917 року завершилася перемогою трудящих завдяки міцній спілці робітників з незаможним і середняцьким селянством. Перша російська революція — 1905 року — була розгромлена, бо, як вказував Ленін:

«...селяни діяли надто розпорошено, неорганізовано, не досить наступально, і в цьому полягає одна з корінних причин поразки революції...» (т. XIX, стор. 354).

За цю тему взявся К. Гордієнко в дальшому своєму великому романі «Чужу ниву жала», що остаточно закінчений був у 1940 році. Настрої села на початку дев'яностих років, соціальна диференціація і боротьба, поневолення і грабунок незаможного селянства куркульською верхівкою села і поміщиками, революційний вибух дев'ятсот п'ятого року і народження нової революційної свідомості в селянських масах, що здобули в цих революційних подіях багату школу політичного виховання, — ось той зміст, що становить громадську лінію в розвитку сюжету нового Гордієнкового роману.

Але є ще й особиста лінія головних персонажів: дівчини Орини, силоміць виданої за куркуленка, яка пізніше зв'язала свою долю з долею революційної частини села, перших революціонерів села — Павла Скиби, його батька Захара, Грицька Хріна, Максима Чумака та інших, що зуміли підняти село на боротьбу і майже всі загинули як герої в перівнім бою.

Показана хижачька діяльність і багацької верхівки села — старшини Калитки, панського економа, старости Луки Овсійовича та їхніх панських прихвоснів.

Окремі образи роману К. Гордієнка, зокрема образи куркулів, нагадують знайомі типи з творів І. Тобілевича, М. Коцюбинського, Б. Грінченка та ін. Але в К. Гордієнка образи ці не від літературних впливів, а від глибокого знання села тих років, від умілого володіння реалістичним методом.

До того ж у Гордієнка в романі основне не в цих персонажах, відомих і з класичної літератури, а в зовсім нових для художньої літератури героях, що є представниками нових настроїв на селі, справжніми борцями за його визволення. Головне — це образи перших революціонерів села, які навчили селян боротися із зброєю в руках за свободу і землю.

Образи, що в класичній літературі з цілком зрозумілих причин змальовувалися несміливо, тільки натяком і, в кращому разі, надто обмежено в показі світогляду і цілого характеру, радянський письменник ставить в центрі уваги, не маючи потреби мовчати про будь-які риси їх владі.

Бунтарські настрої щодалі зростають на селі. Непокірні люди з'являються серед громади, хоч, можливо, ще вчора ці люди були вірні і начальству, і панові, і попові.

Сільський староста Лука Овсійович тривожно думає: «Тепер не такий час, небезпечний час, виводяться смиренні люди». Це ще перед дев'ятсот п'ятим роком.

Змалюванням оцих пових, часом стихійно революційних настроїв починає Гордієнко свій роман. Зимовий пейзаж, з якого починається твір, письменник розгортає у широку динамічну картину боротьби селян з скаженою хуртовиною, що замітає шлях. Гордієнко розгортає цю картину широко і докладно, немов бажаючи підкреслити її символічність:

«Густа імла село заволокла, заслала світ. Вие, крутить, бурує, мете. Завіями заносить, перевіва дороги, буруни наміта, кучугури. Сніговий вихор із свистом мчить вуличкою, тріщать закутки, б'є в хату сніговий вал, січе, сипле в лице хмара порошин. Ревище стоїть надворі».

І не тільки в сільського старости виникає тривожна думка про пові настрої серед селян. Всі, хто жив і багатів з своєї влади над мужиком, стривожені тим, що на їх очах змінюється село. Воно вже не хоче коритися начальству, багатим хазяям і навіть наважується боротися з ними — поки що, звичайно, законним шляхом, — щоб вирвати владу на селі з рук таких хижаків, як старшина Калитка, староста, виборні.

Природно, під час бурхливих подій дев'ятсот п'ятого року ці настрої охоплюють широкі маси селянства і підіймають на боротьбу все село, приводять до розгрому поміщиків і подекуди — до збройного опору каральним загонам козаків.

Найтиповіший носій цих стихійно революційних настроїв на селі — бідняк Захар Скиба. Під впливом робітника-агітатора Нарожного та свого сина Павла він палко сприймає велику правду їх слів і скоро очолює бідняцьке село в боротьбі з куркулями і поміщиками. Навіть більше: він сам стає найпопулярнішим агітатором у повіті, а під час подій дев'ятсот п'ятого року стає на чолі революційної частини села. Він же веде своїх односельчан громити пана.

Але революційний світогляд Захара Скиби ще надто примітивний. Скрізь він агітує робити революцію, цебто, за його словами, йти проти царя, панів, куркулів і попів. Він знає: земля — селянам, а робітники по-своєму порухуються з фабрикантами — і все...

Він не має найменшого уявлення про революційну тактику, про потребу тісного союзу з робітничим класом для успішної боротьби із спільним ворогом. У запалі він навіть відмовляється шукати поради і керівництва у свого вчителя — робітника Нарожного. Коли йому кажуть, що треба об'єднатися з іншими селами і спільно виступати проти панів, він відмовляється, бо не хоче ждати, щоб не прогавити сприятливої для розгрому пана ситуації. Звичайно, потім розкаюється, що не пішов на об'єднання з іншими селянами і робітниками.

Правдивий, реалістичний образ Захара Скиби розкривається глибоко і часом підноситься до справжнього драматизму. Так, захоплений і зворушений величною картиною пожежі (горів панський палац), що осявала довкола всю місцевість, Захар стояв «...склавши на грудях руки, задуманий і грізний дивився на величне вогнище; славне пекло панам справили, бучне свято врядли, душа молилася, душа хлипала, о боже праведний, о боже милосердний, ти сотворив еси небо й землю, благослови се пожарище, щоб горіло, як неопалима купина, навіки...»

З цим же бунтівницьким натхненням він пішов на бій проти карного загону козаків і загинув у сутичці.

В ряді образів революціонерів Захарові Скибі протиставлений його син Павло. Все село називає його бунтарем. Палкий і сміливий, він не боїться перечити просто в вічі самому старшині. Куркулі готують проти нього підступні змови. Одна з таких змов закінчується для парубка надто сумно: його тяжко побито. Та він не здається. І знову розповідає селянам про свою мрію, коли «полетять корони», «коли засяє правда на землі»...

Звідки ж у нього цей дух непокорі і мрії?

Приглядаючись до Павлової мови, помічаємо в ній багато висловів з поезій Шевченка. Він десь нелегально знайомиться з «Кобзарем» і з нього черпає думки й емоції, що живлять його бунтарський дух. Він захоплений мріями великого бунтаря і несе думки свого великого вчителя просто в селянську масу.

Це перші кроки його зростання як громадської людини. Природно, на початку громадської біографії в його світогляді теж багато ще загального, багато мрій і лозунгів і майже нема ніякого уявлення про якусь конкретну політичну програму. Тим часом він задовольняється

«програмою» народного бунту й волі. Про це вперше прочитав він у «Кобзарі». І якось, латаючи чобіт, він заговорив до батька «дивними словами про правду, волю, як цар Микола приспав тую волю, а щоб її збудить, треба миром, громадою обух сталить...».

Художній смак підказав Гордієнкові не підганяти штучно зростання малописьменного і недосвідченого сільського хлопця, а розвивати його свідомість поступово, в залежності від його особистих переживань, життєвого досвіду, як і справді це буває типово для революціонера, що виростає з самого низу старого села. Саме життя, випадкові і невідповідні зустрічі, перші епізоди боротьби, література — все це розвивало його революційний світогляд.

Вплив мандрівного майстра Нарожного на Павла був послідовніший, ніж на його батька Захара. Хоч Захар і любив Нарожного, але не всю його агітацію сприймав. Вплив Нарожного на Захара на певному етапі ніби припинився. Тим часом Павло був послідовнішим учнем Нарожного. Згодом він уже розумів, що самого бунтарства батькового не досить для перемоги революції, що треба шукати допомоги в робітників і закликати все незаможне селянство до спільних дій.

Але Захар з своїм стихійним бунтарством зумів очолити і повести за собою село, і ніхто вже не зміг вплинути на цього селянського ватажка, щоб скерувати боротьбу на правильний шлях.

В міру зростання активності Захара знижується роль Павла. Він ніби помітно стушується за яскравою постаттю свого батька, хоча саме взаємини Павла і Орини є основою романічної лінії твору.

Село вистигало для революційних повстань. За Павлом і Захаром з'явилися й інші, часом неписьменні, неосвічені селяни, що не побоялись виступити проти пана і куркульської верхівки села. Дехто з них ще вірить у батьківську милість царя, але незабаром на село приходить звістка про розстріл робітників дев'ятого січня, і швидко зникає й ця віра.

В цьому ряді найпривабливіший і найяскравіший образ Орини Чумак, що перша з-поміж сільських жінок виступила в боротьбі. Образ її проходить через увесь роман. Синоміць віддана за пелюбого, потворного Якова Калитку, сина старшини, вона не забуває про свого

коханого — Павла Скибу. Вона тимчасово скорилася перед вороже настроєною до неї родиною Калитки. Але зрештою не витримує знущань і кидає чоловіка. Це перший її протест проти соціального і побутового поневолення жінки.

В бурхливих часи 1905 — 1906 років Орина стає найактивнішою жінкою-борцем на селі. Палко обстоюючи інтереси незаможного селянства, вона підіймає голос за визволення жінки-селянки, за знищення традицій, які принижують жінок і тримають їх у темряві і безправ'ї.

Більшість героїв роману гинуть у сутичці з козаками. Революцію розгромлено. Яскравий художній приклад розпорошеності, неорганізованості селянства, що призвело до поразки, знаходимо в описаних образах революціонерів з твору Гордієнка. І серед них Орина Чумак, Захар і Павло Скиби — найпривабливіші, найяскравіші образи, змальовані з любов'ю, з проникненням у глибину їх думок і почуттів.

К. Гордієнко збагатив галерею образів революційного села в епоху першої революції, так майстерно відображену у «Фата моргана» М. Коцюбинського і в повісті А. Головка «Мати».

Прекрасне знання матеріалу дозволяє К. Гордієнкови малювати село та його людей, як висловлюються в кінематографії, крупним планом, коли на малюнку чи портреті помітні навіть дрібні, але реалістичні, характерні деталі. Це стосується не тільки зовнішнього опису, але й внутрішнього, психологічного портрета. Тим-то внутрішній монолог, що до нього часто вдається Гордієнко, завжди супроводиться рядом конкретних деталей, головним чином з сільського вжитку й оточення.

«Захарчована, виснажена Тетяна, що обіперлася на рогач, стерегла вогонь у печі, зачувши мову про харчі, враз прокинулася від думок. Восени опеньків назбирала, насушила, юшку їм зварила, якби пшінця жменю кинуть, ситий куліш був би, а то пісне, водичка, аби гаряча, мукічки житньої засипала, цибулею закришила, густеньке, хай сідають вечерять, якби гречаної мукічки добуть, галушечок би зварила».

Найперша вимога до письменника-стиліста — щоб стиль його не порушував певної єдності, гармонійності твору. Хороший стиліст усі свої засоби підпорядковує єдиному напрямкові, єдиній художній тенденції.

Так, у першій частині роману всі епізоди проймає сильніше чи слабше виявлений тривожний настрій — передчуття недалекої бурі, не усвідомлене більшістю передчуття революційної бурі. Тієї бурі, символічне передбачення якої подано в зачині роману і відчуття якої радісно чи сумно тривожить і головних героїв, і душевну рівновагу цілої сільської маси. І найпершою характеристикою кожного персонажа є його самопочуття в зв'язку з передчутими наступаючими подіями, в зв'язку з підкресленим загальним настроєм. Цей душевний стан прихований десь глибоко в серці героїв, вони мало говорять про свої думки й почуття, вони здебільшого спокійні зовні. А проте якийсь непродуманий жест, випадкове слово свідчать про те, що під спокійною зовні поверхнею вирують течії.

Напружений, повний руху опис розлютованої стихії перетворюється в романі на лейтмотив. З нього розпочинається твір, він же варіюється далі. І його відзвуків шукає письменник в переживаннях героїв.

Павло Скиба рубає в місті дрова. До цього йому довелося пройти крізь ряд принижень, своїх і батькових. І він не просто рубає, а якимось особливо, з прихованим настроєм переживає ці хвилини.

«Павло з сокирою падав на колодки, гатив, трошив, кол, колодки розсипалися на щепи, розліталися на поліна...»

І в художній мові свого твору К. Гордієнко хоче дотримати єдиного принципу, що водночас найближче відповідав би загальній ідейно-художній тенденції твору. Чи не в своїй художній мові Гордієнко не найбільш індивідуальний з-поміж інших радянських реалістів. Роман написаний в стилі народної розповіді, що лише іноді, коли-не-коли поступається «об'єктивному» авторовому викладу. В цей розповідний лад автор намагається внести не тільки багату, соковиту народну лексику, але й манеру мислення простої сільської людини з мінімальним літературним опрацюванням. Звідси часте вживання в романі такого сурядного з'єднання речень, яке вимагає, здавалось би, побудови кількох закінчених самостійних фраз, оскільки думки, висловлені тут, зовсім різного змісту. Відси й багата народна синоніміка в реченні — засіб, уживаний Гордієнком і в попередніх творах, але в романі «Чужу ниву жала» він має характер не випадковості, а художнього принципу. Звичайно, не супе-

речить указаним принципам і вживаний подекуди Гордієнком ліричний, пісенний лад у дусі закінчення першої частини:

«Розпалився, роз'явився Яків, запряг кобилу, за жонною возом погнався, як вихор вилетів з двора, близько дому на вулиці стрів, до голобель прив'язав, раз кобилу батогом, жінку двічі:

— Не ходи нікуди без хазяїна!

І люди стрічалися, спинялися, не втручалися, не оступалися».

Проте коли Гордієнко надміру захоплюється своїми літературними прийомами, ми маємо справу з звичайним спрощенням і навіть незграбністю. Приміром, даючи дуже широко народну синоніміку, Гордієнко іноді втрачає відчуття міри. Наприклад, змальовуючи розгром селянами панської економії, Гордієнко пише: «...гупнуло, хряснуло, брязнуло...» А за кілька фраз знову: «Дзвін, хряск, брязкіт, грюк...» Такі приклади зустрічаються в романі не так уже мало.

Давне уразливе місце Гордієнкових повістей — це вади сюжетної будови. «Чужу ниву жала» з цього погляду здається більш закінченим твором. Щоправда, можна і в даному разі дещо закинути авторові, наприклад, деяку розтягнутість, зокрема в другій і в третій частині. Опис сільських зборів, наприклад, непропорційно розтягнувся. Важливо тут зовсім не те, що задовгі описи займають багато місця, а саме те, що такі розтягнутості без потреби уповільнюють ритм твору, взятий автором з самого початку.

Та не слід забувати основне: в романі «Чужу ниву жала» К. Гордієнко зумів реалістично змалювати українське село часів першої революції і створити ряд правдивих і яскравих образів селянських революціонерів.

Значні художні якості роману поставили його в ряд з видатними творами радянської художньої прози. А в творчості К. Гордієнка цей роман є значним його досягненням, де письменник виявляє дальші свої успішні шування в області тематики і художньої форми.

Тут не розглядалося ряду творів К. Гордієнка, що не становили нічого помітного в творчому розвитку письменника. Такі: ранне оповідання «Федько», повість «Мудрі голови», повість про радянську школу «Буян»,

що була викликала розбіжні оцінки радянської критики. Обійдено тут й інші дрібніші твори, що їх розгляд не виявив би нічого принципіально нового в процесі творчого розвитку письменника.

Значення роботи К. Гордієнка над сільською темою не можна розглядати поза розвитком цієї теми в цілому процесі розвитку української літератури. Село свого часу було чи не єдиною темою великої прози в класичній українській літературі. Найвидатніші твори Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, частково І. Франка і М. Коцюбинського — про село. Більшість радянських прозаїків теж починали з сільської тематики. Але в процесі дальшого творчого зростання вони втрачали зв'язок з селом, вичерпували нагромаджений колись великий матеріал своїх сільських вражень і відходили від сільської тематики. Цей процес тим більш не був природним для радянської літератури, що оновлене на базі суцільної колективізації село було цілком новим матеріалом для художньої літератури, з повими людьми і зовсім по-іншому скерованими процесами. Не можна було писати про село на підставі лише давніх вражень чи коротких і поверхових спостережень. Село вимагало від радянського письменника старанного і систематичного вивчення. Тим часом більшість прозаїків одійшли від теми сучасного села. Деякі, наприклад, Іван Ле, А. Шиян, С. Скляренко та інші, часом, лише іноді, повертались до цієї теми. Але в основному літературний процес визначився: більшість радянських письменників відходили від сучасної сільської тематики. З цього погляду творчий шлях К. Гордієнка цілком протилежний.

Він єдиний з-поміж українських прозаїків, що в художніх образах відтворив село старе і поживтневе, село перших п'ятирічок не тільки в окремих частинах своїх полотен, але і в цілих повістях, таких як «Атака», «Повість про комуну», «Зерна», «Сквар і син», а також і в пізніших творах: «Діти землі», «Чужу ниву жала». Щоправда, деякі з них широкої популярності серед читача не набули і належать до каталога уже «відчитаних» книг, але все ж вони залишаються культурним документом епохи і в процесі розвитку літератури відіграли певну позитивну роль.

Галерею образів українського села, майстерно відтворених у творах Андрія Головка, Івана Ле та інших

письменників, збагатив К. Гордієнко своїми образами: Оленка, Оверко, Захар Скиба і Павло Скиба, Орина.

К. Гордієнко по кількох роках плутаних творчих манівців зумів знайти вірний шлях радянського прозаїка-реаліста, який у художній формі заявив про своє бажання бути письменником сучасної теми, письменником, що прагне в більшості своїх творів підносити питання нашої епохи, питання значущі і нові, ще не перегорнуті історією народу і не забуті. Вірне чуття радянського реаліста підказало йому фальш і ідейну шкідливість таких його творів, як «Ніч», «Корчма «Розвага друзів», «Автомат» та ін. Життєва правда натхнула письменника на створення інших образів. Не задвірки нашої дійсності, не гіперболізовані образи напівзлочинних людей, а передові ділянки соціалістичного будівництва — колгоспне село і нова позитивна радянська людина — ось чому рішуче і ґрунтовно присвятив письменник свою творчість. І хоча тема останнього його роману належить історії, проте в ряді кількох попередніх його творів «Чужу ниву жала» є одним із безумовно потрібних розділів великої епопеї українського села.

Інший шлях, ніж більшість радянських письменників, пройшов К. Гордієнко і в своїх шуканнях художньої форми. В цій царині він, як уже відзначалося, не обмежувався завданням жанрового новаторства, в чому й не мав значних успіхів, але багато працював над проблемою художньої мови і композиції. В цьому К. Гордієнко намагався зробити свої твори приступними для найширших мас читачів. Так були поставлені сміливі експерименти своєрідного розв'язання форми *Icherzählung*'у в «Повісті про комуну» і «Зернах». Але справжні досягнення К. Гордієнка — в художній мові, де основним є шукання таких художніх засобів, що, збагачуючи мову твору, одночасно наближали б її до народної мови і засобів народної творчості.

Цим визначається значення К. Гордієнка і місце його в радянській літературі. Письменник найактуальнішої сучасної теми, прекрасний знавець українського села, його людей — старого і нового покоління, — письменник, що шукає і знаходить свої засоби в простоті ясних і чистих народних джерел, К. Гордієнко — особливо після романів «Земля» і «Чужу ниву жала», — безсумнівно, стоїть у перших лавах радянських прозаїків.

«...Йду між люди. Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає».

Так закінчується знамените його «Intermezzo».

«Йду між люди...» А де ж, в якому оточенні знайшов би своє місце український письменник-свободолюб, письменник-людинолюб, що й на одну хвилину в усьому своєму житті не забував, не міг забути безталанний свій народ і свій невичерпний обов'язок перед ним. А Михайло Коцюбинський любив людину. Любив — це бліде тут, недосить гаряче, недосить променисте слово. Автор «Fata morgana» й «Intermezzo» болів болями її, людини, горе й безталання людини було невигойною, тяжкою раною в серці письменниковім. Як то з такою мукою висловив був його старший товариш у рідній літературі Іван Франко:

Для мене ж тая Русь
Кривава в серці рана...

Так і відданий до самозабуття народові безсмертний Тарас невимовно страждав за людину в ярмі і завсіди ладен був заради неї нести найжахливішу кару.

«Йду між люди...» — між ті люди, що не шкодували свого життя в боротьбі за свободу, ті, що з них «витекла кров у маленьку дірку від солдатської кульки», ті, що їх «завивали у білі мішки, гойдали на мотузках в повітрі, а потім складали в погано прикриті ями», ті, що рвалися з темряви на сонячне світло, що в першу революцію запалали бунтом проти пана і за громаду вмерли гордо і гідно...

Та й сам письменник на собі, серцем і душею звів того гніту, протягом цілого життя спивав з гіркого келиха — і тої незалежності, якої прагнув всі свої дні, не зазнав ніколи.

А мав тонку і вразливу вдачу. До всякої краси і гар-

монії в житті був чулий, цінував правду й добро і мріяв про видання «Літопису прояву людяності».

Тим тяжче було йому тягти щоденне ярмо ненависної праці в земстві, що висисала з нього й без того незначні сили, постійні сутички з поліційною адміністрацією чи губернатором, різні прикrostі від устанoвленoго за ним ще з років юнацтва «негласного догляду», матеріальні злидні і силу інших речей, на які таке багате було життя тихого губерніяльного міста Чернігова.

Останні свої п'ятнадцять років — з 1898 до 1913, ц. т. майже усе своє творче життя письменника, — Коцюбинський проживав в тяжкому повітрі провінціального міста. Тут одружився, придбав власну хату і тут же виховував не малу свою родину. А тим часом він ні зовнішньо, ані тим більше своїми поглядами і всією своєю істотою і в найменшій мірі не нагадував провінціала. Якраз навпаки; сучасники його не раз з подивом запитували: як це блискучий письменник, людина передового світогляду, «європеєць», як тоді про нього говорено, живе в глухій провінції, та ще й не зважає ні на які вмовляння друзів, що пропонують йому все, потрібне для переїзду до культурного центру України — Києва. Як це, страждаючи від плісняви провінціального існування і матеріальних злиднів, письменник, попри все це, просто-таки не бажає залишити свій Чернігів. Коли ж зважити ще й на те, що безконечні і численні хвороби письменника вимагали буквально щоденного догляду авторитетних лікарів-спеціалістів, то буде і зовсім дивним, чому він так уперто держався свого Чернігова, з яким не був зв'язаний ні своїм дитинством, ні творчістю, ані широким колом найкращих приятелів.

Та хіба тільки це в складній і глибокій індивідуальності Коцюбинського залишилося неясне й загадкове. Ті, що знали його, мали підстави говорити про неясні для них сторони внутрішнього образу письменника, навіть про якусь його таємницю, що її не пощастило їм розгадати. Але правильне й те, що радянському дослідникові Коцюбинський стає раз у раз більш зрозумілим.

Та зате сам Коцюбинський правильно і, певно, до кінця розумів своїх сучасників. А тим часом розібратися в людях, що його оточували, було нелегко.

Своєю освіченістю, великими знаннями, розвинутим передовим світоглядом мусив завдячувати він не шкіль-

ній науці, а своїй енергії, своїй виключній волі до знання і глибокому, дисциплінованому розуму.

Він знав до десятка іноземних мов і був добре обізнаний з останніми досягненнями науки, техніки, з соціальними питаннями й літературними новинами, зокрема й західноєвропейськими.

Впливу Фейербаха на свої переконання, зокрема релігійні, він зазнав ще в юнацькі роки. Тоді ж, до речі, був замішаний до одного політичного процесу, потрапив під постійний «негласний догляд» поліції.

Шевченків «Кобзар», прочитаний у роки юнацтва, навчив його любові і ненависті і назавжди прикував його до української літератури.

Пізніше здружився він з Олексієм Максимовичем Горьким і передовою літературною громадськістю, що гуртувалася в роки піднесення революційного руху навколо Горького. Природно, Коцюбинський не міг не перейнятися, особливо в роки після першої революції, повітрям вистигаючої революційної ситуації в Росії, бо і бував часто, і дружив близько з передовими людьми революційної російської інтелігенції і поділяв їх погляди. І в своїх творах цього періоду підносив питання, які висувалися тоді революційно-демократичним рухом у Росії.

Він не вірив у «свободи», декларовані царським урядом у 1905 році, і чекав загального повстання, «яке змете весь старий політичний лад» (листування з Вол. Гнатюком). А пізніше визнає, що для того, щоб творити, треба в Росії більше зруйнувати.

В своїх творах він піднявся до ствердження і проповіді революційної боротьби проти капіталістів і поміщиків, проти царату. Він створив і підніс як кращих людей своєї епохи образи людей революційної боротьби, мучеників за правду, свободу. Він висміяв не тільки поміщиків чи царських урядовців, але й ліберально-демократичну інтелігенцію («Хо», «Сміх», «Коні не винні»), яка охоче присягається в любові до пригнобленого народу, а насправді стає на шлях опортунізму і зради.

Як же міг письменник з таким світоглядом оцінити літературні і громадські течії і напрямки на Україні? До якого кола мав примкнути і серед кого добирати собі друзів?

Старше покоління української ліберально-демократичної інтелігенції хоч і розколювалося всередині різни-

ми, навіть і політичними, дискусіями, але в цілому не перейшло межі культурницького народництва. Воно прагнуло для народу тільки національного визволення та поширення освіти, піднесення культурного рівня народу. А решта, мовляв, прийде потім само по собі.

Молодше покоління, головним чином літератори, проголосили нову епоху в мистецтві. Просвітницькому народництву Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Б. Грінченка й іншим вони протиставили відхід від реального життя, втікання від нерозв'язаних у практиці соціальних питань і проблем у містику, еротіку, естетство. Плекання культу людини, краще — надлюдини, стало модним і в поезії, і в прозі. Це було намагання не відстати від Європи, похопитися за розкладеним мистецтвом Заходу. Насправді ж це було занепадом мистецтва — декадентством.

Від старшого покоління декаденти — М. Вороний, В. Лепкий, Яцків, ін. — брали тільки ідею національного визволення.

Ні, не міг Михайло Коцюбинський, — не тільки після «*Fata morgana*», але навіть і після давнього «Ціпов'яза», — приєднатися ні до перших, ані до других.

Він розумів відсталість і реакційність пануючих серед більшості української інтелігенції поглядів. Світ його мрій, ідей, літературних образів, аж до мистецьких уподобань і літературних учителів, — був зовсім інший, безповоротно далекий і до політичної обмеженості українських народників, і до антисоціальних лозунгів декадентів.

Десь на початку дев'ятисотих років він, ще молодий письменник і молода людина, на одному із зборів членів української «Громади» протиставив систему своїх поглядів панівній в тому оточенні системі виключно популярного тоді і поважного письменника і громадського діяча Бориса Грінченка. Він не побоявся опинитися соло в тому середовищі. Звичайно, в житті, в побуті ці люди здебільшого залишалися його друзями, в поглядах — ніколи.

Відмінність чи й протилежність світоглядів розділяла їх завісою в їх дружбі. Вони говорили за життя Коцюбинського й скаржилися по його смерті, що небіжчик був людиною неподільчивою, захованою в собі, що він нікого не пускав до свого «святая святих» і серце його до дна не розкривалося нікому з них.

Що Коцюбинський був неподільчивий перед усіма друзями, було перебільшенням. Знаменита українська письменниця Леся Українка бачила в Коцюбинському свого спільника на громадському полі, справжнього товариша в боротьбі. Другий революційно-демократичний письменник і поет Іван Франко теж ніколи не сказав би, що Михайло Коцюбинський був перед ним замкнений у собі.

А листування М. Коцюбинського з Максимом Горьким зворушує надзвичайною теплотою, щирістю і цілковитою одвертістю обох письменників. В своїй широко відомій статті про Коцюбинського великий пролетарський письменник писав:

«Он был одним из тех редких людей, которые при первой же встрече с ними вызывают благостное чувство удовлетворения: именно этого человека ты давно ждал, именно для него у тебя есть какие-то особенные мысли.

В мире идей красоты и добра — он «свой» человек, родной человек, и с первой встречи он возбуждает жажду видеть его возможно чаще, говорить с ним больше».

Відомо, що Коцюбинський і Горький у своїх розмовах на Капрі провадили ті політичні розмови, які неминучо передумовою мають близькість світоглядів і глибоку сердечність взаємин.

Виходить, отже, були в письменника Коцюбинського щирі друзі, товариші по боротьбі на ниві громадській. Знаходив він їх і серед української передової інтелігенції. І з ними в нього — принаймні в області політичних світоглядів і літературних уподобань — не було нічого прихованого, таємного, нещирого.

Перше оповідання «Андрій Соловейко, або Вчені світ, а невчені тьма» написав Коцюбинський у 1884 році. Найближчими кількома роками написано більш як десять оповідань. Письменницький талант молодого автора помічений був відразу. Західноукраїнські журнали почали друкувати його твори. З кожним новим твором було помітно зростання Коцюбинського, і вже повість «Для загального добра» була навіть відзначена другою премією на одному літературному конкурсі в Галичині. Причому, І. Франко визнавав, що цей твір Коцюбинського заслуговує на вищу оцінку в конкурсі.

Видатніші з цього періоду твори — це оповідання «На віру», «Ціпов'яз», «Хо», «Для загального добра».

В ці роки М. Коцюбинський свого власного шляху ще не знайшов. Він поширив тематику української прози, ще раз, з більшим, ніж було в літературі до цього, наголосом показав зубожіння села, але ідейно, проблематикою, літературними типами, художнім стилем і манерою він у цих творах не вийшов за межі, окреслені письменниками побутово-реалістичної школи, зокрема найвидатнішими її представниками Нечуєм-Левицьким і Панасом Мирним.

Це була школа українського ліберального народництва, і від неї Коцюбинський міг узяти тільки проповідь народницького гуманізму: просвіта народу, організація шкіл та лікарень, поважання багатими бідних; і на першому місці, звичайно, вимога дозволу рідної мови в школах, державних і культурних установах тощо.

Тим часом початкуючий автор встиг уже потрапити під «негласний догляд» поліції, встиг також, безперечно, ознайомитися з революційним рухом в Росії, який у ті роки дістав новий поштовх. Встиг також побувати вперше й за кордоном — у Галичині. Тут він зустрівся з виключно популярним уже в Галичині і на Україні Іваном Франком.

Великий Каменяр саме рік перед тим вийшов з царської тюрми, де сидів уже втретє, знову по політичному процесу, який нашумів тоді (в 1889 р.) на всій Україні. Франко саме розгортав свою таку вирішальну для галицької України боротьбу з галицьким — на той час уже реакційним — народовством, з панством і клерикалами, з польським і українським націоналізмом. Саме в цей час видавав він свою газету «Народ»; розгорнулася й набула широкої популярності його робота по об'єднанню демократичних прогресивних сил країни на інтернаціональній основі; нарешті, саме в цей час Франко ознайомив Галичину з своїми знаменитими «Тюремними сонетами», написаними ним у тюрмі, сонетами, що менш за все навчали тихої і мирної народницької моралі. Ось у такій атмосфері опинився Коцюбинський, приїхавши 1890 року до Львова.

Невідомо, про що він розмовляв тоді з Франком, невідомо, що робив у Львові. Але не можна брати під сумнів того, що Коцюбинський добре обізнався з тамтешніми настроями. Не можна також сумніватися в тому, що Франко, побачивши перед собою починаючого письмен-

ника з Наддніпрянської України, говорив йому і про Львів, і про Наддніпрянщину та її літературу.

В своєму серці Коцюбинський назавжди зберіг глибоку любов до галицького Мойсея — Івана Франка. Згодом він використав не одну нагоду заявити публічно про свій високий пієтет і про свою солідарність з революційними поглядами автора «Тюремних сонетів» і «Вічного революціонера».

Подорож до Львова, побачення з Франком, звичайно, були тільки першим каменем великої ідейної дружби Коцюбинського і Франка, до яких, незважаючи на дискусію з Франком, приєдналася й Леся Українка, що зустрічалася в Києві з Коцюбинським на з'їздах «громадян». Всі троє бували в центрі громадського і культурного життя України — Києві — тільки паїздами. Франко нерозривний був з Галичиною. Леся Українка через недугу — в подорожах на півдні, Коцюбинського ж не дуже вабила в Києві атмосфера постійних суперечок, які були зовсім поза планом хвилюючих для цього питань, які могли хіба тільки порушити напружений і зосереджений лад його творчої роботи.

Таким чином, пішовши шляхом революційної демократії, Коцюбинський швидко вийшов з-під впливу українських народників. Природно, мусив він збороти і впливи старої побутово-реалістичної школи, створеної народниками.

Коцюбинський уважно стежить за розвитком російської і західноєвропейських літератур. Для нього цілком зрозуміло, що українська проза надалі мусить йти шляхом передових європейських літератур, що Нечуй, Мирний, Грінченко — етап перейдений.

Він захоплюється Мопассаном, Чеховим, Гамсуном, Метерлінком, Шніцлером, Стріндбергом. Він і сам визнавав, що нова скандинавська проза особливо його полонила. Пізніше він був очарований творчістю і особою Максима Горького.

З Заходу поширювався в літературі і в мистецтві вплив імпресіонізму. Не минув його й Коцюбинський. В 1899 році написана повість «В путях шайтана» — переживання татарської дівчини, що з мукою відчуває жіноче безправ'я і відсталий, образливий для жінки побут татарського села.

«В путах шайтана» в творчості Коцюбинського є твір переломний, він розпочинає новий етап, на якому письменник остаточно розриває з побутовою народницькою літературою. Незабаром з'являються нові оповідання: «Лялечка», «На камені», «Поединок», «Цвіт яблуні» та ін., які остаточно поставили Коцюбинського на новий літературний шлях.

Не імпресіонізм визначив Коцюбинського. Як видатний революційний письменник, він розумів, що стара традиційна проза Нечуя-Левицького чи Панаса Мирного уже віджила свій вік і для нового змісту української літератури слід шукати нових літературних засобів. Він пішов тим шляхом, яким ішли Чехов, Горький і інші кращі реалісти російські і західні. Залишаючися реалістами, вони в поетиці нових літературних течій шукали нових, життєвих літературних засобів, яких потребує змалювання нових людей. Прислужився їм тут в немалій мірі і літературний імпресіонізм, що в майстерстві змалювання психології героя, в аналізі його переживань досяг небувалих глибин.

Успіх серед читачів і критики окрилив Коцюбинського і ствердив для нього життєвість його шляху.

Найістотношою ж рисою його, основою його методу була безпосередня близькість, більш точно — нероздільність письменника з народом. Коцюбинський був не естетом, а борцем, одним із перших у боротьбі народу за свою свободу. Тим-то в ряді створених ним літературних образів основне, найголовніше — це галерея типів революційної боротьби перед 1905 роком і особливо часів реакції і потім піднесення революційного руху після 1905 року. Це — благородні образи людей, що не тремтять і не вагаються умирати за справу народу, що високо підносять, як Марко Гуща в «Fata morgana», прапор свободи, що не уявляють свого життя інакше, як у боротьбі за пригноблених («Intermezzo»).

Часом сатиричне перо письменника влучає в боягузливе серце ліберального інтелігента («Хо», «Сміх») чи ліберального пана, «приятеля простого народу» («Коні не винні»). Не раз увага письменника спиняється й на потворному образі царського ката («Persona grata», «Подарунок на іменини») чи на мерзенному запроданцеві — агенті охоранки, провокаторі («Як ми їздили до Криниці») і т. д.

Письменник-психолог, аналізуючи внутрішній світ поліційного ката, що вішає людей, Лазаря, розкриває крізь призму його психології, як гнилий російський царат розкладає людину, нищить у ній найменший прояв людського, робить її злочинцем не тільки перед законом, але й перед усім народом.

Повість «*Fata morgana*» видатніша не тільки серед інших творів Коцюбинського, але й у всій українській прозі. Знаменно те, що перша її частина написана ще в 1903 році, ц. т. за два роки до бурхливих подій на селі під час першої революції. Автор поставив підзаголовок повісті «3 сільських настроїв». Це було геніальне проникнення в найзатаємніші закутки психології передреволюційного села, що вже певне було скорого свого визволення від злиднів і неволі, що вже вдихало в свої хворі груди озоноване повітря близької революції.

Картина намальована ясна і правдива: село розподілилося на два ворожі табори, і надходить час, коли обом ворогам неможливо жити разом на землі — хтось один мусить знищити другого. А тим часом неможливе, злидарське село гине в нужді, мріючи про землю (Маланка) чи про завод (Андрій Волик). І в свідомості кожного затаєне одне, цілком ясне і певне: щось має відбутися, велике, вирішальне.

І відбулося. 1905 рік прокотився хвилею по містах і селах Росії. Через п'ять років Коцюбинський закінчив і другу частину повісті. В ній — село, що вибухнуло бунтом. В свої руки взяли селяни і землю, і владу на селі. Серед революціонерів села — робітник Марко Гуца. Його поважають, слухають. Але неможливе село ще не прийшло до потрібного контакту з пролетарським містом. Робітничого проводу революційним селом не було встановлено. Революція на селі була придушена.

Знаменно те, що селяни в «*Fata morgana*», які мріяли до того про розподіл землі, забравши в пана землю й господарство, не поділили його, а спробували господарювати громадою. То не грає ролі, що Коцюбинський узяв за основу для повісті справжні події в селі Вихвостіві на Україні. Він не змінив історичних фактів і показав, що цей потяг громади до колективного господарювання був виявом доброї волі селян. Варто пригадати, що Іван Франко ще в дев'яностих роках у газеті «Народ» виступив за колективне сільське господарювання, не розу-

міючи, звичайно, що за капіталістичного устрою такий сільський лад не матиме під собою ніякої реальної основи і приречений на провал. Так кращі українські письменники втілили в своїх творах мрію народу про соціалістичний устрій.

«Fata morgana» має першорядне значення в українській літературі. Змалювання села і боротьби між багатіями і бідняками мало місце і в інших письменників до Коцюбинського (у Б. Грінченка — «Серед темної ночі», «Під тихими вербами», у Нечуя, Мирного). Але показати революційне повстання селян і ствердити його як органічний вияв волі народу — цього народники українські не показали і через свою ідейну істоту й не могли показати. Це вперше показав Михайло Коцюбинський.

Безмежну відданість пригнобленому народові, свій неоплатний борг народові засвідчив письменник в одному з своїх літературних шедеврів — новелі «Intermezzo». Це в ті роки (новела написана в 1908 році), коли в Росії запанувала найчорніша реакція, коли значна частина революційної раніше інтелігенції втомилася в боротьбі, стала на шлях лібералізму і політичного опортунізму.

І знову варто згадати слова Івана Франка про обов'язок інтелігента перед народом. Варто згадати й про мужню постать поетеси Лесі Українки, що теж у ці тяжкі для українського народу роки не покинула його і не гасила жалобним ниттям заховані іскри вогню в його свідомості.

Коцюбинський ждав, що від золотого засіву сонця виростуть у душі письменника вогні,— вони вирости, вони вибухнули в душі всього народу. І не знайти правдивіших слів про великого українського гуманіста і революційного письменника за слова Павла Тичини:

«Михайло Коцюбинський напоений соками багатющої землі своєї — і через це він став безсмертним: великі світочі людства давно вже розступились, щоб дати місце і йому — в шерезі борців, мислителів і шукачів правди».

І в наші дні, коли більша частина України стогне під кривавим чоботом німецько-фашистських варварів, народ наш не скорився перед ворогом — на фронтах Вітчизняної війни і в німецькому тилу український народ вогнем і мечем бореться за свою свободу і незалежність.

До помсти і боротьби кличе сьогодні і палке слово одного з найвидатніших синів українського народу — Михайла Коцюбинського.

ЮНАК І СТАРИК

Темна, відстала провінція Австро-Угорщини Галичина 70-х років минулого століття. Необмежена сваволя польського, німецького, українського панства над селом. Страхіття бориславських нафтових ям. Трагедія цілих сіл, що тікають від голодної смерті за океан... Нещадна деспотія церкви... І в цій страшній п'їтмі, серед юдолі плачу і стогону раптом лунає несподіване, відважне, цілюще, гучне, подібне грозівій блискавиці:

Дух, що тіло рве до бою,
Рве за поступ, щастя й волю,
Він не вмер, він ще живе!..

Це сміливий юнак, ковалів син з Нагуевич Франко, наче вдарив важким батьковим молотом по розпеченому залізу — і полетіли іскри далеко навкруги, пронизуючи темряву, будячи серця... Його гімн революції «Вічний революціонер» немов проголосив початок нової епохи в житті свого краю — отой «розвидняющий день», яким завершується гімн.

І одночасно кличе відважний юнак робітничий клас Галичини до боротьби, показавши вперше в світовій літературі організований робітничий страйк.

Такий був цей юнак, з ясними променистими очима, високим чолом, світлим хвилястим волоссям...

Минали роки, як швидкоплинні дараби на гнівному й невтомному Черемоші, зникаючи в прозорому серпанку карпатських ущелин. Перегорталися його книги життя, ні — фоліанти терпіння... Довершувався подвиг генія, який обійняв у своїх образах життя й боротьбу свого народу, всіх його класів, всіх епох його історії... Як дивний архітектор, Франко невтомно будує висотну будівлю української літератури. Немає такого літературного жанру, в якому б не лишив він чудових перлин свого казкового таланту. Ніхто ще не спромігся вичерпливо не тільки видати, але хоча б зібрати всю його спадщину, писану багатьма мовами, друковану в багатьох країнах, розки-

дану в неопублікованих рукописах по численних архівах і в приватних осіб.

Його «Вічному революціонеріві» минало двадцять п'ять років, коли в Росії прогрімів 1905 рік. Трудящі Галичини вийшли на площі з червоними прапорами, щоб проголосити про свою солідарність з революційним робітничим класом Росії. Російська революція провіщала Франкові соціальне визволення не тільки народів Росії, але й усього українського народу, розділеного кордонами. Під супровід революційних громів Франко створює поетичний шедевр — поему «Мойсей», свій філософський і політичний заповіт, який закінчує славою революції і закликком: «До бою!» Як поет, філософ, політик, громадський діяч Франко найвище піднісся на революційній хвилі 1905 року. Він міг почувати себе тепер щасливим: позаду нього вже залишалось зоране велике поле... Юнаком він створив гімн революції — на порозі старості він почув її гromи...

І в наступні роки — чорної реакції і поразки — він не підкорився журбі і сумнівам, не пішов за декадентами. В душі його, не гаснучи ніколи, горів той вогник, про який сам він колись сказав: «На дні моїх споминів, десь там, у найглибшій глибині, горить вогонь. Невеличке вогнище не блискучого, але міцного вогню освічує перші контури, що вириваються із темряви дитячої душі. Це вогонь у кузні мого батька... На дні моїх споминів і досі горить той маленький, але міцний вогонь... І мені здається, що запас його я взяв дитиною в свою душу на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі...»

Так, не погас! І вже зовсім старий і безсилий, незадовго до кінця, він безпомилковим своїм слухом упізнає в шумах епохи голос нової наступаючої революційної грози. Але вже чуває себе «смертельно раненим», нездатним стати в перший ряд борців. І, як помираючий на полі бою воїн, він підводить голову, здійсмає високо вгору стиснутий кулак, салютує перемозі:

То революція, єдине,
Кохане дитя моє!..

Такий Франко старик — з ясними, але завжди червонястими й запаленими від титанічної праці очима, знеможеним, хворим обличчям, сивиною мудрості в рудавому хвилястому волоссі...

ПРИМІТКИ

Оповідання

«ПРОЛІСКИ»

Оповідання публікувалося в ж. «Радянська література» (1936, № 6).

Текст подається за виданням: Леонід Смілянський. Твори. К., Держлітвидав України, 1957.

ПІВКІЛОВАТА

Оповідання вперше надруковано у 1937 р. в ж. «Радянська література» (№ 10).

Подається за виданням: Леонід Смілянський. Твори. К., Держлітвидав України, 1957.

ПОЧАТОК ЛЕГЕНДИ

Оповідання написано у 1949 р. і вперше надруковане в ж. «Жовтень» (1951, № 1). Увійшло до збірок: Л. Смілянський. Сад. К., Держлітвидав України, 1952; Леонід Смілянський. Твори. К., Держлітвидав України, 1957.

Подається за текстом останнього видання.

ТЮРЕМНІ СОНЕТИ

Оповідання написано у 1950 р. Опубліковане в ж. «Україна» (1951, № 7). Було передруковане у виданнях: Л. Смілянський. Сад. К., Держлітвидав України, 1952; Леонід Смілянський. Крила. К., Держлітвидав України, 1954; Леонід Смілянський. Твори. К., Держлітвидав України, 1957.

Подається за текстом останнього видання.

САД

Написане і вперше надруковане у 1951 р. (ж. «Вітчизна», № 6). Було вміщене до збірок: Л. Смілянський. Сад. К., Держлітви-

дав України, 1952; Леонід Смілянський. Крила. К., Держлітвидав України, 1954; Леонід Смілянський. Твори. К., Держлітвидав України, 1957.

Подається за текстом останнього видання.

КРИЛА

Оповідання написане у 1951 р. Публікувалося в ж. «Вітчизна» (1951, № 11); дало назву збірці оповідань (К., Держлітвидав України, 1954). Видавалося в перекладі на російську мову (Ленинградское газетно-журнальное и книжное изд-во, 1954).

Текст подається за виданням: Леонід Смілянський. Твори. К., Держлітвидав України, 1957.

ПІФАГОР

Оповідання було написане у 1961 р. і опубліковане в ж. «Україна» (1952, № 1). Увійшло до збірок: Леонід Смілянський. Крила. К., Держлітвидав України, 1954. Леонід Смілянський. Твори. К., Держлітвидав України, 1957.

Подається за текстом останнього видання.

З ЛІРИЧНОГО ЦИКЛУ. НОВЕЛИ

Новели написані у 1964 р. Деякі з них друкувалися в 1965 р. в ж. «Україна» («Моряк і Мотря» — у № 1; «Монолог солов'я», «Усмішка» — у № 15). Інші не опубліковані. Оповідання «Моряк і Мотря» перекладене на російську мову (ж. «Дружба народів», 1967, № 8).

Текст подається за машинописом.

ЧУБАРИК

Оповідання написані, очевидно, у 1965 р. Два з них («Гойдалка над озером» і «Голубі штанці») були опубліковані в ж. «Барвінок» (1965, № 6—7). Повністю оповідання надруковані у виданні: Леонід Смілянський. Чубарик. К., «Веселка», 1967.

Текст подається за останнім виданням.

Мужицький посол

П'єса написана у 1945 р. і надрукована в ж. «Українська література» (1945, № 1—2). Увійшла до збірки «Українська радянська п'єса», т. 1, К., 1949. Окремою книжкою вийшла у 1956 р. (К., Держлітвидав України). Була передрукована у виданнях: Л. Смілянський. Сад. К., Держлітвидав України, 1952; Леонід Смілянський. Твори. К., Держлітвидав України, 1957.

Текст подається за виданням: Леонід Смілянський. Твори в двох томах, т. 2, К., Держлітвидав України, 1964. П'єса покладена в основу сценарію, за яким у 1956 р. знятий фільм «Іван Франко».

Заграви (Сагайдачний)

П'єса написана у 1948 р. Не друкувалася і не виставлялася.

Текст подається за машинописом.

Сагайдачний — (Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович (р. н. невід. — п. 20. IV — 1662) — гетьман українського козацтва. Під керівництвом Сагайдачного козаки здійснили ряд успішних походів проти Туреччини і Кримського ханства (1614—1620). Очолюване Сагайдачним 40-тисячне козацьке військо, яке приєдналось до польської армії, відіграло вирішальну роль у розгромі турецьких загарбників 1621 р. під Хотиним. Відбиваючи інтереси верхівки української старшини, Сагайдачний протягом ряду років займав компромісну позицію щодо польсько-шляхетського уряду. Пізніше, в зв'язку з дальшим посиленням польсько-шляхетського гніту на Україні, Сагайдачний почав відходити від угодовської політики щодо шляхетської Польщі і 1620 р. послав у Москву посольство до російського уряду із зверненням прийняти на службу запорозьких козаків.

Помер у Києві 1621 р. від рани, одержаної в битві під Хотиним.

Червоні троянди

П'єса написана у 1954 р.; вперше надрукована у ж. «Дніпро» (1955, № 1). Вийшла окремою книжкою у 1955 р. (К., «Мистецтво»). Увійшла до видання: Леонід Смілянський. Твори. К., Держлітвидав України, 1957.

Подається за текстом видання: Леонід Смілянський. Твори в двох томах, т. 2, К., Держлітвидав України, 1964.

Літературно-критичні статті

АРХИП ТЕСЛЕНКО

Стаття є передмовою до видання: А. Тесленко. Вибрані твори. К., «Молодий більшовик», 1936.

Текст подається за цією публікацією.

БІОГРАФІЯ І ЛІТЕРАТУРНИЙ ОБРАЗ

Текст подається за публікацією в ж. «Літературна критика» (1939, № 8—9).

Статті передував невеличкий вступ від редакції: «Біографічна повість чи роман, зокрема про видатного письменника, дедалі більше привертає увагу радянських літераторів (Ю. Тинянов, І. Новиков, Н. Рибак та інші). Жанр цей ставить перед письменниками ряд складних проблем. Л. Смілянський, автор повісті «Михайло Коцюбинський», в статті, яку ми друкуємо з метою дальшого обговорення питання, висловлює ряд положень, серед яких є і спірні. Редакція запрошує письменників і критиків висловитися з цього приводу».

КОСТЬ ГОРДІЄНКО

Критичний нарис друкувався в ж. «Радянська література» (1941, № 4—5).

Подається за текстом цієї публікації.

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

Стаття написана приблизно 1941—1942 рр.

Призначалася, можливо, для одного із збірників Музею М. М. Коцюбинського.

Треба зазначити, що в цьому нарисі Л. Смілянський, дотримуючись усталеної на той час у літературознавстві точки зору, характеризує Панаса Мирного та Нечуя-Левицького як представників ліберального народництва.

Подається за машинописом.

ЙОНАК І СТАРИК

Це текст одного з виступів письменника на ювілеї І. Франка у 1956 р.

Текст подається за машинописом.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

	стор.
1. Обкладинка праці Л. Смілянського «Робітництво в українській літературі». 1930 р.	256—257
2. Л. Смілянський. <i>Фото 50-х років</i>	256—257
3. С. Воскресенко, В. Козаченко, М. Нагнибіда, А. Малишко, Л. Смілянський, В. Швець. <i>Фото 50-х років</i>	288—289
4. Л. Смілянський. <i>Фото 1966 року</i>	288—289

У другому томі творів Л. Смілянського з вини упорядника сталася помилка. Підпис під ілюстрацією на вклейці між стор. 128—129 слід читати: Ю. Костюк та Л. Смілянський. *Фото 40-х років*.

З М І С Т

ОПОВІДАННЯ

«Проліски»	7
Півкіловата	45
Початок легенди	56
Тюремні сонети	66
Сад	73
Крила	102
Піфагор	110

з ліричного циклу, Новели

Усмішка	117
Сонячний штопор	120
Монолог солов'я	122
Моряк і Мотря	124
Сука	128

Чубарик

Гойдалка над озером	131
Голубі штанці	135
Лідер	143
І знову на тому ж озері	152

МУЖИЦЬКИЙ ПОСОЛ. П'єса на 3 дії 159

ЗАГРАВИ. Исторична драма на 4 дії, 6 картин . . . 225

ЧЕРВОНІ ТРОЯНДИ. П'єса на 3 дії 299

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ СТАТТІ

Архип Тесленко	367
Біографія і літературний образ	383
Кость Гордієнко	393
Михайло Коцюбинський	422
Юнак і старик	432
Примітки	434
Список ілюстрацій	438

ЛЕОНИД ИВАНОВИЧ СМІЛЯНСКИЙ
Сочинения, том 4

Видавництво «Дніпро»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *Л. С. Малахова*
Художник *І. П. Хотінок*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *Ю. З. Тронік*
Коректор *Л. М. Кирилець*

Виготовлено на Харківській книжковій ф-ці
ім. Фрунзе Комітету по пресі при Раді Мі-
ністрів УРСР, Харків, Донець-Захар-
жевська, 6/8.

БФ 05774. Здано на виробництво 16/VI 1970 р.
Підписано до друку 11/XII 1970 р. Панір № 1.
Формат 84 × 108^{1/2}. Фізичн. друк. арк. 13,75.
Умовн. друк. арк. 23,1 + 2 вкл. Обліково-ви-
давн. арк. 22,464. Ціна 1 крб. 10 коп.
Замовлення № 329. Тираж 18 000.

1944

INTERNATIONAL

WORKERS ORDER

OF AMERICA

COMMUNIST PARTY

OF THE UNITED STATES

OF AMERICA

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1000000000